

Michael Kræmmer
Højmiddelalderens jordmål og betalingsmål

Ph.d. afhandling
Antaget efter forsvar på Århus Universitet 20. februar 2015.

Højmiddelalderens jordmål og betalingsmål

INDHOLDSFORTEGNELSE

Indledning	3
Genstandsfelt og afgrænsninger	6
Metodiske overvejelser	8
Litteraturen	9
Metrologien	10
Numismatikken	12
Jordmålsforskningen	17
Overvejelser	23
Kilderne	24
Problemformulering	30
Afhandlingens opbygning og terminologi	30
Jordebøger og gavebøger	33
Lunds minde- og gavebøger	33
Sorø klostres Gavebog	38
Kong Valdemars Jordebog og Hovedstykket heri	42
Falsterlisten i Kong Valdemars Jordebog	55
De øvrige stykker i Kong Valdemars Jordebog	65
Ribe Oldemoder	72
Århus domkapitels Jordebog	75
Vægtmålet	85
Indledning	85
De ældste danske mål	87
Markens bestanddele	92
Sølvvægten	99
Guldet	105
Sammenfatning	111
Pengemålet	113
Dansk udmøntning i hovedtræk	114
Pengemarkens oprindelse	119
Klassificering og repræsentativitet	122
Kurs og lødighed	123
Regulering og regionalisering	126
Pengemark og mønt frem til 1250	129
Valdemar II's møntreform	139
Pengemark og mønt 1250-1340	145
Den danske mønts udfasning	162
Sammenfatning	168
Jordmålet	173
Indledning	173
Bolet	179
Forskningen	180
Bolet 1085 – 1340	183
Bolets sande natur	192
Sammenfatning	203
Guldmarksvurderingen	205
Skyldmarken	219
Sammenfatning, jordmål	231
Konklusioner	235
Bilag	243
Ekskurs: Den aakjærske metode	243
De anvendte måltal	247
Plovskat og slagskat	249
Kildeoversigter	251
Jordmålenes indbyrdes relationer	251
Jordmål i det sydlige Jylland	257
Sjællandske jordmål før 1231	259

Navngivne bol.....	261
Betegnelser for sølvvægten 1231-1340.....	264
Kornpriser.....	266
Udenlandsk mønt i danske fund	270
Lødighedsmålinger	272
Oversigt over tabeller.....	287
Kilder	289
Litteratur	290

Indledning

Middelalderens mennesker var ligesom vore dages mennesker omgivet af mål. Man havde et rummål til kornet, et vægtmål til guld og sølv og et mål, man talte penge i, foruden flere andre. Også den dyrkede jord, tidens afgørende produktivkraft, var der mål for, faktisk adskillige.

I vore dage er de fleste mål så rodfæstede, at vi nærmest opfatter dem som naturgivne. Længdemål, flademål og rummål har ligget fast i generationer og tenderer mod at være universelle (vi kan bruge dem til kommunikation med kinesere og russere, men ikke i alle tilfælde med englændere). Kun pengemålet er noget, vi faktisk kan stemme om. I tidlig middelalder var flere af målene derimod nytilkomne, og dertil forandrede flere af dem sig over tid.

Der er flere andre forskelle mellem middelalderens mål og vore. F.eks. lå titalssystemet aldrig til grund for middelalderens mål. Flere af målene var med sikkerhed heller ikke rigsmål, andre kaldtes det samme i alle landsdele, men dækkede over forskellige størrelser.

Hvis en jysk bonde i dag handlede 100 hektar af sin jord med en sjællænder og fik 200 hektar i bytte, ville vi enten mene, at den jyske jord måtte have en langt bedre kvalitet end den sjællandske, eller at jyden havde gjort en god forretning. Havde det været i middelalderen (hvor man ikke kendte til hektar), måtte vi dertil overveje det som en mulighed, at den jyske hektar måske var noget helt andet end den sjællandske.

Det er blot en af udfordringerne, man møder stillet over for middelalderens måltal. Og som eksemplet med hektarerne antyder, handler det om spørgsmål, der influerer på de konklusioner, man kan drage om de økonomiske realiteter. Når vi beskæftiger os med skatter, afgifter og jordrejser, altså samfundshusholdningens tilstand og klasseforholdene på landet, støder vi også ind i målene som en væsentlig del af det stof, der kan føre os til en forståelse af tidens forhold.

Målene (eller målestokkene som de af sproglige hensyn indimellem vil blive benævnt) er ikke i sig selv social eller økonomisk historie. De udgør et sæt af betingelser, der definerer rammen for en række menneskelige aktiviteter. Men er man usikker på, hvad rammen er, gør det tolkningen af de menneskelige handlinger vanskeligere.

Når kapitlet ved Århus Domkirke i 1313 f.eks. typisk tog 2 øre penge i årlig afgift af en mindre fæster, mens en bestyrer på en større ejendom (brydegård) årligt ydede 2 mark korn, vil vi frygtelig gerne vide, hvor meget mere 2 mark korn var end 2 øre penge, gerne præcist hvor meget mere. Har vi slet ingen forestillinger om sagen, hjælper kilden os ikke meget videre til en forståelse af de agrarøkonomiske strukturer.

Det at måle og veje, at give en nøjagtig eller omtrentlig angivelse af en mængde eller værdi, må være knyttet til et samfund, hvor værdier udveksles. Det kan enten være horisontalt (handel, bytte, arv) eller vertikalt (skatter, afgifter, jordrejser). Dermed kan vi også bruge en viden om målenes fravær, tilkomst eller eksistens som en af de komponenter, der kan belyse en samfundsmæssig tilstand.

Vægtmålet er utvivlsomt det ældste af de nævnte mål. Det er en ældgammel konsekvens af handel og udveksling af varer, at man vælger sig et udvekslingsmedium, der kan lette byttet. Historisk er valget især faldet på ædelmetaller. Det er vel knapheden på dem der gør dem egnede. Man kunne (og gjorde det) også vælge muslingeskaller, oste eller mårskind som medium. Ædelmetallernes værdi bestemmes, for så vidt de fremstår rent og ufortyndet, ved deres vægt, og vægtmålet har været nødvendigt for at kunne udnytte dem som betalingsmiddel. Fund af vægte og vægtlodder viser da også, at man f.eks. i dansk vikingetid, hvor der kun sporadisk brugtes dansk mønt, må have haft et vægtmål.

Pengenes (mønternes) tilsynekomst må ses som en reaktion på en skærpet økonomisk aktivitet. En mønt er defineret ved, at nogen har fået præget deres

stempel i et stykke metal, der af uransagelige årsager næsten altid er rundt. Stemplet skal ses som en garanti for at mønten til enhver tid kan indløses med den værdi der er trykt på den, ligesom dronningens profil på de danske kroner. I middelalderen kunne stemplet imidlertid have to betydninger. Stemplet kunne garantere, at sølv- eller guldmønten netop var lødigt og ufortyndet, så man trygt kunne bruge det uden at risikere snyd – altså rent sølv med et stempel. I så fald var mønten lige så universelt anvendelig som sølvet selv og netop at foretrække, fordi den var garanteret. Omvendt kunne stemplet være styrets (i middelalderen gerne fyrstens) garanti for (og påbud om), at en mønt havde en bestemt værdi uanset hvor meget ædelmetal den indeholdt, nøjagtig som mønten med Margrethe II's koryfæ. En sådan mønt var i middelalderen ikke mere værd uden for fyrstens domæne, end dens sølvindhold berettigede.

I sen vikingetid havde mønten i Danmark formentlig den første funktion, mens den i middelalderen havde den anden funktion. Man satte mønt i omløb, der ikke var fuldt lødig, og som af praktiske grunde eller under tvang blev anvendt som betalingsmiddel. Ikke alene var den danske mønt ikke fuldt lødig, den blev også løbende forringet. Det må have været komplekst at styre, både for møntherren og for de mennesker, der betalte i mønten eller ligefrem havde råd til at spare op. Det er fascinerende at prøve at følge, hvordan tidens mennesker håndterede dette dilemma: at pengene havde én pålydende værdi, mens deres sølvindhold, som i sidste instans var den værdi man anerkendte, var en anden, og dertil kunne sølvindholdet veksle mellem hver ny udmøntning. Men det er også omtrent umuligt at gennemskue forholdet.

Når der f.eks. i en kilde står at Niels Jensen Rønninge i 1326 pantsætter et stykke jord for 800 mark penge i gangbar mønt, er der så tale om pris sat efter en af kongen dikteret pengekurs, er den sat efter pengenes aktuelle sølvværdi eller måske efter den sølvværdi, forrige års penge havde? Det er endnu en af de store udfordringer man støder på i forsøget på at forstå middelalderens begrebsbrug. Det hjælper os ikke rigtig, at både afsenderen og modtageren af budskabet udmærket selv vidste, hvad der mentes.

I vore dage måler vi den dyrkede jord i hektar og lejlighedsvis i det ældre mål tønde land. De er begge flademål, egnede til sammenligning af størrelser, men ikke nødvendigvis til sammenligning af jordens værdi. En hektar sandet jord i Vestjylland er ikke det samme værd som en hektar fed, lollandsk muld. Man har da også helt op til vore dage benyttet et tredje mål, tønder hartkorn, der afspejlede, hvor meget udbytte jorden gav.

Den tidlige middelalder havde ikke, eller interesserede sig ikke for flademål. Men man følte, i Danmarks om i det meste af Europa, meget tidligt behov for et mål, hvormed man kunne angive en godsmængde eller en størrelse, der viste jordens værdi. Hvoraf dette behov opstod, og hvilken slags mængde eller størrelse, målene beskrev, hører til nogle af forskningens store, åbne spørgsmål.

Under alle omstændigheder er jordmål et svar på, at et samfund har nået en bestemt integrationsgrad. I en situation, hvor landskabet bestod af selvforsynende og selvstændige bedrifter uden centrale autoriteter af betydning, var der næppe grund til at opfinde et jordmål.

Med tiden tog man i Danmark flere af disse mål i brug, som jeg over en kam kalder jordmål her. Ældst af disse mål var bolet. Det gods, som Knud d. Hellige ifølge det ældst kendte danske dokument i 1085 skænkede domkirken i Lund var bolsat. Knud skænkede bl.a. "I Lilla Uppåkra 4 1/2 bol, i det andet Uppåkra lige så mange bol, i Herrestad 8 bol ...På øen Amager i Sundby 5 bol, i Brøndby 3 bol." .

Vi kender mest bolet som det benyttedes i Knuds brev, som en mængdeangivelse de store jordejere benyttede, når de skiftede gods indbyrdes. I landskabslovene indgik bolene derimod som mål for landsbyfællesskabets jorder. Et bol var her ikke et bestemt jordstykke, men en procentdel af byens samlede jord. Ejede man 1 bol i en by med 5 bol i alt, havde man ret til 1/5 af jorden på hver af byens agre og marker og fik sin del udmålt, når jorden blev rebet.

Man må undre sig over, hvad forskningen da også har gjort, om udvekslingsbolet og det rebede bol overhovedet var det samme. Og det er ikke

det eneste dilemma, det knudrede og komplekse kildemateriale stiller os overfor.

I 13. årh. kom der flere jordmål til, og både kompleksiteten og mængden af dilemmaer stiger. I store dele af Jylland brugte man, at jorden var et antal guldmark værd. På Sjælland satte man jorden i "mark skyld", hvilket på nudansk er "mark i afgift". Men den jyske guldmark var påviseligt ikke en prisansættelse og den sjællandske skyldmark ikke en afgiftsansættelse. Hvad var de så? De var jordmål af en slags, altså en fast, uforanderlig størrelse, ikke flygtig og foranderlig som en pris eller afgift. Men hvorfor og af hvem blev disse jordmål så indført?

Uanset hvordan de kom til verden, skulle man forvente at jordmålene udtrykte en eller anden nogenlunde præcis størrelse, så de gav mening, når man opgjorde eller handlede sit gods. At en mark skyldjord i Slagelse herred svarede til en mark skylds jord i Nordsjælland, og at der f.eks. gik et bestemt antal guldmarks jord på et bol. Men heller ikke dette synes at være tilfældet. Et eksempel fra Århuskapitlets Jordebog fra 1313 er blot et ud af mange: I Tilst betalte man 18 øre korn i afgift for 14 mark gulds jord, mens man i Tirstrup kun betalte 10 øre korn for samme antal guldmarks jord.

Man kunne sagtens gøre listen over udfordringer i forsøget på at forstå jordmålene længere.

Noget af den vigtigste information om bagvedliggende sociale realiteter, som vægtmål, pengemål og jordmål kan give os, giver de, når de udtrykkes i tal. Tal der kan fortælle os om priser, afgifter, skatter og bedriftsstørrelser. Men tallene er ikke umiddelbart så operationelle, når de mål de udtrykkes i, datidens kategorier, så vanskeligt lader sig definere klart.

Det er klart, at forståelsen af alle disse mål har betydning for forståelsen af handel, økonomi, statsforvaltning og sociale forhold. I sidste instans er jordmålene dog de mest interessante, set i en overordnet social og økonomisk kontekst. Pengemålets udbredelse og anvendelse fortæller naturligvis meget om den vedvarende stigning i handelslivet gennem den tidlige middelalder, den store købstadsdannelse i 13. årh. etc. Men uanset denne vigtige udvikling var landbruget stadig den sektor i økonomien, der brødfødte langt den største del af befolkningen, og det var overskuddet herfra der fyldte den herskende classes penge kasser og kornkamre.

Når man ser hen over kilderne til det middelalderlige økonomiske landskab, ser man imidlertid en sammenfletning af alle disse mål, de interagerer og sættes op mod hinanden. Jordmålene opgøres i en salgspris i sølv eller penge eller en ydelse i korn, kornet har en pris i sølv eller penge, pengene selv har en skiftende sølvværdi, guld vægten bruges som afsæt for en jordvurdering. Det er svært at fordybe sig i det ene mål uden at støde ind i behovet for også at forstå de øvrige.

Det var en erkendelse Svend Aakjær, vel nok vores mest produktive mål- og jordmålsforsker nogensinde, gjorde allerede tidligt i sin forskningskarriere. Interessen for bondens forhold og jordbrugets stilling i almindelighed førte ham til at beskæftige sig med jordmålene. Med hans egne ord blev han imidlertid snart bevidst om, at man ikke kan tolke jordmålene isoleret, men er nødt til også at inddrage målene i almindelighed: "Jeg var tidligt klar over, at der krævedes en undersøgelse af kornmål, længdemål og vægt, forinden man kunne bestemme landmålene".¹

Det er den samme interesse og erkendelse, der har drevet værket her. Der mangler ganske vist ikke forskning i målene, og som det bliver demonstreret, slet ikke i de tal, der udtrykkes gennem datidens kategorier for måling af sølv, guld, penge, korn og gods. Men jeg er ikke enig i Aakjærs og hans efterfølgeres metode og konklusioner. I sin søgen gennem det vanskelige materiale, er det lykkedes forskningen at finde meningsfulde tal, der kan give svar på nogle af alle de spørgsmål, der her er rejst. Imidlertid følges disse tal som regel af andre,

¹ Aakjær 1959 s. 285.

der ikke lader sig forene med de svar, der er givet.

Af denne og andre grunde, f.eks. at den store forskning i jordmål efterhånden er af ældre dato, og at historikere så sjældent aktivt anvender numismatikernes resultater, synes det temmelig relevant at tage alle disse mål, de middelalderlige kategorier for, hvordan det økonomiske og i høj grad det sociale liv opgjordes i størrelser, op til fornyet overvejelse.

Genstandsfelt og afgrænsninger

Der er tre elementer i en undersøgelse af middelalderens måltal, der alle ville være ønskværdige at medtage. For det første at afklare tidens terminologi for målene og tidens praksis, når de anvendtes. For det andet ville det være formålstjenligt, som det bliver begrundet efterfølgende, at dekonstruere meget af den kendte forskning, især dens ekvilibristiske øvelser med middelalderens talmateriale. Dette skulle føre til det tredje element, at genskabe tallene på et nyt grundlag, at få de nydefinerede kategorier i symbiose med middelalderens talmateriale.

Det skulle vise sig at være en for ambitiøs målsætning inden for rammerne af en enkelt afhandling.

Der er igennem afhandlingen mange konkrete diskussioner med den gældende forskning. Det gælder især den del, der her vil blive kaldt "måltalsforskningen". Det er en tradition i jordmålsforskningen med rødder i metrologien, hvor arbejdet med talstørrelser, er det påstanden her, ender med at overskygge spørgsmålet om tallenes relevans. Som det fremgår af litteraturgennemgangen, er meget af forskningens metodik og resultater kritisable, og et forsøg på systematisk dekonstruktion af denne "måltalsforskning" ville være på sin plads.

Så atomiseret forskningen er, ville forsøget imidlertid fylde afhandlingen helt med et trods alt for magert resultat til følge.

Heller ikke ønsket om at kunne tilføre forskningen nye tal, der hviler på et pålideligt fundament, har ganske kunnet opfyldes.

Den første forudsætning for at tallene kan give mening er, at den størrelse, de udtrykker, er undersøgt. Det vil sige de mål og målestoksforhold man anvendte, når jord, ejendom, skatter, afgifter, korn, sølv og penge skulle værdisættes.

Tallene afspejler via de mål, de udtrykkes i, størrelsen på skatter, jordleje og afgifter, jordmål etc. Målene er at forstå som kategorier, hvis bestemmelse afgør, hvad vi kan bruge talmaterialet til. Samtidig udgør forholdet mellem målestokke og tal en dialektisk problemstilling, eftersom selve tallene og den kontekst, de indgår i, er en af de vigtige komponenter i udredningen af hvad kategorierne står for. Det har vist sig nødvendigt af hensyn til arbejdets omfang at foretage et overordnet valg mellem kategoriernes eller tallenes primat for tilrettelæggelsen af analysen. Det er valgt at tage afsæt i kategorierne, tidens egne udtryk for målestoksforhold, som i en vekselvirkning med bedømmelsen af de talstørrelser, der er knyttet til dem, skal forsøges bestemt. Hovedmålet med denne afhandling er således at bestemme kategorierne eller målene, byggeklodserne om man vil. På enkelte felter, som beregningen af forholdet mellem sølv- og pengeværdien og det relative forhold mellem de forskellige jordmål, er opstillingen af talrækker en integreret del af afklaringen. Men egentlige opklaringer af prisforhold, ejendomsstørrelser m.v. må afvente et senere arbejde.

Der er som beskrevet ikke bare en slags middelalderlige måltal, men mange. Der var mål for smør, korn, penge, der var rummål, vægtmål og tællemaal. Det har været en del af opgaven at foretage til- og fravalg blandt de mange mål.

De middelalderlige måltal er et vidt og komplekst analysefelt. Der er dels tale om, at man i almindelighed brugte samme mål ("mark") om vægten af ædelmetaller, om pengenes værdi, kornets vægt eller rumfang eller målsætningen af jorden. Samtidig er alle disse mål sammenfiltret og ofte

vanskelige at skille ad. Således kan kornets værdi både udtrykkes ved dets pris og dets fylde, jordens værdi ved dens udsæd i korn, dens pris, afgifterne af den eller ved det mere abstrakte jordmål. Yderligere betinger de til dels hinanden, sølvvægtsmålet danner udgangspunkt for pengemålet, guldmålet baggrund for et jordvurderingsmål.

Det er således vanskeligt at udforske en side af målene uden at inddrage målene generelt. Især er spørgsmålet om jordmålenes funktion og definition og muligheden for at vurdere deres realværdi tæt knyttet til definitionerne af de øvrige mål. Det er også den konsekvens der afspejler sig i opbygningen af f.eks. Dansk Historisk Fællesforening håndbog "Mål og vægt".

Samme konsekvens er også taget her, og undersøgelsen vil indbefatte såvel jordmålene som sølv- og guldmålet og pengemålet. Det havde været ønskeligt at kornmålet også var blevet inddraget, men dette er udeladt af forskellige praktiske grunde. Dels rummer kornmålet sine egne uhyre indviklede metrologiske problemstillinger, dertil vil det være en meget vanskelig opgave at udrede de mange retrospektive interpolationer, forskningen har påført de middelalderlige mål. Jeg har måttet erkende at det ville sprænge rammerne også at inddrage kornmål, samt at jeg næppe ville kunne nå et tilfredsstillende resultat.

Forskningen i vægt og mål varetages for en stor del af den historiske specialdisciplin metrologien, forskningen i møntvæsenet tilsvarende af numismatikken. Disse discipliners resultater indgår som et væsentligt element i afhandlingen, hvor de primært vil blive diskuteret ud fra historikerens synsvinkel. Jeg har ikke kvalifikationer til at drøfte disciplinernes basale færdigheder som f.eks. numismatikernes klassificering af mønttyper. Afhandlingens overvejelser og konklusioner på disse områder må derfor tages med de forbehold, der gælder, når man må støtte sig på andres resultater.

Da det ikke har været muligt at dække hele den middelalderlige periode i undersøgelsen og heller ikke hele det middelalderlige Danmark, har det været nødvendigt med kronologiske og geografiske afgrænsninger.

Der går et relativt skarpt skel omkring midten af 14. årh. mellem på den ene side det, vi normalt kalder tidlig og højmiddelalder, og på den anden side den senere middelalder, Dansk udmøntning ophører på denne tid (1330'erne) og genopstår først efter en lang pause i nye former. Også de agrarøkonomiske forhold undergår en formentlig stor forandring, som højst tænkeligt har den store pest som fødselshjælper. Midten af 14. årh. er derfor en naturlig øvre afgrænsning. Den nedre afgrænsning, der ikke er lige så skarp, er den periode, hvor vi får de første skriftlige kilder samt det, numismatikkerne karakteriserer som begyndelsen på organiseret udmøntning, det er anden halvdel af 11. årh.

Estland og Fehmarn var dansk område i den her behandlede periode. Brugen af måltal i disse områder adskilte sig væsentligt fra dem, der gjaldt i hovedlandene, og de er af tids- og pladshensyn derfor udeladt. Herudover dækker undersøgelsen det daværende Danmark, det vil sige det nuværende Danmark og dertil Sydslesvig, Skåne, Halland og Blekinge.

Efter alle disse forbehold står tilbage, at undersøgelsen i store træk vil omfatte det daværende Danmark i perioden omkr. 1070 til 1340. Genstandsfeltet er sølv- og guldvægten, pengevæsen og pengemål samt tidens jordmål. Formålet er primært at placere disse mål i deres rette sociale og økonomiske kontekst og at drøfte deres relative rolle i de sfærer af samfundslivet, hvor de interagerer. Som en ikke uvæsentlig del af denne afklaring af kategoriernes rolle og funktion indgår en drøftelse af det talmateriale, kilderne udtrykker gennem målene, samt de resultater forskningen hidtil er nået til, bl.a. ved flittig brug af disse talstørrelser.

Metodiske overvejelser

Der er to karakteristika ved kilderne til middelaldermålene, der har betinget forskningens tilgang til emnet og til en vis grad har forført forskerne. For der første er kilderne så få og svært tolkelige, at de kalder på en kreativ indsats for at de kan gøres operationelle. For det andet består de i høj grad af tal, som der på den ene side ikke er nok af, til at de kan aftvinges indlysende udsagn, mens der på den anden side alligevel er så mange af dem, at gøre forsøget.

Det andet faktum, talstørrelserne, rummer nogle specifikke problemer i forhold til de enkelte forskningsdiscipliner. Man kan f.eks. inden for numismatikken stille spørgsmål om, hvordan man vurderer antallet af skattefund i en periode, når et skattefund er defineret som fund med ned til 2 mønter. Men ellers er spørgsmålet om talbehandling især en problemstilling inden for metrologien og "måltalsforskningen" generelt. Sat på spidsen, kan man sige, at tallenes magi har fremmet en særlig tilgang til kildebearbejdningen, der bygger på en tro på, at man kan udlede nøjagtige talstørrelser for de middelalderlige kategorier. Hele denne, i forskningen dominerende tilgang, er beskrevet i litteratur-afsnittet og drøftes undervejs i afhandlingen.

Det er hensigten her at undgå at tallene styrer processen, også selv om tallene udgør en stor del af både undersøgelsens genstandsfelt og resultat. Antagelsen er at man ikke kan antage præcision i, eller blot overensstemmelse mellem, kildernes udsagn, og at man derfor afsporer undersøgelsen, hvis man søger denne præcision. Antagelsen er desuden, at datidens tilgang til dokumentation af talstørrelser var så ukonventionel i forhold til vore normer, at det ikke kan overraske, når man i enkelte kilder støder på talstørrelser eller terminologi, der helt eller delvis bryder den tendens, man indimellem troede at kunne se i det øvrige materiale.

Det fører os til, at der kræves en stor tolerancegrænse over for de enkelte kilders udsagn. Når kilderne afgiver talmateriale, skal vi dertil som udgangspunkt stille os tilfreds med at kunne afdække rummelige størrelser og intervaller.

Det sparsomme og samtidig tolkningstunge kildemateriale ansporer naturligt til, at man leder efter andre redskaber end den umiddelbare tolkning, der kan hjælpe til at afklare materialets udsagn. Det hyppigst benyttede redskab er det, der her bliver kaldt den retrospektive metode, at man benytter en mere omfattende viden fra senere tiders forhold til at analysere en dårligere oplyst epoke.²

For jordmålenes vedkommende har man for at belyse de få middelalderlige tal anvendt det mere righoldige materiale fra senmiddelalder og frem til jordmålingerne i 1680'erne. I svensk forskning bruger man aktuelt tilsvarende de tidligste "geometriske kort". I metrologien interpolerer man tilsvarende senere kendte vægtmål tilbage i tid. Det er holdningen her, at den retrospektive metode kan anvendes, men med måde og med meget stor forsigtighed. Men især inden for måltalsforskningen har man oftest hverken vist mådehold eller forsigtighed. Det har ført til, at billedet af middelalderens mål i dag, som resultat af en lang række uholdbare retrospektive betragtninger, fremstår sløret. Formålet med denne afhandling er blandt andet at opnå en reduceret, men klarere erkendelse ud fra, hvad middelalderens eget kildesæt kan fortælle os, og derfor er retrospektive betragtninger så vidt muligt undgået (hvor der gøres undtagelser, vil de både blive undskyldt og begrundet konkret).

En anden konsekvens af kildemangelen er ganske naturligt, at hver enkelt kilde aftvinges så mange budskaber, det er muligt at presse ud af den. I nogle tilfælde fører analysen af en enkelt givtig kilde til omfattende konklusioner om en hel

² Udtrykket retrospektiv er taget fra Svend Aakjær, jvf. litteraturgennemgangen. Gurli Thuneby bruger udtrykket retrogressiv analysemetode, vistnok i samme betydning, Thuneby 1999, s. 292 m.fl.st.

periode, konklusioner der gerne kun kan nås ved at tillægge kilden ekstrem repræsentativ værdi og tilføje analysen en række forudsætninger givet ud fra forskerens generelle viden om tiden.

Den som regel meget kildenære forskning betjener sig dermed, uden at være sig det bevidst er påstanden her, af det eksemplariske kildebegreb kombineret med en stærkt deduktiv tilgang. At man afkoder en eller flere væsentlige kilder og aftvinger dem udsagn af almen gyldighed. Det er en meget vanskelig øvelse, som det i virkeligheden kun er ganske få udvalgte der mestrer.³

Man kan sige, at der her er valgt en induktiv tilgang, uden at termen skal forstås alt for skarpt. Distinktionen mellem induktiv og deduktiv tilgang er dog for en stor del akademisk. Enhver forskningsproces må foregå i en vekselvirkning mellem på den ene side forskerens personlighed, verdenssyn og opfattelsen af det samfund, der undersøges, og på den anden side udsagnene fra det kildemateriale, der ligger for hånden. Forskellen i tilgangen ligger alene i, hvor meget man vægter det ene eller det andet element og ikke mindst, om man er bevidst om, hvor man har lagt vægten. Her er den konkrete strategi at lade kilderne tale selv, så langt det kan lade sig gøre. Der er lagt vægt på ikke at forlade sig for kraftigt på den enkelte kilde. Nogle kilder er naturligvis mere analysebærende end andre, men de holdes så vidt muligt op mod det billede, den samlede kildegruppe til en problemstilling fremviser. Ligesom den samlede kildegruppe holdes op mod det generelle billede, man ser i de relaterede kildegrupper. Dette kildenære afsæt har bl.a. den praktiske konsekvens, at der kun drages meget forsigtige konklusioner om de dårligt belyste forhold i 11. og 12. årh.

Det er et meget minimalistisk afsæt. Det imidlertid ikke hensigten hermed at afvise, at der kan drages bredere og bedre konklusioner med udgangspunkt i målene og deres talstørrelser. Denne afhandling begrænser sig blot til det basale niveau i den ellerslevske metodik: At man i processen først skal arbejde sig ned til kernen af valide data, før man igen "stiger op" og forbinder disse data til en egentlig fortælling.

Litteraturen

Svarende til denne afhandlings opdeling i beskrivelser af hhv. vægtmålet, pengemålet og jordmålet, er også forskningen opdelt i specifikke videnskabelige discipliner, der opererer på selvstændige præmisser. Metrologien beskæftiger sig (bl.a.) med vægten, numismatikken med pengene. Disse discipliner bliver behandlet særskilt i det følgende.

Den tværgående måltalsforskning og de agrarhistorikere og økonomiske historikere, der har taget spørgsmålet op, behandles samlet i hovedafsnittet benævnt Jordmålsforskningen. Det var måske mere korrekt, men mindre mundret, at kalde denne forskning noget i stil med "den metrologisk inspirerede agrarhistoriske forskning".

Det generelle billede er, at der knap tegner sig skarpe metodiske eller teoretiske skillelinjer i forskningen. Hvor der indimellem gør det, synes de at udviskes i de konkrete resultater, der leveres. For metrologiens og jordmålsforskningens vedkommende skyldes meningsforskellene sjældent overordnede overvejelser, hyppigere divergerende beregningsmetoder eller forskelligt syn på de enkelte kilders potentiale. Inden for numismatikken er det især væksten i kildematerialet, der løbende omstøder tidligere opfattelser og fører til forfinelsen af det metodiske apparat.

Som konsekvens heraf vil forskningsdiskussionen her for en stor del fremtræde som en præsentation, et billede af en mangfoldig og kreativ proces, karakteriseret ved en række centrale personers virke. Dertil afsluttes med nogle

³ Man kunne nævne Moses Finley for antikken og Georges Duby for middelalderen som to af de få. Selv deres resultater i den henseende står dog til diskussion.

kritiske overvejelser om måltalsforskningen, der også udgør en del af motivationen for at gå i gang med dette arbejde.

Metrologien

Metrologien, læren om mål og vægt, målemetoder og måleinstrumenter, er tæt knyttet til både studiet af pengevæsen og andre mål, som det bl.a. udtrykkes i det ovenfor anførte citat af Aakjærs metodiske overvejelser. Således har både Svend Aakjær og i hans fodspor Poul Rasmussen i forlængelse af deres agrarhistoriske arbejder været stærkt optaget af de metrologiske problemstillinger. Metrologien beskæftiger sig både med længdemål, arealmål og rummål, men her er det alene vægtmålene, der har interesse.

Metrologien er desuden organisk knyttet til numismatikken. Allerede numismatikeren Peter Hauberg var i 1890'erne inde på spørgsmålet i sine afhandlinger, Georg Galster berørte det også. Men siden da har numismatikkerne mistet dette fokus, som det konstateres af Jørgen Steen Jensen i 1995, hvor det endvidere hedder om metrologien: "forskningen præges – i endnu højere grad end numismatikken som helhed – af enkeltmandsindsats".⁴ Meget sigende henviser Steen Jensen da også alene, ud over til Hauberg, til KLNMs artikel om mark, til historikeren Svend Gissel samt til L.E. Fauerholdt Jensen.

Som Steen Jensens udsagn tilkendegiver, er det sparsomt med egentlige metrologiske bidrag til tidlig dansk middelalder. Metrologien tegnedes i årtier især af Aakjær, Rasmussen og den historieinteresserede svenske matematiker Kjell Runquist.⁵

Den største kender af det metrologiske felt i nyere tid var vel Svend Gissel. Gissels arbejdsfelt var i udgangspunktet 16. årh. og hans beskæftigelse med middelalderens tal kommer lidt ind fra sidelinjen, især i forbindelse med hans rolle i det nordiske ødegårdsprojekt, som han fra 1971 var leder af. Som det var tilfældet med Aakjær og Rasmussen, begrænsede Gissel sig ikke alene til de rent metrologiske problemstillinger.

Den mest produktive bidragsyder til den metrologiske forskning i nyere tid var til gengæld L.E. Fauerholdt Jensen, der i nær forståelse med daværende professor E. Ladewig Petersen over en kort årrække leverede en række monografier om danske mål.

Fauerholdts studier hører til de få senere danske arbejder, vi kan kalde rent metrologiske. Fauerholdt producerede i perioden 1989-95 en række monografier om "mark sølv", "mark guld - mark jord", "mark sølv lybsk", "mål, vægt og landskyld i Norge". Målt efter historiske arbejders målestok er hans monografier særegent opbygget. Skal man tro hans litteraturlister kendte han knap noget til litteraturen. Det er imidlertid næppe tilfældet, men udeladelserne afspejler, at hans interesse næsten alene var tal og sjældent den kontekst, tallene indgår i. Kunsten at få tal til at gå op i decimaler fuldstændiggøres her. Genstandsfeltet er først og fremmest de metrologiske mål, vægten og rummålet, men horisonten udvides, som titlerne på hans arbejder viser, også til de fleste øvrige mål.

I 1987 udkom som en ret enkeltstående publikation inden for genren en lille afhandling om vægt og mål af Søren Balle. Arbejdets genstand er materiale fra 16. årh., men Balle bevæger sig lejlighedsvis ned i middelalderen, hvor han som "ægte metrolog" med stor matematisk virtuositet bevæger sig rundt mellem sine måltal. Ellers har denne forskningsgren vel stort set ligget stille, og den kan måske nærmest siges at være uddød med Svend Gissel.

Fauerholdt indledte praktisk talt sin monografi "Mark sølv, mark penninge – mark korn" fra 1990 med det både bombastiske og fortættede udsagn: "1 engelsk Tower pund = 5400 grains à 0,0648 g = 349,92 g". Med dette faktum i

⁴ TDM s. 154.

⁵ Både Aakjærs, Rasmussens og Runquists arbejder vil blive nærmere drøftet i afsnittet om måltalsforskningen.

hånden forklarede og beregnede han derefter størrelsen på hovedparten af de danske mål ned i de mindste detaljer. Fauherholdt begrundede sit valg af det engelske mål med, at det *kan* være kommet til Danmark med den engelske indflydelse på det tidligste danske møntvæsen. Det egentlige motiv bag Fauherholdts valg af Towerpundet som nøgle til beregningen af de danske mål er imidlertid med hans egne ord, at man behøver en fast størrelse for at komme videre med tallene, og berettigelsen af dette arbitrære afsæt påvises efter udbredt metrologisk selvforståelse: Hvis tallene efterfølgende lader sig stille pænt på række med de nødvendige tillempninger og fravalg af kildeudsagn, må præmissen anses for bevist.⁶ Arbejdet er den metrologiske metode sat på spidsen, og Fauherholdt får beregningerne til at rulle i et uhørt tempo.

Hvad eksemplet viser er betydningen af den udefra indførte præmis. Kilderne til det middelalderlige Danmark giver ikke meget hjælp til egentlige beregninger af fysiske mål og slet ikke på det præcisionsniveau, der er metrologiens ambition. Disciplinens udøvere søger derfor oftest hjælp i "ekstern" kildemateriale. For danske forholds vedkommende en dobbelt ekstern præmis. Dels projekterer man i forskellig grad de bedre kendte mål fra 16. årh. og frem ned på middelalderen, og dels benytter man bedre kendte europæiske mål og bringer dem ind som afsæt for analyser og ligninger.

De europæiske tal, man projicerer ind i de danske ligninger, er imidlertid på samme vis beregnet ved indførsel af eksterne præmisser, og man får dermed på det nærmeste en tredobbelt "ekstern præmis".

Det er svært at tro på, at man under disse forudsætninger kan nå til den nøjagtighed, der tilstræbes. Det er da også kendetegnende, at hver ny forsker, der kaster sig over emnet, når frem nye, men stadig nøjagtige, talstørrelser. Resultaterne er indimellem foruroligende. Søren Balle nåede ved hjælp af brøker, der svarer overens, frem til, at 1 læst rug i 16. årh. modsvare 1 mark penge under Knud d. Stores (engelske) udmøntning. Fauherholdt foreslog, at Sjælland må have hørt under Sverige, fordi han fandt overensstemmelse mellem et sjællandsk og et svensk vægtmål – naturligvis ned til decimalen.⁷

Det er dertil ganske svært at følge beregningsmodellerne. Gissel fulgte Fauherholdts og konkluderede på den ene side, at resultaterne var forbløffende og at "overraskende mange hidtil uoverkommelige spørgsmål faktisk lod sig besvare".⁸ På den anden side advarede han imod at historikere benytter resultaterne: "Som historisk værktøj bør den ikke benyttes", hedder det i hans anmeldelse.⁹ I en nogenlunde samtidig anmeldelse af Søren Balle, er Svend Gissel, der i hvert fald ved slutningen af sin karriere var blevet dybt skeptisk over for den snævre metrologis nytte for historikeren, endnu skarpere: Balles arbejde er, siges det, "direkte farligt for de mange økonomiske historikere for hvem metrologien kun er et hjælpemiddel".¹⁰

Jeg kan kun dele Gissels skepsis over for disciplinen. Eksemplerne er forhåbentlig sigende: Cifrene har forrang for den historiske kontekst og sandsynlighed. Dertil er det som nævnt holdningen her, at forskningens præmis ikke er troværdig: At man i middelalderen, her for vægtens vedkommende, var præcis ned til milligram i sine udregninger. I denne afhandling er præmissen vendt om: Man kan ikke påregne så stor nøjagtighed, med mindre den fremstår åbenlyst, og det er i Gissels ånd mere skadeligt end gavnligt at forsøge at opspore den.

Men den metrologiske problemstilling står tilbage. Hvordan kan man danne sig en nogenlunde klar forestilling om, hvad de mangeartede middelalderlige vægtmål udgjorde i forståelige, moderne termer (kilo og gram), samt hvad deres indbyrdes relationer (målforhold) var. Man er nødt til at tage afsæt i denne

⁶ Et enkelt eksempel på tilpasningen af kildeudsagnene: Da tal s. 61 ikke lader sig forene med modellen, antager Fauherholdt at der må være "glemt indtægter på 35 mark penninge i beskrivelsen".

⁷ Fauherholdt 1990 s. 100. Balle er refereret fra Gissels anmeldelse 1990.

⁸ Gissel 1988 s. 441.

⁹ Gissel 1991 s. 542. Hvordan man kan anerkende et resultat og samtidig advare mod at bruge det, forstår jeg simpelthen ikke.

¹⁰ Gissel 1990 s. 487. Fauherholdt far ved samme lejlighed endnu en ublid medfart.

gren af forskningen, også når ønsket om at finde frem til målenes realindhold er langt mindre ambitiøst end metrologiens eget. Hele denne problemstilling vil blive drøftet i afsnittet om sølvvægten, hvor de europæiske måls mulighed for at belyse de danske nødvendigvis også må inddrages.

Numismatikken

Den danske numismatik har afsat i P. Haubergs systematiske arbejder i perioden 1884-1906, hvori han kortlagde dansk møntvæsen frem til 1377. Der er først og fremmest tale om kataloger: Komplette oversigter over møntfund og mønttyper, de sidste med en typologisering og datering til den udstedende konges regeringstid. Dertil er alle tre arbejder forsynet med en beskrivende indledning af vekslende intensitet.

Numismatikens primære arbejdsfelt, næst efter selve indsamlingen og registreringen, var og er da også klassificering af mønterne, dvs typebestemmelse, datering og stedfæstelse (udmøntningssted). Det var den opgave Hauberg satte sig. Der er dels tale om at tolke mønternes umiddelbare udsagn (navn eller initialer på udsteder, navn på møntmester, angivelse af udmøntningsby), dels tale om at udnytte fundsammenhæng. Endvidere at måle og veje materialet, idet det dog skal siges, at interessen for at måle lødigheden ikke har været massiv i dansk numismatik, et problem, der vil blive drøftet senere.

Haubergs klassificering af mønterne er stadig aktuel, i dag især for perioden omkr. 1050-1240. Hans typebestemmelser betegnes med forleddet "Hbg" og et løbenummer, der starter med 1 for hver regent.¹¹ For tiden 1240-1340 udgav H.V. Mansfeld-Büllner imidlertid allerede i 1887 en fyldigere gengivelse af de kendte mønttyper med tilhørende nummerering, der i dag oftest anvendes om denne periodes mønter (Forled "MB" og løbenummer). For tiden op til 1050 har svenske Britta Malmer udarbejdet et klassificeringssystem i såkaldte kombinationsgrupper (Angives med "KG" og løbenummer). For alle tre systemer gælder at de i udgangspunktet er kronologisk nummereret.

Numismatikken modtager i modsætning til mange andre discipliner inden for middelalderforskningen løbende nyt kildemateriale, i Danmark endog i særdeles stort omfang.¹² Den større viden, disse fund har givet os gennem godt et århundrede, har naturligt ført til forskellige omvurderinger af nogle af Haubergs og Mansfeld-Büllners klassificeringer. Nogle omklassificeringer er alment accepteret, andre til diskussion. Der er som følge heraf gjort flere forsøg på samlede omklassificeringer for tiden 1240-1340, men der er ikke taget noget nyt referencepunkt i brug, således benævnes mønterne stadig som Hbg- og MB-typer.¹³

Det er vanskeligt for den uindviede at følge med i denne disciplinspecifikke diskussion, som ofte knap er ført skriftligt. Der er derfor en risiko for, at de analyser, man som historiker benytter, baserer sig på møntmateriale, for hvilket klassificeringen siden er ændret. Forudsætningen for at bygge på analysen kan således være faldet, uden at det umiddelbart er gennemskueligt. Det er en problemstilling, det ikke generelt har været muligt at overvinde i denne fremstilling, ligesom det hverken har været muligt at tage stilling til de nye klassifikationssystemer eller de eventuelt omdiskuterede omvurderinger af enkelttyper. Dog synes Grinder-Hansens nyperiodisering af mønttyperne 1240-1340 at have fundet almindelig tilslutning,¹⁴ og den er anvendt her i de tilfælde, hvor møntmaterialet for denne periode er inddraget i analysen. Desuden er to

¹¹ Typerne giver kun mening når de nævnes sammen med kongenavnet, f.eks. *Niels hbg 6*, *Valdemar II hbg 6*.

¹² Hermed tænkes på de mange detektorfund.

¹³ Grinder-Hansen 2000 for perioden 1250-1340; Sømod 2009 for perioden 1241-1448; Kaaber 1996 for perioden 1234-1377. Alle disse nyklassificeringer er ledsaget af en såkaldt konkordanstabel, hvor det nye system sammenstilles med de kendte MB-numre.

¹⁴ Mundtligt meddelt mig af Jens Chr. Moesgaard 2013.

tilfælde, hvor en enkelt types klassificering har afgørende betydning for analysen, taget op til diskussion.

Nært knyttet til typebestemmelsen er vægt- og lødighedsbestemmelsen af mønterne. Især det sidste er af betydning for vurderingen af pengemålets udvikling, og analysen af de desværre ret usystematiske lødighedsmålinger af danske mønter får meget plads afhandlingen igennem.

På trods af et relativt begrænset materiale og på trods af at en stor del af de dengang fundne mønter var omsmeltet eller spredt blandt møntsamlere, åbnede Hauberg i sine arbejder for en bredere diskussion af en række afledte problemfelter om møntvæsen og økonomisk historie.

Det er en ret begrænset gruppe af mennesker, der siden Hauberg har beskæftiget sig med middelalderens mønter. De er næsten alle knyttet til Den Kgl. Mønt- og Medaillesamling (der dækker mønter fra antikken til i dag). Disciplinen er efter Hauberg især tegnet af, i kronologisk rækkefølge, Georg Galster, Otto Mørkholm, Kirsten Bendixen, Jørgen Steen Jensen, Keld Grinder-Hansen og Jens Chr. Moesgaard. Uden for de "professionelles" kreds har møntsamlerne Kaj G. Kaaber og Jørgen Sømod i nyere tid begge leveret markante synteser over møntvæsen og møntfund for tiden efter 1240. Der har også været en vis interesse for især tidlig dansk udmøntning blandt svenske og norske numismatikere.¹⁵ Dog er der stadig tilsammen tale om en meget lille kreds.¹⁶

Numismatikernes overvejelser offentliggøres typisk ved publiceringer af nye fund tilføjet videregående betragtninger over fundenes udsagn. Der er kun enkelte samlede fremstillinger af disciplinens metoder og resultater. Vigtigst er den kollektive indledning til Danmarks Middelalderlige Skatte (DMS), til dels den ligeledes kollektive udgivelse, Tusindtallets danske Mønter (TDM), og endelig Keld Grinder-Hansens ph.d. fra 2000, Kongemagt og Krise.

Det begrænsede antal forskere kan vel til dels forklare, at de videre diskussioner om, hvordan det numismatiske materiale kan belyse den almindelige økonomiske historie, kun langsomt har taget form på trods af det langt større og bedre materiale, der med tiden er blevet til rådighed.¹⁷

For historikerne gælder omvendt, at de primært og næsten udelukkende bygger på skriftlige kilder, selv når analyserne gælder en numismatisk problemstilling som pengenes stærkt omskiftelige realværdi.¹⁸ Således er der blandt historikere vist ikke gjort forsøg på at sammenholde det udvekslingsforhold mellem sølv og penge, som de skriftlige kilder angiver (kursen), og den sølvværdi, mønterne reelt bestod af (lødigheden).

Der har således kun været få berøringsflader mellem numismatikken og den almindelige økonomiske historie. Der er undtagelser fra denne sektionering af forskningen, først og fremmest Sture Bolin, der allerede i 1930'erne lagde fundamentet for de forskningstemaer, der nu er herskende. Dertil i nyere tid Bjørn Poulsen.¹⁹ Endelig har Keld Grinder-Hansen i en bredt anlagt analyse, primært af enkeltfund, forsøgt at forene historikerens og numismatikerens tilgang, hvilket han formulerede både som en nødvendighed og et dilemma: "Nærværende bog placerer sig således i den grå zone mellem den økonomiske historikers og numismatikerens traditionelle arbejdsfelter...".²⁰

¹⁵ Gullbekk 2000; Malmer: jfr. litteraturlisten i DTM s. 163-64.

¹⁶ Gissel nævner 1990, at antallet af forskere der beskæftiger sig med middelalderens metrologi og møntvæsen tilsammen kan tælles på én hånd.

¹⁷ Omtrent det samme gør sig gældende i Sverige, jvf. Klackenbergs 1992 s. 20ff.

¹⁸ f.eks. C.A. Christensen 1931.

¹⁹ Bjørn Poulsen har bl.a. i en skitse sammenholdt enkeltfund af mønter med de skriftlige kilders vidnesbyrd om brugen af penge i hverdagslivet, Poulsen 1979-80, jvf. også Poulsen 2006.

²⁰ Grinder-Hansen 2000 s. 21. Grinder-Hansen bekender sig til forsøgets nødvendighed, men forudser at han vil blive anklaget for at sætte sig mellem to stole. Omvendt skinner det klart igennem i afhandlingen, at Grinder-Hansen ikke mener at historikere, der ikke er numismatikere, kan anvende møntmaterialet tilfredsstillende. Samme konsekvens er taget

Det stigende materiale i form af skattefund²¹ og enkeltfund har trods den omtalte forsinkelse åbnet muligheder også inden for rammerne af numismatikens egen faglighed for mere bredt anlagte synspunkter på møntens rolle i økonomien. Især to emneområder har præget forskningen de sidste årtier, det er monetariseringen og den regulerede mønt.

Der er forskellige udtryk for, at pengene spillede en, gerne stigende rolle, i økonomien: Monetarisering, monetiseringsgrad, monetær økonomi, møntøkonomi eller blot pengeøkonomi.²² Det er dertil lidt usikkert om forskningen overalt mener det samme med begreberne. Svenske Henrik Klackenberg definerer monetarisering som den proces, der i sidste instans ledte til en markedsøkonomi, dvs hvor pengene indtog en stigende rolle som byttemiddel, betalingsmiddel, værdimåler eller opsparingsobjekt ("værdibevarer").²³ Det er en relativt uforpligtende definition, der egentlig kun rummer at pengene på det ene eller andet af de fire områder får relativt større betydning i den periode, der er i fokus. Det vigtige her er dog definitionens understregning af, at vi ikke er i en tilstand hvor vi kan eller bør måle pengeøkonomien efter moderne markedsøkonomisk målestok.²⁴ Men generelt udtrykker begrebet monetarisering mest en refleksion over at antallet af fundne mønter er stigende og regionalt og socialt dissemineret.

Begreber som monetariseret økonomi og pengeøkonomi udtrykker derimod en bestemt tilstand, der også knytter sig til begreberne i Klackenbergs definition, men i praksis er uhyre vanskelige at sætte kvantitative og kvalitative mål for. Begrebet bliver ikke kun brugt om en egentlig samfundsøkonomi, men anvendes også på mindre økonomiske enheder, typisk en by, eller om by versus land.²⁵ I brugen af disse termer må det være underforstået, at pengene spillede en dominerende rolle i de forskellige økonomiske sfærer, men hvordan dette måles, gøres sjældent klart. I praksis er de overvejelser der gøres som regel udtryk for skøn dannet ved hjælp af optælling af det fundne antal mønter og især antallet af enkeltfundne mønter: Hvornår et antal mønter er så mange i almindelighed, på landet eller i udkantsområderne, at det derfor kan tolkes, at mønten var anvendt til daglig blandt bønder og håndværkere eller blandt almindelige kirkegængere.²⁶ Det ganske vist særdeles vanskelige forsøg, at relatere fundene og fundmængderne til vores i øvrigt sparsomme viden om tidens økonomiske liv, er knap forsøgt. Således er der primært tale om, ikke nødvendigvis forkerte, konklusioner, draget ud fra mængder (hvad det har været muligt at grave op af jorden). Og der er naturligt en tendens til, i takt med det hastigt stigende antal enkeltfund, at skyde tidspunktet for den monetære økonomis gennemslag længere tilbage i tid.

Det er ikke stedet at anfægte de konklusioner der drages, det skal blot påpeges, at det stadig er et skøn, hvornår et antal fund er "mange" eller "tilstrækkelige". Al mulig hjælp fra andre kildegrupper er ønskværdigt.

Den "regulerede mønt" er aktuelt det begreb der bruges om en tilstand, hvor

her.

²¹ Her anvendes numismatikernes egen definition af skattefund: fund med to eller flere mønter, DMS s. 26.

²² Poulsen bruger monetarisering, jvf. også Edvinsson 2010 s. 77. DMS s. 37 og 97 (hhv. Grinder-Hansen og J. S. Jensen) bruger pengeøkonomi, Grinder-Hansen 2000 s. 12 og 28 "møntbaseret økonomi".

²³ Klackenberg 1992 s. 19. Kielger 2004 tilslutter sig Klackenberg, men mener alligevel at ordet monetarisering etymologisk i for høj grad indikerer at enhver monetær situation blot er et stadie på vejen til den europæiske møntunion. Han foreslår i stedet "monetaritet", den konkrete praksis i udformningen af et betalingssystem med mønt eller ædelmetaller og med de indbyggede konflikter, der må være mellem systemets aktører. Der er en stærkere sociologisk dimension i Kielgers ide, men om begrebet er operationelt er svært at sige.

²⁴ Således også Grinder-Hansen 2000 s. 14.

²⁵ Moesgaard 2007 s. 120 om "monetært møntbrug" i Ribe i 9. årh. Poulsen 1979-80 om forskelle i monetiseringsgrad mellem land og by.

²⁶ Møntfund i kirker udgør en væsentlig andel af enkeltfundene. Danmark er særegen ved at have mange detektorfund fra det åbne land.

den tidligere forskning almindeligvis benyttede betegnelsen den "feudale mønt", det "feudale møntvæsen" etc.²⁷ Heller ikke denne terminologi er entydig, og den vil blive drøftet igen under hovedafsnittet om pengemålet.

Det vil føre for vidt at komme ind på alle nuancerne i tolkningen af de kategorier, der knytter sig til den regulerede mønt. Sammenfattende, men ikke dækkende, kan man sige at den regulerede eller feudale mønt som regel, udtrykkeligt eller underforstået, beskrives som bestående af to elementer: Møntmonopolet og møntfornyelsen (*renovatio monetæ*). Til monopolet hører fyrstens eneret til at udmønte, retten til at bestemme møntens vægt og lødighed og retten til at tage en (rimelig) indtægt af udmøntningen. En følge af monopolet vil (typisk) være, at fremmed mønt ikke tillades.²⁸ Møntfornyelse bruges gerne i betydningen tvungen omveksling til nyslået mønt. Det skal samtidig forstås som en ombytning, der indebærer en betydelig gevinst for møntherren. Til møntfornyelsen hører således, at kun mønt fra den seneste udmøntning tillades.

Der er på en måde tale om en tretrinsraket. Uden en vis form for monetarisering er værdien af et møntmonopol svært at forestille sig.²⁹ Og uden et møntmonopol var der ikke basis for den påtvungne møntfornyelse. Den tætte sammenhæng gør også, at der i litteraturen ofte underforstås flere lag i de basale begreber, end de selv umiddelbart udtrykker. Således kan der med både udtrykket "møntøkonomi" og "møntmonopol" i praksis henvises til den fuldt regulerede mønt.³⁰ Ljungkvists pointe om møntmonopolet viser meget godt, hvordan det ene begreb kan synes at inkludere det andet: Han henviser til, at det er vanskeligt at forestille sig andet, end at feudalherren altid vil håndhæve sit monopol optimalt, med andre ord vil udnytte alle muligheder for at skaffe sig den maksimale fortjeneste.³¹

Til det lidt varierede begrebsbrug hører også *monetarium*, der også nævnes i denne afhandling. *Monetarium* defineres i almindelighed som den afgift, en såkaldt slagskat, møntmesteren betalte møntherren. Iflg. Sture Bolin kan det dertil betegne en fast skat, der træder i stedet for den tvungne pengeombytning, og *monetarium* anvendes med mellemrum i denne bolinske betydning.³²

Mens spørgsmålet om monetariseringen har alment fokus, er den stærke optagethed af den regulerede mønt til en vis grad særdansk.³³ Samtidig er det næsten alene numismatikernes egne kilder, der leverer stof til analyserne. De skriftlige kilder kan alene bevidne den regulerede mønt for tiårene omkr. 1300, mens numismatikernes ved hjælp af fundene kan se den i funktion allerede fra sidst i 11. årh. Metoden er at måle symptomerne og deraf slutte sig til årsagen. Symptomerne på henholdsvis monopol og tvungen omveksling er fraværet af udenlandske mønter, fraværet af umøntet ædelmetal, fraværet af oprøvede³⁴ og klippede mønter samt en homogen sammensætning af de større møntfund, hvilket igen vil sige fravær af ældre mønttyper. Den regulerede eller feudale mønt har været diskuteret af Jørgen Steen Jensen og mere intenst af Grinder-

²⁷ F.eks. Bendixen 1976, 1977; Grinder-Hansen 1995; Ljungkvist 1996.

²⁸ Der er klare afvigelser i hvor mange kendetegn, der tolkes ind i monopol-begrebet. F.eks. betegner Grinder-hansen i TDM s. 53 monopol slet og ret som eneret på udmøntning, s. 112 synes det et indbygget kendetegn, at udenlandsk mønt blev holdt ude af den hjemlige cirkulation. Desuden Ljungkvist 1996 s. 270 m.fl.st. Gullbekk 2000 s. 125.

²⁹ Omvendt kan indførelsen af den kongelige mønt tolkes som et forsøg på at igangsætte en monetær udvikling. Klackenberg 1992 s. 22.

³⁰ Moesgaard, 2007 s. 116. bruger begrebet kongeligt monopol i retning af at indeholde alle karakteristika ved den regulerede mønt. I 2008H veksler han mellem begreberne møntøkonomi og reguleret møntøkonomi om de samme forhold.

³¹ Ljungkvist 1986 s. 270.

³² Bolin 1962 s. 148. Grinder-Hansen omtaler *monetarium* som særskat 2000 s. 51, modsat blot som slagskat s. 44. Men også begrebet slagskat kan bruges både i en snæver og videre betydning. Jvf. J. S. Jensen 1974, opslag slagskat.

³³ Jvf. Klieger 2004, s. 222.

³⁴ Hermed menes mønter der ikke er skrabede eller på anden måde beskadiget med henblik på at undersøge deres lødighed. Den generelle numismatiske term er *probermærker*.

Hansen, mens f.eks. Bendixen tidligere forholdt sig mere distanceret. Temaet indgår desuden i stort set hele Moesgaards senere forskning. Der har således været stigende fokus på spørgsmålet over de sidste 4-5 årtier, og der synes at være almindelig konsensus om at den regulerede mønt var en realitet gennem hele den her behandlede periode.

Hvordan man end vender terminologien for monetarisering og regulering, udmunder den praktiske undersøgelse i så godt som alle tilfælde i optællinger. Der er allerede nævnt antal mønter, skattefund, enkeltfund, udenlandske mønter, nye og gamle mønter, uprøvede mønter. I analyserne af monetarisering er det optælling af enkeltfund, der vejer klart mest, mens det næsten alene er sammensætningen af skattefund, der kan belyse spørgsmålet om regulering. En ret avanceret øvelse i de senere årtier er at regne på den samlede møntproduktion ved hjælp af såkaldte stempelserier.³⁵

Det hører til en af disciplinens kildne problemstillinger, at fundmængden kan forklares på mange måder. Den ligefremme er, at flere fund og flere mønter er tegn på øget økonomisk aktivitet. En anden tolkning er, at mange nedgravede møntskatte i stedet afspejler urolige tider, således som Bolin kraftigt pointerede. Som årsag til en stigning i antallet af fundne mønter er det foreslået, at en ringe mønt optræder i større antal end en mere lødig og desuden tabes med mindre bekymring.³⁶ Fald i antallet af skattefund er forklaret med den tvungne pengeombytning.³⁷ Dertil er den kulturelle faktor fremhævet som en mulighed: at der fra egn til egn kan være forskel på hvilken omgang man havde med pengene.³⁸ Endelig kan selve fundomstændighederne være en årsag.³⁹ Disse spørgsmål er i afhandlingen tilbagevendende drøftet under begrebet "repræsentativitet".

Det er således ikke noget særsyn, når f.eks. Jørgen Steen Jensen i samme artikel først forklarer det store antal fundne mønter i skattefund fra omkr. 1300 både med møntens ringhed (man skulle bruge flere mønter) og med stor økonomisk aktivitet i tiden, mens han lige efter forklarer de mange møntfund i det sene 14. årh. med urolige tider og tysk opmarch i landet.⁴⁰

Det er selvfølgelig helt legitimt og også nødvendigt at søge antallet af fund og af mønter belyst ved tidens kontekst. På den anden side skal man være opmærksom på, at de mange mulige årsagsforklaringer også er lidt af et tag-selv-bord, når fakta skal bringes til at understøtte en bestemt model.⁴¹

Der synes, hovedsageligt på baggrund af antallet af enkeltfund, at være konsensus om at monetariseringen (her forstået som almindeligt brug af mønter i alle sociallag og på land som i by) var slået igennem omkring midten af 13. årh. og måske allerede tidligt i 13. årh., mens det til gengæld næppe var tilfældet før 1200.⁴² Det er naturligvis et åbent spørgsmål, i hvor høj grad og i hvilke områder af økonomien der var gennemført en monetarisering, et spørgsmål som et stort antal fundne mønter på markerne ikke alene kan besvare. Men konklusionerne er her taget som udgangspunkt, uden at metoderne og resultaterne er nøjere analyseret. De svarer da også, som det vil fremgå af analysen her, ganske godt til de skriftlige kilders udsagn om brugen af pengemålet.

³⁵ F.eks. J. S. Jensen 1983.

³⁶ J. S. Jensen 1989.

³⁷ Ljungkvist med afsæt i Bolin. Pointen er, at man kun nødtigt anvendte og slet ikke sparede op i en mønt, der årligt mistede sin værdi ved den tvungne pengeombytning.

³⁸ TDM s. 132 om Bornholm i 11. årh., hvor den modsatte tendens på Ribe-kanten siges at have gjort sig gældende på samme tid. Tilsvarende er fremført om Gotland.

³⁹ F.eks. var det forbudt at bruge detektor i Sverige i 1990'erne, hvor der var en stor tilgang af detektorfund i det nuværende Danmark. Skåne var således statistisk underrepræsenteret især hvad angår enkeltfund.

⁴⁰ J. S. Jensen 1989.

⁴¹ F.eks. er Klackenbergs vurdering af monetariseringsprocessen i Sverige, at den slog igennem også i Svealandene i anden halvdel af 13. årh. Fundmægden kan imidlertid ikke bekræfte det, og Klackenbergs slutter at det er omstændighederne ved fundsituationen i Svealandene, der er skyld i det manglende antal fund, Klackenbergs 1992, s. 187.

⁴² Poulsen 1979-80, Moesgaard 2008, Grønder-Hansen 2000, bl.a. s. 28ff.

Spørgsmålet om den regulerede mønt er mere komplekst og vigtigt af den grund, at den forringelse af mønten, der i Danmark som andre steder gerne fulgte i kølvandet på systemet med tvangsombytning, er en væsentlig faktor for forståelsen af pengemålets anvendelse gennem perioden. Spørgsmålet vil blive diskuteret, delperiode for delperiode, i afsnittet om pengemålet.

Jordmålsforskningen

De middelalderlige jordmål udgør med deres mangeartethed et komplekst analysefelt. Dertil interagerer de med tidens øvrige mål på kryds og tværs, så ethvert forsøg på at bestemme den ene type af mål må som allerede nævnt forholde sig til de øvrige. Jordmålene udgjorde grundlaget for skatteudskrivningen. Jordlejetaksten i sølv eller penge var måske udgangspunktet for en jordvurdering. Jorden værdisættes indimellem ved udsæd eller kornafgift. Kornpriserne kan kun beregnes, hvis man kender forholdet mellem sølv- og pengemålet etc. Og endelig brugte man samme målestoksangivelser (markmålet) for sølv, penge, korn og jord, uden at det altid er tydeligt, hvilken materie målet hentyder til.

Denne diffuse forbundethed afspejles i forskningen. Forskningen i de (tidligt) middelalderlige agrare mål og de beslægtede emner spænder over en lang række emner og talstørrelser, mange små og store detaljer, mange former for beregninger og mange delte meninger om materialets tal og størrelser. Også de enkelte bidrag rummer oftest en vifte af emner og diskussioner. Hverken forskningen i sin helhed eller de enkelte forskeres resultater fremstår som samlede konstruktioner, men snarest som summer af delresultater.

Det ville have været en næsten umulig opgave at gennemgå forskningen tematisk, ligeledes at sondre efter genstandsfelterne, de forskellige typer af mål. I stedet vil her kort blive præsenteret nogle af "hovedpersonerne" inden for jordmålsforskningen og det præg, de har sat på forskningen. Det er forskere, der i fremstillingen ofte henvises abrupt til i noter og i teksten i øvrigt. Her vil de blive indplaceret i forskerrækken og gives en lidt fyldigere karakteristik.

Man kan med en vis ret skelne mellem tiden før og efter Svend Aakjær. Før Aakjær havde spørgsmålet om målene, altovervejende KVJ's talmateriale, indgået i den almindelige diskussion om tidens samfundsforhold blandt de førende historikere.⁴³ Den evindelige trekant, Paludan-Müller, Steenstrup og Erslev førte en alsidig diskussion, hvor Erslev vel satte det foreløbige punktum. Mellem andre blandede også den unge Laurits Weibull sig, og senere fulgte også Erik Arup dette spor, blandt andet i sin Danmarkshistorie. Poul Nørlund udfærdigede nok et af de vigtigste bidrag til analysen af jordmål med sin redegørelse for skyldmarkens fremkomst som jordmål. Hele denne tidlige forskning er i flere omgange grundigt behandlet af Aakjær selv.⁴⁴

Det var i høj grad udfordringen i at forstå især KVJ's tal og at få dem at afgive et rationale, der drev denne forskning. Men forskningen målrettede sin tilgang efter at belyse de almene samfundsmæssige forhold: bondens forhold, kongens indtægtsgrundlag eller landets opdykningsgrad for at nævne nogle. Der blev allerede dengang lagt et hårdt pres på kilderne, også for hårdt fremgår det af datidens egen diskussion. Erslevs hudfletning af den unge Weibulls forsøg på at harmonisere Hallandslisten med Hovedstykkets Hallandsdel er meget instruktiv.⁴⁵ Også Arup gik, som det vil blive vist i gennemgangen af Falsterlisten

⁴³ Dog var der også "rene" jordmålsarbejder. P. Lauridsen er via Aakjær nævnt nedenfor.

⁴⁴ Aakjær 1959 s. 277-90 samt i indledningen til KVJ.

⁴⁵ Erslev 1915. Weibulls problem var, at tallene i Hovedstykket synes for små i forhold til Hallandslistens og i det hele ikke stemmer med den. Han antog derfor at Hovedstykket kun repræsenterede sommerhalvårets indtægter og fik sine tal til at stemme ved på forskellige vis at opdele Hallandslistens tal i sommer- og vinterindtægter. Erslev ankede både over hovedantagelsens mangel på logisk sammenhæng og over de mange arbitrære og til dels selvmodsigende antagelser, der brugtes for at dele Hallandslistens tal, så de endte i den ønskede slutsum.

og skyldmarken, vidt i spekulative analyser.

Med Aakjær fremkom imidlertid et beregningsmateriale af hidtil uset omfang og med ham udviklede agrarmålsforskningen sig til en specialdisciplin, der med tiden udartede til en høj grad af indforståethed.

For *Svend Aakjær*, landsarkivar i Viborg og senere rigsantikvar, var incitamentet til at beskæftige sig med jordmålene ligeledes en mere almen interesse for bondens forhold og jordbrugets stilling i almindelighed. Med interessen for jordmålene fulgte som omtalt nødvendigheden af også at sætte sig ind i tidens øvrige mål. Til denne udvidelse af sit arbejdsfelt føjede Aakjær snart også en udvidelse af sin metode: "jeg har ikke mindst lagt mig P. Lauridsens ord på sinde: '*Min fremstilling er retrospektiv. I en tid, der ligger os nær, søger jeg at finde nogenlunde fodfæste for derfra at bevæge mig tilbage til tider og forhold, som det uden yngre oplysninger kunde være vanskeligt at fatte*'. Derfor har jeg taget mit udgangspunkt i landmålingen 1681-83. Men jeg står i stor gæld til alle forgængerne, der efterhånden er nået så langt frem, som man kan komme, når man holder sig til selve de middelalderlige kilder alene."⁴⁶

Denne retrospektive metode afspejledes allerede i Aakjærs store arbejde med udgivelsen af "Kong Valdemar jordebog" med en omfattende indledning og et voluminøst kommentarbind. Udgivelsen stod på over en 17-årig periode, 1926-43, og kommentarerne er da også af et omfang og en intensitet, der kunne have fyldt mere end én disputats. Det er især i disse kommentarer at Aakjærs grundlæggende beregninger og metodiske overvejelser er beskrevet, og det er en del af eftertidens problem. Realkommentaren er opstillet som løbende noter til selve teksten, og også almene betragtninger flettes ind i kommentarer til andre sagsområder eller blot til en lokalitet. Det er visse steder som om en bevidsthedsstrøm ikke kan holdes tilbage, nye tanker opstår ved nedskrivningen af den ene beregning, føjes til og giver anledning til videre beregninger – somme tider ud af en tangent, fristes man til at sige. En omfattende viden om både jordebogens og de følgende mange århundreders talmateriale kombineret med en nærmest manisk trang til at få tallene på bordet får materialet til at vokse til nærmest uhørt omfang. Alene noten om "aratra" fylder 59 sider.⁴⁷

"Kong Valdemars Jordebog" blev Aakjærs hovedværk og perioden den blev skrevet i hans produktive. En anden væsentlig artikel fra 1941, "Plov og havne", omtaltes af ham selv som endnu en realkommentar til jordebogen, dækkende nogle sagsområder, han ikke havde fået beskrevet tilstrækkeligt i sine oprindelige kommentarer.⁴⁸ I 1935 beskrev han de danske mål, både jordmål og de andre mål, i en oversigt han selv forestod, og som desuden indeholdt tilsvarende skandinaviske bidrag, en slags grundbog i skandinaviske mål.

Efterkrigsproduktionen var mere sparsom. I 1950 forsøgte han at udnytte sognelisten i Roskildebispens Jordebog fra 1370 til at beregne det dyrkede areal i sognene, et forsøg der senere fik en ublid medfart af Tage E. Christiansen.⁴⁹ En artikel fra 1959 er formet dels som en opdateret forskningsoversigt, dels som en form for forskningsmæssigt testamente, hvor han som ovenfor citeret redegør for sine overvejelser og resultater. Artiklen synes at være noget ældre end udgivelsen, betegnelsen "nyere forskning" bruges om udgivelser fra 1940'erne, og Runquists teser fra 1952 er ikke medtaget.

Aakjærs eftermæle er blandet, men hans indflydelse har været enorm.⁵⁰ På trods af at der hyppigt har været rejst kritiske kommentarer til hans metoder og resultater, blev og bliver hans tal brugt igen og igen.

Det er især hans grundtal, der er blevet stående. Det er sammenstillinger, primært østdanske, af de spredte middelalderlige måltal med de tønder land, som markbøgerne og matriklen fra 1680'erne har udførlige tal for. Tallene er nået ved at sammenholde serier af middelalderlige tal, der hvor man kan forvente at de dækker en hel by eller en præcis procentdel af en by, med arealet som det er

⁴⁶ Aakjær 1959 s. 285-86

⁴⁷ Aakjær 1226-43, kommentarbindet s. 452-511.

⁴⁸ Aakjær 1941 s. 251.

⁴⁹ Tage E. Christiansen 1977.

⁵⁰ Gissel 1990. "Måske burde det mane til eftertanke, at metrologiens nestor .. Poul Rasmussen .. altid har vist Svend Aakjær den største respekt."

opgjort i 1680erne. Af disse serier uddrages gennemsnitstal, som videre kan krydses med de mere ufuldstændige middelaldertal og dermed bringe nye arealtal til. Aakjær giver selv udtryk for det betænkelige i metoden, men betænkelighederne syner ikke meget i hans praksis. Eksemplarisk for Aakjærs forskning er hans gennemsnitsberegninger på Falsterlisten i KVJ, nogle af de mest anvendte i forskningen: 1 bol var 2 mark skyld, 1 bol var 96 1680-tdr land og tilsvarende 1 mark skyld 48 tdr. Alle udsagn udtrykker gennemsnit af et meget differentieret talmateriale. Stod de til troende, ville de udgøre et meget stærkt redskab til analysen af jordbrugsforhold. Men denne sammenstilling af middelalderlige gennemsnitstal med gennemsnitstal fra 17. årh. efterlader os med størrelser, der har fjernet sig langt fra selve kildematerialet.

Poul Rasmussen, arkivar ved Landsarkivet i Viborg, trådte i 1941 ind i den diskurs, Sven Aakjær havde udstukket. Som Kong Valdemars Jordebog var Aakjærs afsæt blev Århuskapitlets Jordebog (ÅKJ) Rasmussens. Han præsenterede i 1941 og 1947 omfattende studier af jordebogen og supplerede dem i 1943 med nærstudier af enkelte lokaliteter herfra. Jordebogen fulgte ham gennem hele hans produktion, og han udgav den selv i 1975 med et væsentligt sæt realkommentarer. Med tiden markerede han sig også som generalist i mål og vægt, både den middelalderlige og eftermiddelalderlige, og skrev bl.a. i 1967 for Dansk historisk Fællesforening bogen "Mål og vægt", vel tænkt som en opdatering af Aakjærs oversigt fra 1935.⁵¹ Ligeledes stod han for en stor del af artiklerne om målene i Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder (KLNLM) bl.a. guldvurdering, landgilde, skyldvurdering.

Rasmussen bekendte sig fra første færd til den retrospektive metode og udregnede for jordebogens lokaliteter deres 1680-arealer hvor det var muligt og fastslog endog, at tallene er så meget mere brugelige, da det dyrkede areal i 1313 og 1680erne synes at være det samme.⁵² Det var et af flere synspunkter, som han selv med tiden tog afstand fra. I det hele distancerede han sig senere fra mange af sine tidlige metoder og resultater, som han karakteriserede som spekulative.⁵³

ÅKJ har ved siden af KVJ langt det største materiale til belysning af den såkaldte guldmarksvurdering af jorden. Rasmussen kom ved sin interesse for ÅKJ helt naturligt til at beskæftige sig med guldmarksvurderingen og ikke mindst med det allerede rejste spørgsmål om den store og lille guldmark.⁵⁴ Det var et spørgsmål der kom til at præge hele hans forskning, næsten som en besættelse, og der er ikke ét af hans skrifter vedrørende middelalderen, der ikke kommer ind på det. Efter først at have godtaget teorien, kom Rasmussen allerede i 1955 i tvivl og argumenterede for, at der ikke nødvendigvis havde været "store" mark guld, dog med det forbehold, at dette blot var et synspunkt blandt flere mulige. På samme måde fremføres sagen i resten af hans produktion: med dyb skepsis men dog altid med en dør åben for, at de argumenter der er for den store guldmark kan godtages. Takket være Rasmussens arbejder optræder spørgsmålet om den lille og store guldmark som det første, man møder ved beskæftigelse med guldmarksvurderingen. Det vil også blive behandlet her, hvor Rasmussens skepsis udvides til en afvisning.

I såvel KLNLM som i "Mål og vægt" valgte Rasmussen at bruge det meste af pladsen på forskningsdiskussionen om såvel guldmark som de øvrige mål. Hans gennemgang kan bedst karakteriseres med ord som vidende, redelig, nøgtern og skeptisk, men samtidig drevet af en fascination af de hårdt trukne "kombinationer", hans fagfæller havde udviklet. Som det udtrykkes i "Mål og vægt" i sammenfatningen af afsnittet om Valdemartidens mål: "Det må betragtes som lidet sandsynligt, at man på grundlag af Valdemars Jordebog kan nå til sikre bestemmelser af de datidige rummåls størrelse." Alligevel "er det meget interessant at sætte sig ind i de mange fortolkninger, der alle bærer vidne

⁵¹ Hvilket især gælder 2. stærkt reviderede udgave fra 1975.

⁵² P. Rasmussen 1941 s.126 med reference til tilsvarende udsagn af Aakjær.

⁵³ P. Rasmussen 1975:2 s. 39 og 51-52.

⁵⁴ At der skulle have været to nærmest parallelle jordvurderinger i guldmark, hvoraf den store guldmark var mere end dobbelt så værdifuld som den lille.

om stor skarpsindighed og rige kombinationsevner".⁵⁵

Selve "Mål og vægt", der skal være en håndbog, bærer præg af denne fascination. Efter en indledende beskrivelse af nogle begreber og målestoksforhold afløses den faktuelle beskrivelse allerede side 14 af en forskningsdiskussion. Der er herefter ikke flere fakta, kun meninger og indbyrdes stridende beregninger, men dem er der til gengæld mange af.

Rasmussen har vel ikke haft samme betydning som Aakjær, men hans værk har sat et afgørende præg på de autoritative sammenfatninger, som den uindviiede historiker tager afsæt i, når hun skal orientere sig i måltallene. En orientering der vanskeliggøres ved det store hensyn Rasmussen viser de mange spekulative konstruktioner.⁵⁶

Som den tredje monumentale personlighed i denne diskurs, men samtidig i højeste grad helt sin egen, trådte C.A. Christensen ind i diskussionen i 1930 og forblev der i 60 år. I den periode berigede han os med nogle af disciplinens mest vitale og grænseoverskridende teser. Dybt skeptisk over for spekulative slutninger og den retrospektive metode skabte han selv stort set i alle sine afhandlinger selv nye spekulative resultater og gerne med anvendelse af sen- og eftermiddelalderlige talstørrelser. Der er mange skarpe betragtninger og en uhørt dristighed i hans fremførelse af sine teser. Læserne af hans arbejde vil formentlig dele sig i en gruppe, der hurtigt forlader læsningen med dyb skepsis, og en gruppe, der ender med at gå til stoffet med en dyb fascination over spændvidden i hans arbejder. Denne fascination er svær ikke at dele, men som det vil fremgå, er det her i højere grad skepsis, der præger tilgangen.

Christensens første afhandling fra 1930 handlede om landgildens og jordprisernes fald som med en række tal, beregnet ud fra de forskellige sølv-, korn- og pengeværdier, påvises at være begyndt 1340, og vigtigt: altså før pesten. Resultatet stod sig længe – og gør det vel endnu trods rejste indvendinger.⁵⁷

En senere teori om den flydende guldmarksvurdering, i et skrift der egentlig omfattede ledingsbestemmelserne, har til gengæld ikke vundet den store genklang. Hvilken status, hans sidste afhandling har, er ikke ganske klart. Her påvises, bl.a. med afsæt i de navngivne bol, at begrebet bol oprindeligt dækkede en konkret gård, og at (det af Christensen beregnede) boltal i 13. årh. svarede til antallet af stormandsgårde i sen vikingetid.⁵⁸ Teorien blev kort efter (1985) skarpt imødegået af Ulsig og Sørensen. Men året efter igen godtaget af Ebbe Nyborg og er f.eks. i dag anerkendt af Bjørn Poulsen.⁵⁹ Afhandlingen er trods alle sine spekulative overvejelser et afgørende indlæg i boldiskussionen, også den her førte.

I 1969 bestemte Christensen, modsat al tidligere forsknings mening, at marktallene i Falsterlisten udtrykte en kornafgift. Argumentationen, der vil blive beskrevet i detaljer,⁶⁰ er nærmest impressiv, både klarsynet og næsten manisk i sin trang til at bryde nye veje. Falsterlistens omregning af bol til (ubenævnte) mark består af mange skæve konverteringstal. Dem får Christensen til at blive lige ved i flere tempi at bringe nye faktorer ind i beregningerne, kulminerende med et selvopfundet falstersk pundmål for kornet. Da dette pundmål får tallene til at passe ind i modellen, konkluderer Christensen, at falsterlistens marktal er en kornafgift.

Argumentationen er fremhævet her fordi den på glimrende vis viser Christensens arbejdsmetode. Ualmindeligt skarpe og klare analytiske passager afløses pludseligt af tilsyneladende vilkårlige indskud, der fører resultatet i hidtil

⁵⁵ P. Rasmussen 1975:1 s. 26.

⁵⁶ F.eks. KLNMs opslag Guldvurdering, netop diskussionen om den store og lille guldmark og ikke mindst den store og lille sølvmark.

⁵⁷ F.eks. Gissel 1968 s. 250.

⁵⁸ C.A. Christensen 1983, 1987.

⁵⁹ Nyborg 1986 s.35f. Poulsen mundtligt 2012. Man skal dog skelne mellem to lag i Christensens tese. Det basale lag, som Poulsen tilslutter sig, er, at bol i sin oprindelse udtrykte en konkret gård. Den mere spekulative overbygning er, at man kan beregne gårdantallet i vikingetiden ved at tælle det 13. århundredes boltal.

⁶⁰ Se gennemgangen af Falsterlisten.

ukendte, forbløffende retninger.

Som med de fleste andre i diskursen rummer Christensens arbejder en mængde delanalyser og delstudier ud over hovedkonklusionerne. Hans vidtrækkende teser er vist kun i ringe grad accepteret, men mange af hans overvejelser kan formentlig stadig stå sig.

Efter Aakjær, Rasmussen og Christensen har forskningen ikke i samme grad frembragt "rene" måltalsforskere, men der har også i nyere tid været væsentlige arbejder på området.

Erik Ulsig, der primært men ikke alene er agrarhistoriker, har sammen med Axel Kjær Sørensen bidraget særskilt til debatten med en analyse af KVJ's plovtalesliste, hvor de ved hjælp af svært tilgængelige modeller får tallene til at stemme bedre overens, end det i denne afhandlings optik er fundet tilrådeligt.⁶¹

Svend Gissel, bibliotekar på Det kgl. Bibliotek og omtalt ovenfor, kom til de middelalderlige måltal med udgangspunkt via sin beskæftigelse med måltal i 16. og 17. årh. Ved sit arbejde for Falsterdelen af det nordiske ødegårdsprojekt løb han ind i KVJ's Falsterliste og dermed den underskov af beregninger og gisninger, der knytte sig til listen. I projektets udgivelse fremlagde han på egne og projektgruppens vegne den analyse af Falsterlisten, der i dag vel er den autoritative (men som her vil blive anfægtet).⁶²

Gissel var i udgangspunktet retrospektiv i sin metode. Han trak gerne linjer mellem det sene 14. årh. og 16.-17. årh. Han var derimod dybt skeptisk overfor at sammenligne de senere tal med perioden før 1350, en skepsis formuleret så tidligt som 1977, hvor han også afviste sine egne tidligere forsøg i den retning.⁶³

Wolfgang Prange fra Landesarchiv Schleswig-Holstein har arbejdet sig ind på det ellers noget forsømt sønderjyske område, både den nuværende tyske og danske del. Pranges resultater støtter sig til en retrospektiv metode, og analysen bygger endvidere på kortmateriale fra 18. årh. De bekræfter, at ottingen, egentlig en ottendedel af et bol, spillede en særlig rolle i Sønderjylland. Desuden har han arbejdet med forholdet mellem en guldmarks jords og en ottings værdi, begge måltal som var aktive i området i senere perioder. I tråd med Gissel skelner Prange dog skarpt mellem hvad der kan tolkes tilbage til tiden før og efter den store "Wüstung".

Steffen Hahnemanns udgangspunkt er en interesse for bondesamfundets rødder: gårdsted, toft og bol, udsprunget af hans arbejde som landsbylæge.⁶⁴ Det har ført til meget grundige og hovedsageligt retrospektive arbejder om landbrugsstrukturen flere steder i det østjyske samt på Samsø. Hans resultater er svært tilgængelige, men væsentlige, og han har med dem som udgangspunkt i 2007 polemiseret kraftigt mod C.A. Christensens teser om bolets oprindelse.

Senest har arkæologen Helge Nielsen, først i samarbejde med Tommy Dalgaard og senere i en større udgivelse på egen hånd, bevæget sig ind på næsten hele rækken af spørgsmål vedrørende måltal. Flere af de mest accepterede talforhold (især forholdet mellem jordlejens og skattens størrelse) bliver her aldeles omfortolkede. Disciplinen at få tal til at gå op er ført ud i hidtil uset omfang, og beregningerne er her ualmindeligt svære at følge med i, selv målt efter aakjærsk målestok. Selv når man kender udspringet af mange af de tal, der føres ind i beregningerne, er udredningsarbejdet omtrent håbløst. Resultaterne lader sig ganske enkelt ikke verificere. Helge Nielsen selvstændige arbejde blev af en historiker karakteriseret med disse ord: "Til gengæld formår forfatteren i langt højere grad end forgængerne at underbygge sine antagelser med kvantitative analyser af det forhåndenværende talmateriale."⁶⁵

Citatet udtrykker meget præcist den distancering, der er tale om, mellem historikerne og måltalsforskere. Man vil næppe finde en middelalderhistoriker, der efter at have arbejdet sig igennem Nielsens talmateriale, ville have godkendt

⁶¹ Ulsig og Sørensen 1981. Se behandlingen af Plovtaleslisten bagerst i bogen.

⁶² Gissels datering af listen og hans vurdering af listens mål behandles i afsnittet og Falsterlisten.

⁶³ Gissel 1977 s. 287-309.

⁶⁴ Hahnemann 1994 s.7.

⁶⁵ Politiken 13.1. 2011 (Steffen Heiberg).

arbejdet. Men det arbejde er som nævnt nærmest uoverkommeligt, og talforskningen fastholder således stadig sin egen niche, som historikeren groft sagt tvinges til enten at afvise a priori eller at bøje hovedet for i respekt.

Også svensk forskning har gennem tiden bidraget til diskussionen om de danske mål. Numismatikeren Sture Bolin har som et blandt flere interessefelter i dansk middelalderhistorie beskæftiget sig dybtgående med KVJ's Hallandsliste. Det er blevet til et omfattende og spektakulært sæt beregninger på det seks sider lange materiale. Hans erklærede elev Kjell Runquist, der egentlig var matematiker, fulgte de spor, Bolin havde lagt ud. Runquists hovedarbejdsfelt var KVJ, og Hallandslisten heri blev hans skæbne. Han vendte igen og igen tilbage til listen og til det sæt af ligninger, der kan etableres ud fra dens for tiden rige talmateriale. Runquists fascination af tallene er åbenbar og han erklærede da også selv ved slutningen af sin virksomhed, at han ikke (længere) vidste om han var mest matematiker eller historiker.⁶⁶ I Runquists sent udgivne arbejde fra 1982, "De middelalderlige vægtenheders relative og absolutte vægt", udlevede han sit ønske om at kombinere matematik og historie; værket fremtræder som en fortættet formelsamling over europæiske vægtmål.

I nyere tid har kulturgeografen Mats Ridderspore behandlet det skånske bol og måske især det skånske bolskifte. Ridderspores vinkel er selvstændig og samtidig stærkt retrospektiv.⁶⁷ I dialog med især Hahnemanns resultater når han frem til, at bolet som vi mest kender det, er et fordelingsmål indenfor landsbyen. Men da bolskiftets indførelse iflg Ridderspore må være af yngre dato end den tidlige landsbydannelse i 11. årh., må det bol, vi møder i de tidligste skriftlige kilder været et andet bol.

Forskningen i svenske jordmål har en lige så lang historie som den danske, men modsat i Danmark er der i Sverige forsat en aktuel diskussion. Der er en række fælles problemstillinger i materialet, selvom det svenske for tiden før 1300 er meget spinkelt. Det er også i høj grad de samme temaer, der er fulgt: Jordmålenes oprindelse, deres eventuelt skiftende funktion, samt hvilken værdi, areal eller anden mængde, de fremstillede.

Som i Danmark har man i høj grad brugt den retrospektive metode og gør det stadig, uden at metodens eventuelle begrænsninger synes under overvejelse. Dertil skelner man hos de svenske forskere, modsat hovedlinjen i dansk forskning, ikke skarpt mellem tiden før og efter pesten midt i 14. årh.

Der synes i svensk forskning, både forskningen i middelaldersamfundet generelt og i jordmål, at være flere arkæologiske vinkler end i dansk forskning. Desuden deltager svenske kulturgeografer i diskussionen, også gerne retrospektivt, men ud fra deres faglighed på en anden måde end f.eks. Aakjær i Danmark.

I de senere år har man opbygget et nyt syn på den tidlige middelalders agrare socialstruktur. Man mener, at jorden hovedsageligt blev drevet som stormandsbedrifter, først med slaver, senere med småfæstere som mere eller mindre bundet arbejdskraft, mens landsbyerne og egentlige gårdsteder først opstod sent (13.-14. årh.).⁶⁸ Denne synsvinkel må nødvendigvis føre til andre betragtninger over jordmålenes oprindelse og tidlige funktioner, end dem vi kender fra Danmark. Den danske forskning hører til en tid, hvor forestillingen om et oprindeligt selvejersamfund var fremherskende.

Hjørnестenen i svensk forskning er Folke Dovrings afhandling om attungen og marklandet fra 1947. Dovrings resultater er stadig det udgangspunkt, nyere forskning holder sine resultater op mod. Den svenske forsknings historie og diskussioner er i nyere tid beskrevet af bl.a. Janken Myrdal og Alf Ericsson.⁶⁹

De svenske jordmåls historie har så mange sikre og mulige paralleller med de danske, at det er relevant at holde det danske materiale op mod det svenske.

⁶⁶ Runquist 1982, forordet.

⁶⁷ Ridderspore 2008; foredrag i Landsbypuljen 2012.

⁶⁸ f.eks. Lindkvist og Myrdal 2003. Holdningen ligger også til grund for Alf Ericssons afhandling om jordmålet attungen, Ericsson 2012.

⁶⁹ Myrdal 2008, Ericsson 2012.

Det har dog ikke været muligt at yde hverken det svenske kildemateriale eller den svenske forskning fuld retfærdighed.

Overvejelser

Den danske jordmålsforskning benytter sig af en del problematiske kategorier. Nogle af dem afspejler den retrospektive tilgang. Andre er etableret undervejs i processen, de fremmer ved deres anvendelse sjældent læsningen og rummer ofte i sig en uudsagt forhåndstolkning af materialet. Det skal kort begrundes hvorfor en del af de kategorier, der hyppigt bruges i forskningen, er udeladt her.

Til den første gruppe hører især den hyppige brug af termerne TØNDER LAND og TØNDER HARTKORN i litteraturen, der hidrører fra sammenligninger med tal fra 17. årh. og som forudsætter en umiddelbar sammenlignelighed mellem 17. årh. og middelalderen.

Den bl.a. af Ulsig benyttede term SKYLBOL er et begreb introduceret af Peter Lauridsen i 1903 og lejligheds anvendt i litteraturen siden. Det refererer til at bol ("regnebol") bliver jævnført med skyldmark i højmiddelalderen, mens det forudsætter at bolet oprindeligt var noget andet ("slægtsbolet"). Som nævnt rummer begrebet allerede i sig selv en konklusion på hvad bolet var. Brugt i anden sammenhæng end den, der pointerer dette, vil begrebet kun forstyrre en fremstilling.

Der er i tidens løb tillige blevet introduceret en række forskellige andre boltyper, der også indebærer en forhåndstolkning: gammelbol, havnebol, fuldbol, agerbol/rebningsbol, ejendomsbol/storbol.

Især Aakjær har flittigt brugt termerne MARK SÆDELAND og MARK LAND. De er gennem ham sporadisk overleveret til den senere forskning. Begrebet mark sædeland betyder jord med 1 mark korn i udsæd. Begrebet er ikke tidens eget og forekommer unødvendigt forstyrrende, når man har et arbejdsfelt der i forvejen rummer så mange hinanden lignende begreber. "Mark land" er et udtryk, der ind i mellem bruges i de samtidige kilder, mens dets brug i forskningen ikke specielt synes at henvise hertil, det er faktisk ofte meget vanskeligt at gætte hvad der menes med begrebet. Poul Rasmussen bruger det om de ubenævnte falsterske mark.⁷⁰ Det er meget uheldigt at bringe det ind i en fremstilling som et overordnet jordmål, sådan som Aakjær bl.a. gjorde det.⁷¹ Udtrykket vil helt blive udeladt her med mindre der er tale om direkte gengivelse af en kilde.

Måltalsforskningen, var (og er) kendetegnet af meget avancerede betragtninger, der snarest må betegnes spekulative, af en uovervejende brug af eftermiddelalderligt sammenligningsmateriale og af en unødvendig indforstået terminologi. Det er på mange måder en stærkt ekskluderende forskning.

Det fælles for den dedikerede måltalsforskning er for det første at selve dens terminologi afsondrer den uindviede. Man falder gang på gang over begreber og kategorier, der ligesom tønder land ikke umiddelbart lader sig knytte til tiden. Dernæst er de metoder, der bruges til at beregne sig til datidens størrelser, så sofistikerede, at de er næsten ukontrollable. Endelig flyder tallene ofte fra det ene sæt komplicerede beregninger videre gennem systemerne og dukker uformidlet op i nye tilsvarende fremstillinger inden for genrens præmisser.

Endelig er der det faktum, at denne forskning heller ikke har leveret holdbare resultater på sine egne præmisser (jvf. ekskursen om den aakjærske forskningsmetode).

Eksklusiviteten giver sig på mange måder udtryk i historiografien. De generelle introduktioner til spørgsmålene om middelalderens måltal som de forskellige

⁷⁰ Jvf. diskussionen af Falsterlisten i kildeoversigten.

⁷¹ Således også Hastrup 1964 s. 21-22, hvor det er svært at tolke om mark land henviser til den ubenævnte mark på Falster eller er en generel kategori.

artikler i Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder (KLNLM) eller Dansk historisk Fællesforenings lille udgivelse "Mål og vægt" fortaber sig sprogligt og indholdsmæssigt i en sfære, hvor den uindviede er hjælpeløs fortabt. Enhver, der tvivler på dette, kan prøve at læse og forstå artiklen i KLNLM om guldvurdering.

Svarende til denne eksklusivitet er måltallene, som dog er en af de vigtige nøgler vi har til social og økonomisk historie, nærmest fraværende i de almindelige brede fremstillinger af dansk middelalder. Det gælder de generelle Danmarkshistorier og selv Det danske landbrugs Historie.⁷² Omvendt består afsnittet om middelalderen i antologien Danske Landbrugslandskaber gennem 2000 år alene af tal og beregninger. Der er således omtrentligt tale om to adskilte verdener. Den almene histories verden, for hvilken middelalderens mål synes for komplekse til at inddrage, og så måltallenes verden, som synes at leve sit eget liv.

Meget sigende udtrykte Tore Nyberg for nyligt til mig, at man nok skulle være matematiker for at kunne vurdere denne forskning. Det er kun en delvis sandhed, men bemærkningen afspejler udmærket hvilke barrierer, der er blevet rejst. Det er målet her at nedbryde nogle af disse barrierer. Let tilgængeligt bliver stoffet aldrig, men fremlæggelsen af det kan gøres mere operationel, end tilfældet mest er nu.

Kilderne

De fleste kendte kildegrupper kan bidrage til de her valgte problemstillinger, men i stærkt vekslende grad.

De numismatiske kilder udgør den altovervejende del af det anvendelige ikke-skriftlige materiale.

Hovedkilden til udmøntningens historie er naturligvis møntfundene. Til de her rejste problemstillinger er det især de store møntfund, skattene, der er interessante. Det er således ikke afgørende at de seneste års mange enkeltmøntfund har ændret synet på mange aspekter af pengenes historie. Skattene er anvendelige for så vidt at de er daterbare, jo mere præcist jo bedre, og når deres sammensætning kan fortælle om udmøntningens karakter.

Skattefundene i det nuværende Danmark frem til midten 1980'erne er publiceret i Danmarks Middelalderlige Skattefund (DMS) fra 1992. Skånske fund og fund fra 1990'erne og frem er fundet via spredte omtaler i litteraturen. Der kan eventuelt være overset enkelte fund. Oplysninger om løsfund er taget fra sekundære behandlinger.

Det centrale emne her er hvor vidt fundene kan fortælle noget om kongemagtens udnyttelse af sit møntregale, og det er da også en problemstilling numismatikerne har fokuseret på. DMS er et glimrende redskab til at orientere sig i samtlige skattefund og dermed kigge numismatikerne efter i kortene. Hvad denne oversigt bl.a. viser er, at mange af de gældende opfattelser hviler på et meget spinkelt grundlag. Det har ikke været muligt at anvendeliggøre numismatikken som disciplin i denne afhandling, her bygges på de kendte resultater, som ind i mellem problematiseres, når det publicerede kildemateriale muliggør og berettiger det. Undersøgelsens dilemma er bl.a., at der ikke i alle tilfælde er konsensus om dateringen af mønttyperne. Også mangelen på systematiske lødighedsundersøgelser har svækket mulighederne for at konkludere.

Fund af vægtlodder er ikke blevet dybere analyseret, her er blot refereret til oplysninger om disse fra KLNLM m.fl.st.

Arkæologiske udgravninger kan ikke bidrage væsentligt til de specifikke

⁷² Det gælder desuden, lidt overraskende, Hybel og Poulsen 2007. Til gengæld inddrager Bjørn Poulsens bidrag til Det sønderjyske landbrugs Historie faktisk de sønderjyske jordmål.

problemstillinger om jordmål. Der er meget få udgravninger af hele landsbystrukturer, og muligheden for at forbinde dem med bestemte jordmål er nærmest ikke-eksisterende. Dog er der rejst nogle væsentlige problemstillinger ved udgravningerne af det sønderjyske kompleks "Østergård".

Af de skriftlige kilder er de berettende kilders udsagn ret fåtallige og spredte. De udsagn, vi kan hente, er ofte væsentlige, men svært tolkelige oplysninger. Vanskelighederne skyldes bl.a. genrernes topoi og fortællernes udenlandske herkomst eller inspiration.

Landskabslovene er som i så mange andre forskningsgrene af afgørende betydning. Her er der især gjort brug af to afgrænsede sæt informationer, svarende til lovteksternes strukturelle opdeling. På den ene side indeholder deres bødesystemer et stort talmateriale i form af bødetakster, mens det til gengæld er sjældent at tallene afgiver andre oplysninger end netop denne. Teksterne om reguleringen af landsbyen har en helt anden karakter, og de belyser især bolets rolle som jordmål.

Foruden disse hovedgrupper er der enkelte andre spredte oplysninger. Vigtige er især ledingsbestemmelser om udskrivning på grundlag af jordvurdering, som suppleres med tilsvarende bestemmelser i senere landslove (udstedt som forordninger eller håndfæstninger).

Tolkningen af lovenes udsagn rummer en lang række problemer. De er nogenlunde præcist daterede, men dateringen af de enkelte dele står til diskussion. Disse lovstykker må afspejle en gældende praksis på nedskrivningstidspunktet, men om de kan tænkes at repræsentere også en ældre praksis er et spørgsmål, der knap kan besvares ud fra teksterne selv.

En særlig vanskelighed er usikkerheden om, hvor vidt Jyske Lov og Skånske Lov supplerede hinanden på tværs af de landsdele, deres navn hentyder til.⁷³ Det er en problemstilling, jeg ikke har turdet forholde mig til. Dog er det tydeligt, at der i Jyske Lov omtales jordvurderinger, som ikke kan tænkes at have været anvendt i Skåne.⁷⁴

En særlig rolle spiller Andreas Sunesens kommentarer til hans latinske udgave af Skånske Lov. Sunesens betragtninger over især måltallenes relativitet er slående og vigtige, og de vil blive citeret mere end en gang i det følgende.

Med diplomer eller breve menes her i fremstillingen de kilder, der er således karakteriseret i DD/DRB. Der er her væsentlige forskelle i materialet set hen over hele perioden. For det første er mængden af diplomer stærkt stigende perioden igennem. Det første dansk udstedte diplom er fra 1085, men først fra midten af 12. årh. er der overleverede diplomer om danske forhold af et vist omfang, dog er antallet af dansk udstedte diplomer stadig yderst beskedent. Et skel, der ikke er ganske skarpt, går omkr. 1260. Herfra stiger antallet af diplomer til et langt større omfang end tidligere. Skellet gælder også to andre forhold. Af tidlige diplomer der vedrører emnet her kommer de fleste fra klostrenes og kapitlernes brevbøger, senere kommer langt flere originaldokumenter til. Dernæst stiger mængden af kilder til private godstransaktioner markant i den sene periode, vi får tillige et anseligt antal testamenter med præcist specificerede godsgaver, og vi får tingsvidner, der meget ofte også omhandler handel med jord. Også de som regel sene brevregistraturer har mest materiale fra den sene periode.

Dermed stilles betragteren over for en metodisk udfordring. Enhver forandring i et forhold der synes at kunne aflæses over tid, skal måles i forhold til denne forskel i kildematerialet. Man risikerer at lade sig forlede til at drage forhastede konklusioner om et forhold, der omtales hyppigt i de senere kilder, men synes helt eller delvist fortiet i de tidlige.

Det her anvendte brevmateriale stammer i høj grad fra brevbøgerne: Århusbogen, Æbelholtbogen, Ringstedbogen, Sorøbogen, Vitskølbogen,

⁷³ Michael Gelting 2003, s. 43-80.

⁷⁴ Her tænkes på guldmarken.

Ringstedbogen, Ribe Oldemoder,⁷⁵ Odensebogen, Løgumbogen, Lundebogen, Esrumbogen og Næstved Klosters Gavebog. En del er også hentet fra Øm klostres Krønike, der til dels har karakter af brevbog, og desuden fra Sorø Klosters Gavebog. Noget stammer fra brevregistraturerne: Alling klostres registratur, Kalundborgske registratur, Næstved Skt. Peder Klosters registratur, Skånebrevsfortegnelsen, Antvorskov-registraturen og Vordingborgske registratur. I enkelte forhold kan det have det en vis betydning for tolkningen, hvis et sæt oplysninger primært stammer fra sene registraturer.

Kategorien diplomer/breve dækker naturligvis over kilder af vidt forskellig karakter, der ikke har andet tilfælles, end at der har været en eller flere udstedere og modtagere. Særlig påpasselig skal man naturligvis være med udenlandsk udstedte breves omtale af danske begreber. Derudover synes hverken omtalen af gods eller betalingsmidler at være væsensforskellig i de forskellige diplomtyper, hvad enten der er tale om testamentariske gaver, jordkøb, retslige forlig eller mageskifter. Privilegie- og stadfæstelsesbreve er som regel ikke så specifikke, at de kan anvendes her, men det forekommer undtagelsesvis.

I spørgsmålet om vægt- og pengemål står et par af de pavelige indsamleres detaljerede opgørelser og beregninger over de indsamlede mønter og ædelmetaller helt centralt. Både via deres direkte udsagn og ved det, de indirekte fortæller (f.eks. at der i 1334 ikke indsamles danske mønter vest for Øresund).

Langt de vigtigste kilder til spørgsmålet om jordmål og til dels også om de forskellige betalingsmidlers status er de såkaldte jordebøger og gavebøger. Terminologien i de traditionelle benævnelser for disse kilder er temmelig flydende og til dels misvisende. Selvom man som her placerer dem i to hovedkategorier, har de væsentlige individuelle træk, som deres betydning taget i betragtning ikke må overses. En hovedopdeling er på den ene side de såkaldte jordebøger: Kong Valdemars Jordebog, Ribe Oldemoder, Århus domkapitels Jordebog, og (den sene) Roskildebispens Jordebog, men også den såkaldte Sorø Klosters Gavebog.⁷⁶ På den anden side de forskellige gejstlige mindebøger eller dødebøger, hvoraf nogle også kaldes gavebøger. Her tænkes på kalendarier, hvori der er indført mindedage eller dødsdage for bl.a. institutionens velgørere. Af denne gruppe er kalendarierne fra Lund langt de vigtigste.

Der er to store, tidligt middelalderlige kalendarier fra domkapitlet i Lund, hvoraf det ældste rækker helt tilbage til begyndelsen af 12. årh. Det ældste indeholder dødsdage eller årtider for især gejstlige fra Lund, og den kaldes i litteraturen ofte Memoriale fratrum. Memoriale fratrum, som det her er valgt at kalde Mindebogen, førtes løbende gennem det meste af det 12. årh. Mindebogen indeholder kortfattede, nærmest abrupte indførsler om gaver i guld, sølv, penge og indimellem i indtægter eller jord.

Mindebogen stammer fra et håndskrift, det såkaldte Necrologium Lundense, der blandt andre lister og småstykker indeholder en liste over hvilke jorder og indtægter, der hørte til kapitlets 14 ældste præbender. Præbendelisten, der således er en mindre jordebog, er formentlig anlagt i 1120'erne og videreført et par årtier efter.

Mindebogen og Præbendelisten giver som de næsten eneste kilder informationer om det tidlige 12. århundredes måltal, og som sådan er de i særklasse vigtige her. Kilderne og det tolkningskrævende materiale, de afgiver, er særskilt behandlet i kildeoversigten.

Det senere anlagte kalendarium, Lund Gavebog,⁷⁷ har samme karakter som Mindebogen. Tyngden af indførsler ligger i 13. og begyndelsen af 14. årh. og falder i en tid, hvor kildematerialet til emnet her flyder rigeligere i

⁷⁵ Den første sektion af håndskriftet, der er en brevbog. Den anden sektion er omtalt under jordebøger.

⁷⁶ Dertil også Præbendelisten fra Necrologium Lundense, der af praktiske årsager er behandlet sammen med de øvrige tidlige Lund-kilder.

⁷⁷ Egentlig Den ældre Gavebog fra Lund, liber daticus vetustior.

almindelighed, men til gengæld er meget sparsomt for Skåne. Hen imod slutningen af 13. årh. bliver nogle af indførslerne så fyldige, at de mest minder om afskrifter af hele gavebreve, uddrag af testamenter etc. Som kilde slutter den sig derfor i sammenhængen her til gruppen af diplomer.

De øvrige nekrologier eller gavebøger, som listerne gerne omtales, giver langt færre informationer fra sig, og om jordmål næsten ingen. Ældst er forskellige lister fra Næstved Skt. Peder kloster, men de indeholder næsten alene navnestof.⁷⁸ Den såkaldte Roskilde Gavebog (liber daticus roskildensis) indeholder ganske få, men vigtige informationer om godsgaver givet i midten af 13. årh.⁷⁹ Nekrologierne fra Københavns og Ribes domkapitler er heller ikke ligefrem guldgruber. Deres relevante oplysninger er fra slutningen af 13. årh. og frem og altså netop fra denne periode, hvor kilderne til de økonomiske kategorier flyder noget rigeligere.

Af jordebøgerne skiller den såkaldte Kong Valdemars Jordebog (KVJ) sig ud fra de øvrige "private" jordebøger. Betegnelsen "Valdemars" er kun delvist dækkende, og betegnelsen "jordebog" nærmest misvisende. Der er tale om den traditionelt benyttede betegnelse for et samlingshåndskrift fra anden halvdel af 13. årh., der indeholder en række meget forskelligartede kilder. Kernen i håndskriftet er en lang række kamerale lister, som ikke primært er fokuseret på jordejendom. Der er tale om opgørelser over, hvad der bredt set vedkom kongens bord og finanser, som hans indtægter, rettigheder og godsejendom. Den vigtigste liste, der gerne benævnes Hovedstykket, daterer sig selv til 1231. Dateringen af de øvrige lister er mere usikker og vil blive diskuteret i kildegennemgangen, men de kan med nogenlunde sikkerhed alle henføres til 13. årh.

Hovedstykket er fraset den nørrejske del en noget ujævn liste over kongens benævnte og ubenævnte indtægter samt (en del af?) hans godsejendom, opgjort landsdel for landsdel. Den har berettiget påkaldt sig stor interesse i forskningen og får det også her. En anden af KVJ's lister er Falsterlisten, der vel er den vigtigste kilde til de mere spekulative diskussioner om tidens jordmål. Den synes at være en næsten fuldstændig opgørelse over øen, oven i købet opgjort i to forskellige mål.

Af de øvrige lister har især Hallandslisten og Plovtaleslisten dannet grundlag for teser om tidens mål og tal. De har knap den samme relevans her. De øvrige lister har i vekslende grad relevant materiale. En yderligere kilde til indsigt er sammenholdelsen af de af KVJ's lister, hvis materiale synes at omtale samme forhold. Det gælder Hovedstykket og Indtægtslisten, og Hovedstykkets oplysninger for Halland og Falster sammenholdt med de fyldigere særlistes for disse områder. Betydningen af sammenligningerne accentuerer behovet for datering af de mindre lister.

Især Hovedstykket og Falsterlisten er i denne sammenhæng centrale kildestykker. Begge lister vil blive indgående behandlet i kildeafsnittet, hvor også de øvrige lister vil blive drøftet forholdsmæssigt efter deres relevans. I kildegennemgangen vil der desuden blive argumenteret for den tolkning af Falsterlistens tal, som går igen gennem afhandlingen.

Også Ribe Oldemoder er et blandingshåndskrift. Blandt delene er fire lister over det gods og de godsindtægter, Ribe domkapitels kannikker besad eller administrerede. De er ført fra omkr. 1290 til omkr. 1320. Det er egentligt et fyldigt materiale til værdisættelsen af jord, men svært tilgængeligt. Terminologien er vekslende, og de kortfattede kannikker har en selv for sammenlignelige middelalderkilder mangel på trang til præcision i deres udtryksmåde.

Materialet er derfor ikke anvendt her i den grad, der kunne være ønskeligt. Men det indgår sammen med det i øvrigt temmelig rige materiale fra Ribeeegnen fra denne tid som indikator på en særudvikling, såvel i brugen af pengemål som

⁷⁸ De kaldes gerne hhv. Velgørerlisten, Broderlisten og Nekrologiet.

⁷⁹ Jeg har alene holdt mig til Alfred Ottos rekonstruktion af dette tabte kalendarium.

jordmål, i det vestlige Sønderjylland.

Skriftets jordebogslister, dets næsten kaotiske terminologi og dets talmateriale bliver belyst i kildeoversigten.

Århus Domkapitels Jordebog (ÅKJ) er et lille skrift fra omkr. 1315, der opregner kapitlets fælles jorder, hovedsageligt østjyske fra Djursland til Vejle-kanten, men også enkelte fra det nordvestlige Sjælland. Beskrivelserne er ret detaljerede, især sammenlignet med Ribe Oldemoders. Jorderne beskrives med bolværdi, værdi i guldmarksmålet, afgifter og udsæd. Selvom denne firefoldige karakteristik ikke er ført konsekvent ud i livet i alle indførsler, rummer skriftet dog et temmelig enestående sæt af oplysninger, der gør det muligt at sammenligne de forskellige måder at værdisætte jorden på. Også muligheden for at sammenligne sjællandske med østjyske forhold er givende, og jordebogen er derudover en af de eneste kilder vi overhovedet har til nørrejyske jordmål efter Øm-kronikens oplysninger om forhold i 12. årh.

Listen byder ikke på de store generelle tolkningsproblemer. Spørgsmålene knyttes her især til anvendelsen af det rige talmateriale og til de konsekvenser, man kan aflæse af listens brug af kategorier. Kilden og dens materiale er behandlet i kildegennemgangen, hvortil der desuden er knyttet en del oversigter over dens talmateriale.

Sorø klostres Gavebog er først og fremmest en adkomstfortegnelse over klostrets gods, en dokumentation af, hvem klostret har modtaget godset af og hvem klostret eventuelt har haft en tvist om jorderne med. Dermed adskiller den sig fra de ovennævnte jordebøger og deraf vel også den anderledes betegnelse for skriftet. Imidlertid indeholder den også en "skjult" jordebog. Foruden stedfæstelsen af klostrets jorder følger der som regel tillige en beskrivelse af deres størrelse, mængde eller værdi i indtægter. Faktisk er det samlede antal referencer til jordmål og afgifter større her end i Ribe- og Århuskapitlets jordebøger.

Gavebogen kendes i dag fra et håndskrift fra begyndelsen af 15. årh. Dens første dele er af Poul Nørlund blevet bestemt som en formentlig ordret afskrift af en tidligere gavebog fra 1205/12. Også de øvrige indførsler synes at have et samtidigt præg. Gavebogen er langt den rigeste kilde til sjællandske forhold i perioden fra klostrets stiftelse i 1161 til omkring tiden for KVJ's hovedstykke. Den er samtidig næsten eneste sjællandske kilde til jordmålene i denne tidlige periode, hvilket er en væsentlig udfordring i tolkningen af dens oplysninger.

En stor del af gavebogens materiale er gengivet som diplomer i DD. Hertil vil også referencerne i det følgende være, undtagen i de tilfælde, hvor gavebogens karakter indgår som en del af problemstillingen.

Gavebogen er behandlet i kildegennemgangen. En grundigere gennemgang kunne have været ønskelig, ligesom forskningen i almindelighed savner en kritisk udgave og tolkning af skriftet. På tryk forefindes kun Langebeks fra slutningen af 18. årh.

Roskildebispens Jordebog er fra omkr. 1370 med enkelte henvisninger til en tidligere jordebog fra starten af 14. årh. ("Træbogen"). Det er også en indtægtsopgørelse, langt rigere på oplysninger end de øvrige. Det skyldes dels omfanget af bispens gods, dels detaljeringsgraden: Vi får endog ofte navnene på fæsterne på bispegodset. Jordebogen giver et billede af en temmelig ensartet struktur på det sjællandske fæstegods. Vanskeligheden består i at vurdere i hvor høj grad denne struktur er en følge af agrarkrisen midt i 14. årh. Det er ikke et spørgsmål, det har været muligt at besvare tilfredsstillende inden for disse rammer, dels fordi jordebogen ligger efter den kronologiske ramme. Derfor vil jordebogen kun blive anvendt marginalt og med forsigtighed i det følgende.

Fælles for denne blandede gruppe af jordebøger er, at deres fokus i lige så høj grad er på indtægterne (afgifterne) som på selve jordvurderingen. Således er betegnelsen "jordebøger" måske ikke ganske dækkende. Det gælder især blandingshåndskriftet KVJ, men til en vis grad også de øvrige. Fælles for dem er dog, at de rummer en form for beskrivelse af udstederens gods (for KVJ's

vedkommende gælder det hovedsageligt hovedstykket), der mere eller mindre præcist stedfæster det og som oftest karakteriserer godset yderligere. Derudover er de vidt forskellige i tid og indhold, og sammenligninger på tværs af jordebøgerne lader sig på den baggrund vanskeligt udføre. Hvis man forsøger, tegner der sig dertil problemet, om forskelligheder skyldes en kronologisk distance, en forskel landsdelene imellem eller udstedernes divergerende hensigter.

Man skal være opmærksom på, at det kildemateriale, vi har til rådighed, er meget ulige fordelt, såvel kronologisk som geografisk.

Antallet af skriftlige kilder stiger gennem perioden, fra anden halvdel af 13. årh. markant, og det afspejler sig også i omtalerne af økonomiske forhold og dermed brugen af vægtmål, pengemål og jordmål. Men kildematerialets udsagn om målene er geografisk meget ujævnt fordelt i denne sene del af perioden. Der er temmelig stort materiale fra det vestlige Sønderjylland og Sjælland, mens Nørrejylland (fraset ÅKJ) og Skåne er stærkt underrepræsenteret.

For den tidlige del af perioden gør især tre forhold sig gældende. For første halvdel af 12. årh. har vi næsten udelukkende de tidlige Lund-kilder at støtte os til og kender altså kun den skånske, til en vis grad kun den vestsånske, kontekst. For det sjællandske område har vi kilder fra midt i 12. årh., men frem til midt i 13. årh. stammer de næsten alene Sorø klostres gavebog og brevbog. Vores viden om brugen af kategorierne på Sjælland er altså bestemt af, hvordan man så på dem i Sorø kloster. Endelig er vores kildemateriale fra første halvdel af 13. årh., modsat hvad man måske skulle tro om denne imperiale storhedstid, ualmindeligt spinkelt. Derfor får de to store kildekomplekser helt afgørende vægt, på den ene side landskabslovene, på den anden side KVJ.

Ved en analyse af skriftlige kilder, der strækker sig over en periode på 250 år, rejser der sig også et semantisk problem ved analysen af kategorierne over tid. De kan være tvetydige allerede i udgangspunktet, kan have en dominant og mindre fremtrædende betydning, og denne vægtning af betydninger kan forandres over tid.

De generelle problemstillinger vedrørende den middelalderlige semantik gælder også her. Det er en periode med store forandringer og forskydninger, og også de sproglige termer kan undervejs undergå en forandring, der gør, at en senere brug ikke er umiddelbart sammenlignelig med en tidligere.

Et eksempel er bolet, i hvert fald på Sjælland. Ulsig bruger betegnelsen skyldbol om den senere del af perioden, en term der implicerer, at Ulsig skelner enten mellem en tidlig og senere brug af målet eller mellem to forskellige anvendelser i den sene del af perioden. Runquist antager at der kan være sket en omvurdering af bolet i forbindelse med skyldmarkens fremtrængen som sjællandsk jordmål. Også denne tese placerer bolet med en ny betydning i slutningen af perioden, altså en situation hvor både kategorien og de tal, der følger med den, med tiden udtrykker noget andet end oprindeligt. Omvendt fastholder landskabslovenes formuleringer begrebet som mål for fordelingen af landsbyens agerjord i alle landsdele. Denne eventuelle dobbeltydighed eller etymologiske forandring af begrebet er en af de væsentligste problemstillinger, der skal tages stilling til.

Et andet komplekst nøglebegreb er census med en tidlig parallelbrug af det danske ord skyld (scyld). I Poul Nørlunds meget vigtige arbejde om skyldmarkens opståen antages det, at der er en glidende overgang i brugen af termen i forbindelse med værdiansættelse af jorden (på Sjælland) i en periode fra midt i 12. årh. til ind i 13. årh., hvor den først betegnede en konkret, årlig afgift, men efterhånden kom til at udtrykke et jordmål. Under alle omstændigheder kunne termen bruges både om skatter og afgifter og på et tidspunkt, hvornår vil blive diskuteret i det relevante afsnit, også som jordmål. Denne flertydighed rejser problemer i tolkningen af en lang række kildesteder.

Et andet problemkompleks er brugen af latinske og modsvarende danske termer. Om man kan antage at de bruges ganske parallelt, eller om de latinske termer kan have haft en, typisk oprindelig, let divergerende betydning, for på et

tidspunkt at smelte sammen med de danske. Som det vil blive fremstillet, er der f.eks. en problemstilling med den oprindelige brug af termen mansus i europæisk sammenhæng. Problemstillingen gælder også vægt- og pengemålet mark, der er kendt i Europa lidt før det ses anvendt i Danmark.

Udfordringerne er typisk af en lidt mere blandet observans. F.eks. blev en fjerdedel af et bol tidligt netop skrevet sådan, *quartam partem mansi*, mens den almindelige form snart blev *quadrans* eller den danske form *fjerdning*, som vi i almindelighed også anser for at være en fjerdedel af et bol. Men det kan man ikke tage for givet, før forholdet er undersøgt. Da f.eks. den mellemsvenske attung begynder at optræde i kilderne, kan det ikke ses hvad attungen var en ottendedel af, den lever som selvstændigt mål.⁸⁰

Endelig er der tidens eget forhold til de kategorier, man anvendte når man udtrykte sig skriftligt. Det helt entydige indtryk er, at alene den fælles forståelse mellem afsender og modtager af budskabet afgjorde, hvor præcis man var i sine formuleringer. Det betyder at meget står uforklaret for en sen eftertid, især da mange af specielt diplomernes udsagn ikke kan relateres til andet end kilden selv. Derudover synes tidens mennesker at kunne håndtere et forbløffende varieret begrebsapparat, både når det gjaldt penge og jord. Det er for historikeren umuligt at se en rationel kerne i begrebsbrugen, hvis man tager ethvert kildeudsagn bogstaveligt. Dermed skal ikke forstås, at der ikke var en sådan i samtiden, den er blot uigennemskuelig for os. Skal man blot nærme sig konklusioner, er man nødt til at se bort fra enkelte kilder og i mangel af bedre klassificere dem som uforståelige, kilder hvor man i skyndingen har brugt begreber der hørte andetsteds til, eller har brugt begreberne på en måde, hvis rationale vi ikke kan finde. Det er en metode, der netop ofte er brugt for at få talstørrelser til at gå tilfredsstillende op, og som ofte vil blive kritiseret i det følgende. Men der hvor en enkelt eller enkelte kilder synes at modsige et stort kildemateriales tendens, er man nødt til at afvise undtagelsen, forklaret eller uforklaret. Ellers ville intet resultat være muligt.

Problemformulering

Det er beskrevet hvilke udfordringer og hvilken relevans udforskningen af de middelalderlige måltal rummer. Dertil er der redegjort for de forskningsmæssige dilemmaer: Svælget mellem den alment historiske og den metrologisk orienterede forskning samt til en vis grad det manglende samspil mellem numismatikeren og historikeren.

Målsætningen er, ud fra de beskrevne valg og afgrænsninger og inden for de grænser, kildematerialet sætter, at nå frem til holdbare klassifikationer af kategorierne samt at forklare deres betydning og rolle over tid. Hensigten er at de dermed kan gøres mere operationelle for forskningen i social-, økonomisk og agrarhistorie, end tilfældet aktuelt synes at være. Ønsket er, anderledes formuleret, at bygge broer mellem numismatikken, metrologien og historien.

Afhandlingens opbygning og terminologi

Fremlæggelsen følger de overvejelser, der er gjort i beskrivelsen af problemformuleringen.

Strukturen er således bundet op på en gennemgang af de tre måltyper, der er valgt som genstand for undersøgelsen, vægten, pengene og jordmålet.

Ud over de lange serier af diplomer er analysen især baseret på enkelte større

⁸⁰ F.eks. Ericsson 2008.

nøglekilder. Det drejer sig især om jordebøger og de såkaldte gavebøger. Disse kilder leverer grundstoffet til det meste af analysen af jordmålene, men de har også væsentlige informationer om vægten og pengemålet. Det er valgt at indlede afhandlingen med en gennemgang af disse nøglekilder, en gennemgang, der ikke er en del af den fortløbende argumentation, men en gennemgang, der leverer nogle af de basale argumenter til forståelsen af målenes genese og udvikling.

Et af udgangspunkterne er, at de tre måltyper interagerer og langt fra kan isoleres i analysen. Gennemgangen er derfor struktureret på den måde, at man starter i det enkleste analysefelt som er vægtmålet, derefter undersøges pengemålet og herunder dets samspil med vægtmålet, og endelig ses på jordmålet og dets relationer til de øvrige måltyper. Det er, stoffets karakter taget i betragtning, naturligvis umuligt at nå til en helt stringent struktur på dette felt

Til redegørelsen hører også en afklaring af det i Danmark næsten universelt brugte markmål. En forståelse af marken er en forudsætning for at drøfte vægtmålene, så afklaringen er lagt i starten af dette hovedafsnit, men det har implikationer også for de øvrige afsnit.

De vægtmål, der undersøges, er som nævnt ovenfor målene for ædelmetaller. Da det ikke er målene isoleret, der er fokus, men deres afspejling af en samfundsmæssig virkelighed, hører der til gennemgangen også overvejelser om guldets og sølvets udbredelse og anvendelse i de økonomiske sfærer.

Afsnittet om pengemålet er overvejende er tematiseret efter de temaer, der i forskningen og i forhold til problemstillingen er mest relevante. Temaerne udmøntes herefter i en kronologisk gennemgang, der er opdelt traditionelt i tre faser: En tidlig periode, hvor vi må drage konklusioner ud fra et ganske spinkelt materiale; et muligt brud midt i 13. årh. hvor pengepolitikken i en kort periode blev omdefinert; endelig en ny fase, der funktionelt synes at følge i den tidlige periodes spor, men hvor kildematerialet tillader, at vi følger udviklingen langt tættere.

Hovedtemaer vil være datering af pengemålets fremkomst som almindeligt mål på bekostning af sølvålet samt den løbende udvikling af mønternes lødighed og kursværdi (pengemarkens værdi i forhold til sølvmarken). Desuden vil spørgsmålet om den regulerede mønt og følgeproblemet, om reguleringen var regional, blive drøftet og til en vis grad problematiseret.

Af jordmålene er bolet formentlig det ældste. Det udspringer ligesom en række tilsvarende nordeuropæiske mål i forhistorisk tid. Diskussionerne om bolets genese har klare europæiske paralleller, svarende til at den latinske term, mansus, brugtes både om bolet og en række andre af de ældste europæiske jordmål. Derfor er den europæiske diskussion om spørgsmålet trukket skitsemæssigt op, uden at det er forsøgt at løse (alle) de spørgsmål, den europæiske forskning generelt ikke har klare svar på.

Derefter består afsnittet af redegørelser for de tre bærende jordmål, forskelle i udbredelse og funktion samt indbyrdes sammenhæng. Nogle af de iblandt temmelig sofistikerede forskningsdiskussioner vil undervejs blive drøftet. Det centrale punkt er, som fremlæggelsen vil vise, det forkætrede bol.

Til hjælp for læsningen er der i bilagene tilføjet et afsnit om de mål, der er behandlet, samt evt. de størrelser, de angiver. Afsnittet er en slags facit- og opslagsliste, hvor der er diskussion om målenes definition og talforhold, er det primært drøftet i selve fremlæggelsen.

Som bilag er der desuden en række kildeserier. Der kunne være behov for en lang række flere, men det ville få bilagene til at svulme op i en grad, så de ville dominere hele afhandlingen. De serier, der er lagt frem, kan begrunde nogle af de antagelser, der er gjort i fremstillingen, men langt fra alle.

Særligt magtpåliggende har det været at fremlægge en skematisk oversigt over lødighedsmålinger af mønter, da der tilsyneladende helt mangler en sådan i forskningen.

Det der her er omtalt som den spekulative måltalsforskning er for en stor del afvist a priori. Nogle af spekulationerne er imødegået mere konkret under fremstillingen, andre under gennemgangen af jordebøgerne, men en egentlig dekonstruktion er som nævnt opgivet som for lidt fremadrettet. Jeg synes dog, jeg skylder at påvise substansen i min afvisning af denne forskningsretnings resultater. Derfor er der som en ekskurs behandlet en af Aakjærs konstruktioner, i dette tilfælde en sammenligning af sjællandske og jyske jordmål.

Det har været vanskeligt at finde en passende terminologi, hvor sprogbrugen ikke i sig selv indeholder konklusionen på drøftelsen. Det gælder især spørgsmålet om jordmålene. Gods kunne i middelalderen karakteriseres på mange måder: i antal bol, guldmark, skyldmark, størrelsen på afgifter i forskellige mål eller ved udsæd eller regulær pris. Der vil blive argumenteret for, at skyldmarken og guldmarken er udtryk for egentlige vurderinger eller taksationer, som sådan tør jeg lejlighedsvis også omtale dem. Bolets rolle er mere usikker, og det er valgt i almindelighed fælles at betegne bol, skyldmark og guldmark som jordmål, det vil sige et fastlagt og blivende mål for en godsmængde. Priser, afgifter og udsæd er mindre i fokus her, og det er holdningen at disse værdiansættelser ikke er direkte sammenlignelige med de førstnævnte. Til beskrivelsen af disse principielt flygtige værdiansættelser vil derfor blive brugt det løsere "værdiansættelse" eller lignende, som også vil blive anvendt, når alle former for karakteristika omtales under et.

Et tyngende begrebsmæssigt problem, ikke kun for denne afhandling, er definitionen af SØNDERJYLLAND. Definitionen er så meget mere vigtig, da det sydjyske område både monetært og matrikulært er særegent.

De sønderjyske særtræk knytter sig ikke eksakt til hertugdømmet alene. Ribeområdet, der er særlig rig på kilder til denne afhandlings emner, har mange forhold tilfælles med områder i hertugdømmet, men bispedømmet Ribe rækker helt op til Limfjorden, så man kan ikke blot definere Sønderjylland som Slesvig og Ribe stifter. Der er i den forbindelse mange uklare forhold, f.eks. hvilket område udmøntningen i Ribe dækkede.

Her er valgt at bruge den gængse geografiske definition på Sønderjylland som området mellem Ejderen og Kongeåen. Det vil sige hertugdømmet plus de kongerigske enklaver ved Ribe eller, om man vil, Slesvig stift og den sydlige del af Ribe stift. Langt hovedparten af kilderne vedrørende Ribe stift knytter sig også til dette område, men ikke alle. Det betyder, at der er en lille tolkningsbrist, når f.eks. en pavelig indsamling i stiftet i 1282 her ses som udtryk alene for sønderjyske forhold. Omvendt kan der være forhold der måske kun vedrørte selve hertugdømmet, men her omtales som gældende for (området) Sønderjylland.

Afgrænsningen vanskeliggøres også ved, at det vestdanske materiale i perioder stort set begrænser sig til denne region. Nogle af de forhold, der her konstateres for Sønderjylland kan derfor muligt have været gældende for hele Jylland, uden at vi har mulighed for at verificere det.

For hvert af de tre afsnit om måltyperne er de løbende fundne resultater sammenfattet. Til slut er disse sammenfatninger knyttet sammen i en konklusion. Konklusionen vil for en stor del stå som en opgørelse over de delresultater, der er nået. Tanken er at de tilsammen vil udgøre den afklaring af kategorierne, deres rolle, indhold og udvikling, der kan danne et fornuftigt fundament for, at de kan bruges konstruktivt i den videre forskning i økonomisk og social historie.

I betragtning af, hvor mange synspunkter der gennem tiden har været på det foreliggende materiales muligheder, kan det ikke overraske, at en stor del af konklusionerne er set før. En del af konklusionerne må derfor forstås som partsindlæg i forskningsdiskussionerne. Enkelte af resultaterne bryder, for så vidt de kan vinde konsensus, nye veje.

Jordebøger og gavebøger

Der er en række større kildekomplekser, der, som omtalt i indledningen, i særlig grad danner grundlaget for vores tolkning af de tidligt middelalderlige mål. Der knytter sig en række komplekse tolkninger til disse kilder, der ofte bliver anvendt som argument i op til adskillige drøftelser i den egentlige analyse. Det er i nogle tilfælde bl.a. spørgsmålet om dateringer, i andre tilfælde en semantisk tolkning af kildens måde at udtrykke sig på.

Det har desuden været mig magtpåliggende at betragte kilderne i deres helhed, så denne helhed kan holdes op mod enkeltstående udsagn fra kilderne. Derved er det forsøgt sikret, at løsrevne kildeudsagn ikke bliver overfortolket.

Den følgende kildegennemgang er således ikke en integreret del af den fortløbende analyse, snarere en slags referencepunkt.

Gennemgangen indeholder en del tabelmateriale og talrækker. Nogle af dem relaterer direkte til den senere afklaring af afhandlingens problemstillinger. Andre bidrager mere indirekte, bl.a. til den nødvendige helhedsforståelse af den enkelte kilde.

Det er forsøgt konsekvent at henvise til disse kildegennemgange, når resultaterne anvendes i afhandlingens hovedafsnit.

Lunds minde- og gavebøger

Vigtigst af Lundkilderne er her *Lund domkirkes necrologium*, som man normalt betegner et håndskrift af blandet indhold fra det tidlige 12. årh.⁸¹ Dertil slutter sig fra 1140'erne den såkaldte "liber daticus vetustior", *Den ældre Gavebog*.

Nekrologiet indeholder en række samtidigt førte lister og dertil andre tekster af blandet indhold. Af interesse her er især en kalender, der mest har indførsler om Lundkapitlets og beslægtede religiøses huses afdøde munke og nonner, hvorfor den af udgiveren kaldtes *Memoriale fratrum*. Der er imidlertid også indførsler om stedets velgørere og ind i mellem med angivelse af, hvad de har givet. Her er valgt betegnelsen Mindebogen.

Indførslerne i Mindebogen er ifølge udgiveren Weibulls stadig gældende fortolkning hovedsagelig foretaget i tiden 1123-45. Listen er ført af en såkaldt anlæggende hånd og allerede fra begyndelsen desuden af adskillige andre.⁸² Tyngden af indførsler ligger i perioden 1123-45, men den fortsattes helt til slutningen af århundredet, selvom den fra omkr. 1145 var blevet sekundær i forhold til den *Den ældre Gavebog*.⁸³ Den ældre gavebog anlagdes i 1140'erne og afløste Mindebogen som primært redskab for munkenes kalenderførelse. Den senere såkaldte *Yngre Gavebog*, "liber daticus recentior", har kun ganske få indførsler, der ikke også optræder i den ældre gavebog. Den anvendes ikke her, derfor er *Liber daticus vetustior* i teksten blot benævnt Lunds gavebog/Gavebogen.⁸⁴

For velgørerne er der ofte opført i Mindebogen, hvad de har givet. Den anlæggende hånd har imidlertid slet ikke skrevet beløb ved givne, der er kun anført navn og eventuelt en titel og et par ord mere for at beskrive vedkommende. I nogle tilfælde har en anden skriver engang i de følgende årtier

⁸¹ Udg. i L. Weibull: *Lunds Domkyrkas nekrologium*, Lund 1923.

⁸² Se Weibulls indledning. En del af hænderne kan dateres endnu mere præcist, men det har ikke betydning i denne sammenhæng.

⁸³ Gavebogen var fra da af det sted indførslerne først og fremmest blev gjort, selvom de stadig en tid kopieredes over til Mindebogen.

⁸⁴ Udg. i Weeke, C.: *Lunde domkapitels gavebøger og nekrologium 1-2*, Kbh. 1884-89, genoptr. 1973.

tilføjet et beløb. Så selv om nogle af indførslerne viser helt tilbage til 1080, kan man ikke tage for givet, at oplysninger om mål og regneenheder gør det.

Samme håndskrift indeholder kapitlets præbendeliste. Præbendelisten beskriver 14 præbender, det er de ni ældste, ærkebiskop Assers efterfølgende to og ærkebiskop Eskils tre. Den er ifølge Weibull ført med samme hånd, men kun de første ti præbender er skrevet i samme arbejdsgang ved anlæggelsen omkring 1123 eller før, mens de sidste fire er tilføjet kort efter 1145. Præbendernes godstilliggende beskrives i nogle tilfælde ved jordtilliggendet (i bol), i andre ved de indtægter, godset gav. Desuden er der til de fleste knyttet en andel af visse af bispens indtægter fra Lund og Bornholm.

Gennem anden halvdel af 12. årh. førtes Mindebogen og Gavebogen parallelt. De indførsler fra denne periode, der henvises til i nedenstående oversigt og i teksten i øvrigt, er taget fra Mindebogen. Gavebogen er i øvrigt ret fattig på indførsler der beskriver gaver og deres størrelser indtil op mod 1300.

Udgaverne af det ældre og yngre kalendarium fra Lund stammer fra hhv. 1923 og 1884-89. Min datering af de mange udaterede indførsler, dvs. lokaliseringen af skriverhånden, bygger alene på de to udgiveres skøn, hhv. L. Weibull og C. Weeke. Der findes mig bekendt heller ikke andre tolkninger, men det er vigtigt at være opmærksom på, at nogle af de somme tider centrale dateringer hviler på et grundlag, der knap har været efterprøvet i hundrede år.

I det nedenstående er der på forskellig vis opgjort, hvilke penge- ædelmetals- og jordmål, der oplyses i Lunds Mindebog, hovedsageligt fra perioden før 1145, samt fra opgørelsen over kannikkernes præbender fra samme håndskrift.

Hensigten er blot at fremdrage tallene og målene. Personnavne og stednavne er ikke nødvendigvis opløst til moderne form, kilderne er kun nødtørftigt oversat og indholdet kan være brudt. Forklarende henvisninger til originaltekst er indsat i parentes og med kursiv.

Der er heller ikke i alle tilfælde skelnet mellem hvilke hænder, der har skrevet indførslerne, da der ikke har været noget behov for at opløse intervallet 1123-45 i forhold til de problemstillinger, der er behandlet i selve afhandlingen.

Tabel 1. Jordmål og ydelser i Lunds Mindebog

Anlæggende Hånd omkr. 1124

- 13.1. døde Ænder som gav brødrene 1/2 bol i Markie til præbende
- 1.2. Årsdag for provst Obertus og lægmand Clacko som gav brødrene bol i Tolistorp

Hånd 1125/31

- 3.1. Døde Toui, konvers og munk, som gav brødrene en fjerdedel af et bol i byen Oshægu
- 12.5. Fra domus Skt Laurentius døde Sven, diakon, som gav brødrene et halvt bol i byen Hullægo
- 4.8. Fra domus Skt Laurentius døde Bernhard, præst og dekan, som gav kirken mange gode bøger. Og jord i byen til værdi af (valentem) (en) mark guld. Brødrene til forfriskelse i byen Schethræge (et) helt bol

Hånd 1123/45

- 1.2. og Gertrud, nonne, som gav brødrene jord i Sjælland i byen Scullakjær der yder (solventes) 8 ørtug
- 31.3. og Garni som gav Skt. Laurentius jord der yder (terram solventum) 8

ørtug i landsbyen Clauethorp

25.9. I året 1124 døde Ulf, diakon kaldet kapellan Bjørn, kannik dette sted...
.. .. gav han et bol i Stroy, der yder 14 uncer (reddentam 14 uncias) til
brødrene

14.10. og Johar, lægmand fra Halland, som gav Skt. Laurentius jord der
yder (solventum) 10 örtug i byen Brunekov

Hånd efter 1170:

3.1. døde Findor, præst og munk i Herrisvad skt Peter som gav brødrene
1/2 bol i landsbyen Hyllie

28.2. - døde Peder, søn af Grim, præst og kannik i St. Laurentius, som til
Skt Laurentius gav skulderkappe af vel forarbejdet guld, til brødrene også
jord til indtægt, der yder en mark (solventum marcām)

25.3. døde Asser, diakon og provst (i Skt Laurentius), som gav brødrene sin
gård i byen og (en) nyopdyrket mark i Gære i nærheden af Winistatha.
Også en anden hovedgård i Sjælland i landsbyen Bjæverskov med to bol
jord og øvrige tilhørende

22.6. også Haqvin, søn af Poul, som gav brødrene 1/4 bol i Ertæfte, hvilket
de bagefter for deres vedkommende afhændede frivilligt

15.11. samme dag døde Asmoht og hendes søn Peder, som gav Skt.
Laurentius jord der yder (terram solventum) 8 örtug

20.12. døde Hythin, lægmand, i Halland. her gav han jord i byen
Slangamylina der yder 1 unce penge (reddens unciam denariorum). Hans
bror Sven [tog sig af det]

Beløb tilføjet ældste hånds notitser

Indførslerne er lavet af ældste hånd, overførslen fra en formodentlig ældre liste.
Der er med denne hånd kun anført døds- og årsdage. De 7 tilfælde hvor der er
angivet et beløb er alle tilføjelser af senere hænder, men stadig før ca. 1140.
Hånd i nævner kun mark, hånd e har hhv. "mark og örtug" og "2 uncer guld".
(Betegnelserne for hænderne refererer til Weibulls opdeling).

Tabel 2. Tilføjelser til ældste hånd i Lunds Mindebog

- 1.4 hånd i, Isak og Thorulf, nonne, til værdi af (*valens*) 3 mark døde
- 3.4. hånd i, årsdag for pa. af Raby, også (kaldt) Sven, til værdi af (*valens*) 4
mark
- 13.6. hånd e, Årsdag for Alwin, præst, to uncer guld, salig ihukommelse
- 12.8., hånd i, Årsdag for Sigward, 3 mark, Findorsen
- 30.8., hånd i, Årsdag for Incgimundi, 2 mark, salig ihukommelse, ungt
menneske
- 1.9. hånd i, Gildi døde, 3 mark
- 4.9., hånd e, Sacculfus, mark og örtug, præst og munk, døde

Øvrige måltal med hænder før 1145

Tabel 3. Måltal i Lunds Mindebog før 1145

- 12.1. gav brødrene 3 mark .. Kalk og messebog. Bæger til værdi af 6 mark
sølv
- 17.1. døde Gythni, unce guld, lægkvinde
- 1.2. og Botulf, mark, lægmand
- 8.2. Døde Atlog, mark, og Trugun og Langliva kaldet Mother som gav
brødrene 4 örtug guld
- 12.2. Hildrad ,mark og örtug, kaldet Suarthofthe døde

- 15.2. Årsdag for Sifrithu lægkvinde, mark og ørtug
 16.3. og Findor, 3 mark, med tilnavnet Diues
 23.3. 10 pund voks
 4.4. Sune, lægmand, sølvmark, Olufsen, døde
 12.4. døde Blitger, 3 mark, fra skt. Laurentius' hus, præst, som kaldtes Leodigarius
 18.4. Ketelfrid, lægkvinde, 2 mark, kaldet Mother, døde
 1.5. og Grim, lægmand, 2 mark og ørtug
 3.5. også for Gunnild, lægkvinde, som gav brødrene 3 mark
 4.5. og Ulf, mark og ørtug
 5.5. Thorlac, mark og ørtug af sølv lægmand, døde
 12.5 Westo, 3 mark, subdiakon, provst i Dalby
 13.5. Døde Razo, 3 mark, lægmand
 22.5. Døde Eberhardt, sølvmark, fattig
 29.5. døde Sven, lægmand, 1/2 mark sølv og ørtug guld
 11.6. Ketil kaldet Pene Kutasen som gav brødrene øre guld
 13.6. Årsdag for Alwin, præst, 2 uncer guld, salig ihukommelse
 14.6. Døde vor søster Asa, nonne og enke med det rigtige navn Maria som gav brødrene 2 uncer guld
 4.7. Årsdag for Ditmar, præst, som gav brødrene 2 mark sølv
 26.7. Thora, lægkvinde, døde, 3 mark
 20.9 Teta, lægkvinde døde, mark
 5.10. Godvin, spedalsk, som gav brødrene en unce guld (*unciam auri*), døde
 20.10. også Thorkil som gav brødrene mark sølv og 3 pund penge (*libras nummorum*)
 14.11. døde Karl, som gav Skt. Laurentius en god bispekåbe og 8 mark sølv til at lave alterkalk for. Ligeledes andre 8 til at lave en messehagel
 22.11. Amund, præst, kannik på dette sted døde. Dette sølvbæger til mark og ørtug, en messebog og en kapitelsbog. Han gav denne kirke et psalter
 4.12. Døde Vuestman, kaldet Sven, som gav brødrene guldmark
 5.12. Ulf, lægmand, døde, kaldet Ubbe, 3 mark
 17.12. døde Tola, kaldet Mother, 3 mark
 22.12. døde MA., mark
 27.12. Årsdag for Olav og Atlo, 3 mark, og Sune, mark, lægmænd

Afgifter i Præbendelisten

Alle opgørelser i præbendelisten er i jordmål opgivet som bol eller udtrykkeligt i ydelser. Kun i det 12. præbende, et af ærkebiskop Eskils, er anderledes. Eskils præbender behandles særskilt i det følgende afsnit.

Nedenfor er opgjort listens afgifter og ydelser. Der er seks ydelses-angivelser (solvens): 6 pund, pund penge, 4 pund, 40 ørtug, 10 uncer, 40 ørtug. Dertil er der fem afgiftsangivelser, af "øen" (Bornholm) eller "byen" (Lund), de er i mark.

Tabel 4. Afgifter i Lund Domkirkes Necrologiums præbendeliste

1.præbende

Jord i byen yder (*solvens*) 6 pund
 Hvert enkelt bol yder et pund penge (*solventes singulas libras denariorum*)

6. præbende

4 bol på Amager yder 4 pund.

11. præbende

2 bol i Simris yder 40 solidos
3 mark i skat (*de debito*) af byen og 1 af øen.

12. præbende

3 mark af øen

13. præbende

Mark af øen.

14. præbende

Jord der yder 10 uncer
7 dele minus et halvt bol yder 40 ørtug
2 mark af øen

Eskils tre præbender

Omtalen af Eskils 12. og til en vis grad 13. præbende adskiller sig som nævnt fra de øvrige Lundkilders brug af mål. Eskil gentog ved to senere lejligheder, hvad han havde givet til præbenderne. Som det fremgår af oversigten er præbenderne fremstillet forskelligt i de tre tekster. De er derfor alle gengivet her med alle Eskils tre præbender (i teksten fra omkr. 1170 er der nævnt yderligere præbender, der ikke er medtaget i uddraget her).

Det er ikke forsøgt at tolke alle de middelalderlige stednavne. Bl.a. er udgiverne ikke enige om tolkningen af Gøterslef/Gøteleue, der både tolkes som Görslöv og Göddelöv.

Tabel 5. Kilder til ærkebiskop Eskils præbender

Præbendelisten, 12., 13. og 14. præbende	1145-opgørelsen DD 1.2.88	Ca 1170-opgørelsen DD 1.2.160
Gudesbo. 1/2 bol i Björkeberga. 1/2 bol i Mala. Bingstorp 8 ørtug. Näs 5 ørtug. Villand. Jämshög 8 ørtug. [rasur]. Önnestad 1/2 mark. Alesmark. [rasur]. Bol i Herrestad. Lysnesherred. Kropp bol. Säby 1 fjerding. 3 mark af øen.	i Björkeberga 1/2 bol, i Mala 1/2 bol, i Hästveda 8 ørtug, i Näs 5 ørtug, i Jämshög 8 ørtug, i Goentorp 4 ørtug, i Skivarp 1/2 bol, i Herrestad 1 bol, i Kropp 1 bol, i Varmlösa 1/2 bol, af øen 3 mark	i Björkeberga i Gudisbo 1/2 bol, i Mala 1/2 bol, i Näs 5 ørtug, i Bingstorp 8 ørtug, i Villand i Jämshög 8 ørtug, i Önnestad 1/2 mark, i Herrestad 1 bol, i Kropp 1 bol, i Säby en fjerding, 3 mark af Holm
2 bol i Arlöv. Göddelöv bol. Åkarp 1/2 bol. Gislöv mark. Simris 2 bol. Mark af øen.	1/2 bol i Åkarp, 2 bol i Arlöv, 1 mark i Görslöv, 1 mark i Gislöv, 1 mark i Simris, 2 mark af øskatten	i Simris 3 bol, Göddelöv/Görslev 3 bol og 7 ørtug samt 2 mark af Holm
Grevie 2 bol. Gessie jord, der yder 10 uncer. 2 mark af. I Malmø 7 dele [minus quam] 1/2 bol, der yder 40 ørtug.	2 bol i Valby, 3 fjerdinge i Gessie og 2 mark af øskatten	i Grevie 3 uncer, i Hjärup 16 ørtug, 2 mark af øen Holm

Det fremgår, at de tre opgørelser ikke er ens. Dels er der en vis uoverensstemmelse i omtalen af lokaliteter, dels i selve tallene. Det er vanskeligt

at se, om nogle af forskellene skyldes at opgørelserne er skrevet med lidt løs hånd, andre forskelle synes indlysende at være reelle. Det væsentlige her er, at terminologien fastholdes i alle tre opremsninger. I opgørelse fra 1170 nævnes dertil yderligere to præbender, hvor jorderne tilsvarende opgøres i mark, øre og ørtug.

Det kildne spørgsmål er, hvad det vil sige, at der er "8 ørtug", "5 ørtug" eller "1/2 mark" i en by. Det er en terminologi, der ellers ikke ses idet tidlige 12. årh. og som i Skåne ikke ses andetsteds, hverken i Eskils samtid eller senere hen. Mulighederne er at der er tale om jordmålet skyldmark, om en prissætning i guld- eller sølvmark, om en indtægt i korn, sølv eller penge og endelig kunne der være tale om udsæd.

At der skulle henvises til en jordpris er vanskeligt at tro. Vi kender jordpriser i guldmark fra Sjælland og Jylland i 12.årh og også en enkelt fra Skåne. Men guldet var sjældent, og det er svært at tro, at man har udeladt tillægget "guld" i opgørelserne. Hvis der henvises til sølv, var der tale om ualmindeligt små størrelser.

Det mest sandsynlige er, at der er tale om afgifter, selvom også det burde have været angivet i teksten, som det er det i de øvrige præbender. At de fleste tal er i ørtug svarer meget godt overens med, at dette er de tidlige Lundkilders almindelige terminologi ved indtægtsopgørelser. At der to og kun to steder direkte henvises til ydelser kan både tale for og imod denne tolkning.

Om udsæd er en mulig tolkning må stå åbent, det kan hverken afvises eller sandsynliggøres.

I forhold til drøftelserne her er det især spørgsmålet, om der kan være tale om en skyldvurdering af jorden, der er af interesse. Eskils redegørelse giver i sig selv meget lidt hjælp til spørgsmålet. At der mellem mark og ørtug nævnes "3 uncer" taler umiddelbart imod, det skulle så være eneste kendte tilfælde af skyldjord opgjort i uncer. At 1 bol i Göddelöv/Görslöv i præbendelisten i 1145-dokumentet bliver til 1 mark synes at tale for. Afgørende er, at det i hele konteksten er yderst vanskeligt at forestille sig, at der er tale om skyldmark. Skyldmarken er ikke i øvrigt belagt så tidligt, og den kendes dertil i øvrigt kun fra Sjælland og Lolland-Falster.

Sorø klostres Gavebog

Sorø Klosters Gavebog (i afhandlingen ofte blot omtalt som Sorø Gavebog) kalder man et håndskrift fra omkr. 1440. Betegnelsen "Gavebog" er en anelse misvisende, i hvert fald hvis man holder denne gavebog op mod Lundekapitlets og Roskildekirkens fortegnelser, der normal betegnes som "gavebøger". Her er først og fremmest tale om et juridisk dokument, en fortegnelse over klostrets adkomst til sit gods, hvordan og af hvem godset blev givet eller solgt, hvilke af givernes slægtninge, der har lovet ikke at anfægte en gave, på hvilket ting eller i hvilken forsamling overdragelsen blev stadfæstet, hvilke papirer klostret har på overdragelsen etc. Der er tillige flere lange beskrivelser af juridiske fejder om gods. Adkomsten knyttes primært til en forklaring af godsets beliggenhed, at godsets eventuelle værdi også optegnes er blot en følge af ønsket om at være præcis i beskrivelsen af klostrets rettigheder. Gavebogen minder derfor heller ikke på nogen måde om jordebøger som Ribekapitlets og Århuskapitlets, der primært er øjeblikksbilleder, mens Sorø's gavebog er en kronologisk dikteret beskrivelse af knap 300 års erhvervelser.

Gavebogens karakter og datering er især blevet drøftet af Poul Nørlund og Kai Hørby. Svend Ranvig har oversat den, men desværre med en ofte misvisende terminologi.⁸⁵

⁸⁵ Ranvig 1986. F.eks. oversættes curia konsekvent med hovedgård, selvom sammenhængen ofte strider mod en sådan tolkning. Mansus fejloversættes i mange

Rent fysisk har skriftet to dele, en første del med 12 blade uden sidetal og dertil en del med 41 nummererede blade. Den fysiske forskel afspejler tilsyneladende også en indholdsmæssig. De første 12 blade synes at være afskrevet fra et skrift, der er afsluttet i begyndelsen af 13. årh.

Mens dateringen for det samlede skrift til omkr. 1440, tiden for den sidste daterede indførsel, er ukontroversiel, er tiden for affattelsen af skriftets første del til diskussion. Poul Nørlund daterede første del til at være affattet omkr. 1210. En række argumenter fører til denne konklusion. På den ene side nævnes Esbern Snare, der døde 1204, som afdød. På den anden side er Peder Sunesens gave fra 1214 ikke nævnt.⁸⁶

Erik Arup daterede ud fra en tolkning af første dels omtale af skyldmarks jord dette skrift til 1214 eller kort efter. Arups argument var, at der først 1213 gennemførtes en skyldmarksvurdering af jorden på Sjælland. Når skriftet omtaler skyldmark, kan det først være nedskrevet efter 1213, og skriveren har tolket den nye vurdering ind ved beskrivelsen af ældre godsgaver.

Det er i de fleste sammenhænge ikke vigtigt, om Gavebogens første del stammer fra 1210 eller 1214. Men det er væsentligt for tolkningen af skyldmarken, at Arups argument næppe er holdbart. Arups og Nørlunds tolkning vil blive drøftet nøjere under afsnittet om skyldmarken.

Skriveren fra 1440 har tydeligt siddet med et arkiv foran sig. Der er referencer til breve, klostret selv besidder, og til andre breve, han synes at kende til. Desuden har han vel siddet med en samlet version af det, der nu er første del af gavebogen. Dertil henviser han flere steder til "den gamle bog" og et enkelt sted til "det nye skrift".⁸⁷

Det virker som om, skriveren har forholdt sig loyalt til de tekster, han har haft for sig, og som har dækket et tidsspand på 300 år. Brugen af de forskellige terminologier for vægt, mønt og jordmål følger i store træk samme kronologiske mønster som det øvrige kildemateriale. Dog er skriverens loyalitet over for sine forlæg, som det vil blive vist, ikke ubetinget.

De to dele er forskelligt opbygget. Den første del starter med en kort beretning om klostrets stiftelse i 1240'erne og en beskrivelse af godsgaverne til det første kloster. Dernæst behandles de følgende gaver til Absalons reformerede kloster i perioden omkr. 1160-1200. Den særlige velgørers, Absalons, gaver får en samlet behandling og endelig er tilføjet en løsere sammenføjede "diverse"-afdeling.

Det synes som om, at et skelet af oplysninger er refereret uændret fra forlægget (eller forlæggene), men der er også mange, hvad Nørlund kalder abrupte indskud. Det gør tolkningen vanskelig, men det er holdningen her, at f.eks. indførsler om guldmarks jord og skyldmark jord næppe er tilført et ældre stof, hverken fra skriveren i 1210'erne eller skriveren i 1440. Guldmarken bliver med tiden (på Sjælland) mere og mere uaktuel som værdimål for jorden, og formuleringerne om skyldmarken er så lidt entydige, at de vanskeligt kan forstås som en bevidst omskrivning.

Der er en meget stor diversitet i angivelse af jordværdi i denne første del. Jorden karakteriseres i nogle tilfælde ved den indtægt, den gav, hvad der ellers i gavebogens sammenhæng først er tilfældet i 14. årh. Desuden er noget gods værdisat i et antal guldmark, andet i det på denne tid almindelige bol med dets delmål. Endelig bruges termen skyldmark jord, som det latinske *marca terra in censu* her og generelt i forskningen er oversat med. Det helt afgørende spørgsmål, som drøftes indgående i afsnittet om skyldmarken, er om

tilfælde direkte forkert med gård og tilsvarende mansio med bol. Etc.

⁸⁶ Da skriveren kan have handlet selvstændigt i forbindelse med afskriften, er omtalen af Esbern næppe et bindende argument. Men den videre formulering "mens han endnu levede", og det faktum at den næsten hundrede år lange strid med hans efterkommere også kun følges frem til 13. årh.'s første årti, understøtter det (begge fra gavebogens s. 473). Dertil er pavelige bekræftelser fra 1181 og 1198 nævnt, men ikke de pavelige skrivelser fra 1212 og 1223.

⁸⁷ Nørlund har overbevisende påvist, at referencerne til "den gamle bog" ikke kan henvise til skriftets første del, men altså må vise hen til en anden gammel bog.

gavebogens terminologi afspejler, at der er foretaget en egentlig skyldmarksvurdering på Sjælland tidligere, end vi ellers kan se det afspejlet i kilderne. Alternativt henviser formen til en afgift, således som det i visse indførsler påviseligt er tilfældet.

Den anden og større del er både præget af en vis systematik og en ind i mellem besynderlig mangel på samme, og man ser for sig skriverens problem med at holde styr på sine forlæg. Stykket er stort set stringent topografisk inddelt og f.eks. med købstadserhvervelser samlet i slutningen. Det starter med Broby, Fjenneslev og enkelte andre lokaliteter nær klostret. Få sider efter repeteres disse lokaliteter imidlertid igen med næsten enslydende oplysninger, og et par af dem gentages endog en tredje gang i slutningen af stykket.

Der er 2-3 referencer til forhold omkr. 1200, ellers kan anden del af gavebogen siges at starte med 1214.

Her skal kort redegøres fra denne dels flere hundrede indskud med opgivelser af jordværdier foruden dens ret omfangsrige materiale med betalingsmål.

Betalingsmål i gavebogens anden del

De betalingsmål vi møder i gavebogen er generelt udtrykt som købssummer og pantessummer for gods eller som almen værdisættelse af jorden. Materialet er relativt sparsomt, især for den tidlige del af perioden.

Set i lyset af brugen af sølvsmål, dansk mønt eller udenlandsk mønt kan man groft opdele i fire perioder:

- Tiden 1199-1232 hvor der anvendes sølvsmål.
- Perioden 1253-1310, hvor man alene anvendte det danske pengemål.
- En overgangsperiode 1315-29, hvor man i lige stort omfang anvendte sølvsmål og det danske (sjællandske) pengemål, samt en enkelt gang det skånske pengemål (ved køb af en ejendom i Skanør).
- efter 1334 anvendes alene sølvsmål med en enkelt undtagelse i 1335, hvor der ved siden af sølvsmålet nævnes sjællandske penge.

Den begyndende anvendelse af udenlandsk mønt sent i perioden afspejles kun i to indførsler. I 1299 pantsattes gods for 20 pund sterlinge, og i 1335 pantsattes for 14 mark rent sølv "i groter eller sterlinge". I begge tilfælde er der desuden tilknyttet summer i dansk pengemål til pantsættelserne.

Pengebeløbene er alene i mark, de er af en størrelse, hvor markens delsmål ikke har været aktuelle at benytte.

I forhold til den første periode er der en speciel, men betydende indførsel, der rummer store tolkningsproblemer. Johannes Sunesen overlader i 1199 ifølge gavebogen klostret gods til 200 mark i gængs mønt (*usualis monetae*). I DD's version er de 200 mark ubenævnte, "gængs mønt" er altså udeladt. DD har valgt primært at støtte sig til en afskrift af Bartholin af et tabt dokument. Spørgsmålet er om "gængs mønt" er en tilføjelse fra 1440. I hvert fald er udtrykket i 1199 meget usædvanligt, hvis ikke ligefrem ukendt. Er "gængs mønt" en senere tilføjelse, skal de 200 mark set i lyset af de øvrige indførsler fra denne tid formentlig forstås som sølvmark – en tolkning der her er fulgt.⁸⁸

Jordmål i gavebogens anden del

Der er i alt omkr. 150 indførsler om godstransaktioner, med og uden jordmål. Dertil er nogle som nævnt gentaget flere gange. De er kronologisk opdelt omtrentligt således:

⁸⁸ DD 1.3.257, Gavebogen s. 478. I Gavebogen nærmere ingen andre pantsættelser sig et beløb på 200 sølvmark. Dette forhold kan have forledt skriveren i 1440 til at antage, at der var tale om pengemark. Men det er selvfølgelig kun en vidtløftig antagelse.

Tabel 6. Jordmål i Sorø Klosters Gavebog

Før 1250	17 indførsler
1250-1300	36
1300-50	47
1350-1400	25
1400-36	25

Først og fremmest er der mange indførsler, der slet ikke værdisætter det omtalte gods, men blot omtales som det "alt det gods" "eller "den gård", giveren havde i en bestemt by. Denne type er særligt talrige midt i 14. årh., men det er vanskeligt at afgøre, om man skal tillægge denne kronologiske overvægt betydning.

Ellers er de få tidlige indførsler fra omkr. 1200 i bol og otting. Allerede 1206 omtales imidlertid skyldjorden: jord til 2 ørtug skyld. Og herefter er skyldmålet stort set eneste brugte jordmål frem til omkr. 1390.

Undtagelser er, at der 1253 nævnes 1 bol med 1 otting. I 1259 mageskiftedes desuden noget skyldjord med 1 bol. I perioden 1286-1379 er der dertil ganske enkelte (fem) opgivelser i hele eller halve bol, hvor bolet synes at være brugt synonymt med skyldmarken, mens bolets delmål ikke ses brugt efter 1253.

Skyldmarkens delmål, øre og ørtug, bruges fra første færd og gennem hele perioden, mens penningen kun sjældent (i tre tilfælde) optræder, i det ene tilfælde omkr. 1250 i den sjældne form *nummorum*.

I 1286 værdisættes jorden for første gang ved dens indtægter (20 mark gængs i årlig afgift). Det gentager sig enkelte gange i årene omkr. 1300, mens indtægtsmålet fra 14. årh.'s sidste årti bliver det almindeligst brugte. De tidligste indtægter er opgjort i penge, i 1319 for første gang i korn, og i 1378 undtagelsesvis i smør. Indtægtsopgørelser fra sidst i 14. årh. og frem er alle i korn.

Selve bolet, som nævnt ikke dets delmål, synes fra slutningen af 13. årh. at indgå i et samlet system med skyldmarksmålet. Det står direkte i formen "1/2 bol skyldjord" i 1379 samt "1 bol i skyld" i 1349 og er rimeligvis underforstået i kortformen "2 bol jord" i 1335. Men det fremgår desuden allerede i 1286 at bolet kan bruges, hvor man ellers ville skrive 1 mark skyldjord, da 18 øre skyldjord beskrives som fire jordstykker på hhv. 1 bol, 11 ørtug skyldjord, 13 ørtug skyldjord og 2 øre skyldjord. Frem til 14. årh. bruger man imidlertid altovervejende marken frem for bolet som øvre mål i systemet. En meget tidlig og enkeltstående indførsel kombinerer dog allerede i 1214 bol og skyldmål ved omtalen af en gård på "3 bol og 2 øre skyldjord".

Den kronologiske udvikling i begrebsbruget i denne del af gavebogen modsvarer med små forskydninger det billede vi i øvrigt har for Sjælland: En tidlig periode hvor man anvender bolmålet og dets delmål. Skyldmarkens fremkomst i første halvdel af 13. årh., hvor målet til en vis grad bruges sideløbende med bolet, og fra midten af 13. årh. skyldmarkens primat. En tilsyneladende sammensmeltning af bolet med skyldmålet, der i hvert fald fra omkr. 1300 ses hyppigt. Endelig en gennem 14. årh. stigende tendens til at man foretrak at omtale jorden ved sine indtægter fra den.

I seks-syv tilfælde omtales navngivne bol, hvis tolkning vil blive drøftet i afsnittet om de navngivne bol under beskrivelsen af bolet.

Der er to afvigende måder, jorden i navngivne bol omtales på. Den hyppigste er formen, at man havde et antal øre eller ørtug skyldjord i et navngivet bol. Således i 1286 "13 ørtug skyldjord med en toft i Sonesbol", i 1298 "i Landbobol 2 øre skyldjord nærmest solen", 1358 "gården Pilegård med 16 ørtug skyldjord i Ornumbol". Den anden form henviser direkte til, at et navngivet bol også udtrykker bolet som jordmål. I 1310 omtales to bol i Broby "nemlig Gjørdebol, det halve af Fædrenebol og det halve Gydeholebol". I 1286 omtales "et bol der kaldes Ornumbol" (*unum mansum dictum Ornummebol*), hvor det af sammenhængen fremgår, at 1 mansus her skal forstås som 1 mark skyldjord.

I 1298 sidestilles navngivne bol med marker eller agre. Sorø Kloster modtog jord i tre "marker eller bol" (*agris siue bool*),⁸⁹ nemlig en mængde skyldjord i hhv. Frændebol, Landbol og Mulebol.⁹⁰

De navngivne bol forekommer i Broby syd for Sorø, i Solbjerg og Store Valby, begge lidt nord for Slagelse, samt i Hesselby ved Skælskør.

Kong Valdemars Jordebog og Hovedstykket heri

Håndskriftet Kong Valdemars Jordebog (KVJ), der er et blandingshåndskrift, går også under betegnelsen "Den såkaldte kong Valdemars jordebog", da det består af meget mere end de lister af kancelli- eller kameralt tilsnit, der har givet det navnet.⁹¹ Håndskriftet består af

- 13 lister af forskelligt indhold, de fleste over jorder eller indtægter
- en årbog, Valdemarannalerne, der også tilskrives et kameralt tilsnit, og en kongeliste
- Broderlisten
- 2 rejsebeskrivelser
- et kalendarium
- et (senere tilføjet) testamente og en godsoverdragelse
- liste over kongeriger, liste over paver
- teologiske tekster, bl.a. Benediktinerregelen

Datering m.v.

Det har været almindeligt accepteret efter Kroman, at håndskriftet blev til omkr. 1300 i Sorø kloster. Sammenhængen er den, at hånden i KVJ kan identificeres med en hånd i et andet håndskrift, der angiveligt er skrevet af Johannes Jyde, samt at en Johannes Jyde fra Sorø kloster kendes fra 1298. Opfattelsen synes at kunne bekræftes af, at håndskriftet dukkede op i Sorø-sammenhæng omkr. 1600.

Følgeslutningen kan dog anfægtes.⁹² Falder den, står tilbage at håndskriftet er fra 13.årh.⁹³ og at det er senere end den sidste daterbare indførsel, som er Erik Klipping i Kongelisten. Altså 1260/1300.

Formål og karakter

Håndskriftet er formentlig anlagt med henblik på de kamerale lister, idet de første læg synes at være ordnet med henblik på disse lister. De senere læg har mere et tilfældigt præg. Hvorfor håndskriftet er blevet så blandet, og hvad formålet med anlæggelsen af det har været, er til stadig diskussion. Det er foreslået, at det blot har været en skriveøvelse for ubeskæftigede munke, en rejsehåndbog for en troende drost eller kammermester m.m.m.

Det er klart, at formålet med håndskriftet, da det jo er en afskrift, ikke nødvendigvis er identisk med det formål, der lå bag dets enkelte tekster. Selv de kamerale lister ved vi ikke, hvorfra er hentet, om det er fra ét sted, eller om skriveren har hentet dem fra mange kilder. Vi ved til gengæld at dateringen af dem ikke er ens. De er ikke alle affattet på samme tid. Vi ved til gengæld ikke, hvor loyal afskriveren har været over for sine forlæg.

De 13 kamerale lister kaldes sådan, da de vedrører det kongelige interesseområde: Skatter og afgifter, kongelige ejendomme og kongelige rettigheder. På den måde synes de at være en del af en helhed, nemlig den

⁸⁹ *agris* kan evt. tolkes som agre.

⁹⁰ DD 2.4. nr. 289.

⁹¹ Lind 2006 s. 57. Lind foreslår i stedet betegnelsen Codex ex-Holmiensis A 41.

⁹² Hele problemstillingen fremstillet af Lind 2006.

⁹³ Nyberg 2006 s. 122.

samlede registratur over kongens krav på landet, som måske har været færdiggjort, men måske snarere har været en ramme for en løbende udarbejdelse. Listerne er så en del af denne fortsatte registrering, om de udgør et tilfældigt udsnit kan vi ikke vide. Denne tolkning medfører, at de lister, som ikke selv forklarer deres karakter, må ses som en del af denne helhed. Det gælder især Broderlisten og Falsterlisten, som revet ud af sammenhængen kunne læses på flere måder, men på grund af denne sammenhæng må formodes at beskrive kongelige interesser i en eller anden forstand.

Det er oplagt⁹⁴ at se listerne som et (tilfældigt overleveret) levn fra en mere omfattende registrering, der igen var en del af et administrativt apparat af en vis vægt. At der altså har været andre, nu tabte lister eller udkast til sådanne. Det nærliggende spørgsmål, der ikke skal forsøges besvaret her, er selvfølgelig, hvorfor dette administrative apparat så faldt fra hinanden for ikke at genopstå før efter middelalderens slutning.

Datering af indholdet

Den største liste, det såkaldte Hovedstykke, daterer sig selv til 1231. Fehmernlisten anses for at være noget ældre, ligesom den mystiske Broderliste, i begge tilfælde synes navnestoffet at pege på omkr. 1200. Et kalendarium er nok fra omkr. 1240, i hvert fald efter 1238 (indholdsmæssig datering) og benediktinerregelen er udstedt af Gregor IX 1237. Den nævnte godsoverdragelse er fra 1252/59. Alt i alt strækker intervallet for håndskriftets forlæg sig altså for de nogenlunde daterbare dele fra 1200 til 1260. Flere af de øvrige kamerale lister viser også hen til denne periode, bl.a. må Falsterlisten og Indtægtslisten være tidsmæssigt relativt nær Hovedstykket. Det synes derfor ikke uholdbart at se alle listerne som udsprunget af dette tidsinterval, selvom det stadig er teoretisk muligt, at nogle af dem kan stamme fra årtierne efter 1260.

De enkelte lister har et meget uens præg. For flere af de landsdækkende af dem gælder at de starter med Jylland og bevæger sig østover for at slutte i Skåne/Halland,

De lister, der i større eller mindre grad har interesse her, og derfor vil blive nøjere drøftet i det nedenstående er følgende:

Tabel 7a. Lister i Kong Valdemars Jordebog

Hovedstykket	Opgørelse over kongens indtægter og godser, opgjort efter landsdele
Indtægtslisten	Blandet liste over kongelige indtægter, opgjort efter landsdele.
Plovtaleslisten	Herredsopdelt liste med plovtales for Sjælland, Lolland og Falster
Lollandslisten	"Kongens jord på Lolland". Liste over lokaliteter med kongens jordtilliggende.
Falsterlisten	Tilsyneladende en fuld matrikulering af Falster med angivelse af jordens besiddere.
Hallandslisten m tillæg	Liste over kongens indtægter af Halland. Herredsopdelt liste med angivelse af skiben, havne, antal bønder og afgifter.

⁹⁴ Således bl.a. Kai Hørby og Michael Venge, jvf. NielsHenrik Holmqvist-Larsen 2006 s. 52-55.

Købstadslisten	Købstæder på Sjælland, Lolland og Falster med angivelse af indtægt ud for hver
----------------	--

Foruden listerne er en notits vedrørende en godsoverdragelse fra Hakon Palnesen til Kristoffer I medtaget.

Af de øvrige lister indeholder Ølisten, Vinternatholdslisten og Kongelevlisten ikke oplysninger af relevans for emnet, mens Fehmarn og Estland på forhånd er fravalgt i denne sammenhæng.

Tabel 7b. Lister i Kong Valdemars Jordebog

Kongelevlisten	Navngiver sig selv sådan. Liste over byer, øer, almindinger og enkelte indtægter over hele landet.
Vinternatholdslisten	Hvad der skal bruges for at bespise kongen ved et todages besøg.
Ølisten	Liste over en række øer med angivelse af dyrearter for hver. Formodentlig en oversigt over kongelige jagtregaler på øerne.
Fehmernlisten	Liste over lokaliteter opgjort i jordmål. Sammenfatning af kongens indtægter. Liste over kongens mænds jord. Liste over slaviske byer.
Lille estlandsliste	Opgørelse over "kiligunder" i de enkelte landsdele. Liste over landskaberne i Preussen
Store Estlandsliste	Liste med tal, navne og lokaliteter vedr. landsdelen Harrien.
Broderlisten	Liste over stormænd opdelt som "brødre" i grupper på 3-6 personer

Hovedstykket

Stykket indleder med at datere sig selv til 1231.

Listen er opdelt efter landsdele. Ligesom en del andre af listerne starter den med Jylland og ender i Skåne og Bornholm. Mindre landsdele som Langeland, Lolland, Falster og Bornholm har deres egen hovedindgang.

Jylland er opdelt efter sysler, som er underopdelt i herreder, de øvrige større landsdele er blot opdelt i herreder.

Der er et vist fælles præg landsdelene imellem, men også klare forskelle. Der er (som det også ses i Broderlisten) mest struktur og fællespræg over Nørrejylland, herefter bliver opbygningen løsere jo længere listen bevæger sig mod øst.

Det er klart tale om en indtægtsliste, tilsyneladende primært en skatteliste. Men som det er mønstret generelt for jordebogens lister samlet set, forholder også hovedstykket sig åbent til kongelige interesser i almindelighed.

I mange herreder er kun opgivet ét tal for hele herredet. Det må forstås som kongens samlede indtægt i herrederne, i det følgende kaldet herredssummer. I

andre herreder er herredssummen suppleret med en opskrivning af (nogle af?) kongens jorder i herredet. Endelig er der enkelte mere detaljerede afgiftsopgørelser, især vedrørende købstæder. Af særlige afgifter og skatter nævnes hist og her leding, ledingsafløsning, kværsæde, told, nattjeneste, midsommergæld, afgift af mønten, arnegæld, stud, gårdsædegæld, tingbrud. Dertil afgifter for (at indehave) ombud/fogedi.

Det fremgår ikke umiddelbart af teksten om herredssummerne kun dækker kongens indtægter af skatter og afgifter eller om de også indeholder kongens direkte indtægter af sine jorder.

Ufuldstændigheden er slående. Under Lolland er f.eks. ingen indtægter oplyst, kun herredsnavnene er skrevet ind. Skåne har kun herredssummer og ganske enkelte afgifter, her er ikke oplyst noget om kongelige jorder, bortset fra to detaljerede beskrivelser af grænsedragning, der stikker noget ud fra listens øvrige karakter.

Også angivelserne af kongens jorder og deres værdi synes ufuldstændig. I hvert fald er der overraskende fravær af kongeligt gods i mange områder.

Som det vil fremgå nedenfor er det også svært at tro, at de konkrete afgifter, der er nævnt, kun findes så sporadisk, som listen vil det. F.eks. er leding nævnt flere steder, men mangler for mere end 80 % af herrederne.

Hvor de fleste herredsindførsler er meget kortfattede, støder man enkelte steder på en overraskende detaljeringsgrad, som f.eks. indførslen af Samsø, der opregner afgift i alt fra oste til klipfisk.

Det er en åben fortegnelse. Når man ser på listen, må man næsten antage, at den startede som en herredsfortegnelse, hvor alle landets herreder var skrevet ind som overskrifter med plads til at angive kongens indtægter nedenunder. De er så løbende blevet skrevet på, efterhånden som oplysningerne indløb til skriveren. I nogle tilfælde har han måske fået oplysninger, han ikke vidste hvad han skulle gøre ved og derfor skrev ind for en sikkerheds skyld. I andre tilfælde er oplysningerne udeblevet.

Det forlæg afskriveren har haft for sig må således formodes at have været meget ujævnt: Nogle sider har stået tomme, andre nærmest overtegnede med randnoter, der hvor pladsen var sluppet op.

Ufærdigheden kan anskues på to måder: At ideen var at lave en detaljeret liste over alle kongelige indtægter, men der hvor man ikke kendte detaljerne, nøjedes man med at indføre herredssummen. Eller at formålet var at lave en liste over herredssummer, hvor mangelen på informationer fra nogle herreder imidlertid fik systematikken til at glide, så man hen ad vejen påførte listen mere eller mindre tilfældigt tilkomne informationer om kongens forskellige indtægter og jorder.

Jylland, Fyn og Langeland

Jyllandsafsnittet er opdelt i 14 sysler samt Frisland. Hvert syssel er opdelt i herreder, desuden nævnes der i få tilfælde lokaliteter der ikke indgår i herredsdelingen. Det er herredet der er grundenheden, det er kun sjældent opdelt i flere summer og da som regel kun i forbindelse med særligt opgivne købstadsindtægter. I alt er der omkring 110 indførsler, heraf er de 100 herreder.

Grundopdelingen er også for Fyn herreder, men i sagens natur ikke sysler. Der er opregnet 12 herreder og et par lokaliteter mere. Nogle af herrederne er dog sammenskrevet, så der i alt kun er 11 indførsler.

Herredssummerne er det bærende element i listen jyske og fynske del, næsten alle herreder har oplyst en sum, der indleder herredsoversigten og ofte er det eneste oplysning. At der er tale om en afgift fremgår kun få steder, f.eks. under Onsild herred: "16 mark rent sølv ved påsketid". Det synes imidlertid indlysende at alle de indledende herredsbeløb skal forstås på denne måde.

De øvrige oplysninger, som føjes til nogle af herrederne er af ret blandet karakter, og de er ofte ret rudimentært specificerede. Der er en del indtægter af købstæder, hvor det i nogle tilfælde opgives, at indtægten er fra en særlig afgift

eller f.eks. fra mønten, men i andre tilfælde er det bare af byen. Der nævnes ind i mellem også andre afgifter som leding og kværsæde.

Endelig er der en del oplysninger om kongens jorder i de enkelte herreder. De er væsentligst værdisat ved brug af jordmål, men kan også være oplyst med indtægter. I mange tilfælde vil der, som det vil blive drøftet nedenfor, være tale om et tolkningsproblem.

Langelandslisten afviger radikalt fra de større landsdeles. Den består alene af en godsoppgørelse, udtrykkeligt med sondring mellem kongens og rigets gods.

Endelig er Als udskilt som selvstændig indførsel, alene med en indtægt i korn og sølv og to lokaliteter, der er kongelev.

Herredssummer

De omkring 85 herredssummer for Jylland og Fyn mangler fuldstændig et entydigt præg.⁹⁵ For det første er de beskrevet i forskellige mål og former for ydelser: korn, penge, sølv, gæsteri. For det andet varierer de enormt størrelsesmæssigt, og det er faktisk vanskeligt at tro på, at de er repræsentative for de faktiske ydelser. I så fald var skattebyrden særdeles ujævnt fordelt. Men opgørelsens ujævne karakter kan måske også forklare en del. I de tilfælde hvor der er specificerede indtægter, kan det ikke afgøres om de er inkluderet i herredssummen eller angiver yderligere indtægter. Kun et enkelt sted siges det udtrykkeligt at indtægten af kongens gods er indregnet i herredssummen, nemlig i Sønderlyng herred. Det er ikke til at se om det er reglen eller undtagelsen.

Kornydelserne for et herred varierer fra 5 til 28 mark. Sølvydelsen fra 6 til 300 mark, med 120 mark som det næsthøjeste. Pengeydelsen ligger fra 12 til 210 mark, med 140 som det næsthøjeste.

Herredssummerne er opgjort på følgende måde:

Tabel 8. Jyske herredssummer i Kong Valdemars Jordebogs hovedstykke

mark sølv	45
mark penge	8
mark	12
mark korn	7
tjeneste	8
Blandet	4
Andet	5

I fire tilfælde er opgørelse i kornmark enten samtidig opgjort i andre mål eller den står sammen med et pengebeløb. Tjenester er opgivet som et antal nætters tjeneste, formen forekommer næsten alene i det nordlige Jylland og på Fyn. I flertallet af tilfældene oplyses, at tjenesten kan konverteres til en erlæggelse af korn eller sølv. De blandede opgørelser er næsten alle en opgørelse i både korn og penge.

Det er ikke muligt at lave en generel tolkning af de tolv tilfælde af ubenævnte mark. Som vist er spændvidden i de enkelte herredssummer uanset om de er i korn- sølv- eller pengemark så stor, at man ikke fra beløbets størrelse kan slutte sig til, hvad marken repræsenterer. I enkelttilfælde kan den konkrete sammenhæng dog lede på sporet.

Sølvet ser dog ud til klart at være den foretrukne værdimåler ved indtægtsopgørelser, det gælder i øvrigt også flertallet af de øvrige poster. Denne præference skal ses i lyset af, at pengemarken i denne periode for alvor begyndte at træde frem som foretrukken værdimål. Desuden er det værd at

⁹⁵ I enkelte tilfælde kan det diskuteres, om det, der her er tolket som en herredssum, også er det, men tvivlstilfældene vil ikke røkke ved tendensen i tallene.

bemærke, at selv ikke ved meget store summer, op til 300 mark sølv, bruges der guldverdi som mål.

Godsopgørelserne

Jorderne er i få tilfælde opgjort i bol med underinddeling i fjerdinge og ottinger, men i disse tilfælde samtidig med angivelse af, hvad de er værd i guldmark⁹⁶. Oftest bruges blot ansættelse i mark guld eller mark sølv.

Ved angivelse af gods (det kan være en gård, en mølle eller et antal bol) bruges i en del tilfælde termen "valet" (være værd, have værdi af) om de opgivelser der følger. F.eks. "Item Twefth mark valet xiiii mr. auri" – "Ligeledes Tved mark til værdi af 8 mark guld".

Alle indførsler med termen "til værdi af" er i guldmark, mens de uomtvistelige afgiftsbeløb er i pengemark, sølvmark eller forskellige naturalier.

Med Poul Rasmussen må man antage at det hyppige *valet* eller *valentes* ved jordernes guldansættelse refererer til en vurdering og ikke til en konkret handelsværdi.⁹⁷ Et enkelt sted i Jylland nævnes eksplicit en vurdering, under Slies herred som afslutning på en række godsansættelser: *sic antiquitus est apreciata* – "således er det fra gammel tid vurderet". På Fyn nævnes ligeledes i et tilfælde, at guldansættelsen er "efter gammel vurdering". Det samme gælder en foranstillet optælling for hele Fyn: "Vort fædrenegods (*patrimonium nostrum*) på hele øen er omkring 400 mark guld ifølge gammel vurdering (*secundum antiquam estimacionem*)".

Tilbage er de mange lokaliteter hvor der blot er skrevet et antal guldmark til, f. eks. Sønderhald herred: "Christiærnsthorp cum attinenciis suis lxxx mr auri" – "Kristrup med sit tilliggende 80 mark guld". Den rigtige tolkning må være, at der også her er tale om en værdiansættelse, af samme type som de tilfælde, hvor et "valet" indgår. Det understøttes af to indførsler i Salling syssel hvor både værdiansættelse og afgift nævnes: "Skivegård 20 mark sølv, er med sit tilliggende 40 mark guld værd". Samt Lunø i Fjends herred: "10 mark rent sølv. Samme sted jord til 24 mark gulds værdi".

Mens jordværdien på Fyn alene er i guldmark, er der en del indførsler i den jyske del, hvor jorden opgives i sølvmark. Det er et tolkningsspørgsmål, om denne sølvmark repræsenterer en indtægt eller en jordværdi, i så fald en underinddeling af guldmarken. I nogle tilfælde fremgår det klart, at det sidste er tilfældet. I Hornum herred nævnes en mølle til værdi af "2 mark guld fraset 1 mark sølv", og tilsvarende i gods i Kliplev herred til "2 mark guld fraset 2 mark sølv" samt "2 mark guld og 1/2 mark sølv". I Slies herred er godset "således som det fra gammel tid er vurderet" vekslende opgjort i mark guld og mark sølv og en lokalitet opgøres som "2 1/2 mark guld og 16 ørtug sølv".

Selvom det i hvert enkelt tilfælde i øvrigt er et tolkningsspørgsmål, om en sølvværdi repræsenterer en afgift eller jordværdi, synes ud fra sammenhængen og med ovenstående i mente i hvert fald sølvmarkene i Sønderlyng (en fjerding til 18 mark sølv), Lysgård herred (3 mark sølv), Jerlev herred (hver otting 3 mark sølv), Haderslev herred (6 mark sølv, Tystrup herred (13 mark sølv) samt Gram herred (3 mark sølv) at udtrykke et delmål af guldvurderingsmålet. Enkelte indførsler er umulige at placere, således det fritstående "Tranners 2 mark sølv" i Fleskum herred.

Opgørelsen for Langelandsgodset følger den fynske og jyske, den er vekslende i mark guld og sølv. Men her er man nede i godsets grundbestanddele, så de fleste af opgørelserne er i mark sølv, endog i de lavere mål øre og (en enkelt gang) ørtug sølv, kun enkelte er i guld. Et enkelt sted fremgår sammenhængen: "I Hennemetved 3 mark guld og 1 øre sølv", at der altså ikke er tale om to forskellige måder at måle på, men lige som på Fyn et guldmål med sølv-målet som delmål.

⁹⁶ F.eks. Hindsted herred om Rold: 1 bol og en fjerding er 26 mark guld værd.

⁹⁷ Valet kan dog i andre sammenhænge end listens ses at henvise til en ydelse.

Den afsluttende indførsel: "Af fru Bodil 10 mark guld" må ud fra helheden forstås som jordvurderingen af noget overleveret gods.

Listen er således det første, og i øvrigt næsten det eneste, eksempel på, at guldmark underopdeles i sølvmark. Hvordan opdelingen er, fremgår ikke. Som almindeligt er, kan man heller ikke regne med, at et antal sølvmark der overstiger en guldmark så skrives som sådan. F. eks. må de 18 mark sølv der nævnes under Ommer syssel efter al sandsynlighed udgøre et antal guldmark, men der konverteres ikke i optegnelsen.

Listens jyske, fynske og langelandskle del adskiller sig ret markant fra den sjællandske. I Vestdanmark bruges guldmarksmålet som vist konsekvent om godset, mens begrebsbruget er langt mindre konsekvent på Sjælland.

Dette fællesmål af guld- og sølvmark er sepcifikt for jordopgørelserne, det kan ikke aflæses noget sted i de egentlige indtægtsopgørelser. Selv meget store beløb som 300 mark sølv skrives kun som dette, og guldmarken ses ikke brugt.

I godt ti tilfælde i den jyske del oplyser listen både et boltal og et guldmarkstal som mål for godset, mens der på Fyn alene bruges guldmarkstal. Forholdet mellem bolsætning og guldmarksværdi er således:

Tabel 9. Jyske lokaliteter i Kong Valdemars Jordebogs hovedstykke med både bol- og guldmarksmål

Thy s., Han h.	1 otting er 1 mark guld værd	1 bol = 8 mark guld
	9 ½ otting er 9 ½ mark guld værd	1 bol = 8 mark guld
Himmer s., Slet h.	10 fjerdinge der i værdi overstiger 40 mark guld (altså 2 ½ bol > 40 mark guld)	1 bol > 16 mark guld
- Gislum h.	Kongen har 6 bol til værdi af 60 mark guld	1 bol = 10 mark guld
- Hornum h.	½ fjerding er 5 mark guld	1 bol = 40 mark guld
- Hindsted h.	Kgs jord: 1 1/4 bol er 26 mark guld værd	1 bol = 20,8 mark guld
Ommer s., Sønderlyng h.	3 bol er 30 mark guld værd	1 bol = 10 mark guld
	7 ottinger er 7 mark guld værd	1 bol = 8 mark guld
	En fjerding 18 mark sølv	1 bol = 72 mark sølv
- Middelsom h.	6 bol er 48 mark guld værd	1 bol = 8 mark guld
Almind s., Jerlev h.	19 1/3 otting, hver af dem 3 mark sølv	1 bol = 24 mark sølv

Talsættet drøftes i afsnittet om guldmarksvurderingen.

Skatter og afgifter

Der er mange former for skatter og afgifter nævnt i listen, men i forhold til, at der er mere end 100 herreder, er hver enkelt type kun beskedent repræsenteret. Leding og kværsæde optræder hver seks gange, det til ledingen knyttede stud kun to. Der er en seks-syv opgivelser af forskellige tjenester, fem toldindtægter og tre indtægter af mønten.

Det kan desuden ikke ses, om disse afgifter er indkapslet i herredssummen. I nogle tilfælde står de uden at en herredssum er angivet.

Der er meget få angivelser af hvilket mål, disse indtægter regnedes i. Møntindtægten regnedes to gange i mark penge, en gang blot i mark, der også må formodes at henvise til pengemålet. To toldindtægter er blot i ubenævnte mark. Et ombud er i pengemark, et andet i sølvmark. Leding er i tre tilfælde i

sølvmark, i et i pengemark og i to i ubenævnte mark. Kværsæde er i to tilfælde opgjort i sølvmark, i et i ubenævnte mark, et enkelt beløb for stud i sølvmark, mens det ledingsrelaterede "af skiben " eller "til skiben" er i naturalier.

Der er således knap noget aflæseligt mønster. Tendensen er, at ledingsrelaterede ydelser overvejende var i sølvmark, mens de købstadsrelaterede ydelser tenderer mod at være ansat i pengemark.

Markens bestanddele

Der er meget få tilfælde af, at markens underinddeling i øre og ørtug benyttes. Det må formentlig tilskrives beløbenes størrelsesorden.

I den jyske del nævnes afgifter i øre korn (Hjerm og Almind herred), øre sølv (Almind herred) og ørtug sølv (Sundeved herred), desuden jordmål i ørtug sølv (Slis herred). På Fyn er der i den specielle notits om Gudum og Vindinge herred en del kornmål (havre) i øre og dertil beløb i penninge (syv tilfælde af "18 penninge").

Kornpriser

Nogle af indførslerne i det nordlige Jylland sætter afgifter i både korn og mark sølv/mark. Det giver en spinkel mulighed for at anslå en kornpris og for at vurdere forholdet mellem sølvmarken og pengemarken.

Tabel 10. Kornpriser i Jylland i Kong Valdemars Jordebogs hovedstykke

Vend syssel, Børglum hrd.	20 mark penninge eller 3 mark rug	1 mark rug = 6 2/3 mark penge
Thy syssel, Han hrd.	2 nætters tjeneste = 20 mark korn 3 nætter = 70 mark rent sølv	1 mark korn = 2 1/3 mark sølv
Ellem syssel, Rise hrd.	60 mark eller 10 mark rug	1 mark rug = 6 mark

Man kan forsøgsvis lave en afledt beregning af de tre konverterings mål for korn på hhv. 6 2/3 mark penge, 6 mark og 2 1/3 mark sølv for 1 mark korn. Forudsat at der ved de 6 mark skal forstås "penge", vil 1 mark sølv udgøre knap 3 mark penge, samme mål som Skånske lov angiver. En sekundær beregning på tre indførsler er dog kritisk.

Afgifter af jorden

Der er ganske få indførsler, der direkte angiver indtægter af jord værdisat til en målelig værdi. Det er begge guldmarksansatte jorder. De antyder, men ikke mere end det, at guldmarkens værdi fulgtes nogenlunde med indtægten fra godset.

Tabel 11. Afgifter i Jylland i i Kong Valdemars Jordebogs hovedstykke

Salling syssel, Fjends hrd. ⁹⁸	24 mark guld yder 10 mark sølv	1 mark guld yder omkr. 0,4 mark sølv
Salling syssel, Nørre hrd.	40 mark guld yder 20 mark sølv	1 mark guld yder 0,5 mark sølv

⁹⁸ Runquist 1952 s. 447 afviser at der er tale om ydelse. Argumentet er, at jordebogen ikke opgav ydelser på denne måde.

Fyns og Langelands summer

Som nævnt meddeler listen selv en sum på 400 mark guld for kongens samlede gods på Fyn. Tæller man de enkelte indførsler sammen får man 421 mark guld i ejendomsværdi, og dertil nævnes en række lokaliteter hvor der ikke er sat beløb på ejendommen. Kongens ejendomme må således være en del større end summen på 400 mark guld. Måske skal forklaringen søges i, at listen dækker både kongens og rigets gods (patrimonium og kongelev), sammentællingen udtrykkeligt kun kongens. Det er imidlertid en antagelse der kræver en form for medhold i resten af teksten, som vi ikke har.

På Langeland nævnes tilsvarende en slutsum til sidst: "Omkring 100 mark guld". Den må forstås som dækkende hele øen. Tæller man de enkelte indførsler sammen får man i omegnen af 21 mark guld og 107 mark sølv. Det vil ud fra en guldmark på 8 mark sølv give omkring 35 guldmark i alt.⁹⁹ Årsagen til forskellen på den sammenregnede og den angivne sum er ikke umiddelbart forklarlig, og den har dannet baggrund for en forskningsdiskussion.¹⁰⁰

Lolland og Falster

Lollandsafsnittet har som nævnt ingen indførsler. Falsterafsnittet er noget fyldigere og endvidere interessant, fordi den kan sammenstilles med en anden af jordebogens lister, Falsterlisten.

Listen er tredelt. Der er først en tilsyneladende rodet indtægtsliste uden summer. Dernæst en liste med godsopgørelser. Endelig et mageskifte. Det er flere steder i litteraturen antaget, at de tre dele ikke nødvendigvis er samtidige, altså ikke alle er fra 1231, hvilket igen har betydning for andre dateringer og for vurderingerne af listernes måltal.

Den første del udgøres af indtægter af hele øen, rubriceret under både Nørre og Sønder herred. Der er ikke summer men en opgørelse over enkeltposter, der både kan beskrive lokaliteter og afgifter (told, skibsleje).

Den anden del er en ujævn godsliste. Først opregnes gods i Nørre herred. Godset står ikke opgivet som kongens, men som tilhørende navngivne personer, hvoraf enkelte går igen i Falsterlisten.

Listen fortsætter, stadig for Nørre herred, med en liste over gårde "hørende til Egense". Derefter er der en tilsvarende godsliste for Sønder herred. Men her nævnes kun lokaliteter og deres værdi, der er ingen personer knyttet til. Alle værdier er i mark.

Denne del af Falsterstykket kaldtes af Gissel for "Lenslisten" med tanke på de navngivne personer.

Endelig opgøres hvad kongen fik ved et mageskifte med Odense-bispen. En række lokaliteter opgjort i ørtug, øre og penninge uden yderligere benævnelse. Tre steder står der dog eksplicit at der er tale om skyldværdi, "in censu".

På flere måder ligner stykket mere jordebogens Falsterliste end de øvrige dele af Hovedstykket. Dels bruges næsten konsekvent ubenævnte mark uden tilknyttet "penge", "guld" eller "sølv". Dels er der for Nørre herred opregnet en lang række personer som tilsyneladende ejere/besiddere af jorden, hvoraf to går igen i Falsterlisten.

Selvom listen er relativ udførlig, er det svært at tro, at den er udtømmende. Formuleringerne falder i nogle tilfælde sammen med Falsterlistens. Hovedstykket har f.eks. "item in Sulæthorp Hænrich Bowithsun ad ii mr", hvor Falsterlisten har

⁹⁹ Der er andetsteds argumenteret for, at guldmarken deltes i 8 sølvmark. Under alle omstændigheder kan forholdet ikke være radikalt anderledes.

¹⁰⁰ Se afsnit om guldmarksvurderingen.

"Sulæthorp ... Henrich Bothwithsun vi oras et ii sol.". Men hvor Hovedstykkets Falsterdel kun har yderligere 10-12 navne indført på denne måde, har Falsterlisten knap 100 indførsler af denne slags med en person knyttet til en lokalitet.

Spørgsmålet om dateringen af de enkelte elementer er nøje knyttet til selve Falsterlistens datering.¹⁰¹

Godsopgørelser

Som i Falsterlisten er næsten alt gods, ud over det der entydigt er karakteriseret alene ved indtægten, opgjort i ubenævnt markmål. Der rejser sig de samme problemstillinger: Om målet afspejler en afgift, udsæd, værdisætning (pris) eller jordmål, og om der er tale om korn, sølv, penge eller andet.

Den første godsindførsel bruger vendingen ".... ad valorem x mr", "til værdi af ..". Udtrykket taler mest for en værdisætning, men entydigt er det ikke.

Vigtigere er, at der i to tilfælde om det mageskiftede gods bruges *in censu*, "i skyld", om markmålet, og i et tilfælde om gods i Nørre herreds endog *terra in censu*. Beløbsstørrelsen i mark i disse indførsler er på linje med størrelserne for de ubenævnte mark i hhv. mageskiftet og Nørre herred. Det må derfor være tilladeligt at antage, at "skyld" er underforstået hvor det ikke er nævnt.

Set i sammenhæng med at jordebogens Lollandsliste med sikkerhed afspejler et jordmål i skyldmark, og at en skyldmarksvurdering er foretaget på Sjælland senest kort efter Hovedstykkets affattelse, synes en tolkning af Falsterdelens mark som udtryk for jordmål at være rimelig.

Indtægterne

Indtægterne opgøres i byg, hvede, sølv og penge. To steder nævnes der kornafgift i hvede og byg, begge i pund. En enkelt lokalitet angives midt i en opremsning af gårde abrupt med "1/2 mark hvede" (mest sandsynligt udsæd eller afgift).

Sjælland

Stykket nævner 25 herreder, hvoraf nogle er slået sammen og nogle er tomme. I alt er der 15 indførsler.

De fleste af herrederne er kun nævnt med herredssummer i mark sølv, enkelte kun i mark. Men listen er meget ujævn: I to herreder er der tilføjet en liste med lokaliteter af forskellig karakter: Under Slagelse herred opgives værdier af kongens jorder, i Stevns/Fakse/Bårse herred indtægterne af jorden.

Endvidere er under Løve herred nævnt en personlig afgift og to lokaliteter, den ene værdisat.

Endelig er Ars herred særegen ved sin meget detaljerede såkaldte "Viskingenotits". Tallene her har da også om nogen dannet baggrund for spekulationer og ganske store konstruktioner.¹⁰² Jeg vil derfor bruge lidt ekstra plads på Viskingenotitsen nederst i afsnittet.

Som det beskrives i afsnittet om skyldmarken er vi i 1231 stillet over for spørgsmålet, om der er fuldbyrdet en jordvurdering i skyldmark (*marca in censu*). Det er derfor et nøglespørgsmål, om census-termen optræder eller ej og i det første tilfælde, om den kan tolkes som jordmål.

Gods

Jorderne i Slagelse herred opgøres i bol, fjerdinge og ottinger eller i øre/ørtug/penninge skyld (*in censu*). Ved nogle af jorderne er tilføjet, hvad de

¹⁰¹ Se den udtømmende drøftelse om Falsterlistens problemer.

¹⁰² F.eks. Dalgaard og Nielsen 2009, s. 193.

yder (*valet*). I Stevns/Fakse herred betegnes godset derimod mest ved sine indtægter. At der i øvrigt generelt med udtrykket *in censu* må menes jordmålet fremgår af, at der her under Viskinge omtales både skyldværdi og afgift om samme jord.

Under fire herreder er der for hver nævnt en enkelt kongelig ejendom, herunder en toft i Holbæk købt for 5 mark guld. Som udsagnet selv siger, må der være tale om en faktisk købspris, ikke som i Vestdanmark en vurdering. Lige ovenfor under Løve herred, hvor en hovedgård i Hals eller evt. hele herredet indbefattes med det kortfattede "1 mark guld". Som jordvurdering af en hovedgård må tallet siges at være usandsynligt lavt, som indtægt ville det være det eneste eksempel på indtægt i guldværdi.

Ydelser af jorden

Der er kun to tilfælde, hvor et jordmål og en ydelse er sammenstillet:

Slagelse hrd	1 bol yder 2 mark
Bårse hrd	8 ørtug skyld yder 3 mark sølv (Snesere)

Der kan ikke siges så meget mere om dette, at tallene viser, at Hovedstykkets afgiftsopgørelser ikke nemt lader sig tolke. De kan afspejle jordlejen, skatteindtægten eller begge dele. De to tal lader sig ikke harmonisere, selv ikke hvis vi gør de to ubenævnte mark til sølvmark. 8 ørtug skyld vil typisk være 1/3 af 1 bol eller mindre, i helt ekceptionelle tilfælde kan det være en anelse mere.

Skatter, ydelser, afgifter

Udover tjenester (et antal nætters tjeneste) nævnes indtægter af mønten, kværsæde, stud, told, torveørtug og et par mere. Men det er helt sporadisk, kun kværsæde nævnes to gange. Alle indtægter, også de købstadsrelaterede, er opgivet i sølvmark.

Mark penge nævnes i øvrigt kun en gang i Sjællandstykket, hvor et pengebeløb fratrækkes et kornmål (Ars h.).

Udsæd

Der er tre tal for udsæden pr skyldmarks jord. De er interessante i forhold til, at en ensartet skyldmark burde vise hen til nogenlunde samme udsæd. Dette er ikke tilfældet. De tre tal for hhv. Darup, Viskinge og Løgtved, alle i Ars herred, giver omregnet hhv. knap 1 mark korn, godt to mark og 3 mark korn i udsæd på en skyldmarks jord.

Viskinge-notitsen under Ars herred er vanskelig at tolke. Der står at Viskinge gav 16 mark sølv i indtægt. Og derefter:

Dette er hvad der ligger til Viskinge. Sammesteds er 4 mark minus 6 1/2 ørtug skyld. Af samme ydes 10 øre korn minus 1 ørtug og 2 mark 10 1/2 ørtug penge. Endvidere kan der i hele jorden sås 8 1/2 mark og 2 1/2 ørtug og bjerges 624 læs hø.

Kunne man tolke denne notits, havde man fået foræret en del mål at regne videre på. Men det er svært. Er de 16 mark sølv et andet udtryk for kornydelsen på omkr. 10 mark korn? Eller de 16 mark en skatteindtægt, mens kornydelsen er udtryk for jordlejen, så de altså skal lægges sammen? For at gøre det endnu vanskeligere nævnes umiddelbart efter:

Endvidere kan der i et ornum sås 5 mark korn (i 2 ud af 3 år, det tredje år skal det lægges til græsning). Og: Endvidere et ornum hvor der sås 13 ørtug og slås 100 læs hø.

Det kan således ikke ses om ydelsen på de 10 mark korn kun dækker den jord, der nævnes umiddelbart efter, eller om afgiften også dækker ornum. Det samme

gælder indtægten på de 16 mark sølv.¹⁰³

Det er allerede vist her, at indtægtstallene er næsten lukkede for fortolkning, og at udsædstallene alene i Ars herred varierer så meget pr skyldmark, at en ækvivalens er umulig at opretholde. Der skal altså bringes ikke en, men adskillige forudsætninger ind udefra, før disse tal kan bringes til at udgøre et regnestykke.

Skåne

Der er nævnt 22 herreder, nogle af dem slået sammen, så der er i alt 18 indførsler. Der er udelukkende indtægtssummer opgjort i et antal nætters tjeneste, mark sølv eller blot mark.

To steder, i Färs og Ljunits herreder, er der indført udførlige beskrivelser af grænsedragninger.

Herredssummer

Ti af herredssummerne er opgjort som et antal nætters tjeneste, heraf har de ni en konverteringsværdi i mark eller mark sølv. Seks herredssummer er kun opgjort i mark sølv, en enkelt i mark korn. De 5 steder hvor der blot står "mark" må antages også at være mark sølv.

Herrederne skylder mellem 2 og 6 nætters tjeneste. Konverteringen til mark/sølvmark er meget ujævn. Der afløses hhv. 10, 10, 10, 12 1/2, 12 1/2, 15, 20, 20 og 30 (sølv)mark for en nats tjeneste.

Skatter, ydelser, afgifter:

Der er kun to ledingstal, to tal for midsommergæld og et for mønten (i Lund). Ledingen og møntindtægten er opgjort i sølvmark, midsommergælden i pengemark.

Bjäre-notitsen, kornpriser

Bjäre h. synes at give mulighed for en målsammenligning, en mulighed som forskningen da også har benyttet sig af. Her står at 12 mark korn, 70 mark penge og omkr. 100 svin er omtrentligt det samme som 80 mark sølv og ca 100 svin. Altså, da 100 svin kan trækkes fra på begge sider, står tilbage ligningen
12 mark korn + 70 mark penge = 80 mark sølv

Ligningen med tre ubekendte lader sig ikke løse, med mindre man kan relatere to af de ubekendte, f.eks. hvor mange pengemark der går på 1 sølvmark eller hvad prisen i sølv var på 1 mark korn. Disse relationer netop er dem vi i almindelighed prøver at deducere os til. At inddrage en af dem som forudsætning for ligningens løsning er naturligvis en tvivlsom metodisk tilgang. Det viser sig da også, at vi ikke kan få ligningen til at gå op ud fra den viden vi i øvrigt besidder om relationerne.

De tal vi omtrentligt kan holde os til på denne tid, ikke mindst ud fra jordebogens egne tal, er, at 1 mark sølv formentlig var 2-3 mark penge, 1 mark korn 2-3 mark sølv. Men sætter vi et af disse tal ind i ligningen, falder det andet ud. Konverterer man ligningens pengemark til sølv i forholdet 3:1 får man en

¹⁰³ *Item de Wiskingy xvi mr puri. Hec sunt attinencia Wiskingy. Ibidem sunt in censu iiii mr vi sol. minus et dim. De eodem soluuntur x ore annone i sol. minus. et ii mr denariorum et x sol et dim. Item in tota terra possunt seminari viii mr. et dim. et ii sol. et dim annone. Item ibidem possunt haberi dc et xxiii plaustrati feni. Item in ornummæ possunt seminari simul duobus annis v mr. annone sed in tercio anno erit in pasqua pecorum. item in alio ornummæ possunt seminari xiii sol. annone et falcari c plaustrata feni. simul duobus annis v mr annone sed in tercio anno erit in pasqua pecorum. Item in alio ornummæ possunt seminari xiii ore annone et falcari c plaustrata feni.*

svært begribelig kornpris på 5 mark sølv for 1 mark korn.¹⁰⁴ Sætter man ligningens kornmark til 2 mark sølv får man en pengemark af næsten samme værdi som sølvmarken. Det går ikke op, med mindre vore øvrige, sparsomme men til en vis grad holdbare resultater må opgives.

Halland

Her er summen for otte herreder. Halvdelen af herredssummerne er opgjort i mark sølv, halvdelen i nætters tjeneste med konvertering til mark sølv. I Høx desuden en del laks og kværsæde der afløses med laks.

Tallene for nattetjenesten:

Tabel 12. Sølvværdien af tjenester i Hallandsdelen af Kong Valdemars Jordebogs hovedstykke

1 nats tjeneste	15 mark sølv
3 nætters tj.	50 mark sølv
3 nætters tj.	50 mark sølv
4 nætters tj.	60 mark sølv

Sølvværdien af en nats tjeneste synes altså undtagelsesvis at være nogenlunde egal, 15-17 sølvmark pr nat. Det svarer til en vis grad til Skånestykkets tal, hvor hovedparten af konverteringerne var på mellem 10 og 20 mark sølv pr nat.

Tværgående tal

Tabel 13. Herredssummer i i Kong Valdemars Jordebogs hovedstykke

	Jylland-Fyn	Sjælland	Skåne-Halland	I alt
Sølv	45	9	10	64
Penge	8			8
"mark"	12	4		16
Korn	7	1	1	9
Tjeneste	8	3	14	25

Opgørelserne i tjenester, typisk et antal nætters tjeneste, er som regel anført med en konvertering til sølvmark, kornmark eller ubenævnte mark.

Tilbage står at sølvmålet var det foretrukne når kongen opsummerede sine indtægter. De hyppige opgivelser af tjenesteydelser kan måske på denne tid forventes at være betalt i den konverteringssum, der i almindelighed er angivet og som også typisk er sølv. Det er imidlertid lige så slående, at sølvmålet ikke var enerådende, at opgørelser i korn eller penge på ingen måde var fremmed for kancelliets skriver.

Vægtangivelser

Nogle vægtangivelser er opgjort i hhv. den "mindre" og den "større" vægt (in minore pondere, in maiore pondere). Det er et forhold, der drøftes nøjere i afsnittet om sølvvægten, og hvor hovedstykkets oplysninger udgør en væsentlig del af kildegrundlaget for drøftelsen. Opgørelserne er disse:

¹⁰⁴ Sture Bolin mente at kunne påvise at 1 mark byg i Halland sattes til 5 mark sølv. Står dette til troende vil den skånske ligning give mening. Bolins resultat er imidlertid et af mange eksempler på at tiltrækningen af tallenes magi overskygger kildekritikken: Hans tal er alene fremkommet ved spekulative beregninger på Hallandslistens tal, uden at resultaterne er sammenstillet med hvad vi i øvrigt ved fra kilderne om forholdet. Som vist i bilagene peger de fleste af vore oplysninger snarest på en kornpris på godt 2 mark sølv for 1 mark korn. Bolin 1929.

Tabel 14. Opgivelser i den store og lille vægt i i Kong Valdemars Jordebogs hovedstykke

Vitskøl 16 mark rent sølv i den lille vægt.
 Flakkebjerg herred Skælskør. 16 mark rent sølv i den store vægt. Dertil Karrebæk.
 Ars hrd 12 mark sølv af den store vægt
 Bjæverskov hrd 7 mark sølv af den store vægt
 Lalf af Alslev kværsæde 1/2 marksølv af den store vægt
 Horns herred: Enken Agate kværsæde 1 mark sølv af den store vægt

Tjeneste

Der er i flere landsdele opgjort værdien af en nats tjeneste, i alt 17 steder.

Tabel 15. Sølv- og pengeværdi af tjenester i i Kong Valdemars Jordebogs hovedstykke

I det nordligste Jylland: 5 mark korn, 10 mark korn, 23 mark sølv.
 I Sønderjylland 270 mark penge (hvilket må være mindst 90 mark sølv).
 I Skåne 9 opgivelser, fra 10 til 30 mark sølv.
 I Halland 4 opgørelser, alle 15-17 mark sølv.

Det sønderjyske tal afviger radikalt fra de øvrige. Det dækker da også tjenesten "gæsteri", hvor de øvrige tal er for "en nats tjeneste", og tallene afdækker for så vidt bare, at gæsteri og nats tjeneste må formodes at være to vidt forskellige ting.

Ellers viser tallene at en nats tjeneste typisk modsvarede af fra 10 til godt 20 sølvmark. De to konverteringer til hhv. 5 og 10 kornmark taler således for, at kornmarken faktisk beregnedes til 2 eller godt 2 sølvmark.

Forholdet mellem pengemark og sølvmark

Der er ikke meget at bygge på. I det nordlige Jylland kunne beregninger hen over gæsteri og korn som vist føre til en kurs på omtrent 3:1. For Odense lander vi ligeledes på 3:1, hvis vi vælger en mulig men ikke entydig måde at læse teksten på. Bjäre-notitsen synes som vist ikke at kunne bekræfte en sådan antagelse.

Falsterlisten i Kong Valdemars Jordebog

Falsterlisten med dens righoldige talmateriale hører til en af de mest forkætrede kilder inden for især jordmålsforskningen. Diskussionen om dens datering og dens tolkning er lang, og den vil blive indgående drøftet nedenfor. Udover diskussionen om datering har især spørgsmålet om, hvad Falsterlistens "ubenævnte mark" dækker, optaget forskningen. Derfor vil jeg indledningsvis, selvom det er holdningen her, at disse ubenævnte mark var skyldmark, forholde mig neutralt til spørgsmålet.

Jeg vil prøve kort at gengive tekstens karakter og de særlige problemer med dens udtryksformer, derefter drøfte datering og tolkning af de ubenævnte mark og endelig vil jeg behandle talmaterialet.

Listen opregner gods sogn for sogn, og for hvert sogn en optælling for de enkelte ejerlav (landsbyer). I alt er der omkring 110 lokaliteter.

Hver lokalitet (landsby) beskrives, med ganske få undtagelser, med hvad vi kan kalde en landsbysum udtrykt ved to mål: Et antal bol, der angives at svare til et antal mark. Efter hver landsbysum opgives et antal navngivne ejere med angivelse af hvor meget jord de har i byen. De enkelte ejeres jorder er altid opgivet i markmålet med dets delmål, øre og ørtug. Der er ingen steder paralleller til Lollandsliden, hvor bol og markmål ofte er flettet sammen som i udtrykket "2 bol minus 1 ørtug".

En typisk indgang er således: "Ønslev. 4 bol. 8 mark. Gerner Pedersen 10 ørtug. Styrger 2 øre. Vagn 2 øre. Kongen 3 mark og 6 øre".

Der er ganske få undtagelser, hvor de enkelte ejeres jorder er opgjort i bol, og tilsvarende er også bysummen inkonsekvent i enkelte tilfælde, idet der 4-5 steder er bysummer alene i mark, men ikke i bol.

Summen af de jorder der opremses under de enkelte ejere i en landsby er (næsten) altid mindre end byens samlede antal mark ligesom i eksemplet ovenfor, i enkelte tilfælde den samme. Det er altså en stor del af ejerne/besidderne der er medtaget i listen, men ikke alle. Lidt overraskende er summen af enkeltejernes jord i ganske få tilfælde større end det samlede tal:

- Tingsted. 3 mark minus 3 øre. Kongen har 13 øre. Olaf 14 øre. (3 mark minus 3 øre er 21 øre, altså 6 øre mindre end de enkelte jorder tilsammen).
- Hylstrup. 1 bol 3 mark. Biskoppen har 1 bol. Ulf ½ bol. Grimulf 8 ørtug. Peder Jukilsen 1 mark. Bo Hose ½ mark. Peder Magnussen [lakune].¹⁰⁵

De to steder afviger i øvrigt også anden måde: Tingsted har ikke en bysum i bol, og Hylstrup har deljorderne beskrevet i bol, hvor der ellers altid alene bruges mark.

Det er mest sandsynligt, at disse skæve indgange ligesom dem der alene nævner bol eller alene mark skyldes skriverfejl. Der er tale om ganske få afvigelser over for mere end 100 ensartede indgange. Ikke desto mindre må afvigelserne advare om, at man skal være påpasselig med, hvordan man anvender listens tal.

Forholdet mellem en landsbys boltal og marktal er, at 1 bol er sat til fra 1 til 8 mark med mange varianter inden for dette interval.¹⁰⁶ Det er et enkelt sted nævnt, at hver af byens bol var x antal mark værd, at forholdet mellem bol og mark altså var ens i hele byen. Formentlig er det samme tilfældet alle steder,¹⁰⁷ og det falder naturligt at se bol som et (hidtil) gældende mål, der her konverteres til eller danner rammen for en ny afgift eller et nyt jordmål.

Disse mark uden efterangivelse kalder på tolkninger. De er i forskningen blevet karakteriseret som udtryk for skyldmarks-vurdering, som kornafgifter, udsædsangivelser, og er indimellem blevet betegnet "mark land" for at skelne dem fra angivelige skyldmark eller sølvmark.

Et enkelt sted i listen er marken ikke ubenævnt men udtrykkeligt en skyldmark. Under Vedbynørre står: "Riserup 1 bol 4 mark. Hr kongen har 13 øre og 2 ørtug i skyld".¹⁰⁸ Stedet kan tolkes som tegn på, at alle de ubenævnte mark så også skal forstås som skyldmark. Alternativt kan man betragte det som en undtagelse. Begge tolkninger er, som det lige straks vil blive vist, benyttet i forskningen.

Uforklarlig og afstikkende er tre samhørende notitser. Under Fiskebæk står "1 bol. 2 mark korn med skyldskæppen". Nedenfor Skelby: Kongen har 5 mark korn og 5 øre" og lige nedenfor under Gedesby, som i det hele adskiller sig fra resten

¹⁰⁵ Gissel forklarer vistnok den manglende overensstemmelse med, at summen for lokaliteterne er blevet matrikuleret først, de enkelte jorder senere, og herunder er der sket justeringer. Gissel 1989 s. 47-48.

¹⁰⁶ Kun i ét tilfælde er bolet kun sat til 2/3 mark, jvf. sidste afsnit i gennemgangen.

¹⁰⁷ Postulatet kan til dels udledes af, at så mange af byerne ses at have boltallet ganget op med en bestemt faktor, f.eks. 1 1/3 (3 bol bliver til 4 mark etc.). Det ville være mærkeligt, at f.eks. mange ottebols-byer blev sat til 10 2/3 mark, hvis bolene inden for byen blev individuelt konverteret.

¹⁰⁸ *Rysæthorp i bool iii mr. Dominus rex habet xiii oras in censu et ii sol.*

af listen: "1 bol hører til kongens gård. Kongen har 6 mark korn, hvoraf halvdelen er med hvede og halvdelen med den ovenfor omtalte skæppe". Svend Gissel forklarer forholdet med, at der er tale om ombudsmanden (hos Gissel "lensmanden") Peder Falsters ydelse til kongen, og at notitserne derfor adskiller sig fra de øvrige.¹⁰⁹ Det er ikke en urimelig forklaring, i hvert fald synes de tre tal at ville udtrykke et andet forhold end de øvrige.

I Hovedstykket står Gedesby med: "skyld 40 pund hvede og 40 pund byg. Gården sammesteds yder årlig 10 mark sølv". Skelby står med "45 pund hvede". I den liste, de indgår, er alle andre mål i mark sølv.

Disse ganske få afvigelser har, som det lige straks vil blive vist, haft stor indflydelse på vurderingen af listen som helhed.

Udover at rumme et rigt talmateriale giver listen os også et stort navnestof, personer med adkomst til de falsterske jorder.

Jorderne besiddes (om de ejes kan vi ikke se) af enkeltpersoner, bispens og kongen. Desuden er der som nævnt en margin af jorder, hvis ejere/besiddere ikke er oplyst i listen. Mange af besidderne sidder på gods flere steder på øen. Det forhold og forholdet at listen ikke er komplet fører til den nærliggende antagelse, at der ikke er tale om allodiale jordejere. De personer, der nævnes, og som oftest havde gods i mere end en landsby, må stå i et bestemt forhold til kongen, det er derfor de er nævnt her, og det er måske derfor listen er lavet: For at man kunne få et præcist billede af, hvor meget de skyldte kongen.

Listens navne kan sammenstilles med Hovedstykkets Falsterdel, der også opremser en række navngivne ejere/besiddere af falstersk gods i Nørre herred. I alt er der 13 navne her. De fleste har gods "til" et antal mark, for en enkelt udtrykkeligt 12 øre jord "i skyld", om en anden bruges udtrykket "til værdi af" 10 mark.

Langt de fleste af Hovedstykkets personer genfindes ikke i Falsterlisten. Bo Hose findes, han ejede ifølge Hovedstykket jord i *Bosætorp, men i Falsterlisten i Idestrup, Sdr. Alslev og Sdr. Kirkeby sogn. Henrik Bovidsen ejede ifølge Falsterlisten jord i Sullerup, nemlig 6 øre og 2 ørtug, men i Hovedstykket havde han samme sted 2 mark og dertil 10 mark i Barup. Det er de eneste træffere. En "Esbern" i Falsterlisten kunne teoretisk være Esbern Dræg fra Hovedstykket, men det er ren spekulation.

Man kunne forestille sig at listerne beskrev to forskellige ting, men netop Henrik Bovidsens ejendom i Sullerup synes at bekræfte, at det er samme forhold de beskriver.

Hovedstykkets Falsterdel synes ganske vist ufuldstændig, men der gør Falsterlisten ikke. Derfor peger det manglende personsammenfald på en vis tidsafstand mellem listerne. Samtidig peger de få personsammenfald på en ikke alt for stor tidsafstand.

Noget af den væsentligste kildemæssige hjælp vi har, er at listens Peder Simonsen og hans far, Simon Ørsen, der nævnes i Hovedstykkets Falsterdel, begge er opført i Lunds Gavebog med jord i Skåne. Hvilket igen peger på, at det ikke blot er lokal lavadel, listerne omtaler. Simon Ørsen og hans søn er, som det nu skal drøftes, også vigtige for dateringen af listen.

Falsterlistens datering

Dateringen af Falsterlisten har været hyppigt drøftet i forskningen, en afspejling af kildens betydning.¹¹⁰

Det ligger fast at Falsterlisten er affattet ret tæt på den del af hovedstykkets Falsterdel, hvor besiddere af en række ejendomme opgøres, af Gissel kaldet "Lenslisten". To af jordbesidderne her går igen i Falsterlisten. På den anden side er det lige så væsentligt, at ti af jordbesidderne i "Lenslisten" ikke går igen i Falsterlisten. Enten må de to lister altså være adskilt af et vist tidsspand eller også må de være affattet på hver sin side af en skelsættende omfordeling.

¹⁰⁹ Gissel 1989 s. 125 og 285f.

¹¹⁰ Erslev 1875 s. 22-23; M. Kristensen 1939 s. 728f; Aakjær 1926-43, bd. 1 s. 26-28; Lisse 1954, s. IX-XII, 196; Kroman 1936 s. 59-61; Gissel 1989 s. 48-50, 227-28.

Paludan-Müller og senest Arup har dateret Falsterlisten til før Hovedstykket, men ikke med argumenter der har kunnet bære.¹¹¹

Fraregnet Arup har den almindelige mening siden Erslev været, at Falsterlisten er yngre end hovedstykket, og forskningen er over tid endt med at hælde til en datering omkring 1250.

Der er to forudsætninger, der ofte følges med argumenterne for denne datering. For det første at Hovedstykkets Falsterdel består af tre uens dele: En rubrik der ligner den generelle i jordebogen med indtægtsangivelser. Derefter en godsliste, hvoraf der er nævnt besiddere på en del af godset ("Lenslisten"). Endelig et mageskifte mellem kongen og Odensebispens, hvorved kongen erhverver gods på Falster. Da listen er en afskrift er muligheden åben for, at f.eks. de to sidstnævnte dele er senere tilføjelser, dvs. senere end 1231. For det andet var den almindelige holdning siden Kromans analyse af håndskriftet og frem til for få år siden, at selve håndskriftet KVJ tidligst var fra omkr. 1300 og snarere lidt senere. De to forudsætninger lagt sammen med "yngre end Hovedstykket" giver mulighed for at datere både Hovedstykkets Falsterdel og selve Falsterlisten mellem 1231 og omkr. 1300.¹¹²

Erslev daterer, vist som den første, Falsterlisten til yngre end hovedstykket. Erslevs ene begrundelse er, at de godser, Odensebispens overlader kongen ifølge mageskiftet i Hovedstykkets Falsterdel, ikke er nævnt som bispens i Falsterlisten. Altså må Falsterlisten være affattet efter mageskiftet. Det endegyldige bevis er dog, at bispen i Marbæk ifølge mageskiftet havde ejet 2 øre jord, men i Falsterlisten svarer beskrivelsen af lodsejernes andel af Marbæks samlede bymark så nøje til tallet for hele bymarken, at der ikke kunne være 2 øre jord tilovers, som var bispens, altså er Falsterlisten igen konstateret senere end mageskiftet. Da Erslev regnede mageskiftet for en senere tilføjelse til hovedstykket, måtte Falsterlisten altså være endog væsentligt senere end 1231.

Marius Kristensen påpegede i 1921, at mange stednavneformer i Falsterlisten var yngre end de tilsvarende i Hovedstykket ("det filologiske argument"). Kristensen trak dog selv argumentet tilbage i 1939 med henvisning til, at det omvendte også gør sig gældende.

Kroman accepterede i 1936 Kristensens filologiske bevis og tilføjede selv "det palæografiske argument": I begge Estlandslisters og i Falsterlisten er der tydelige afskriftfejl hvor et "l" er blevet til "s" eller omvendt. Sådanne fejl må betyde, at forlæggene var skrevet i gotisk kursiv, som kendes fra "omkring midten af 13.årh.". De er ikke tænkelige, hvis afskriften var fra forlæg skrevet i "bogskrift eller karolingisk diplomskrift". Der er ikke tilsvarende afskriftfejl i Hovedstykket. Kroman nævner kun et eksempel på afskriftsfejl fra Falsterlisten, det fremgår ikke om der er flere.

I sin anmeldelse af Kroman i 1939 fremførte Kristensen endnu en væsentlig betragtning. I hovedstykket (Lenslisten) besad en Simon Ørsen jord i Tingsted sogn. I Falsterlisten besad en Peder Simonsen jorder flere steder, det samme gjorde en Peder Lucisen. I Lunds Gavebog nævnes en Simon Ørsen gift med Lucia og med sønnerne Peder, Tyge og Narve. Peder Simonsen og Peder Lucisen synes da at være samme person, søn af Simon og Lucia. Da faderen ejede jord iflg. Lenslisten, sønnen iflg. Falsterlisten, må Falsterlisten være senere end hovedstykket ("Det prosopografiske argument").

Chr. Lisse tiltrådte i 1954 det palæografiske og prosopografiske argument uden selv at tilføje nyt. I en gennemgang af eksisterende lokaliteter, der ikke er nævnt i Falsterlisten, fremførte Lisse, at de alle kan anses for at være fra efter 1250, og altså derfor af gode grunde ikke er nævnt. Når Lisse netop valgte året 1250, der må antages at være et lidt arbitrært valg, når talen er om landsbyudviklingens forløb, skyldes det vel hans afsæt i Kromans analyse.

Lisse daterede til gengæld Mageskiftet i hovedstykket som yngre end Falsterlisten. I Falsterlisten nævnes den nu forsvundne Dompnæthorp i Systofte sogn, mens det i samme sogn stadig eksisterende Hullebæk, der omtales i

¹¹¹ Aakjær 1926-43, bd. 1 s. 26-27.

¹¹² Således Gissel 1989 s. 49-50, hvor Lenslisten dateres til o.1240, mageskiftet til omkr. 1290.

mageskiftet, ikke er nævnt i Falsterlisten. Lisse slutter deraf at Dompnæthorp er blevet til Hullebæk og altså, at Falsterlisten derfor er fra før mageskiftet.

Gissel og med ham hele Falstergruppen fulgte ligesom Lisse det palæografiske og prosopografiske argument og daterede i 1989 herudfra listen til at være fra omkring 1250. Heller ikke her forklares overgangen fra "yngre end hovedstykket" til "omkring 1250". Ud fra forudsætningen "omkring 1250" daterede Gissel mere præcist listen til 1255. Med afsæt i at hele håndskriftet tidligst er fra 1300, daterede Gissel endvidere forsøgsvis mageskiftet til omkring 1290 (da det jo ifølge Lisses relative datering måtte være senere end Falsterlisten og altså efter 1255).

Argumenterne for at Falsterlisten er senere end hovedstykket, altså efter 1231 er således mange, om end ikke alle lige substantielle. Argumenterne for den nærmere datering til omkring 1250 er til gengæld slet ikke fremført overbevisende. Det er opfattelsen her, at hverken den relative eller den næsten præcise datering er tilstrækkeligt bevist.

Erslevs begrundelser holder ikke. Fraværet af Odensebispens jorder i en liste, der ikke gør krav på fuldstændighed i forhold til at beskrive alle jordejere, er ikke et argument. Vigtigere er argumentet om, at Marbæk ikke kunne rumme bispejorder på 2 øre, fordi alle hele byens jordtilliggende var beskrevet med andre ejere i Falsterlisten. Imidlertid giver en optælling slet ikke det resultat, Erslev hævder at have fundet. Det er mig uforståeligt, hvordan Erslev er kommet frem til sine tal. En sammentælling, og den er helt simpel, af Marbæks jorder i listen giver rigelig plads til andre ejere end de i listen nævnte.¹¹³

Det filologiske argument er som nævnt forladt. Lisse tilføjer den meget vægtige begrundelse, at vi kun kender navneformerne fra en afskrift, vi ved ikke hvad forlægget eller forlæggene har været, om det har været originaler, afskrifter eller afskrifters afskrifter.

Kromans iagttagelse er vigtig. Spørgsmålet, som jeg ikke har kunnet finde svar på, er, hvad det nøjagtigt vil sige, at den gotiske kursiv kendes fra midt i 13. årh.¹¹⁴ Hvilken betydning har det, at listen oprindeligt kan have været skrevet med gotisk kursiv, for om den skal eller kan dateres til f.eks. 1230'erne eller 1250'erne? Derudover gælder Lisses argument vedrørende det filologiske argument i øvrigt også her: Vi ved ikke, om det er den oprindelige original, afskriften i KVJ er taget fra.

Tilbage er den prosopografiske iagttagelse. Sammenfaldet af navne i Lunds Gavebog, Hovedstykket og Falsterlisten er unægtelig påfaldende. Men når man bringer de videre implikationer på bane, bliver det et vanskeligt puslespil at få (års)tallene til at passe. Både Simon Ørsens og hans søn Peder Simonsens årtid er indført i Lunds Gavebog med hånd af udgiveren Weeke dateret til første tredjedel af 13. årh.¹¹⁵ Første tredjedel skal næppe forstås som eksakt mellem 1200 og 1233, så vi kan forsøgsvis sætte 1240 som senest mulige datering for såvel indførslerne som for både fars og søns dødsdag. Simon er nævnt i Hovedstykkets "Lensliste", altså må hans indførsel i Lunds Gavebog være efter 1231. Simons søn må så være død kort efter faderen, nemlig mellem 1231 og 1240. Hvis vi går ud fra, hvad der ikke synes urimeligt, at Peder Lucisen, Peder Simonsen eller dem begge i Falsterlisten er søn af Simon, har der været et fortættet forløb i perioden 1231-40. Hovedstykkets lensliste er tidligst i 1231 nedskrevet med Simon som jordejer, Simon er død, hans søn Peder er efterfølgende blevet tildelt jorder på Falster, men ikke faderens. Dette er blevet nedskrevet i Falsterlisten, og så er også Peder død, alt sammen inden 1240. Vil man som f.eks. Gissel gerne datere lenslisten til senere end 1231, bliver forløbet endnu mere sammentrængt. Skal dette kronologiske problem med at placere far

¹¹³ "Marbæk. 6 bol. 6 mark. Kongen har 2 mark. Troels Tyresen 1 mark. Philip Kiæc 6 øre. Ketil Sluf 1/2 mark. Peder Lucisen 16 ørtug." Der er altså i alt redegjort for godt 4 mark 7 øre af byens 6 mark.

¹¹⁴ Jeg har ikke kunnet opspore nogen, der ved, hvilken status der i dag er på dateringen af den gotiske kursiv.

¹¹⁵ Peder Simonsen er indført 22.3 i Lunds Gavebog. Det fremgår ikke direkte her at han er søn af Simon Ørsen, men han ejer som Simon jord i Hjerup (Hyatorp) eller evt. Isgrannatorp, se Weekes noter s. 51 og 67.

og søn løses inden for den gældende daterings rammer, må man omgøre Weekes dateringer af skrivelserne, og det lader sig næppe gøre, med mindre man laver en ny kritisk udgave af Lunds Gavebog. Indtil da kan resultatet kun være, med forbehold for det sært fortættede forløb og med forudsætningen at faderens optræden er ældre end sønnens, samt at der virkelig er tale om far og søn: Falsterlisten er yngre end Hovedstykket(s lensliste) og fra før 1240.

Det fører frem til spørgsmålet om, hvorfor årstallet 1250 igen og igen fremstår som den givne forudsætning ved ethvert forsøg på datering. Der synes kun at være to muligheder. Kromans skriftdatering til tidligst midten af 13. årh. og Lisses anvendelse af året som skillelinje i sin bebyggelsesanalyse. Lisses anvendelse af årstallet er alene begrundet i påvisningen af senere tilkomne bebyggelser og må være ganske omtrentligt valgt. Tilbage er Kroman, hvis resultat som beskrevet næppe kan anvendes til så præcis datering. Og falder forudsætningen omkr. 1250 falder samtidig Gissels argumenter for den præcise datering til 1255.

Indre kriterier synes i min optik at føre til yderligere andre resultater. Falsterlisten synes at udtrykke en handling. De meget omhyggelige anførsler af hver lokalitets boltal med et antal mark må næsten forstås som et øjeblikbillede, en situation hvor Falster er blevet sat i mark med afsæt i bolene. Men i Hovedstykket(s Lensliste) er en værdisættelse i mark allerede gennemført, og bolene er ikke fundet nødvendige at angive. Det synes ikke rimeligt at antage, at der har været én værdisættelse i mark på hovedstykkets tid og at der så senere er gennemført endnu en på baggrund af bolansættelsen. Altså synes den handling, der afspejles i Falsterlisten, at være fra før lenslisten i hovedstykket blev skrevet, Falsterlisten må altså være den tidligste, eller de må være nogenlunde samtidige.¹¹⁶

Heller ikke dette argument hjælper imidlertid til en nøjere datering af Falsterlisten. Hvis "Lenslisten", som nogle vil have det, er en senere tilføjelse til Hovedstykket, kan både lensliste og Falsterliste sammen dateres til senere end 1231.

Konklusionen er nedslående. Alle indicier opløser sig i indre og ydre modsætninger eller står i bedste fald på usikker grund. Personnavnene viser sammenfald, men peger samtidig på en vis tidsforskel. De indre kriterier viser hen til at Falsterlisten er ældst, de prosopografiske på at Hovedstykket er det. En mulighed blandt mange er, hvis man tager afsæt i Lunds Gavebogs indførsler, at både Falsterlisten og Hovedstykkets Lensliste er ældre end Hovedstykkets grundstamme, altså før 1231.

Det eneste der imidlertid kan konkluderes med sikkerhed er, at dateringen af Falsterlisten til omkring 1250 eller 1250'erne ikke er bevist og ikke engang sandsynliggjort. En rummelig datering, der hedder før 1240 og højst et par årtier i afstand fra Hovedstykket, er det nærmeste vi kan komme, altså noget i retning af 1210/40.

C.A. Christensens ubenævnte mark

Falsterlistens mange og vigtige markomtaler er alle på nær en såkaldt ubenævnte, dvs. at man i princippet ikke ved om benævnelsen mark henviser til skyld, sølv, penge eller korn, om der er tale om afgifter, skat, udsæd, jordleje eller jordvurdering. Det har normalt været antaget, at de henviste til skyldmålet, det jordmål som også ifølge andre kilder fandtes på Falster. Poul Rasmussen fremførte imidlertid i "Mål og vægt", at man vel lige så godt som skyldmark kunne tolke markene som en kornafgift eller som mark korn i udsæd.¹¹⁷ I virkeligheden indsnævrer Rasmussen med denne tilgang feltet af muligheder, hvilket senere skulle få en vis betydning. Begge Rasmussens alternative muligheder har fundet deres ordførere, idet C.A. Christensen først argumenterede

¹¹⁶ Det skal dog medgives, at Gissel selv har en anden forklaring på Falsterlistens mark end den, der her er givet. Han opfatter dem som udtryk for udsæden og løber derfor ikke ind i det her opstillede dilemma. Se diskussionen nedenfor.

¹¹⁷ P. Rasmussen 1975:1 s. 45-46. Hvad der er væsentligt her er, at bemærkningen også stod i førsteudgaven 1967.

for kornafgift mens Svend Gissel senere plæderede for, at markene repræsenterede udsæd.

C.A. Christensen tolkede i sin afhandling "Falsterlistens tal og talforhold" fra 1969 de ubenævnte mark som kornafgift. Vejen til denne konklusion er lang, den går over et tidligere arbejde af Arup, og den rummer en række selv for C.A. Christensen usædvanligt spekulative deduktioner.¹¹⁸

Som nævnt omsættes en lang række boltal i Falsterlisten til et antal mark. Udgangspunktet for først Arup, siden Christensen, er at de "brudte" tal i listen skal forklares. Hermed menes at mange bol konverteredes til mark med en brøkfaktor som $1 \frac{1}{3}$, $1 \frac{1}{2}$, $2 \frac{3}{4}$. Det vil med disse eksempler sige, at f.eks. 6 bol blev til hhv. 8 mark, 9 mark eller 16 mark og 4 øre. Christensen tager afsæt i, at det ikke ligner middelalderen at bruge brøkfaktorer og slet ikke så vanskelige som disse. Man skulle forvente "ubrudte" faktorer som 1, 2 og 3, og dermed marktal for de 6 bol på hhv. 6, 12 og 18 mark.

Dermed er opgaven at opløse tallene, så man når en model for, hvordan konverteringerne kunne være foretaget ved hjælp af heltalsfaktorer i stedet for brøker. Arup havde lagt ud med at skønne, at man takserede efter agrene. Et bol var delt i otte ørtugsagre, senere ved trevangsbruget i 3 gange 8 ørtugsagre. Det er denne deling i 8, der løser en del af knuden. Ved at forudsætte at det ikke var bolet man gangede op med en markbrøl, men ageren man gangede op med et (helt) antal ørtug ved takseringen, løses mange af knuderne, og mange af de tilsyneladende brudte marktal fremstår som resultat af et regnestykke med heltal.

Christensen afviser berettiget Arups konstruktion som fortænkt, men fastholder, at ottedelingen løser mange af de matematiske problemer. Han henviser da ganske fornuftigt i stedet til ottingen, den vanlige opdeling af bolet. Man kan kun give Christensen ret. Fjerdingen eller ottingen var i forvejen den størrelse man brugte i dagligdagen, mens bolet på denne tid var reduceret til en overordnet rebningsenhed. Det er helt naturligt at man har lavet skyldmarksberegningen med afsæt i ottingen. I eksemplet hvor 1 bol blev sat til $1 \frac{1}{3}$ mark, var det således i virkeligheden otte ottinger der blev ganget med 4 ørtug ($32 \text{ ørtug} = 1 \frac{1}{3} \text{ mark}$).

Så langt så godt. Men der er efter Christensens smag stadig for mange brudte tal, der mangler en opløsning i heltal. Når 1 bol f.eks. var omsat til $1 \frac{1}{2}$ mark (36 ørtug), måtte 1 otting være sat til $4 \frac{1}{2}$ ørtug. Og man ønskede ikke at gange med et brudt ørtugtal, er tesen. Hvis man havde et mål, der svarede til $\frac{1}{16}$ mark ($1 \frac{1}{2}$ ørtug), ville man til gengæld få udryddet dette og hovedparten af de sidste brudte tal. Og her kommer bomben: Christensen tager fat i nogle helt andre tal i Falsterlisten, tre afvigende opgørelser, der er i mark korn. Sammenligner man disse tal med Hovedstykkets Falsterdel, hvor der for samme lokaliteter er opgjort korn i pund, får man at 1 mark korn = 16 pund.¹¹⁹ Med dette falsterske pund (der er anderledes end det ellers kendte fra 1370, hvor der gik 12 pund på 1 mark), er den ønskede sekstendedel af marken fundet og kan nu kastes ind i ligningerne. Det får som nævnt opløst de fleste brudte tal. Der mangler stadig enkelte, de forklares følgende med skæve søskendedelinger og lignende, det er nu heller ikke undtagelser af en størrelsesorden, der i sig selv kan anfægte en i øvrigt sammenhængende beregning.

Da det beregnede pund nu får tallene til at gå op, må forudsætningen for beregningen ifølge den spekulative målforsknings logik tillige være sand: Det var kornpundet der lå til grund for talsætningen af Falster i mark, der var altså tale om en opgørelse over kornafgifter, ikke om mark skyldjord.

Der kunne siges meget om dette lille kunstgreb. Gissel er gået til angreb på definitionen af det falsterske pund (se næste afsnit). Det er da heller ikke på nogen måde et bindende argument for en falstersk kornafgifts-taksering, at man trækker en kornmark på 16 pund op som trolde af en æske og får den til at passe

¹¹⁸ C.A. Christensen 1970 s. 401-11.

¹¹⁹ Hvis man sammenligner tallene for afgifterne i Skelby i Falsterlisten med dem i KVJ's hovedstykke får man 6 mark 5 øre korn = 45 pund hvede og 45 pund byg.

i en ligning. Man kan tillige undre sig over, at netop de tre steder, hvor der udtrykkeligt omtales en afgift på kornmark i listen, alle er formuleret stærkt afvigende i forhold til den almindelige form for opgørelser.

Først og fremmest er kornafgiften som nævnt ikke bevist, blot fordi man kan sætte et selvopfundet kornmål ind i ligningen og få den til at gå op. Desuden kan der ud fra Christensens egne matematiske præmisser findes en langt enklere forklaring. Christensen er med afsættet i Arup fikseret på sit ottetal og når dermed frem til ottingen og bolets faktiske inddeling. Men bolet behøvede ikke være delt ned til ottinger. Var det i nogle byer blot brudt ned til fjerdingen ved omsættelsen til mark, og det var dem man tog afsæt i, kommer man let til sit resultat med ubrudte ørtugtal. For at komme til 1 bol = 1 1/2 mark skulle man f.eks. sætte en fjerding til 9 ørtug. Dertil kan fjerdingen bruges i de eksempler hvor Christensen faktisk fik tallene til at gå op i ottingen. Det ovenfor anførte eksempel med 1 1/3 mark på bolet kan lige så godt nås ved at sætte en fjerding til 8 ørtug som ved at sætte en otting til 4 ørtug. Det ligger egentlig snublende nært.

Man kan selvfølgelig ikke tage for givet, at man ved marksætningen af Falster absolut kun ønskede at bruge ubrudte faktorer ved beregningen. Der i det hele taget lidt vel meget talmagi i de ovenstående ræsonnementer. Men øvelsen er gjort for at påvise, at selv om man godtager Christensens spekulative udgangspunkt, behøver man ikke ende i hans konklusion. Med andre ord: Hvis man vil fastholde, at Falster i 13. årh. fik en vurdering der byggede på heltalsfaktorer ganget med et eksisterende jordmål, synes et afsæt i fjerdingen at give det enkleste og indlysende svar på problemstillingen. Og intet synes at understøtte, at der skulle være tale om en kornafgift.

Svend Gissels ubenævnte mark

Falsterundersøgelsen nåede senest i 1981 frem til det synspunkt, at Falsterlistens mark udtrykte udsædstal, et synspunkt der blev beskrevet af Svend Gissel i undersøgelsens endelig udgivelse i 1989.¹²⁰

Jeg er ikke klar over, om Falsterundersøgelsens standpunkt siden er blevet det alment accepterede. Svend Gissel er under alle omstændigheder en forsker, man ikke kan ignorere. Derfor skal argumentationen for at de falsterske mark er mark udsæd gennemgås her. Der er, som det skal vises, meget lidt substans i Gissels udredning.

Gissel mente at de tider var forbi, hvor man blot kunne antage at de ubenævnte mark var skyldmark, "som historikerne tidligere uden risiko havde kunnet mene". Med henvisning til Ulsig konstaterer han, at denne tilstand er under forandring, "man" bruger nu et mere neutralt sprogbrug om de falsterske mark (Ulsig refererer med "man" imidlertid alene til Falsterundersøgelsen i den omtalte artikel).

Gissel refererede derefter til Poul Rasmussens overvejelser om, at falstermarken kan være et kornmål og forudser, at de vil blive rettesnor for den fremtidige forskning.

Gissel tager afsæt i Poul Rasmussens bemærkning om, at de ubenævnte mark foruden skyldmark kan tænkes at være en kornafgift eller udsædstal. Gissel reducerer udsagnet til, at dette er de tre eneste muligheder. Resten af vejen til målet når han ved simpel udelukkelsesmetode.

Han henviser til listens enlige omtale af mark skyld og dens tre angivelser af kornafgift og formoder at præciseringen i disse tilfælde peger på, at der er tale om undtagelser. Derfor må de ubenævnte mark antages at være noget andet end kornafgift eller skyldmark. Alligevel går han nærmere ind på begge muligheder.

Det er under Riserup, at kongen ifølge listen havde 8 øre 2 ørtug skyld – in censu. Når der her står skyld, foreslår Gissel, er det nok fordi kongen havde et

¹²⁰ Gissel 1989 s. 122-28. Den videre diskussion s. 129ff er ikke inddraget her.

adkomstbrev til dette gods, og i adkomstbreve var det almindeligt at bruge skyld-termen. Og han henviser til at der foreligger et sådant fra 1209 på en gård i Riserup. Henvisningen er imidlertid ganske meningsløs. I dokumentet står der, som Gissel selv anfører, blot en gård (mansio), der er ingen skyldmål her. Derudover følger af Gissels eget argument, at der altså allerede var lavet en skyldvurdering af Falster, da Falsterlisten blev udfærdiget. Denne konsekvens af synspunktet, som Gissel tilsyneladende ikke selv lægger vægt på, rammer, som vi skal se nedenfor, tilbage på hans tese.

Gissels følgende og sidste argument mod skyldmarken henviser til Poul Rasmussens beregninger af de ubenævnte marks størrelse. Rasmussen var nået frem til, at 1 mark sjællandsk skyldjord var 2 mark sædeland, mens 1 mark "falstersk land" kun svarede til 1 mark sædeland. Med mark sædeland menes jord med 1 mark korn i udsæd, mens 1 mark falstersk skal forstås som falsterlistens ubenævnte mark. "1 mark" i Falsterlisten repræsenterer altså kun halvt så meget jord som 1 skyldmarks jord på Sjælland, og det er en forskel der er for stor til, at man kan tro om de ubenævnte mark at de er skyldmark. De må altså være noget andet. Rasmussens tal kommer, som det oplyses i teksten, fra Aakjærs beregninger og de er behæftet med alle de problemer, som karakteriserer den aakjærse metode, hvilket Gissel ikke tager stilling til, selvom han i andre tekster stiller sig dybt skeptisk over for ikke mindst anvendelsen af talmaterialet fra 17. årh.¹²¹ Gissel drager i stedet den slutning, at de falsterske mark så ikke kan være skyldmark.

Skyldmarken er altså blevet aflivet med to argumenter: Det ene er rent negativt, at den nævnte skyldmark i Riserup ikke betyder noget. Det andet er de aakjærse gennemsnitsberegninger.

Efter aflivningen af skyldmarken kommer turen til kornafgiften. Det er vist kun C.A. Christensen der i nyere tid har argumenteret for denne mulighed, og det er da også hans argumentation, Gissel behandler og ganske let tilbageviser. Ikke mindst Christensens selvopfundne "falsterske pund", der spiller en central rolle i hans tese, bliver berettiget aflivet.

Som yderligere argument for at forkaste kornafgiften tilføjes "det faktum, at kronen på Falsterlistens tid" ejede mindre end 1/3 af øen, altså oppebar mindre end 1/3 af landgilden. Jeg må indrømme at min evne til at læse en tekst ikke rækker til at forstå den følgende argumentation, hvoraf det bl.a. fremgår at "skylden til kongen og hans mænd ville aldrig kunne blive lige stor af alle bolene", og at man ikke ville kunne sætte hvert bol i en by (Kippinge) til 1 1/3 mark, når kongen kun havde 1/2 mark i byen, hvis der var tale om "skyldkorn" (Gissel mener vist med "skyldkorn" summen af jordlejen, her kaldt "landgilden", og skatten).

Hermed er også muligheden for, at de ubenævnte mark udtrykte en kornafgift, tilbagevist, og "herefter er der kun én mulighed tilbage", nemlig at der var tale om mark udsæd, i disciplinens særlige terminologi også "mark land". Gissel går da over til en diskussion af Torben Grunddals tese om at de nu angivelige udsædsmaal afspejlede hhv. alsæde-, tovangs- og trevangsbrug.

Det må understreges, at der ingen positiv begrundelse er for denne udsædsteori. Det nærmeste, Gissel kommer, er, at kongen havde interesse i en "generel matrikulering" "til beregning af skatteprovenuet" (s.128). Gissel glemmer her tilsyneladende, at han et par sider før har forudsat, at man allerede før Falsterlistens tid har sat øen i skyldmark.

Aakjærs udregninger er ikke grund til at antage, at man har lavet en udsædsopgørelse for hele Falster. Der er ikke ført noget vægtigt argument for, at den Falsterlistens mark ikke skulle være en skyldmark, den skyldmark som oplyses et enkelt sted i listen og flere steder i Falsterdelen i KVJ's hovedstykke.

¹²¹ Det er forstemmende typisk at disse 2 mark sædeland pludselig trækkes op af hatten, så snart de kan hjælpe en bestemt argumentation. De er fremkommet ved at tælle på 1680-tal og står i skærende kontrast til de få kilder vi har. I ÅKJ er der ganske vist et eksempel på, at der sås 2 øre korn på 1 øre skyldjord på Sjælland, men samtidigt står der et andet sted, at "på hele Sjælland" kan sås 1 øre korn på 1 øre skyldjord.

Forholdet mellem bol og skyldmark

Som det er vist er Falsterlistens datering nærmest en umulig opgave, bortset fra at den må ligge ret nær Hovedstykket fra 1231.

Hvad der nok er mere vigtigt er, at det er påvist, at hverken tolkningen af Falsterlistens ubenævnte mark i retning af kornafgift eller udsæd hviler på et holdbart fundament.

Andre mulige tolkninger er, at der er tale om skat eller jordleje. Imod skat taler, at kongens og andre navngivne personers "mark" nævnes side ved side. Imod jordleje taler, at alle udtryk er af formen "Kongen har", "Vagn har", udtrykket at jorden 'yder' bruges ikke.

Tilbage står, at Falsterlisten et sted udtrykkeligt opgiver de ellers ubenævnte mark som skyldmark, og at det samme er tilfældet i Hovedstykkets Falsterdel. Der er således ingen gyldig grund til at antage andet, end at der er tale om skyldmark.

I det følgende vil talmaterialet derfor blive behandlet som om, der er tale om skyldmarksvurdering. En vurdering der gennemføres eller eventuelt præciseres ved listens nedskrivning. Tallene har givet anledning til utallige spekulationer. I virkeligheden siger de mest om skyldmarkens udspring af bolet.

I det følgende er listens tal opgjort på følgende måde:

Der er talt sammen efter hvor mange mark 1 bol bliver konverteret til ifølge listen. Sammentællingen dækker hvor mange lokaliteter der var med hver konverteringsfaktor (da den altid var den samme for hele landsbyens bol), hvor mange bol i alt og hvor mange mark i alt, der var konverteret med samme faktor.

Tabel 16. Konvertering af bol til mark i Falsterlisten

Mark pr bol	Antal lokaliteter	Antal bol i alt	Antal mark i alt
2/3	1	1	2/3
1	19	93	93
1 1/5	1	10	12
1 1/3	15	106	141 2/3
1 3/8	1	4	5 1/2
1 1/2	3	8	12
2	23	77	154
2 1/4	2	2	4 1/2
2 1/2	1	2	5
2 3/4	1	2	5 1/2
3	6	9	27
3 3/8	1	1	3 3/8
3 1/2	1	1	3 1/2
3 3/4	1	1	3 3/4
4	10	12	48
4 1/4	1	1	4 1/4
5	1	1	5
5 1/4	1	1/2	2 5/8
5 1/3	1	4	21 1/3
5 1/2	1	1	5 1/2
6	3	2 1/2	15
8	1	1	8
Sammentalt			
< 1	1	1	2/3
1	19	93	93
1 til 2	20	128	171
2	23	77	154

> 2	32	41	162
I alt	104	340	581

Hertil er 4 lokaliteter kun opgjort i boltal, 7 kun i marktal, der alle af gode grunde er udeladt i tabellen. Ud fra en gennemsnitsbetragtning på omkr. 1 1/2 mark på et bol ville det give yderligere omkr. 20 bol med omkr. 30 mark. Alt i alt for øen Falster omkring 360 bol som er sat til omkring 610 mark. Men her er man alene på grund af de nævnte 11 lokaliteter langt fra at have et præcist tal.

Et gennemsnitstal for de bol der er sat i mark (de 340) er 1,71 mark pr bol, som vel kan bøjes til omkring 1 2/3 eller 1 3/4 mark pr bol. Gennemsnitstallet er imidlertid ikke særligt meningsfyldt, da de ganske få "store" bol fylder så meget i udregningen. Næsten alle bolene med de høje marktal ligger i lokaliteter med kun et enkelt bol: i 32 lokaliteter, hvor bolet konverteres til mere end 2 mark er der kun i alt 41 bol, men knapt 158 mark. Den normale konvertering er klart en konvertering af et bol til mellem 1 og 2 mark, således er 298 af 340 bol (88 %) konverteret på denne måde. Gennemsnittet er for disse 298 bol på omtrent 1,4 mark pr bol.

Men heller ikke dette tal er særligt anvendeligt. I virkeligheden dækker det over, at langt størsteparten af bolene er blevet konverteret til enten 1, 1 1/3 eller 2 bol, det gælder i alt 276 af de 340 bol (81 %). Hvis vi for at understøtte den følgende pointe tæller de "pæne" konverteringer på nøjagtigt 3 eller 4 mark pr bol med, får vi i alt 297 bol eller omkr. 87 % der er konverteret til en af de fem marktal: 1, 1 1/3, 2, 3, 4.

Det tallene således synes at vise er, at der er blevet foretaget en revurdering af Falster med afsæt i bolet og med en meget rund hånd, hvor bolene i det store og hele er blevet opgraderet med nogle faste faktorer, dog er der i omkring 10 % af tilfældene taget særlige hensyn. Som hovedregel er de blevet sat til et marktal der var det samme eller højst det dobbelte af boltallet, og fraregnet nogle meget store etbols-lokaliteter gik der gennemsnitligt knap 1 1/2 mark på et bol.

Når der er brugt så relativ meget plads på at nå til denne rimeligt banale pointe skyldes det, at Falsterlistens tal fylder ganske meget i forskningen. Ikke mindst benyttes ofte et gennemsnitstal, hvad der efter det beskrevne må anses for at være en hel ufarbar vej.

Der er 6 8-bols byer der alle er sat til 1 1/3 mark pr bol, med formuleringen "8 bol – 11 mark minus 8 ørtug". Denne næsten formelagtige gentagelse viser igen hen til, at "vurderingsmanden" (hvordan det er foregået er umuligt at sige) har brugt meget faste størrelser, når der skulle omregnes.

De øvrige stykker i Kong Valdemars Jordebog

INDTÆGTSLISTEN

Indtægtslisten består af 40-50 opgivelser af indtægter, de fleste er anført som mark penge, andet bare som mark. De sidstnævnte må også forstås som mark penge. Dels ligner den manglende benævnelse tilsvarende mangler i andre lister, hvor man kun finder det nødvendigt i et enkelt eller få tilfælde at opføre hele benævnelsen på værdimålet. Dels peger en sammenligning med beløbene i Hovedstykket i samme retning.¹²²

Listen er opdelt i landsdele, og den følger mønstret fra de fleste andre landsdækkende lister med at starte i nordvest og slutte i øst. Formen er næsten overalt knap: sted/indkomstform og beløb.

Der er tale om meget spredte og meget uens opgørelser: der er indtægter fra

¹²² F.eks. står Jelling syssel opført i Hovedstykket med 110 mark penge, i Indtægtslisten blot med 110 mark.

købstæder, fra sysler, herreder, fra 'Bro fjerding', af mønten og mundskænkens ombud, 'af plovne i fem herreder'. Købstadsindtægterne er dog fremherskende. Afgifter, som man skulle mene var almene, som, ledingsafløsning (pro redempcione expeditionis), midsommergæld (mitsumærgiald) og kværsæde (quærsæt) nævnes hver kun en enkelt gang. Det gennemgående er at indtægtsbeløbene står uformidlede. Plovskatten er nævnt en gang på Fyn (af 3 herreder) og en gang på Sjælland (af 5 herreder).

Indførslen om Kalundborg er meget særegen. For det første er byen nævnt under Fyn, for det andet er der opregnet en afgift for mønten, hvor vi ellers ikke har et eneste indicium på, at byen skulle have udmøntet.

Indtægtslistens tal sammenstillet med tilsvarende fra Hovedstykket udgør det afgørende argument for at Valdemar II gennemførte en møntreform omkr. 1230 med en forbedring af møntens lødighed til 50 % som et af resultaterne. I den forbindelse er spørgsmålet om, hvorvidt listen kan dateres til møntreformens periode (o. 1230-56) særligt prekært.

De to lister ligger i tid antageligt tidsmæssigt tæt på hinanden, det tyder deres indtægststal på, idet flere af beløbene er omtrent ens. Ulsig og Sørensen bestemmer i deres analyse af listen affattelsen til omkr. 1240, en datering der dog synes noget mere usikker, end Ulsig vil det.¹²³ Ulsig fremhæver at listen må være efter 1231, da plovskatten nævnes. Men vi ved netop ikke hvornår plovskatten indførtes, kun at den i hvert fald fandtes i Ribe stift 1234 samt på Fyn og Sjælland ved udfærdigelsen af Indtægtslisten, alt andet er indirekte slutninger. Ulsigs andet argument er, at Sønderjylland ikke optræder i Indtægtslisten, hvorfor han sætter listen til efter 1232, hvor hertugdømmet kom under Abel og "snarest efter 1237, hvor Abel blev gift". Efter tronarvingen Valdemars død 1232, flyttede man om på de øvrige kongesønners status, Erik blev samregent og Abel fik nu hertugdømmet. Abel ses først for alvor i dokumenterne at agere aktivt som hertug fra 1240. Det var imidlertid ikke sådan at kongen ikke havde interesse i Sønderjylland, da det var blevet hertugdømme. En anden af KVJ's lister, Kongelevlisten, nævner f.eks. om Hedeby, at kongen har 3/4, hertugen 1/4. Hertugdømmets eksistens er altså ikke i sig selv grund nok til, at Sønderjylland er fraværende i Indtægtslisten. Endelig dateres listen til før 1245, da en Vogn fra Viborg, der nævnes i listen, iflg. Ulsig døde dette år, og han når alt i alt til "o. 1240". Den person ved navn Vagn, der døde i 1245 var Vagn Gunnesen af den sjællandske Hvideslægt. Der er langt fra noget tvingende argument for, at han skulle være den Vogn, der havde et ombud i Viborg.¹²⁴ Hermed er dateringen til 1240 brudt. Tilbage står kun, at det stadig synes rimeligt at se Indtægtslisten til i tid at være tæt på Hovedstykket. Argumentet om, at indtægtslisten må være fra efter 1231, fordi Hovedstykket ikke omtaler plovskatten, mens Indtægtslisten gør, kan således alene bygge på teorien om tidspunktet for plovskattens indførelse. Det er således teoretisk muligt, at Indtægtslisten som andre stykker kan dateres til Kristoffer I's tid.

I en række tilfælde er det muligt at sammenligne tallene mellem lokaliteter, der optræder både i Hovedstykket og Indtægtslisten. For målenes vedkommende er det interessant, fordi Hovedstykket gerne bruger sølvmark, hvor Indtægtslisten bruger pengemark. Sammenligningen besværes, selvfølgelig fristes man til at sige, af at Hovedstykkets rudimentære opgørelser, kan være svære at tolke. Guldmarkstallene i Hovedstykket er ikke talt med som indtægter, jvf. redegørelsen for Hovedstykket. Med flere af de andre tal kan det være svært at afgøre, om beløbet eller beløbene i Hovedstykket i virkeligheden kan sidestilles med indtægten i Indtægtslisten.

I nedenstående tabel er alle de lokaliteter, hvor Hovedstykket og Indtægtslisten

¹²³ Ulsig og Sørensen 1981, s. 16ff.

¹²⁴ Lundeårbogen, Danmarks middelalderlige annaler s. 63. Vagn Gunnesen er formentlig identisk med Vagn Galen, Jf. Kræmmer 2014 s. 107. Denne gren af slægten havde jysk tilknytning, så Ulsigs tese er stadig en mulighed, dog uden rimeligt belæg.

har opgørelser for samme lokalitet. I nogle tilfælde fremgår det, at tallene er usammenlignelige. Der hvor man kan tolke en konvertering af sølvmark til pengemark, er forholdet mellem målene oplyst i den højre kolonne.

Tabel 17. Indtægtslisten i i Kong Valdemars Jordebog sammenholdt med hovedstykket

Lokalitet	Hovedstykke	Indtægtsliste	Penge: sølv
Ribe	Forskellige indtægter til i alt 960 mark penge	900 mark penge	
Molte hd	80 mark sølv	160 mark	2:1
Kolding	80 mark sølv og "jorden omkring Kolding er 13 mark guld værd"	280 mark	3,5:1
Gauerslund	19 1/3 otting, hver 3 mark sølv værd	120 mark	2:1
Jelling syssel	110 mark penge	110 mark	
Hamrum hd	16 mark sølv	30 mark	2:1
Skanderborg	30 mark sølv	60 mark	2:1
Leding fra Århus og Horsens	Århus 12 mark leding + fogedafgift, Horsens 2 nætter, 60 mark penninge i leding, af mønten 40 mark	80 mark	
Grenå		60 mark	
Randers	25 mark sølv. Leding til 20 mark sølv (måske for hele herredet)	160 mark	6:1 eller 3,5:1
Rold	Rold fjerding 16 havne og 8 mark sølv. Jord til 26 mark guld	40 mark	
Lunø	10 mark rent sølv	24 mark	2,4:1
Ålborg	Af mølle og by 24 mark sølv. Af byen og Gøl 24 mark sølv. Hasseris 9 mark guld	170 mark	3,5:1
Odense	150 mark	167 mark	
Salling+Fåborg	4 nætter. Gods til 30 mark guld. Gods uden værdi	200 + 10 mark	
Kalundborg	30 mark sølv. Røsnæs 20 mark sølv. Og 10 til	240 mark + 30 for mønten	4:1 ??
Løve	40 mark. Noget af Reersø. Gods til 1 mark guld	60 mark penge	1,5:1
Bjerg h, Skåne	12 mark korn og 70 mark penge og 100 svin til 30 mark sølv Svarer til (?) 80 mark sølv og 100 svin (dvs 110 mark sølv)	200 mark penge	2:1

Resultaterne, der bliver nøjere drøftet i afsnittet om Valdemar II's møntreform, er således:

I 3 tilfælde er en indtægt i mark penge fra Hovedstykket næsten ens i Indtægtslisten.

I 5 tilfælde er en indtægt i mark sølv i Hovedstykket angivet i mark penge i forholdet præcist eller omtrentligt 2:1.

I 3 tilfælde er forholdet omtrentligt 3,5:1.

I 1 tilfælde er forholdet tilsvarende 2,4:1, 1,5:1 og 4:1

PLOVTALSLISTEN

Plovtalslisten antages, vel med rette, at stå i forbindelse med den plovskat, der findes omtalt bl.a. i 1234 og 1250/52 samt i KVJ's Indtægtsliste. Selvom en egentlig plovskat ikke nævnes efter 1252, vedblev man dog længe med at udskrive særskatter efter plovtal, så listen kunne i princippet være fra senest 1319.¹²⁵ Plovskatten anses som regel for at være indført omkr. 1230, i så fald kan listen heller ikke være tidligere. Ulsig vurderer, at omkr. 1240 er den bedst mulige datering, en datering der kan diskuteres.¹²⁶ Trods alle usikkerheder er det dog stadig rimeligt at se listen som udsprunget af de kamerale initiativer i tiårene omkring 1230.

Listen er ganske enkel. Ud for henholdsvis en række sjællandske herreder samt for øerne Lolland, Falster og Møn er der for hvert herred/ø angivet et antal plove (aratra).

Tallene synes at stå i et rimeligt forhold til hinanden, hermed menes, at antallet af plove svarer til herredernes størrelse, store herreder står med et stort antal plove etc. Der er mellem 121 og 615 plove i de sjællandske herreder, mens der på Lolland er 881 plove, godt det dobbelte af Falster. Ulsig og Sørensen har regnet på plovene og finder, at de sjællandske tal står i forhold til hinanden på samme måde som tallene for opdyrket areal i 1688, altså har et herred dobbelt så mange plove som et andet i [1240], har det typisk også dobbelt så stort dyrket areal 1688. Pointen skulle altså være, at plovtallet afspejlede størrelsen af det opdyrkede areal. Sådanne beregninger bør kun anvendes meget overordnet, desuden understøtter tallene selv kun tendentielt Ulsigs påstand.¹²⁷

Hvis man forsøgsvis sammenstiller plovtallene med nogle af Hovedstykkets herredssummer, når man kun til det resultat, at der intet mønster er i relationen. Det skyldes vel først og fremmest, at herredssummerne ikke afspejler en generel skat baseret på f.eks. areal, bonitet eller befolkning.

Sammenstiller man Plovtalslisten med Falsterlisten får man i alt tre værdisætninger af øen, der alle synes at være komplette.

Falster havde 430 plove og ifølge Falsterlisten omkring 360 bol og omkring 610 mark skyld.

En gennemsnitsberegning vil da give:

1 plov = 0,84 bol

1 plov = 1,42 mark skyld

Samt

1 bol = 1,7 mark skyld

Det er selvfølgelig fristende at gange disse forholdstal sammen med de øvrige plovtal for Sjællands herreder og derfra slutte sig til antal bol og skyldmark her

¹²⁵ Hvor det så vidt jeg ved er sidste gang der udskrives skat efter plove.

¹²⁶ Ulsig og Sørensen 1981 s. 2. Ulsigs datering diskuteres nærmere i afsnittet om Valdemar II's møntreform.

¹²⁷ Ulsig og Sørensen 1981 s. 7ff. Plovtallene i KVJ's plovtalsliste (kun de sjællandske tal) sammenlignes med antallet af 1680-tdr land. Det konstateres at forholdene stemmer meget godt ud fra en banal relation: hvis et herred i 1200-tallet havde dobbelt så mange plove som andet herred, havde det også omtrent dobbelt så mange tdr land i 1680'erne. Der er dog alligevel et temmelig stort spand af afvigelser i den simple division. Deres grundtabel giver ud fra almindelig hovedregning det resultat, at der typisk gik 10-16 plove på 1000 hektar. Det er trods alt en forskel på 50% i tallene. Den afvigelse reducerer Ulsig med en række korrelationsgrafer, hvis logik ikke er specielt grundigt forklaret. Jeg kan ikke følge den og kan ikke se, hvordan en stor varians i den simple division på den måde kan bortforklares.

– det er da også blevet gjort. F.eks. Ringsted herred med sine 450 plove skulle så ud fra disse tal rumme 378 bol eller 629 skyldmark.

Det er dog ikke så enkelt.

Der er først og fremmest tale om gennemsnitstal for, hvad en plov var i bolmål og skyldmål på Falster. Gennemsnitstal kan i bedste fald kun være vejledende. Falsterlisten viser at bolenes realværdi lokalt var temmelig uens. Det er vist at et gennemsnitstal på omkr. 1,4 skyldmark på et falstersk bol synes mere retledende end 1,7. Det er dertil umuligt at sige om spredningen i bolstørrelser i et sjællandsk herred nogenlunde svarede til den falsterske. Mod de falsterske gennemsnit står desuden udsagnet fra 1313 om at 1 bol på Sjælland altid svarede til 1 skyldmark.

Den retrospektive forsknings ofte fremførte antagelse, fremkommet via beregninger af tønder land i 1680'erne, at den falsterske skyldmark kun var det halve af den sjællandske, vil naturligvis føre til andre beregninger. Man vil derfor i litteraturen støde på andre tal end de ovennævnte.

Det er tillige vanskeligt at afgøre om sjællandske og falsterske bol var sammenlignelige.

KØBSTADSLISTEN

Listen dateres til 1240/50 efter nogle af købstæderne (Nykøbing Falster og Saxkøbing er med, men ikke Stubbekøbing). Der er i alt nævnt 19 købstæder på Sjælland, Møn og Lolland-Falster.

Hver købstad er anført med et beløb. Det første beløb er angivet som et antal pengemark, de øvrige bare som mark. Det må antages, at alle beløb skal forstås som pengemark.

Beløbene er så ubetydelige (fra 20 ørtug til 33 mark samt en enkelt på 80 mark), at det ikke giver mening at sammenligne dem med f.eks. Hovedstykkets langt større summer. Den bedste forklaring synes at være, at tallene refererer til en særlig afgift. Det kan måske være midsommergæld, der kendes som særlig købstadsafgift. Midsommergælden er i Hovedstykket ikke omtalt for de byer, der er med i Købstadslisten, men den omtales i to lokaliteter i Skåne.

HAKON PALNESENS SKØDE

Listen nævner 17 lokaliteter som Hakon har skødet kong Kristoffer, den kan altså dateres 1252/59. Alle lokaliteter er sjællandske, hovedparten i Ars herred. De er alle opgivet med en værdi i mark guld. Den første, Kalundborg, står opført med værdien "18 mark guld i jord" (*xviii mr. auri in terra*). I resten er 'i jord' udeladt, men må være underforstået.

LOLLANDSLISTEN

Lollandslisten kan ikke umiddelbart dateres. Det må om nævnt formodes at den med nogle årtiers margen er fra samme tid som Hovedstykket, 1231.

Listen er herredsopdelt. Den beskriver udtrykkeligt kongens jord (*terra domini regis*). Jorden beskrives generelt, som det også er tendensen i Hovedstykket ved oplysningerne om kongens jord, ved jordmålene.

Værdierne er opgjort med en skønsmæssig blanding af bol og øre/ørtug skyld, og de blandes i samme opgivelser, f.eks. "8 bol og 3 øre skyld" (*viii bool et census iii orarum*). Hvor man ville forvente mark skyld sammen med "øre skyld", bruges her bol. Omvendt betegnes jorder, der er under bolstørrelse, med øre og ørtug skyld, ikke som halve bol, fjerdingen og ottinger.

Det er indlysende at de øre og ørtug skyld, der nævnes, ikke skal forstås som

afgifter, men som delmængder af jordmålet bol. Konklusionen på dette må være, at 1 bol var det samme som 1 mark skyld (8 øre, 24 ørtug) på Lolland. Ellers ville denne blanding af betegnelser næsten være utænkelig.¹²⁸

Listen afsluttes med to indførsler, der afviger helt fra de øvrige:

Vantore, "6 bol er 18 mark guld værd" (valent)

Majbølle ore "3 mark guld".

Det er svært at forklare denne pludselige guldsats, ukendt for Østdanmark i resten af listerne (idet en toft i Holbæk købt for 5 guldmark ikke udtrykker en vurdering). Poul Rasmussen har foreslået, at de som "ore" -områder havde en særlig status i forhold til jordmålet (se afsnit om Guldmarks vurdering).

HALLANDSLISTEN

Nogle tilføjelser i listen kan dateres til omkr. 1260. Det synes rimeligt da at datere hele listen som de fleste andre til Hovedstykkets tid med et par årtiers margen.

Listen oplyser om forskellige af kongens indtægter af landsdelens otte herreder. For hvert herred er der en detaljeret liste over indtægter i korn, andre naturalier og penge eller sølv. Kornet er opgivet i markmålet. Hver herredsopgørelse slutter af med en slutsum i mark eller mark sølv. Desuden et antal skiben, hvor mange havne der gik på hvert skiben og hvem der "har" hvert skiben. Endelig står der, hvor mange bønder (rustici) der er i herredet.

I de tre første herreder, Fjäre, Viske og Himle, er indtægterne beskrevet på formelen "i to år betaler i det tredje år". Det er forskellige størrelser, der betales i de to hhv. det tredje år, men formentlig tilsammen af nogenlunde samme værdi, idet der kun er én slutsum for herredet. I de fem øvrige herreder er hovedindtægten anført som vinterstud og vårstud, dertil er der i nogle af dem også er indtægter af kværsæde, af fiskeriet m.v.

Det er umiddelbart et meget homogent og fyldigt talmateriale, det nærmeste vi er en kilde, der vil kunne sættes direkte ind i et regneark. Der er flere årsager til, at det alligevel ikke kan lade sig gøre. Dels har listen trods alt et ufærdigt præg: I to herreder mangler slutsummen, i andre to antallet af bønder. Dels er vi i middelalderen, hvor enhver helhed synes at være en sum af undtagelser. Ifølge listen udløses nogle ydelser kun, "når kongen kommer", mens nogle af kongen "nyligt og retmæssigt erhvervede" landboer er undtaget (vist for stud). Undtagelserne er forskellige fra herred til herred.

"Rustici" må antages at være de skattepligtige bønder, det vil sige familieoverhovederne i såvel selvejer- som landbofamilier. Hver rusticus repræsenterer således ikke bare en familie, men en husstand med tyende og eventuelle slaver. Der er fra 500 til 1700 rustici i de seks herreder, hvor tallet er opgivet, i alt 7796.

Slutsummen for hvert herred er opgjort som mark sølv eller blot som mark, hvor de ubenævnte mark må formodes også at angive sølv. Summen udgør fra 40 til 120 mark sølv. Der er en vis korrespondance mellem summens størrelse og antallet af bønder, men også modstridende tal.

Slutsummerne fremstår som sum af indtægter af mange slags, overvejende af havre, men også af okser, svin, gæs, honning, ost, smør, laks, flæskesider m.m. Selvom havren udgør hovedparten vil en ligning, der ud fra slutsummen forsøger at finde værdien af 1 mark havre, således komme til at rumme uforholdsmæssigt mange ubekendte.

Tabel 18. Herredstal i Hallandslisten

¹²⁸ Og dog er der i Roskildebispens Jordebog eksempler på at 1 bol opdeltes i 12 eller 16 øre skyld. Se afsnittet om skyldmarken.

Listens tal med Nørre Hallands fire herreder nævnt først.

Herred	Sum i mk sølv	Antal bønder	Antal havne	bønder pr mk sølv	mk sølv pr havne	bønder pr havne
Fjäre	103	1711	58	17	1,8	30
Viske	40	513	28	13	1,4	18
Himle	94	1500	65	16	1,4	23
*Faurås	122	1326	77	11	1,6	17
*Årstad	100	--	75	--	1,3	--
*Halmstad	--	1726	56	--	--	31
*Tönnersjö	80	1020	74	13	1.1	14
*Höks	--	--	98	--	--	--

(* ved de fem herreder, hvor hovedafgiften udtrykkelig er stud).

"Havne" var den målestok man brugte til at beregne ledingsbyrden på ifølge lovteksterne, og var det formentlig også ved beregning af studen, der også var en ledingsrelateret afgift. Det synes også listens egen sammenstilling af oplysninger at vise hen til.

I det lys skal de beregnede tal ses. Som det fremgår, er der store udsving i tallene, og de kan ikke læses som geografiske forskelle mellem Nørre og Sønder Halland, måske med undtagelse af sølvydelsen pr havne. Da havnen var et progressivt system for skatteberegning, var ensartede tal måske heller ikke at forvente.

Der gik således mellem 14 og 31 bønder på 1 havne, og 1 mark sølv betaltes af mellem 11 og 17 bønder. Da det var størrelsen på ejendom eller afgift, der bestemte hvor mange bønder, der gik på 1 havne, kan forskellen tænkes at afspejle sociale forskelle herrederne imellem: De mindst formuende bønder boede så i Fjäre og Halmstad herred. Derimod skulle man forvente, at ydelsen pr havne var den samme, at netop havnen, ikke den enkelte bonde, var sat til en bestemt ydelse. Men heller ikke her stemmer tallene. En havne yder mellem 1,1 og 1,8 mark sølv, en væsentlig forskel.

Listen slutter af med summer for hele landsdelen. Der står, at summen for hele Halland var 708 mark sølv. Desuden står der, at der er 18 skiben, 534 havne "eller lige så mange mark sølv" samt 126 skovbyer. Da summen for de seks herreder vi har tal på er 540 mark sølv, kan 708 udmærket være summen for alle otte herreder. Hvordan summen både kan være 534 og 708 mark sølv er derimod ikke indlysende, og det er da også et problem der har pirret historikerne. Det gængse svar er, at de 126 skovbyer må have ydet differencen, altså 174 mark sølv.

I sammenhængen her er tallene rundt om havnen især interessante i lyset af de bestemmelser andet steds i kilderne, der knytter en havne til jordmål. Jyske lov, der opererer med vstdanske jordmål, angiver at jord vurderet til 1 guldmark skal udrede 1/3 (af en) havne, jord vurderet til 2 sølvmark skal udrede 1/12. Den sjællandske forordning for 1284 tager fuld havne af den der ejer 1 mark skyldjord.¹²⁹

Hvis en havne i Halland og hhv. i Jylland og på Sjælland var sammenlignelige, og da der gik 15-30 bønder på en havne i Halland, får vi følgende resultat: En gennemsnitlig bonde i Halland var god for hvad der i Jylland svarede til 1-2 mark sølvs jord, på Sjælland 1-2 ørtug skyldjord.

Det er de umiddelbare resultater af en sammenstilling af tallene. De er langt fra ens, givet den mærkelige diskrepans mellem den jyske og sjællandske ledingstakst, men begge viser et væsentligt mindre gennemsnitligt jordtilliggende, end det var forventeligt.

¹²⁹ Jyske Lov § 3.12, Sjællandske forordning 1284 § 11.

i Hovedstykkets Hallandsdel er der som nævnt også en herredssum i sølvmark for hvert herred, i fire af herrederne er det udtrykkeligt et antal nætters tjeneste, der kan omsættes til et beløb, også i sølvmark. En sammenligning mellem de to listers tal er således enkel, den kan måske give en ledetråd til forholdet mellem skattetermerne "nats tjeneste" og "stud".

Der er summer for seks herreder i Hallandslisten. Tre af dem er dobbelt så store som de tilsvarende i Hovedstykket, et af dem er magen til og de sidste to er bare noget større. Der er ikke nogen særlig skillelinje mellem Nørre og Sønder Halland, heller ikke mellem de herreder der i Hovedstykket er nævnt med eller uden nætters tjeneste. Kun sker de tre fordoblinger i Hallandslisten i tre herreder, hvor studen nævnes udtrykkeligt. De tre andre tal er for herrederne med formularen "Det to år betales .." Det er meget vanskeligt at afgøre, om der er tale om en tilfældighed.

Ribe Oldemoder

Håndskriftet er udgivet af O. Nielsen i 1869, men aldrig oversat. Udgiveren har tillige kommenteret og dateret håndskriftet, hvilket til dels er forsøgt korrigeret senere af Skyum-Nielsen.¹³⁰ Meningsforskellene har ikke den store betydning for behandlingen her, hvor den har, er Skyum-Nielsen fulgt. Listen har vistnok ikke i noget der ligner nyere tid været behandlet samlet i agrarhistorisk sammenhæng.

Håndskriftet kaldtes i sen middelalder Træbogen og fik først senere, måske omkr. 1600, sin nuværende betegnelse. Det er anlagt ved Ribe Domkirke omkr. 1290 og er ført aktivt de følgende årtier. Dertil er der enkelte væsentligt senere tilføjelser, især fra 15. årh.

Skriftets første del er en brevbog med afskrifter af omkr. 70 gave- og privilegiebreve til hhv. bispem og kapitlet. Anden del består af en række lister, hvoraf de ældste som nævnt er anlagt omkr. 1290. Af interesse her er fire lister over kirkens og kapitlets godsindtægter:

- Liste over kannikkernes præbender (1291)
- Liste over kannikkernes fællesgods (1290-97)
- Liste over (indtægter til) de daglige sjælemesser (1294/97)
- Liste over indtægter til fabrica (1292/97)

Listerne er ajourført nogle årtier efter anlæggelsen. Dertil føjer sig en yngre og stærkt udvidet fabricaliste, anlagt 1317 og videreført til 1323.

Skriftet er fyldt med tilføjelser og marginnoter, med udgiverens egne ord: "En Mængde små Bemærkninger, Tilføjelser og Overskrifter fra forskellige Tider".

Præbendelisten

Der er anført 21 præbender, men kun de 13 er udfyldte. Det er indtægterne, der styrer listen. Bestemmelsen af godset er ganske overfladisk. Ofte er der blot angivet indtægten og hvilken landsby, den stammer fra. Ganske få jorder er angivet ved udsæd eller jordmål.

I andre tilfælde, gerne hvor en gård er drevet af en bryde, opgives blot hvor mange dyr der er på bedriften. Sammenholdt med at præbendernes indehavere er navngivne giver dette et præg af øjebliksbillede.

Det er indtægter i korn, hør, penge, oste, ål og fra selve Ribe også i sterlinger. Målene er mangfoldige. Korn måles i Ribeskæpper, men hyppigst i markmålet. Jord opgives som skæppe, tønne, ørtug og øre jord, og dertil er engområder opgjort i skår.

¹³⁰ Skyum-Nielsen 1948-49.

Kannikkernes fællesgods.

Listen har i alt 38 indførsler. Også denne liste er meget ujævn og indtægtsstyret med opgjorte indtægter i smør, oste, korn, sterling og danske penge. Og ligesom præbendelisten giver indførslerne indtryk af et øjebliksbillede, f.eks.: Fiskeren Johannes i Tvede 2 øre for toften, en mølle i Esdrup 12 mark penge, præsten Bo i Starup 1/2 mark.

En henvisning til en landsby eller person boende i landsbyen er også her det almindelige. Der er kun angivet to jordmål i hele listen.

De daglige sjælemesser

Grundstrukturen er en liste over personer, der afholdes messer for, med beskrivelse af det gods eller de indtægter, der skal finansiere messen. Eventuelt tilføjes der særlige forhold vedrørende et alter eller kapel.

Der er lavet et skelet med overskrifter på messerne og vel med den hensigt at anføre indtægterne bag hver enkel messe. Men som med præbendelisten er skelettet kun delvis udfyldt.

Der er i.f.t. de foregående lister en relativ mere fyldig beskrivelse af godset, og der er den samme mangfoldighed i brugen af mål.

De to fabrica-lister.

Den ældre fabricaliste er selv målt med skriftets øvrige lister særdeles summarisk. De omkr. 45 indførsler vedrører hovedsageligt bygrunde og engområder. Den yngre liste er noget fyldigere, mere struktureret og mere informativ. Men de øvrige listers karakteristika gør sig i øvrigt også gældende her.

Som det fremgår, er det vanskeligt at lave en struktureret vurdering af et så løst struktureret materiale, hvis formuleringer dertil hyppigst er kryptiske. De følgende optællinger og betragtninger skal derfor tages med dette forbehold.

De betalingsmål (ydelse og køb), der anvendes, er primært pengemarken og kornet. Dertil er der en del andre naturaliebetalinger. Sterlingmålet, opgjort i skilling eller penning, anvendes relativt hyppigt som afgiftsmål. Toursgroten optræder kun i den yngre fabricaliste, her to gange om indtægter og to gange om jordkøb.

Sterlingens tilstedeværelse giver endnu en udfordring i tolkningen, idet den hyppigt anvendte solidus (i teksten *sol.*) både kan henvise til sterling- eller grotmålets skilling og til korn- og pengemålets ørtug. Det er generelt, men langt fra altid, muligt at dømme ud fra sammenhængen.

Værdisætningen af jorden skete som nævnt primært ved opgivelse af indtægterne fra den, og i mange tilfælde nøjedes man med at angive beliggenhed og lignende. Der er dog tilsammen i de fem lister alligevel en del yderligere værdisættelser i pris, udsæd eller jordmål.

Der er i alt 16 opgørelser i ottinger (ikke én i bol), og de er nogenlunde jævnt fordelt på listen. En pæn del af ottingerne er opdelt i fjerdedele. Der er kun 2 opgørelser i guldmålet, hhv. 12 og 8 1/2 mark gulds jord. Der er, næsten alene i den sene fabricaliste, godt ti opgørelser udtrykkeligt i udsæd og knap ti angiveligt i købspris. Dertil en række engarealer opgjort i skår.

Endvidere er der en lang række opgørelser bare i "jord". Det kan være øre, ørtug, mark, skæppe eller tønne jord. I den fortættede beskrivelse af det 13. præbende i præbendelisten står skæpper jord, tønne jord, ørtug og øre jord sammenblandet i en lang opremsning, og det synes tilladeligt at antage, at alle former henviser til kornmålet og altså enten til en afgift i korn eller udsæden. Hertil svarer nogle ansættelser i "x øre korn".

Endelig er der nogle opgørelser af typen "jord til x mark penge". Det er meget forskellige beløb, der bruges. De større beløb (s.101 i den yngre fabricaliste: jord til 45 mark penge, jord til 72 mark penge) svarer meget godt til nogle af de

angivelige købspriser. Derimod er der diminutive beløb (s. 103 i samme liste: jord til 1 ørtug), der næsten må henvise til afgift.

Det er vanskeligt at vurdere jordmålene ud fra en liste, der primært ikke interesserer sig for dem. Den eneste sammenligning, der er mulig, er at sammenstille de tilfælde, hvor et jordmål samtidig er opgjort med en ydelse. De få tilfælde af en sådan sammenstilling er angivet her. Det skal understreges, at der næsten ved hver eneste opgørelse er tale om en særdeles vanskelig tolkning. Indførslerne er angivet med lokalitet og sidetal i kildeudgivelsen.

Tabel 19. Lokalteter i Ribe Oldemoder, hvor der både er oplyst værdisættelse af jorden og afgifter

	Ansættelse	Afgift
Præbendelisten		
61 Møgeltønder	7 øre korn	19 mk penge
64 Wilslev	1/2 otting	2 1/2 mk [penge]
65 Rådager	6 øre [udsæd]	5 øre korn
Fællesgodset		
73 Eested	1 otting	14 ørtug korn
75 Uldrup	12 mk guld	7 øre korn
Sjælemesser		
79 Nørbyholm	14 øre udsæd	18 mk
79 Vedsted	2 1/2 otting	10 ørtug penge
79 Vedsted	1 otting	4 1/2 ørtug korn eller mere
81 Døstrup	c. 1 1/4 mk korn	(1 mk penge ?)
81 Forballum	4 ørtug jord	4 ørtug byg
81 Simersted	8 1/2 mk guld	10 øre korn + andet
- do	1 otting	5 øre korn
82 Vilslev	1 1/2 mk + 12 ørtug jord	11 mk penge
82 Fardrup	11 ørtug jord	5 mk penge
Fabricalisten		
88 Løgum	1/4 otting	1/2 øre rug
95 Gesing	1 otting	12 mk penge
101 Vilslev	4 mk [jord?]	3 øre penge
101 Bjerrum	45 mk penge	3 mk penge
101 Bjerrum?	72 mk penge	4 mk penge
102 Bjerrum	2 pd 12 skilling grot	6 mk penge
104 Yderbjerrum	5 mk	1/2 mk

Som det ses kombinerede man gerne alene udsæd eller købspris med afgiften.

De to opgørelser i guldmark giver en afgift på hhv. godt 1/2 øre og godt 1 øre korn på 1 guldmarks jord.

Der er lidt mere materiale på ottingen. Resultaterne giver en afgift pr otting på 5 mark penge, 12 mark penge og 1/12 mark penge, på godt 1/2 mark korn, knap 1/5 mark korn, 5/8 mark korn og 1/4 mark korn. Afgiften på 1/12 mark penge må afvises som usandsynlig. Forudsat en (begge forhold ansat med brede margener) kornpris på omkr. 2 mark sølv og en pengeværdi på omkr. 1/10 mark sølv, grupperer de øvrige tal sig relativt pænt i to grupper på tre hver, den ene gruppe med omkring dobbelt så stor ydelse som den anden. Den tilsyneladende kolossale forskel på de to gruppers ydelse er til gengæld ikke mulig at forklare. Den bedste tolkning er imidlertid, som det har været tilfældet med en stor del af det øvrige materiale, at realværdien af en otting har svinget, ikke ubegrænset, men indenfor et interval, hvor den større otting kunne være det dobbelt af den mindre.

Det er dertil værd at notere sig, at afgiften af 1 guldmarks jord kun var det halve til en fjerdedel af den lave afgift på 1 otting.

Århus domkapitels Jordebog

Der er afvigende dateringer af Jordebogen, men de holder sig alle inden for 14. årh.'s andet årti. Poul Rasmussen har argumenteret for 1313 som anlæggelsesåret, hvad her er fulgt. Det præcise årstal er imidlertid ikke afgørende i denne sammenhæng, den mere rummelige datering 1313/21 er tilstrækkelig.¹³¹

Med sin omfattende redegørelse for kapitlets jorder, udsæd og afgifter er jordebogen en af de vægtigste kilder til belysning af især jordmålene og specielt guldmarksvurderingen.

Jordebogen er en godsopgørelse, der er først og fremmest fokuseret på godsets lokalisering og omfang, men næsten lige så ofte på afgifter og udsæd. Det særligt værdifulde ved optegnelserne er, at de enkelte jorder ofte er beskrevet med adskillige karakteristika: bolværdi, værdi i guldmark, afgifter og udsæd. Det gør det muligt at foretage beregninger af de forskellige måls indbyrdes forhold og afledt heraf at kunne konkludere på hvor entydigt de forskellige mål kan ses at være.

Opbygningen er enkel. Skriveren opregner lokalitet for lokalitet og anfører de informationer, han har haft for hånden om stedets jorder og indtægter. Fokus er i sagens natur på kapitlets egne jorder, lejlighedsvis får man tillige information om lokaliteten generelt. Listen starter med kapitlets tre sjællandske ejendomme og fortsætter med de mange jyske. De sidste er til dels samlede i geografiske klumper, men der er ellers ikke nogen geografisk systematik i opbygningen.

Listen omfatter tre nordvestsjællandske lokaliteter og omkring 35 østjyske.¹³² De jyske lokaliteter ligger i Mols, Hatting, Hasle, Øster Lisbjerg, Ning, Vester Lisbjerg, Hads, Djurs Sønder, Gjærn og Sønder Hald herred.¹³³

Mønsteret i indførslerne er, at man først nævner bol og som oftest supplerer med en modsvarende guldmarksværdi. Kun tre steder er jorden værdisat alene ved mark guld, otte steder alene ved bol. Bolangivelsen synes mange steder at

¹³¹ Poul Rasmussen 1975:2 s.7ff

¹³² Det er ikke altid indlysende hvornår Jordebogen beskriver en eller flere lokaliteter eller overgår fra en til en anden. Her er i hovedsagen fulgt jordebogens egne overordnede rubriceringer. Man kunne lave alternative opstillinger.

¹³³ Lokaliseringen til herred bygger især på Poul Rasmussens kommentarer. Der er muligvis også jorder i Tørrild og Voer herred.

bruges for at angive hvor stor en del af bymarken der er tale om ("hele byen har 6 bol, heraf har bordet 3 bol og en fjerding").

Herefter angives typisk udsæd. Og endelig angives afgifter sammen med oplysning om, hvor mange bryder og/eller landboer, der betaler til kapitlet. Beskrivelserne af afgifterne bevæger sig gerne ned i detaljen (I det østlige bol en bryde der betaler 2 mark, i det vestlige bol ..). Afgifterne er for bryder som regel i mark/øre/ørtug korn, for landboer i mark/øre/ørtug penge. Udsæden angives i mark, øre og ørtug korn. Ofte beskrives udsæden sammen med et antal læs hø der (årligt) kan forventes af et område, udsæden er altså på en eller anden måde blevet opfattet som et indtægtsmål.

De fleste ejendomme er i bymarken, men der er også en del særjorder: stuf, enemærker og ornum.

Det synes som om intentionen har været at oplyse både bolværdi, guldmarksværdi, afgift og udsæd for alle jorderne, men det opfyldes ikke konsekvent. Vi har således sjældent alle fire sæt oplysninger, men relativt ofte de to eller tre, jvf. oversigten nedenfor.

Jordebogens sociale univers er ikke uden betydning for vurderingen af de måltal, den oplyser om. Beboerne på kapitlets jorder betegnes næsten udelukkende som bryder (vilici) eller landboer (coloni).¹³⁴ Det almindelige skøn er, at bryder var bestyrere med en begrænsning af deres personlige frihed, men ofte bestyrere af meget store bedrifter, mens landboerne var personligt fri jordlejere på som regel mindre jordlodder (et forhold der er udvisket i den senere Roskildebispens Jordebog fra 1370). Endelig ser det ud til, at bryderne altid eller ofte betalte afgift i kvota, en andel af høsten, mens landboerne var sat i faste afgifter.

Jordebogen afspejler temmelig markant en situation, hvor brydernes bedrifter var væsentligt større end landboernes. Forskellen mellem deres ydelser er afgrundsdyb, og en umiddelbar sammenligning af tallene vil formentlig ikke give mening (se tabel nedenfor). Man må tænke sig underliggende forhold, der ikke er beskrevet i Jordebogen. F.eks. at landboernes ydelser (penge, naturalier, arbejde) leveredes til bryderne på de nærliggende bedrifter og på en eller anden måde taltes med i de ydelser, bryderne skulle levere.¹³⁵ Sådan er det direkte formuleret et enkelt sted: En landbo i Tved skulle årligt arbejde 8 dage for kapitlet, men arbejdsdagene tilfaldt kapitlets bryde i Tillerup (s. 18).

Jordebogen synes desuden indirekte at bekræfte forskellen i den måde de to grupper betalte afgift på. I næsten alle jyske lokaliteter anføres det at bryden "plejer" (soleo) at betale så-og-så-meget. I en del tilfælde er det suppleret med et "med videre" (et cetera) og i 3 tilfælde med et "omtrentligt" (vel cirka). Alle disse omtrentlige angivelser kunne meget vel tænkes at pege på en afgift, der varierede år for år og altså kunne være bestemt af høstens størrelse.

De jyske bryders afgifter er alle steder angivet som mark/øre korn (eller rug) eller som mark/øre uden målangivelse. Sammenhængen, nemlig de øvrige kvantitative oplysninger, sandsynliggør, at korn var underforstået i de sidstnævnte. Landboers/gårdsæders afgifter angives tilsvarende næsten konsekvent som mark/øre penge.¹³⁶

Der er oplysninger om ydelser fra 36 jyske bryder og 56 landboer og gårdsæder. Tallene viser som nævnt en markant forskel mellem de to gruppers ydelser. Bryderne yder fra 2 til 16 øre korn, det store flertal (29) mellem 5 og 10 øre. Landboerne yder mellem 2 ørtug og 8 øre penge, hovedvægten ligger her på 1 til 5 øre penge (39).¹³⁷ Jordebogen oplyser selv at 1 øre korn svarede til omkring 3 mark penge (se nedenfor). Omregnet ydede en typisk bryde altså mellem 15 og 30 mark penge, det er 25-50 gange så meget som den landbo, der ydede 5 øre penge. De få tal fra Sjælland, der alle er i pengemål, viser en

¹³⁴ Der er enkelte henvisninger til gårdsæder (inquilini, gårdsæder), et enkelt til lejere (contadines), og to steder siges om landboer, at de har fæste (fæstæ).

¹³⁵ Jvf. Poul Rasmussen 1975:2 s. 58.

¹³⁶ I en 2-3 tilfælde angives det at jorden "plejer at give", og i et enkelt (Dejret), at landboen plejer at give. Ellers er landboer og gårdsæder altid sat i absolutte tal.

¹³⁷ En gruppe på 7 landboer, der yder hver 1 øre korn, og en landbo, der yder 2 øre korn, skiller sig væsentligt ud fra det almindelige billede.

endnu mere grel forskel. Landboerne ydede ganske vist også ofte nogle få naturalier og enkelte arbejdsdage, men ikke i et omfang, der ville kunne få forholdet mellem afgifternes størrelse til at virke mere sandsynligt.¹³⁸

Det er næsten utænkeligt, at denne enorme forskel skulle modsvare en tilsvarende forskel i bedrifternes jordtilliggende, høstudbytte eller udsæd.¹³⁹ Det er som nævnt ovenfor mere sandsynligt, at landboernes afgifter er kapslet ind i brydernes, at de indgår til bryden og på den måde optræder indirekte igen i brydens afgift. Det er en væsentlig pointe, når man skal læse tallene og forklare den tilsyneladende uoverensstemmelse, der er mellem dem: brydernes afgifter må formodes at være højere, end hvis der var tale om ren jordleje. Væsentligt her er, at man ikke kan regne på forholdet mellem penge og korn ud fra hhv. landboernes og brydernes afgifter.

Det er desuden nødvendigt at argumentere for tolkningen af termen guldmark i kilden

Guldmarksansættelsen har sine særlige problemstillinger, som er drøftet generelt i afsnittet om guldmarksvurderingen. Guldmarksværdi kan både forstås som en konkret pris og som et jordmål. Her er det ganske sikkert, som det vil fremgå, konsekvent et jordmål trods de mange forskellige formler det udtrykkes i.

Formuleringer som at kapitlet "har" et antal guldmark, verbet *habeo*, gør det svært at tolke sammenhængen som andet end jordmål, formler som *habemus xviii marchas auri* og *habet duas marchas auri* er hyppige (s.15 og 17). Meget ofte er det jord der i forvejen er beskrevet i bolværdier, der så omsættes i guldmark: *tres marchas argenti que sunt quarta pars alterius atting* – 3 mark sølv som er en fjerdedel af den anden otting (s. 15). Eller: *unum fiærthing cum dimidio que valent ii marchas auri* – Halvanden fjerding som er 2 mark guld værd (s. 22). Også mere generelt *omnes iste terre ualent iii marcas auri* – alle disse jorder er 3 mark guld værd (s. 14). Formuleringer som de sidstnævnte med verbet *valeo*, er værd, kan både henvise til en vurdering, en dagspris og en ydelse, jvf. tidligere afsnit. At der var tale om en vurdering understøttes af at der flere steder henvises direkte til en sådan: *estimacione terrarum, secundum estimationem* (s.20 og 21). Desuden bruges verbet *valeo* direkte i en sådan formulering: *...que secundum antiquam estimationem in terris valent xiiii marcha auri* – som efter den gamle jordvurdering er 14 mark guld værd (s. 16).

Endnu et sted i kilden henvises til en "gammel vurdering", *habemus xviii marchas auri secundum antiquam estimationem* og (s. 15). De to steder adskiller sig ikke fra de øvrige opgørelser. De ligger ikke i samme geografiske områder (hhv. Hatting og Hasle herred), og deres måltal (antal guldmark på 1 bol) er hhv større og mindre end normalen (se tabellerne nedenfor).

Det forstås umiddelbart bedst sådan, at der med alle henvisninger til vurdering menes den samme, gamle vurdering, samt at alle jordebogens guldmarkstal henviser til den samme, en engang i fortiden foretagne vurdering.¹⁴⁰

Jordebogens måltal

Jordebogens tal giver som nævnt mulighed for at regne på forholdet mellem de fire størrelser bolmål, guldmarksmål, afgifter og udsæd. Derudover giver den direkte informationer om målene, der imidlertid ikke alle bekræftes af jordebogen selv. I det følgende vil jeg først referere til de umiddelbare oplysninger om måltal. Derefter gennemgås udsagnene om jordprisen på henholdsvis guldmarken og skyldmarken. Endelig vil jeg behandle de tværgående oplysninger om boltal, guldmark, udsæd og afgifter.

¹³⁸ Beregningen forudsætter, at hvor der kun er nævnt én afgift, men der er flere bryder eller landboer, skal der underforstås "i alt". Desuden behandles øre korn og øre rug over en kam. Kun afgifter, der kan læses direkte ud af kildens ofte vanskelige formuleringer, er medtaget.

¹³⁹ Jordebogens egne tal peger da også i denne retning, f.eks. Drammelstrups landboer og bryde.

¹⁴⁰ Jvf. Rasmussen 1953 s. 362.

Guldets underinddeling i 8 sølvmark: I Surekær havde "Bordet" (kapitlets fælleskasse) jorder på 11 mark sølv og 5 mark sølv, tilsammen 2 mark guld (s.27). Dette er et af de få udtrykkelige udsagn om at 1 guldmark opdeltes i 8 sølvmark.

1 øre korn svarede til omtrent 3 mark penge: Om indtægten fra en mølle i Grundfør på 14 øre korn siges at det er omtrent 40 mark penge. Møllen er erhvervet for 120 mark penge (s.21). 1 øre korn skulle altså have en værdi af omtrent 3 mark penge, således 1 mark korn = omkr. 24 mark penge. Det er dette forhold, der her er lagt til grund for sammenligningerne af de forskellige afgiftstal (hhv. brydernes kornydelse og landboernes pengeydelse). Hvis man fratager udsagnet den almenlydighed, det synes at have, falder også beregningsgrundlaget.¹⁴¹

Forholdet mellem bol og guldmark var ens inden for byen, men forskelligt byerne imellem: Hermed menes, at hvis et bol var f.eks. 8 guldmark værd, gjaldt dette også byens øvrige bol. Det fremgår indiskutabelt under Hedensted, at det for hele byen gælder at 1/2 otting er 1 mark guld værd (s.15), samme for Tilst (s.16), hvor kapitlet havde 3 1/2 bol og "hver kvarte bol" regnedes for 1 mark guld.¹⁴² Som det fremgår, gik der altså omvendt fire gange så mange guldmark på bolet i Hedensted som i Tilst.

Forholdet mellem skyldmark og udsæd var ens på hele Sjælland? Jordebogen oplyser at det for hele Sjælland gjaldt, at der kunne sås 1 øre korn på 1 øre skyldjord. Det forhold anføres også konkret for Forsing, mens der modsat i Starreklinde er flere opgørelser, der viser hen til 2 eller omkring 2 øre korn i udsæd på 1 øre skyldjord.

1 bol var altid 1 mark skyldjord? Det oplyses udtrykkeligt, at over næsten hele Sjælland var 1 bol det samme som 8 øre skyld. Det lille ord "næsten" er dog vigtigt i denne sammenhæng.

Jordmålenes værdi i penge

Beskrivelsen af Tilst må forstås sådan at 1 mark gulds jord (for tiden) er mere end 30 mark penge værd.¹⁴³ Der er næppe tale om afgiften (se under tabellerne), det må derfor være salgsværdien, der henvises til. Beløbet henviser særskilt til Tilst og kan ikke umiddelbart, guldmarkens varierende værdi taget i betragtning, overføres til andre jorder (s.16). Hvilket tydeligt fremgår af jordebogens anden oplysning om jordens værdi i penge. I Begtrup angives at en tolvting (1/12 bol) var 1 3/4 guldmark eller 28 mark penge værd, altså stod 1 guldmark til 16 mark penge.¹⁴⁴ Denne tilsyneladende forskel på omkring 100 % for guldmarkens realværdi synes at blive bekræftet ved sammenligningen af relationerne nedenfor.

På Sjælland siges det at 1 øre skyldjord var 24 mark penge værd, hvis den blev inden for familien, 30 mark penge hvis den solgtes til fremmede (s.13).

¹⁴¹ Tallet synes dog at svare så nogenlunde til andre fra denne tid. C. A. Christensen 1931 s.463 samt nærværende tabeller i afsnit om kornpriser i bilagene.

¹⁴² De to byer viser samtidig hvor stor spændet var i guldværdien, her 1/16 bol = 1 mark guld, hhv. 1/4 bol = 1 mark guld. Se tabel nedenfor.

¹⁴³ *Quarta par[te] cuiuslibet bool pro una marcha auri computata. que tamen quarta modo valet ultra .xxx. [marchas] denariorum.* (hver fjerdedel bol regnes for 1 mark guld, dog at en fjerdedel for tiden er mere værd end 30 (mark) penge). Parenteserne er Poul Rasmussens tolkning af manuskriptets tekst. En fjerdedel sidestilles igen lige efter i teksten med 1 mark guld. Bemærk at ordet valet her, modsat min generelle tolkning, angiver en købspris.

¹⁴⁴ Begtrup-angivelsen i pengemark kan dog muligvis tolkes som en underinddeling af den matrikulerede værdi, Poul Rasmussen 1975:2 s. 41-42. Det må også tages i betragtning at pengeværdien (kursen) jo ændrede sig over tid, og at indførslerne i Jordebogen muligt kan referere til ældre tal.

Relationerne

I det nedenstående er først lavet en oversigt over de udsagn jordebogen giver, hvor flere måleforhold indgår. Dernæst er i en række tabeller samlet de størrelser der kan sammenlignes i serier. Det er kun de jyske udsagn, der er medtaget, det sjællandske materiale er for magert i denne sammenhæng.

Der er kun medtaget de steder, hvor jordebogens tal lader sig aflæse og sammenligne uden en for vidtløftig tolkning af teksten. Det er, for at tage et typisk eksempel, risikabelt at skønne om, hvilke af de uklart beskrevne jorder i Drammelstrup, brydens afgift på 10 øre korn dækker.¹⁴⁵

En stor del af afgifterne består både af en korn- eller pengeydelse og af supplerende ydelser, især et antal hølæs, men også, for landboernes vedkommende, høns og arbejdsydelser.¹⁴⁶ Det sidste er dog et mindre problem derved, at landboernes ydelser kun i ringe grad indgår i oversigten. Det er desuden ikke sådan, at jorder med lav kornafgift tilsvarende ydede mere hø eller arbejde, tværtimod ydede dem, der ydede meget korn, også meget hø. Det relative forhold mellem de beregnede tal ville altså bestå.¹⁴⁷

Afgiftstallene skal læses med de forbehold, der er nævnt ovenfor.

Udsæd er i kornmål, afgiften ligeså hvor intet andet er nævnt, mens afgift i penge er markeret med et *pg*.

Forkortelser: mk: mark; mg: mark guld, ms: mark sølv

Tabel 20. Lokalteter i Århus domkapitels Jordebog hvor mere end et måltal er oplyst

	Udsæd	Afgift	Bol	Guldvurdering
Helgenæs	2 mk	10 øre + 14 ørtug		
Hedensted		3 mk 3 øre	1 1/8	18 mg
Torup	2 øre	2 øre	1/16	
Lille Dalby	7 ørtug	7 øre	1/32	3 ms
Årup	1/2 mk	1 øre		
Tilst	5 mk 2øre	19 øre ¹⁴⁸ 9 øre	3 1/2 1	14 mg
Følle	4 mk		1/2	
Tved	10 ørtug			2 mg
Tillerup	6 øre	7 øre	1/3	
Dejret	3 mk	4 øre?		8 mg

¹⁴⁵ Poul Rasmussen har gjort sig samme overvejelser, men modsat her medtager han flest mulige tal med det forbehold at mange af dem er beregnet "på grundlag af mere eller mindre sikre hypoteser". I forhold til de nedenstående tabeller deler Poul Rasmussens resultater sig i tre nogenlunde lige store dele: Beregninger der ikke er medtaget her. Beregninger der svarer til mine. Beregninger der adskiller sig, nogle endog væsentligt. De overordnede betragtninger der her er gjort, vil så vidt jeg kan se dog ikke blive anfægtet af, at man accepterede Rasmussens beregninger frem for mine. Rasmussen 1975:2 s.39 med tabeller s. 51 og 60 samt 1947, s. 59-61 og 82.

¹⁴⁶ Aakjær har ganske vist på senere materiale beregnet at 36 høns svarede til 1 ørtug korn. Aakjær 1936 s. 275. Iflg. Poul Rasmussen er der ikke brugelige beregninger på arbejdsydelsernes værdi. Rasmussen 1975:2 s. 58.

¹⁴⁷ Se tabellerne i Rasmussen 1975:2 s. 60-61.

¹⁴⁸ 18 øre korn + 2 mk 6 øre pg.

Bjødstrup	5 øre	2 øre		
Begtrup	1 mk		3/12	1 3/4
	6 øre		1/12	
Vejlby	10-12 øre	10 øre	7/8	7 mg
Kolt	2 mk 8 øre	1 mk 17 ørtug ¹⁴⁹		17 1/2 mg
Kysing	8 1/2 mk	21 øre		
Hinnerup	3 mk	3 mk		
Grundfør	14 ørtug	5 øre	1	1 mg 6 øre sølv
Ølsted	7 øre	16 ørtug	2/3	4 mg
Tirstrup	21 øre	10 øre	1 3/4	14 mg
Gråske	3 mk	7 ørtug		
Drammelstrup	3 øre	5 øre pg		
Nørup	<lakune>	1/2 mk	3/8	
Egå			3/8	3 mg
	5 øre		1/8	
Kalsted	14 øre	11 øre + 3 mk pg	7/8	
Stad	1 ørtug	2 øre pg		
Toftehesle	5 1/3 øre (12?)		9/8	
Hejlskov		14 øre	1 1/4	15 mg
Vore	2 mk	12 øre		
Låsby	12 øre		1/2	
Surekær	1/2 mk + 6 øre			2 mg

Tallene giver mulighed for at opstille i alt seks relationstabeller. Den mindst relevante er her forholdet mellem afgifter og udsæd, det er dog alligevel drøftet af hensyn til helheden.

1. GULDVÆRDI OG BOL

Tabel 21. Lokalteter i Århus domkapitels Jordebog, hvor både boltal og guldmarksværdi er oplyst

	Bol	Værdi i mark guld	mark guld pr bol
Hedensted	9/8	18	16*
Tilst	7/2	14	4*
Begtrup	3/12	1 3/4	7
Kolt	7/8	7	8
Grundfør	1	1 3/4	1 3/4**

¹⁴⁹ 1 mk 1 ørtug korn + 16 ørtug korn (+ 1 øre pg).

Ølsted	2/3	4	6
Tirstrup	7/4	14	8
Egå	3/8	3	8
Stad	5/4	15	12
Vejlby	7/8	7	8
Hejlskov	5/4	15	12
Lille Dalby	1/32	3/8	12***

*: efter gammel vurdering

** Bolet i Grundfør er et navngivet bol (Sønderbol)

*** Forudsat at der går 8 mark sølv på en guldmark. Lille Dalbys værdi er opgjort som 3 sølvmark.

To forhold er klare: Der er meget stor forskel på antallet af guldmark pr bol, men der er også et vist system i tallene. Fire ud af tolv observationer giver 8 guldmark pr bol, og man kunne fristes til at anse dette for normen, således som også hovedstykket i KVJ antyder. Muligheden af at alle bol oprindeligt var sat til 8 guldmark, og at forholdet visse steder senere ændrede sig, synes ikke sandsynlig. Netop de to udtrykkelige gamle vurderinger afviger fra normen. Til gengæld er 1 bol er næsten altid omsat til et multiplum af 4 guldmark. Man fristes til at koble forholdet til bolets normale opdeling i fjerdinge og ottinger. Antallet af guldmark ligger med en enkelt undtagelse på 4-16, med 8 eller 12 som langt det hyppigste. Det vil sige at for det store flertal af bol, man kunne kalde dem normalbolene, var der et udsving på 50 % i konverteringen til guldmark.

2 UDSÆD OG AFGIFT

Tallene drøftes her, fordi de giver endnu et indtryk af med hvilken varsomhed, de skal læses. Man forventer et ensartet forhold mellem to størrelser, der begge i høj grad burde afspejle jordens reale værdi. men for det første kan vi aldrig være sikre på den måde, middelalderens mennesker satte tallene op på, for det andet er der som nævnt en række forhold ved brydernes afgifter, der gør, at det er tvivlsomt om de er sammenlignelige, i hvert fald i detaljen.

Der er 17 lokaliteter hvor både udsæd og afgifter angives. Begge anføres i kornmålet. Fraset tre undtagelser er afgiften i korn fra 40 til 100 % af udsædsmængden.

3 UDSÆD OG BOLVURDERING

Med forudsætningen at udsæden i hvert fald tilnærmelsesvis afspejler hvilken mængde jord, der er tale om, kan denne sammenstilling belyse, om bolet gjorde det.

Tabel 22. Lokaliteter i Århus domkapitels Jordebog, hvor både tal for bol og udsæd er oplyst

	Udsæd øre korn	Bol	øre udsæd pr bol
Torup	2	1/16	32
Tilst	42	7/2	12
Følle	32	1/2	64
Tillerup	6	1/3	18
Begtrup	8	1/4	32
	6	1/12	72
Vejlby	10-12	7/8	c.15
Grundfør	3 ½	1	3 ½
Ølsted	7	2/3	10 c

Tirstrup	21	7/4	12
Egå	5	1/8	40
Kalsted	14	7/8	16
Låsby	12	1/2	24

Der er meget store udsving i tallene. De kan næsten kun tolkes således, at bolet som målestok enten havde fjernet sig betragteligt fra eller aldrig har afspejlet en ensartet jordmængde. Fjerner man de ekstreme yderobservationer, er der 10 ud af 13 observationer tilbage med en varians fra 10 til 40 øre korns udsæd pr. bol. Det synes bl.a. klart, at enhver gennemsnitsbetragtning ville i dette tilfælde være misvisende.

En meget stor del af tallene er delelige med fire, ganske mange også med otte. Således at en fjerding (1/4 bol) og ofte også en otting altså var sat i et helt antal øre korns udsæd. Hvis vi antager, at man faktisk har forsøgt at ansætte udsæden ud fra denne firetals tabel, skal udsædstallene som de fleste andre tal altså også forstås som tilnærmelser til virkeligheden, ikke som udtryk for den nøjagtige udsæd. Det svarer til, at udsæden, som nævnt ovenfor, ofte står anført sammen med et udbytte, de førnævnte læs hø.

4 UDSÆD OG GULDVURDERING

For denne sammenligning gælder samme problemstilling som for den ovenstående.

Tabel 23. Lokalteter i Århus domkapitels Jordebog, hvor både tal for guldmarksværdi og udsæd er oplyst

	Udsæd øre korn	Værdi i mark guld	Øre udsæd pr mark guld
Lille Dalby	2 1/3	3/8	6 1/3
Tilst	42	14	3
Tved	3 1/3	2	1 2/3
Dejret	24	8	3
Begtrup	8	1 3/4	3 1/2
Vejlby	10-12	7	1 1/2
Grundfør	4 2/3	1 3/4	2 2/3
Ølst	7	4	1 3/4
Tirstrup	21	14	1 1/2
Surekær	10	2	5

Heller ikke guldvurderingen synes at være knyttet til hvor meget jord, der kunne sås på. Af ti observationer er to meget høje, de øvrige viser fra 1 1/2 til 3 1/2 øre udsæd pr guldmark. Der er langt mindre forskel i udsædstallene end tilfældet var med bolene. Med andre ord ser det ud til, at guldmarken var en mere nøjagtig beskrivelse, om end ikke særlig nøjagtig, af en jordmængde, end bolene var.¹⁵⁰

5 AFGIFT OG BOL

Nedenstående tabel er medtaget trods alle forbehold for hvor repræsentative afgifterne kan tænkes at være.

Tabel 24. Lokalteter i Århus domkapitels Jordebog, hvor både tal for bol og afgift er oplyst

¹⁵⁰ Rasmussen 1941 når et helt andet resultat.

	Bol	Afgift øre korn	Afg. pr bol i øre
Hedensted	9/8	27	24
Torup	1/16	2	32
Tilst	1	9	9
Tilst	1	9	9
Tillerup	1/3	7	21
Vejlby	7/8	10	11
Grundfør	1	5	5
Ølsted	2/3	5 1/3	8
Tirstrup	1 3/4	10	6
Nørup	3/8	4	10 c
Kalsted	7/8	12	14 c

Tager man de tre meget høje tal fra har man 8 observationer på 5-14 øre korn i afgift pr bol. Det kunne være et "normalinterval" for jordejerens udbytte af 1 bol. Omvendt kan de tre høje afgiftstal ikke være en ren tilfældighed.

6 AFGIFT OG GULDVURDERING

Tabel 25. Lokalteter i Århus domkapitels Jordebog, hvor både tal for guldmarksværdi og afgift er oplyst

	Afgift øre korn	Værdi mark guld	Afg. i øre pr mark guld
Hedensted	27	18	1,5
Tilst	19	14	1,5 ca
Vejlby	10	7	1,5 ca
Grundfør	5	1 3/4	3 ca
Ølsted	5 1/3	4	1,3 ca
Tirstrup	10	14	0,7 ca

Seks observationer er et meget spinkelt grundlag at konkludere på, men igen ser det ud som om, der er mere overensstemmelse mellem afgiften og guldmarken end mellem afgiften og bolet. Altså at guldmarken i højere grad modsvarer jordens reelle værdi end bolet.

AFLEDTE BEREKNINGER

Med alle tænkelige forbehold kan man føje de enkelte tabellers resultater sammen og bruge de intervaller, der er fremkommet ved at frasortere de fåtallige yderobservationer.

Vi så at udsæden for 1 bol lå på mellem 10 og 40 øre, mens den for 1 guldmarks jord lå på mellem 1,5 og 3,5 øre. Holder vi den lille guldmarksværdi op mod boltallene får vi 7-25 guldmark pr bol, den store guldmarksværdi giver 3-11 guldmark pr bol.

I afgift gav bolene fra 5 til 14 øre korn, guldmarken typisk 1,5. Det giver fra 3,5 til 9 guldmark pr bol.

Det er tal, der kun markerer et interval, men til gengæld et interval, der nogenlunde modsvarer de tal, der i den første relationstabel fremkom ved en direkte sammenligning af bol og guldmark.

KONKLUSIONER PÅ RELATIONSTABELLERNE

Der er i alle modstillinger af tal stor varians i deres indbyrdes forhold. I intet tilfælde kan vi altså ud fra kendskabet til et af målene slutte os til de andre. En afgift af en bestemt størrelse kan ikke lede os til, hvor mange guldmark jorden var sat til etc.

Der er meget store afvigelser i, hvor stor udsæden og afgiftsbyrden var på et bol. Det samme er tilfældet for guldmarken, men både for udsædsmængden og afgifterne er afvigelserne mindre.

Forudsat at både bol og guldmark oprindeligt i en eller anden grad tilnærmelsesvis har afspejlet jordens værdi og/eller mængde, og forudsat en kraftig udvikling i landbruget, peger tallene på, at begge jordmål i 1313 var af ældre dato, men bolsætningen væsentligt ældre end guldmarksvurderingen.

At udsæden pr bol oftest er runde tabel fra fire-tabellen kan føre til flere spinkle antagelser. For det første at også udsædstal i en jordebog som denne er foretrukket angivet som omtrentlige størrelser tilpasset en håndterlig regnestok. For det andet at det i så fald var bolet man så på ved ansættelsen: Guldmarkens udsædsmængde har på ingen måde tilsvarende runde tal.

Vægtmålet

Indledning

De danske vægtmål for ædelmetaller kan kun vurderes i lyset af komplekse europæiske målestoksforhold med rødder tilbage til romertiden. På den anden side kan der også være tale om særskandinaviske målestokke, der på uigennemskuelige måder er flettet ind i det europæiske billede. En problemstilling, der allerede ved sin formulering er for enkel, er om de danske vægtmål var "oprindelige" (fra vikingetid eller før) eller importerede, og om de stod som en stabil faktor eller undergik forandringer før og under den her behandlede periode.

De romerske mål for ædelmetalvægt og mønt voksede over i middelalderen, hvor de for en stor del, som så meget andet af den antikke arv, antog nye betydninger.

Det gjaldt den overordnede målestok *libra* (pund), betegnelsen for den sene guldmønt *solidus*, betegnelsen for den oprindelige sølv mønt *denarius* og endelig delmængden af pundet, der i romertiden også blev udmøntet, *uncia*.

Disse mål blandedes i den store karolingiske gryde og kom ud med deres egne navne, men, pundet måske undtaget, med nyt indhold og en anden mening. Pundet blev den største måleenhed, med delmål, der enten kunne være *uncia* eller *solidus*, og denaren som mindste enhed, den der repræsenterede selve mønten.¹⁵¹

Det romerske pund på 327 gram blev det mål, middelalderen især tog afsæt i.¹⁵² Pundet blev middelalderens første overordnede målestok, og den lagde sig typisk i nærheden af det romerske pund, selvom der kunne være anelige variationer, navnlig var der pund, der var væsentligt tungere.¹⁵³ Allerede på Karl d. Stores tid, hvor man forsøgte at gennemføre en centralt bestemt rigsmønt og rigsmålestok, kunne betegnelsen "pund" dække over en forskellig vægt, der formentlig kunne variere op til 30 %.¹⁵⁴ Under den senere opløsning af det karolingiske rige opstod der en stor variation af forskellige nationale og lokale pund. De varierede ikke blot fra egn til egn, man kunne have flere mål under samme styre, som i England, hvor der kendes mindst fire sideløbende pundvægte.¹⁵⁵ Det var en tilstand, der varede middelalderen ud. Vi ved i de fleste tilfælde meget lidt om hvad den egentlige vægt (gramvægt) var på de forskellige vægtmål. Man kan f.eks. hvad angår de danske kun med stor usikkerhed beregne sig til dem.¹⁵⁶

Man brugte gerne en underopdeling af pundet i enten uncer eller solidos. Pundet var som det romerske gerne delt i 12 uncer. En unce var således ideelt på omkr. 27 gram.¹⁵⁷ Opdelingen i 12 uncer fulgtes dog ikke konsekvent. Der var bl.a. også pund der deltes i 16 uncer.¹⁵⁸

Et alment og tidligt træk var, at samme mål brugtes både om penge og ædelmetal. I sin oprindelse, forudsat at man udmøntede penge af fuld lødighed, var der en vis logik i fællesmålet. En karolingisk denar vejede 1/240 del af et pund, og var den lødige var 240 mønter det samme som et pund sølv. Vægt- og møntopdelingen i 240 enheder svarede altså overens.¹⁵⁹ Men idealet om en fuld lødige mønt af en bestemt vægt kunne gennem tiden sjældent opretholdes.

¹⁵¹ Luschin 1926, Bolin 1962 s. 23-28 og 128-32; Schreiner 1948 s. 50-52.

¹⁵² Den nøjagtige vægt er dog omdiskuteret.

¹⁵³ Jvfr Luschins tabeller, 1926 s. 165-70; Runquist 1982; Witthöff 1984, s. 9-10.

¹⁵⁴ Luschin 1926 s. 160.

¹⁵⁵ Tilsvarende eksempler fra Normandiet 1204 i Jesse 1924, s. 55.

¹⁵⁶ Se afsnit om sølvvægten nedenfor.

¹⁵⁷ Dvs 1/12 af romerpundet på 327 gram. Hauberg 1900 s. 146.

¹⁵⁸ Luschin 1926 s. 162, Hauberg 1900 s. 16.

¹⁵⁹ Luschin 1926 s. 162.

Derfor kom vægtpundet og møntpundet til at repræsentere to forskellige ting, afspejlet ved at man ofte (men langt fra konsekvent) præciserede, at der mentes "pund sølv" eller "pund penge". Dertil ændrede møntpundet sig givetvis, men hvornår og hvordan er svært påviseligt, til ikke at betyde en bestemt vægt, men et antal styk, et bestemt antal mønter, typisk de nævnte 240 stk.

Når der ovenfor og i det følgende alene refereres til sølvet, når talen er om mønter, afspejler det guldets fravær i udmøntningen. I antikken var gullet i lange perioder grundlaget for møntfoden. Det ændrede sig i tidlig middelalder. Fra 755 indførtes en sølv møntfod i Karolingerriget, herefter blev der ikke udmøntet guld i Europa igen før i 13. årh.

En underinddeling af pundet i solidos frem for i uncer anvendtes især, når målet også dækkede mønten, således også med det karolingiske møntmål. På Karl d. Stores tid sattes møntmålet 1 pund til 20 solidos og en solidus til 12 denarer, altså $1 \text{ pund} = 20 \text{ solidos} = 240 \text{ denarer}$. En lignende opdeling blev almindelig i Europa (f.eks. det engelske pund), men der var også en stor mangfoldighed i brugen af målene.

Fra sen vikingetid og frem kendes et alternativ til pundet uden romersk parallel, men muligvis med skandinavisk oprindelse: marken, latinsk marca.

Marken kendes tidligst fra England i slutningen af 9. årh., vi mangler skriftlige kilder, der kan bevidne den i Skandinavien, hvor den måske også har været brugt. I 11. årh. udbredtes den til det meste af kontinentet og fortrængte til en vis grad pundet som vægtmål for ædelmetal.

Marken var fast underopdelt i 8 enheder. Delmålet kaldtes oprindelig i England, ligesom senere i Skandinavien for øre. Ved markens udbredelse til kontinentet erstattedes øren imidlertid af de samme termer for den mindre målestok som kendtes fra pundet: uncer eller solidos.¹⁶⁰

Pundet var som nævnt oftest opdelt i 12 dele, 12 uncer. 1 øre har formentlig tilnærmelsesvist været det samme som en typisk unce. Man mener det er grunden til at marken i de fleste lande og områder endte med at blive sat til 2/3 af 1 pund, at man så at sige tillempede målene så de passede sammen i en regulær brøk - middelalderen holdt af enkle brøker. Der var undtagelser: havde man f.eks. lokalt 16 uncer på 1 pund blev marken sat til 1/2 pund. Andre variationer kendes vist også.¹⁶¹

Det er ikke indlysende, at man har haft behov for at indføre et mål mere, der havde nøjagtig samme funktion som det allerede eksisterende pund. Luschin har foreslået, at årsagen kunne være, at pengepundet som ovenfor beskrevet havde fjernet sig fra sølvpundet. Man valgte så nogle steder at bruge det ene mål til sølvet og det andet til pengene.¹⁶²

Marken lejrede sig altså vægtmæssigt typisk på omkring 2/3 af et pund. Målt i forhold til det romerske pund ville det være omkr. 218 gram. Men der var som nævnt en stor diversitet mellem de forskellige middelalderlige pund, og tilsvarende var tilfældet med marken. Forskningen antager en spændvidde på 186-280 gram.

Brugt om møntfoden opdeltes både mark og pund næsten altid i (ental) solidus (engelsk shilling, tysk schilling, fransk sous, skandinavisk ørtug¹⁶³), der igen opdeltes i (ental) denarius (engelsk penny, tysk pfenning, fransk deniers, skandinavisk penning). Opdelingen af både pund, mark og solidus var næsten altid en deling i 8, 12, 16 eller 20 enheder. 1 mark kunne være på 12 solidos a 20 denarer, altså 240 denarer eller med andre mellemål være 160 eller 192 eller 384 denarer. I Skandinavien havde man en lidt alternativ underopdeling af

¹⁶⁰ Hauberg 1900 s. 16-18, Luschin 1926 s. 162-64.

¹⁶¹ Brøgger 1936, s. 82.

¹⁶² Luschin 1926 s. 162. Forklaringen er måske lidt søgt. I Danmark og Østersøområdet synes marken at være målet for både sølv og penge.

¹⁶³ Den skandinaviske variant af solidus, ørtugen, afveg dog betydeligt fra den alment europæiske brug. Der kan være tale om at man knytter en kendt latinsk betegnelse til lokal målestok, man har manglet et navn til. Der er også andre muligheder, ørtugen vil blive drøftet nøjere nedenfor.

marken, i øre og ørtug (latin: ora og solidus) men antallet af penninge eller denarer på 1 mark ligner, trods store lokale udsving i Skandinavien, det europæiske mønster: I Nordsverige gik der f.eks. 192 penninge på 1 mark, i Sydsverige 384,¹⁶⁴ i Danmark 240, altid et tal deleligt med tolv.

Problemet med at udrede sølvmålet fra pengemålet udmønter sig i forskellige analytiske komplikationer. For det første at bestemme hvad kildernes mange ubenævnte mark eller pund dækker. Det er en dobbelt problemstilling, der både rummer spørgsmålet om, hvilken størrelse eller værdi et udtryk dækker, samt spørgsmålet om, hvilken økonomisk realitet, kilderne udtrykker (graden af monetarisering, se afsnit om pengemålet). For Danmarks vedkommende kompliceres analysen yderligere af, at det almindelige mål for penge og ædelmetaller også anvendtes på kornet.

De ældste danske mål.

Som det skal vises, blev marken med tiden den altdominerende danske måltalskategori. Men i den tidlige fase (her 12. årh.) rejser der sig en række problemstillinger om målenes karakter og indbyrdes forhold. For det første var markmålet ikke enerådende. For det andet er der spørgsmålet om marken var en importeret eller selvgroet målestok. For det tredje er der den nævnte problemstilling ved tolkningen af kilderne, at marken (og i øvrigt pundet) kunne beskrive ikke alene ædelmetaller og penge, men også korn og andre naturalier. Endelig er der spørgsmålene om hvad de forskellige delmål dækkede til forskellige tider, og hvad målene udtrykte i realværdi i vore dages målestoksforhold. De to sidste spørgsmål vil blive særskilt behandlet i senere afsnit.

Man har foruden markmålet kendt til pundmålet og anvendt det mere eller mindre parallelt. Pundmålet anvendte gennem hele perioden om kornet, men i den tidlige del også med sikkerhed om penge og måske om sølvet. Desuden brugtes delmålet unce ved siden af de senere hen dominerende solidus (dansk enten skilling eller ørtug) og ora (øre).

Som nævnt kendes en tidlig mark fra engelsk område, der kunne deles i 8 øre.¹⁶⁵ Øren kendes også fra Normandiet¹⁶⁶ og brugtes endnu i Domesday Book,¹⁶⁷ men modsat marken blev øre-betegnelsen ellers kun anvendt i Skandinavien. Da marken i 11. årh. flyttede over til kontinentet, flyttede øren som nævnt ikke med, målforholdet 1:8 bredte sig, men ikke kategorien selv. Man brugte som nævnt at dele marken i 8 uncer, hvor skandinaverne alle valgte at dele i 8 øre.

Der er ikke kilder til de danske målestoksforhold før omkr. 1100, og det giver flere muligheder for, hvad oprindelsen var til den mark, der senest sidst i 12. årh. blev det altdominerende mål i Danmark. Marken kan være ældgammel og være kommet med danskerne til England, eventuelt med den ellers særskandinaviske øre. Den kan omvendt være kommet hertil fra England, f.eks. med Knud d. Store og den engelske påvirkning af dansk møntvæsen. Og endelig kan Danmark bare i almindelighed have fulgt med den kontinentale udvikling, hvor marken fik stadig større udbredelse gennem 11. og 12. årh.

Den sidste mulighed er den mindst sandsynlige løsning, bl.a. fordi vi ikke kan have fået øren fra kontinentet, hvor den var ukendt. Dertil er det betydende, at både øren og marken er fællesskandinaviske mål, hvilket taler imod en særdansk import fra England.

¹⁶⁴ Edvinsson m.fl.st. 2010 s. 71.

¹⁶⁵ Luschin 1926 s. 162; Hauberg 1900 s. 146.

¹⁶⁶ Hauberg 1900 s. 149.

¹⁶⁷ Jesse 1924 nr. 171; Steenstrup 1882 s.171ff.

Både pund og mark var generelle målestokke for vægt, og de brugtes ikke kun om penge og ædelmetaller, men også om korn og f.eks. voks, flæsk og mel. Af disse er kornmålet det vigtigste.

Kornmålet er som nævnt ikke emnet for denne afhandling, men af hensyn til de grænseflader der er mellem de forskellige mål, skal der her gives en meget kort beskrivelse af kornmålet. Kornet blev generelt som mønten og ædelmetallet målt i mark, øre og ørtug, men i modsætning til pengene var grundmålet ikke denarer/penninge, men skæpper (modius). Desuden blev pundet brugt som kornmål, i hvert fald i 1231, 1307 og 1313. Pundet var normalt større end marken, men i 1370 udgjorde kornpundet kun 1/12 af kornmarken.¹⁶⁸ Om de tidligere forekomster af kornpundet udgjorde samme andel er umuligt at sige. De senere så almindelige mål, læsten og tønden, forekommer knap i den her behandlede periode.¹⁶⁹ Det fremgår klart at skæppen, og vel dermed også ørtugen, øren og marken, er et rummål, ikke som sølvmarken et vægtmål. Der er en lang forskningsdiskussion om, hvor vidt kornmarken var ens for byg, rug og havre, og om eventuelle forskelle på regionale skæpper, en diskussion der hovedsageligt bygger på eftermiddelalderlige kilder.

Kornmarken er altså ikke umiddelbart sammenlignelig med sølv- eller pengemarken. Hvis der er nogen sammenhæng mellem målene, må det være, at 1 mark korn tilnærmelsesvis repræsenterede samme værdi som 1 mark sølv. Kornmarken ses dog at være mere værd en sølvmarken i materiale både fra 13. og 14. årh.

Kornmarkens rolle gør spørgsmålet om tolkningen af de ubenævnte mark i kilderne yderligere kompliceret. En formulering som "NN1 skylder NN2 20 mark i afgift" kan således i princippet hentyde både til sølvmålet, pengemålet og kornmålet (men næppe, som det skal vises, til guldmålet), en flertydighed der har spillet en vis rolle i den danske forskningsdiskussion.¹⁷⁰

Her er det forsøgt at fokusere på metalvægten, mens spørgsmålet om pengemarken og den yderligere anvendelse af marken som jordmål vil blive behandlet særskilt under de relevante hovedafsnit.

Det samlede billede af de tidligste danske kilder til målestoksforhold er, som det vil blive vist, netop tvetydigt. Kildematerialet er noget ujævnt fordelt. Der er et relativt fortættet materiale fra Lund i perioden 1120-50 og kun ganske få kilder herudover, mens der fra resten af 12. årh. er der mere alsidige, men stadig få og fragmentariske oplysninger. I det følgende vil beskrivelsen af 12. årh.'s kilder derfor blive opdelt i forhold til denne kildesituation.

Kilder før 1150

Der er, udover Lunds mindebog og præbendeliste, meget få af de tidlige skriftlige kilder, der giver belæg for, hvilken mønt og hvilken målestok, der anvendtes i Danmark. Der er fem omtaler af kongelige skatter, der alle anføres i mark. Den ældste af de fem er Knud d. Helliges kendte gavebrev til Lund fra 1085, de fire andre fra Niels' og Erik Lams regering. De opgiver alle beløb i ubenævnte mark.¹⁷¹ Desuden nævnes fra begyndelsen af Niels' regeringstid en

¹⁶⁸ Hvilket fremgår flere steder i Roskildebispens Jordebog.

¹⁶⁹ Læsten er nævnt i kilder omhandlende Rygen og Estland, men i det egentlige Danmark vist først fra 1330'erne. Tønden kendes før den for alvor optræder i kilderne, i hvilket omfang er svært at sige. I Ribe Oldemoders præbendeliste fra 1280'erne opgøres korn i mark, øre og ørtug, men også udtrykket "tønde jord" anvendes, det må enten henhøre til udsæd eller afgift i korn.

¹⁷⁰ Se f.eks. diskussionen om Falsterlisten under kildegennemgangen.

¹⁷¹ Knud den Helliges gavebrev til Lund fra 1085 omtaler hhv. 3 og 21 mark af en pengeskat; et udateret gavebrev fra kong Niels skænker i alt 40 mark af en skat til Odense; et udateret gavebrev fra Erik Lam, også til Odense, nævner bl.a. 4 mark af en midsommergæld; 1141 skænker Erik Lam 30 mark af øen Silde skat til Odense. 1145 nævner Erik Lam igen 10 mark af en midsommergæld fra Lund. DD 1.2 nr. 21, 35, 71, 81, 91.

bødestørrelse på 6 øre.¹⁷² Endeligt er der et svært tolkeligt kildested i Ælnoths beretning om Knud d. Hellige. Ælnoth skriver om Knuds fogeder i Nørrejylland at de gjorde uncerne til (en) solidus (dvs. at de snød på vægten).¹⁷³ Modsat de øvrige seks udsagn peger Ælnoths således ikke specielt på markmålet.

Selvom kildeudsagnene således er ganske få, fortæller de dog, at markmålet var her og var rodfæstet i begyndelsen af 12. årh..

Dette forhold bekræftes af Lundenekrologiet, den væsentligste kilde til målestoksforholdene i tiden før 1150. Materialet herfra er massivt set i forhold til, at vi ellers kun har de ovennævnte syv kilder. På den ene side har vi kapitlets mindebog (memoriale fratrum), hvor velgørere i nogle tilfælde blev indskrevet med en notits om, hvad de havde givet af ædelmetal, penge eller jord. Desuden findes der en liste over kannikkernes præbender med angivelse af det til præbendet hørende gods og indtægter. Begge lister er fra første halvdel af 12. årh.¹⁷⁴

Både målestokken mark og pund bruges her med selvfølgelighed, og det synes som om begge mål var alment kendt og brugt. Mangfoldigheden i målestoksanvendelsen synes umiddelbart at afspejle en situation, hvor man ikke i almindelighed havde lagt sig fast på én målestok. Det er vanskeligt at se et mønster i, hvorfor kannikkerne i Lund nogle gange benyttede pund, andre gange uncer eller solidos (solidos i det følgende oversat med ørtug, når sammenhængen tillader det), og kun i nogle tilfælde mark. Det indbyrdes forhold mellem målene fremgår heller ikke af de oplysninger, vi har til rådighed.

Mindebogens tidlige del (frem til 1145) har fire oplysninger om hvad det modtagne gods yder i indtægt og dertil 41 angivelser af gavebeløb.

Ydelserne er tre gange opgjort i solidos, en enkelt gang i uncer, og det fremgår ikke i noget tilfælde, om der menes sølv, penge eller evt. korn.

De omkring 41 angivelser af gavebeløb er i mark, solidos/ørtug, uncer og pund. For en god tredjedel af beløbene er det udtrykkeligt angivet at der er tale om guld eller sølv. Gullet er fem gange opgjort i uncer, to gange i ørtug, en gang i øre og en gang i mark. Gavernes mål er fordelt således (idet nogle gaver angiver flere mål):

Tabel 26. Måltal i og art af gaver i Lunds Mindebog før ca. 1145

mark 20
mark sølv 7
"mark og ørtug" 5
"mark og ørtug sølv" 1
ørtug guld 2
unce guld 5
øre guld 1
mark guld 1
pund penge 1
pund voks 1

Præbendelisten oplyser seks steder indtægter af jordegods. De er tre gange opgjort i pund, men modsat Mindebogens ene oplysning uden tilføjelsen "penge" (6, 4 og 1 pund), to gange i solidos (begge 40 solidos) og en enkelt gang i uncer (10 uncer). Det fremgår heller ikke for ørtug og uncer, om der er tale om penge, sølv eller korn.

Da både marken og øren er fraværende i såvel mindebogens som

¹⁷² DD 1.2 nr. 32.

¹⁷³ *unciarum ualentiam uix solidi precio admitttere*. I oversættelsen i Danske helgeners Levned s. 62 står "lod en øre knap gælde for en ørtug", hvilket måske nok gengiver meningen med udtrykket (jvf. Galster 1934). 1 unce var typisk 1/12 af 1 pund eller 1/8 af 1 mark, en solidus typisk 1/20 af 1 pund.

¹⁷⁴ Se oversigten i bilagene.

præbendelistens opgørelser over indtægter, kan indtægtsopgørelsernes ørtug/solidos, uncer og pund tolkes som et udtryk alene for en pund-målestok, uden at vi kan komme nærmere en afklaring af, hvad den har dækket.¹⁷⁵ Det kan heller ikke afgøres, om der blot var tale om en specialitet for Lundekapitlet, eller om kildesituationen netop udtrykker, at pundet var en ældre og vigende målestok således som det øvrige europæiske billede fortæller.

Både pundet og uncen forsvinder herefter ud af de danske kilder, de nævnes ikke i resten af århundredets kilder, fraset to-tre undtagelser.¹⁷⁶

Kilderne 1150-1200

Fra midten af 12. årh. og frem til omkring 1200 flyder kilderne en anelse rigeligere. Der er tale om enkelte jordpriser, opgørelser over skatter og afgifter, nogle bødetakster og endelig nogle gaveopgørelser.

Der er relativt mange priser på jord udtrykt ved markmålet. 1147 erstattedes en arvelod på Fyn med 16 mark sølv, et par år før blev sjællandsk gods pantsat for 5 mark guld. På Sjælland solgtes en arvelod omkr. 1160 for 10 mark sølv. Omtrent på samme tid solgtes en halv sjællandsk landsby for 52 mark sølv, mens værdien af seks bygrunde i Viborg i 1188 blev opgjort til 40 mark sølv.¹⁷⁷ Øm klostres krønike er særlig informativ med sine angivelser af guld- og sølvværdier på jord, herunder formuleringen "Hele Veng regnedes dengang blandt grundejerne kun til 30 mark guld".¹⁷⁸

Oplysninger om skatter og afgifter er ujævne. Slesvig by skyldte omkr. 1150 kongen 80 (ubenævnte) mark, øen Sild ydede 1180 en skat på 10 mark sølv, og endelig nævnes en bispetiende på 1 mark sølv, måske fra omkr. 1200.¹⁷⁹

Sorø gavebog nævner i sine ældste dele, der rækker ned til 1160'erne fire-fem steder jorder opgivet med en skyld- eller afgiftsværdi (census) i mark eller øre. Der bruges udtrykket "in censu", et enkelt sted "de censu". Udtrykkene er særegne for Sorø Gavebog i denne periode. Et enkelt sted oplyses at der er tale om pengemarken (*marcae nummorum*), ellers er det ikke oplyst, hvilken slags mark der er tale om. De nævnte bygrunde i Viborg ydede endvidere årligt 1 1/2 mark sølv i afgift.¹⁸⁰

Bødetakster blev lige fra de tidligste retskilder angivet i markmålet og dets bestanddele. Den såkaldte Arve- og Orbodemål fra Valdemars Sjællandske Lov, muligvis fra slutningen af 12. årh., nævner en lang række bøder på 3, 6 eller 40 mark foruden beløb derimellem. Tilsvarende blev nogle 4-marks bøder omkr. 1150 tildelt Ribekirken i et privilegium fra Sven Grate, 3- og 40-marks bøder blev i 1180 tildelt Odensekirken i et privilegium fra Valdemar I, mens Knud VI's manddrabsforordning fra 1200 omtaler 3-, 6- og 9-marks bøder.¹⁸¹

¹⁷⁵ Det er derfor helt utilladeligt, når C.A. Christensen 1970 s. 413 uden videre argumentation antager, at der i alle tilfælde er tale om pengepund, og at målestokken var 1 pund = 20 solidi = 240 denarer/penninge. Han må desuden antage at uncen i samme kilder ikke har noget med pundet at gøre – i modsat fald er hans udregning her misvisende. Christensens udregninger er endnu et eksempel på, at øvelsen først og fremmest er at finde tal der kan bekræfte andre tal, uanset deres sandsynlige udspring.

¹⁷⁶ Med to undtagelser. I Lunds Mindebog er der under 20.12. med hånd efter 1170 noteret 1 unce penge. Og i abbed Vilhelms levned nævnes at Absalon ved Vilhelms ankomst begavede de nyankomne munke med 5 pund penge. Danske Helgenlegender, bd. 2. s. 218. Vilhelms levned er fra begyndelsen af 13. årh., det er fundet i Paris, men forfatteren virker bekendt med danske forhold og kan have været munk i Nordsjælland. Uncen nævnes i opgørelsen over en pavelig kollekt i 1282, men den ene omtale kan næppe tages til indtægt for, at målet brugtes i Danmark.

¹⁷⁷ DD 1.2 nr. 99, 86, 126 og 130; 1.3 nr. 6 og 152.

¹⁷⁸ Øm-krøniken s. 12-13.

¹⁷⁹ DD 1.2 nr. 91 og 96; 1.3 nr. 89 og 181.

¹⁸⁰ Oplysningerne fra Sorø er nærmere behandlet i afsnittet om skyldmarksvurderingen. Viborg: DD 1.3 nr. 152.

¹⁸¹ DD 1.3 nr. 89; 1.4 nr. 24.

Foruden bøderne, der kan gå til skadelidte, kongen eller begge, er der i Arve- og Orbodemål enkelte erstatninger beregnet ud fra skadens omfang: En tand erstattes med 1 mark, en finger med 2 mark sølv. Sår der medfører, at der skal pilles ben ud af kroppen erstattes alt efter skadens omfang med 2 1/2 ørtug, 2 øre, 1/2 mark eller 6 øre.

I Arve- og orbodemål er kun et enkelt mål, erstatningen for afhuggede fingre, udtrykkeligt i sølv, resten er slet og ret "mark". Det forklares ikke i loven selv, men generelt må der være tale om pengemark (modsat sølvmark) ved angivelsen af bødetakster: Vi ved fra den kun lidt yngre Skånske Lov at bødetaksterne her var i mark penge, der udtrykkeligt kun var en tredjedel så gode som sølvmarken. Da taksterne her følger mønstret fra Arve- Orbodemåls bøder med 3, -6- og 40-marks bøder etc., må også sidstnævntes bøder forstås som pengemark, ellers ville der være en meningsløs forskel på de to landsdeles bødesystemer.

Af gaveopgørelser kender vi ud over gavebogen fra Lund kun til, at Valdemar I i starten af sin regering skænkede 1 mark guld til forarbejdning af sin fars skrin, samt at abbed Vilhelm skænkede sine medbrødre årligt 1 mark sølv til bespisning.¹⁸² Lundekapitlets såkaldte Ældre Gavebog (Liber daticus vetustior – herefter bare Gavebogen) anlagdes omkring 1145, som afløser for Mindebogen, og videreførtes de næste 200 år. Her er et noget større fokus på velgørerne end i Mindebogen, men i de tidligste indførsler (slutningen af 12. årh. og begyndelsen af 13. årh.) er der stadig kun få i denne sammenhæng brugelige indførsler.¹⁸³ Der er fire opgivelser om udbyttet af jorderne i hhv. mark, øre og ørtug, hvoraf de to er opgivet som mark eller ørtug "penge". Et sted vurderes noget løsøre til 18 mark sølv. Kun en enkelt gave er ikke i gods, den er på to mark guld. Endelig nævnes 8 mark penge som betaling for en messe.¹⁸⁴

Endelig er få enkeltstående meddelelser: 1188 blev en kappe købt for 12 mark sølv (en overraskende høj pris). På samme tid nævner abbed Vilhelm udgifter til en pavelig udsending på hhv. 30, 50 og 100 mark samt på 4 mark sølv.¹⁸⁵ Det er mere usikkert hvad oplysningen om, at ærkebiskop Eskil havde deponeret 370 mark sølv i Troyes-vægt i Paris, kan sige om danske forhold, det samme gælder Jaromir af Rygens gave til Roskildekirken, hvor de af gods på Rygen modtog 1 skæppe korn af hver plov og med hver skæppe en penning.¹⁸⁶

Sammenfatning

I 12. årh.'s kilder optræder målene pund, unce, mark, øre og ørtug, alle kun i deres latinske former. Danske former (mark, øre og ørtug) forekommer først i Arve- og Orbodemål, som i øvrigt også rummer den eneste omtale af penningen.

De skriftlige kilder til de danske mål er bortset fra Knud d. Helliges gavebrev fra 1085 ikke tidligere end begyndelsen af 12. årh. Det store materiale fra Lundekapitlet fra første halvdel af århundredet viser en broget anvendelse af mål. Der bruges både pund og mark med overvægt af det første, mens det ikke i alle tilfælde kan afgøres, om de mindre mål, unce og ørtug, er delmål af pundet eller marken eller af begge. Der kan ikke ses noget mønster i, om målene havde forskellige funktioner i forhold til, om de beskrev guld, sølv eller penge. Derimod er det muligt, at man (i Lund) alene brugte pundmålet ved opgørelse af indtægterne af sit jordegods.

De få øvrige kilder fra denne periode bruger alle entydigt markmålet. Kun Ælnoth afviger herfra, men han kan som "tilflytter" muligvis have brugt mål han

¹⁸² DD 1.2 nr. 122; 1.3 nr. 52.

¹⁸³ Udgiveren Weeke har kunnet skelne hænderne, som han har kunnet placere inden for en tredjedel af et århundrede (f.eks. anden tredjedel af 1200-tallet).

¹⁸⁴ Se opgørelsen bagerst i bogen. Her er også den første angivelse af kornmål i kilderne: Under 13.1. omtales en kornvægt på 16 ørtug (XVI solidos annone).

¹⁸⁵ DD 1.3 nr. 152; Abbed Vilhelms breve 1 nr. 25 (Danmarks riges Breve 1.3 s. 316ff).

¹⁸⁶ DD 1.3 nr. 32 og 196.

kendte hjemmefra. Det er således muligt, endog sandsynligt, at de senere forsvundne kategorier, pund og unce, kun har været anvendt i en særlig lundensisk eller evt. skånsk sammenhæng.

Efter 1140'erne ophørte brugen af pund og unce om ædelmetaller og penge. Nøjagtigt hvordan og hvor hurtigt er umuligt at sige. De to tilfælde fra årtierne omkr. 1200, hvor hhv. unce og pund nævnes kan evt. læses som tegn på en langsom udfasning. Pundet levede dog videre som mål i andre sammenhænge og ses som kornmål i 1231.¹⁸⁷

Efter 1150 synes markmålet at være brugt ved værdisættelse af jord og løsøre, ved fastlæggelse af skatter og afgifter og som mål for bødesystemet, altså vel nok alle områder, der involverede brugen af penge eller ædelmetaller.

Værdisættelse af jord synes at være opgjort i guld eller sølv, mens bødesystemets ubenævnte mark, evt. med få undtagelser, henviser til pengemål. Af de mange gaver til Lund er en del opgjort som sølv eller guld, men omkring halvdelen er i ubenævnte mark, der ikke umiddelbart lader sig forklare. På samme vis er det usikkert om de mange indtægter fra jordegods, igen især fra Lund, er i penge eller sølv. I anden halvdel af 12. årh. ses en enkelt afgift til Lundekapitlet samt til Sorø Kloster at være opgjort i penge, mens en indtægt af grunde i Viborg var i sølv. Langt de fleste opgørelser er også her i ubenævnte mark og ørtug og kan principielt også referere til kornmarken. Nøjagtig den samme problemstilling stiller sig med hensyn til øvrige kongelige eller kirkelige skatter og indtægter.

Spørgsmålet om hvor udbredt brugen af pengemarken som særligt mål var, og hvornår den holdt sit indtog, vil blive drøftet i starten af hovedafsnittet om pengemål. Ørtugens (solidus) indplacering som enten en del af pund- eller markmålet behandles i det følgende afsnit.

Markens bestanddele

Den danske mark er på et tidspunkt lagt fast i et firstrengnet målsystem med målene mark, øre, ørtug og penning (i kornmålet skæppen frem for penningen). Marken var på 8 øre (orae eller horae), 1 øre var på 3 ørtug (solidos) og 1 ørtug på 10 penninge (denarii). En mark var altså 24 ørtug eller 240 penninge.¹⁸⁸ Den korte skrivemåde for forholdet er således 1:8:3:10. Spørgsmålet er hvor oprindelig denne sammenstilling af fire mål i ét system er. Forholdet behøver ikke have været etableret ved den her behandlede periodes start, selvom vi kan finde de enkelte delmål i kilderne.

Et af problemerne med at kunne påvise målestoksforholdet er, at man sammenlignet med vor tid udtrykte sig mere ukonventionelt i sin håndtering af måltallene og deres indbyrdes forhold. Hvor vi altid ville vælge at skrive 5 kr. og 25 øre frem for 525 øre, gør det samme sig på ingen måde gældende i 12. årh. En gave fra omkr. 1200 nævner således gods, der gav 9 øre og 1 ørtug, og andet gods, der gav 20 ørtug i afkast. Det første tal kunne, hvis det kendte mål gjaldt, skrives som 1 mark 1 øre og 1 ørtug, det andet tal som 6 øre og 2 ørtug, men det blev de altså ikke. Der er ikke tale om løbsagtig adgang med tallene her, men en naturlig følge af at marksystemet var grundlæggende anderledes opfattet end vort decimalsystem.

En anden vanskelighed er, at især de tidlige kilder simpelt hen sjældent er nede på det niveau, hvor de små målestokke anvendtes. De store gaver og opgørelser kan i reglen nøjes med mark, mens landskabslovenes bødesystem har 3 øre som generel minimumssats.

¹⁸⁷ KVJ Hovedstykket.

¹⁸⁸ 288 penninge eller 12 på 1 ørtug er også foreslået, ikke i stedet for 240 penninge, men som lokal variant. Se nedenfor i underafsnit om målestoksforhold.

Penningen

Den mindste enhed, penningen, kan have været mindste mål i sølvmålet, men vort kendskab til den stammer alene fra pengemålet.

Penningen forekommer stort set ikke i de tidlige kilder. Den nævnes 1193 i en kryptisk formulering i en gave fra fyrst Jarimar af Rygen.¹⁸⁹ Saxo nævner omkr. 1200, om Erik Ejegods tid, altså ca. 100 år før Saxos beretning skrives, at en skæppe byg dengang kostede en penning.¹⁹⁰ Ellers finder vi først penningen i Arve- og Orbodemål og i Skånske lov fra årtierne omkr. 1200, hvori den optræder ganske lidt og gerne som udtryksmåde: "Selv hvis han kun stjal en penning, er han en tyv" og "hun skal ikke have så meget som en penning".¹⁹¹

Uanset kildernes manglende udsagn, må i det mindste de udmøntede pengestykker længe før de nævnes skriftligt dog have haft et navn og en plads i et målestokssystem. At dette også i 12. årh. kaldtes en penning er sandsynligt og en tilladelig deduktion fra senere beskrevne målestoksforhold.

Penningens relative fravær i kilderne fortsætter de næste århundreder, der er som nævnt ikke mange kilder, der bevæger sig ned på skillemøntens niveau.

Ørtug

Ørtugen optræder først under sit danske navn i den sjællandske Arve- og orbodemål og ikke så længe efter i Skånske Lov, men den forekommer i øvrigt meget sjældent i lovteksterne. Før landskabslovene kendes ørtugen kun under sit latinske navn, solidus. Solidus var anvendt ud over Europa og kunne have flere betydninger, men var oftest 1/20 af et pund. Når der står solidus i de ældste Lundkilder, hvor målene er mere varierede og uklare end i de senere danske kilder, er det således ikke givet at der henvises til markens danske delmål, ørtugen.

Solidus bruges i de ældste Lundlister (før 1150) i alt fem steder som målestok for det beløb, der ydedes af jorden, pund eller unce bruges ligeledes fem steder, marken slet ikke. Det synes således en mulighed, at man tidligt har brugt solidus som en brøk af pundet, ikke marken, uden at vi er i stand til at komme tanken nærmere end dette. Mistanken grunder især i, at solidus ikke blandes med de andre regneenheder: Selv et stort antal af solidos brydes ikke op i mark (eller pund) eller andre af målene, som det f.eks. ses med de to opgørelser på 40 solidos i Lunds præbendeliste. Det er kun tilsyneladende, at der i Lunds Mindebog er en sammenhæng i den flere gange forekommende tilføjelse til en persons navn: *marca et solidus* (f.eks. under 4.5. *Ulf. marcam et solidum*). Ofte er om en person bare noteret med "mark", hvilket kun kan forstås som en gave til kapitlet. Men hvorfor så mange lige præcis har givet en mark, og endnu mere sært præcis en mark og en ørtug, er mystisk. Endvidere er disse "besværgelser" indført mellem linjerne. Måske angiver de bare, at man vil huske velgørers gavmildhed. "Mark og ørtug" kan betyde "mere end en mark" eller måske "sølv og guld".¹⁹²

Frem til omkring 1200 optræder solidus/ørtug stadig kun i Lund-sammenhæng i forbindelse med kapitlets præbender. Ærkebiskop Asser omtalte 1133 2 bol, der hver ydede 40 solidos, mens ærkebiskop Eskil 12 år senere omtalte værdien af en række af sine godsgaver, de fleste opgjort i mark, nogle (af de mindre) i

¹⁸⁹ DD 1.3 nr. 196.

¹⁹⁰ Saxo 12. bog, kap. 3.

¹⁹¹ Penninge nævnes fem steder, de ovennævnte citater er §219-20 om hor og §151 om tyveri. Desuden §152, at kvinden ikke kan sælge for mere end 5 penninge uden mandens tilladelse, samt ledingsretten, hvor styresmanden har ret til hver femte penning af ledingen.

¹⁹² Solidus knyttes to steder til guldværdi i Mindebogen 8.2 og 29.5. Imod taler at der et enkelt sted er hæftet sølv på formlen mark og ørtug. For taler vendingen 29.5: *Sueno laicus. S. marcam argenti et solidum auri.*

solidos. Der er formentlig tale om afgifterne af jorden.¹⁹³ Desuden skænkede Eskil i 1145 beløb til sine medbrødre i kapitlet opgjort i både mark, øre og solidos, der her må henvise til ørtugen.

I Arve- og orbodemål sattes bødetaksten 2 1/2 ørtug for bestemte sårskader. Desuden bruger loven udtrykket: "ørtug og øre og hver penning, de havde krav på" om en arvefordeling. Endelig bruger den omregningen at 2 øre [penge] er det samme som 2 ørtug sølv (herom i afsnit om pengemålet).

Skånske lovs bestemmelser om fordeling af bødebetalning mellem slægtens medlemmer fastslår, at man ikke deler bøden længere ned end til en ørtug. I Skånske lov står desuden det kryptiske "2 øre så gode som 4 ørtug penge".¹⁹⁴ Det kan, som det vil blive vist, ikke være en oplysning om forholdet mellem sølv og penge.

Der er endnu en kryptisk passage i landskabslovene, knyttet til ørtugen, der ikke lader sig forklare ud fra de kendte målestoksforhold. Som nævnt erstattedes sårskader iflg. Arve- og Orbodemål §175 efter skadens alvor med beløb i en stigende skala på 2 1/2 ørtug, 2 øre, 1/2 mark og 6 øre. med 1/2 mark lig 4 øre er der en vis jævn rytme i de sidste 3 tal, men de 2 1/2 ørtug står i underlig kontrast: Man skulle have forventet et mere regulært heltal som 1 øre på skalaens nederste trin, altså f.eks. 1 øre, som altså iflg. Arvebogen eget udsagn andetsteds skulle være 3 ørtug. Denne tilsyneladende usikkerhed skal ses i lyset af, at Arve- og orbodemål og Skånske lov kun har de nævne ganske få henvisning til ørtugen.¹⁹⁵ Der er dog andre trinvis beløbsfølger i lovene, der heller ikke har helt indlysende skalaer.

I begyndelsen af 13. årh. bruges ørtug i Lunds Gavebog både om kornværdi og pengeværdi, men begge dele kun en enkelt gang. I Sorø Gavebog anvendes ørtugen op mod 1200 i sammenhænge, hvor det er vanskeligt at se om der er tale om ydelser af jorden eller en egentlig jordvurdering (census). Men ørtugen ses altså anvendt i de mange sammenhænge, hvori også marken indgik, og den anvendtes på denne tid med sikkerhed ud over skånske sammenhænge. Herefter ses den oftere i kilderne, især ved angivelser af jordværdier, når de mindre jorder skulle værdiansættes. Jordmålene i KVJ's Lollandsliste og Falsterliste, begge vel fra første halvdel af 13. årh., er hyppigt opført i ørtug (som delmål af skyldmarken, se afsnittet Skyldmarken). I KVJ's øvrige lister nævnes ørtugen sjældent, men det kan også her forklares ved, at indtægterne er af en sådan størrelse, at marken som målestok generelt var tilstrækkelig.

En mulig betragtning ud fra de foreliggende kilder er således, at ørtugen indtil måske omkring 1200 især brugtes i Lund/Skåne og først på denne tid fik fodfæste i de øvrige landsdele. En anden mulig betragtning er, at ørtugen ikke oprindelig var en del af markmålet, men først blev det i løbet af 12. årh. Betragter man opgørelserne over indtægter af jorden i hhv. Lunds Mindebog og Præbendeliste, springer det i øjnene, at hverken mark eller øre optræder som mål. Af de ti oplysninger, vi har, er de 3 i pund, 2 i uncer og 5 i solidos. Man skal ikke generalisere dette udsnit af tal ud over den tid og det sted de optræder, men en mulig følgeslutning er, at Lundekapitlet i begyndelsen af det 12. årh. talte deres løbende indtægter i et pundmål, som de enten opdelte i uncer eller solidos, og hvor den solidus der omtales således ikke behøver være magen til markmålets senere kendte ørtug. Man bør dog afholde sig for at byde på, hvilken nøjagtig størrelse i målsystemet, denne solidus evt. udgjorde.¹⁹⁶

Det kan grundet kildematerialets beskaffenhed ikke ligefrem ophøjes til antagelser, men betragtningerne skal ses i lyset af, at det ikke kan afgøres om

¹⁹³ DD 1.2 nr. 56 og 88. Se diskussionen af kilden under afsnittet De tidlige Lundkilder.

¹⁹⁴ Også dette udsagn vil blive drøftet nedenfor i afsnittet om pengemålet.

¹⁹⁵ Aakjær 1936 s. 178 (om førmiddelalder) udtrykker også tvivl om hvor fast ørtugen lå. Hauberg 1900 s. 151 foreslår at 1 ørtug oprindelig kunne betyde 1/2 øre (af øre og tve).

¹⁹⁶ Hvis et pund som i flere udenlandske mål var 1 1/2 mark og som det ofte sås kunne opdeles i 20 solidus, var 20 solidus det samme som 36 ørtug ifølge det senere kendt markmålstal, altså 1 solidus knap 2 ørtug. Men det er kun en af mange mulige beregninger. C. A. Christensens alt for ureflekterede brug af denne beregning omtales andetsteds.

ørtug/solidus var en oprindelig del af den danske målestok, og at talforholdet mellem mark og örtug ikke kan aflæses i de tidlige kilder. Det hører også med i billedet, at de firstrengede skandinaviske målestokke adskiller sig fra hovedparten af de europæiske, hvor man som nævnt gerne brugte en trestrengt målestok.

Øre

Øren levede ligesom örtugen et meget tilbagetrukkent liv i 12. årh.'s kilder. Den nævnes ganske vist allerede under kong Niels, hvor en bøde siges at være på 6 øre,¹⁹⁷ Men i de tidlige Lundkilder, Mindebogen og Præbendelisten, anvendes øren slet ikke. Det skal ses i lyset af, at örtugen til gengæld anvendes, endog med store størrelser som 40 örtug, der kunne være valgt skrevet som et antal mark og øre (efter den senere kendte målestok som 13 øre og 1 örtug eller som 1 mark, 5 øre og 1 örtug).

Ærkebiskop Eskils opgørelse over sine egne gaver til Lund fra 1145 er svært tolkelig hvad angår målestokke. Nogle få af de mange gavebeløb er i øre. De mange jorder nævnt er foruden i bol kun opgjort i mark og örtug, der er formentlig her tale om indtægterne af jorderne. I en ny opgørelse fra omkring 1170 bruger Eskil nu også øre-angivelser om nogle indtægter af jorder, der tilhører præbender indstiftet efter 1145-brevet.

Ligeledes omkring 1170 nævnes der på Sjælland øre i forbindelse med en jordværdi: 10 øre skyldjord (terra in censu).¹⁹⁸ I Sune Ebbesens gave til Sorø fra 1186 bruges øren igen om jordværdier, men opgjort i guld: jorderne opgives enten i mark guld eller (de mindre) i øre guld.

Endelig i 1198 på Sjælland markerer øren undtagelsesvis en betalingsmålestok, her nævnes indtægt på 9 øre af nogle jorder.¹⁹⁹

I de ældste landskabslove lige før og efter 1200 er øren til gengæld helt integreret og hyppigt benyttet som mindstemål ved opgørelse af bødestørrelser. Og efter denne tid er øren synlig i kilderne som fast integreret del af de forskellige sider af målestoksforholdet.²⁰⁰ Ørens fravær i kilderne indtil da kan igen forklares med, at det meste af kildematerialet ikke bevæger sig længere ned i målestok end marken, men det kan ikke forklare, at örtugen anvendes relativt hyppigere.

Modsat alle de nævnte forbehold er der klare tegn på, at øren er gammel, nogle betragter den som ældre end marken (i Skandinavien).²⁰¹ Den var som nævnt kendt i England fra omkr. 900 og valgtes dertil som mål i hele Skandinavien.

Ørens optræden eller mangel på samme i de tidligste kilder er således særegen. Den spiller imidlertid en afgørende rolle i landskabslovenes bødesystem og må vel have gjort det længe inden, de blev nedskrevet, sådan som det måske afspejles i den nævnte bøde i øre-beløb fra kong Niels' tid. Ellers ses øren før 1198 kun anvendt ganske få gange og kun i Eskils brev fra 1145 som noget der ligner en regneenhed for konkrete betalinger. Om vi kan tolke noget ud af dette er svært at sige.

En mulighed er, at øren og örtugen levede hver deres liv i de forskellige økonomiske sfærer og først samledes i samme system i forbindelse med anvendelsen af marken som værdimåler ved jordvurdering (dvs den sjællandske skyldmarksvurdering), det vil sige i det senere kendte målestoksforhold 1:8:3:10, som måske først her endelig fastlagdes (se flg. afsnit). Det er i forbindelse med jordværdier at vi først ser dem optræde sammen. Men det er naturligvis kun en strøtanke, som højst har en smule understøttelse i et par af de tidlige loves kryptiske oplysninger om örtugen.

¹⁹⁷ DD 1.2 nr. 32.

¹⁹⁸ DD 1.3 nr. 4.

¹⁹⁹ DD 1.3 nr. 253 (Sorø gavebog).

²⁰⁰ Dog først for alvor synligt i KVJ.

²⁰¹ Brøgger 1936.

Målestoksforholdene

Forholdet mellem marken, øren, ørtugen og penningen har været selvfølgelig, og en dansker fandt det næppe nødvendigt at forklare forholdet for en anden dansker. Det er derfor meget naturligt fra en udlænding, der har været uvant med målene, at vi får brugelige oplysninger. Den pavelige indsamler Gervasii, der i 1334 som en fremmed ikke fandt målestoksforholdet selvfølgelig, noterede i sit regnskab at "10 penning skånsk = 1 ørtug, 3 ørtug = 1 øre, 8 øre = 1 mark".²⁰² Enkelte andre rent danske kilder oplyser dele af forholdet eller giver indirekte det samme resultat: Den såkaldte Skanørlov angiver i en toldsats at 1 ørtug er det dobbelte af 5 penninge²⁰³. Loven kendes fra sent i 14. årh., men formodes at være af ældre oprindelse, hvilket dog ikke kan påvises. Endelig giver en indførsel under 28.5. i Lunds gavebog²⁰⁴ alle forholdene mellem mark, øre, ørtug og penninge, idet regnestykket på en gårds ydelser går op, hvis man benytter det ovenfor opgivne forhold. Indførslen i gavebogen er ifølge udgiveren Weeke med hånd fra midt i 14. årh.²⁰⁵

Ingen af disse kilder, der vel tilsammen bekræfter forholdstallet, kan altså dateres til før midten af 14. årh. Til oplysning om 12. og 13. årh. er der kun brudstykkevis hjælp:

Tabel 27. Kilder til oplysning om markens delmål

Sorø Gavebogs opregning af Sune Ebbesens godsgave ca. 1186. Her tælles guldværdier opgivet i mark og øre sammen på en måde, der kun passer, hvis 1 guldmark er 8 øre²⁰⁶.

Andreas Sunesens parafrase af Skånske lov. I tre tilfælde omtaler parafrasen et beløb på 30 penninge, hvor dens forlæg, Skånske lov, skriver 1 øre.²⁰⁷

En indførsel i Lunds Gavebog fra begyndelsen af 13. årh. sætter 1/2 mark penge til 4 øre.²⁰⁸

Den yngre redaktion af Valdemars Sjællandske lov fra midten af 13. årh. forklarer en mark (penge) som 8 øre²⁰⁹. Skånske lov kan desuden med lidt god vilje tolkes derhen, at der går 8 øre på en mark penge.²¹⁰

Landskabslovenes har udsagn om ørtugen, der ikke er overensstemmende. Forudsat at forholdet mellem sølv og penge her var 1:3 som det direkte angives andre steder i landskabslovene, fører Arve- og Orbodemåls udsagn om, at 2 ørtug sølv er det samme som 2 øre penge til, at 1 øre = 3 ørtug.

²⁰² DD 2.11 nr. 152.

²⁰³ Poul Jhs. Jørgensen 1940 s. 118-19.

²⁰⁴ 3 mk + 3 øre + 2 øre + 7 1/2 ørtug + 15 penninge sættes til 4 mark.

²⁰⁵ 28.5 Årtid for Esbern Wæthirs [Vædder?] kaldet Sanger, som gav kapitlet en gård i Harlösa som årligt yder 4 mark penge, af hvilke gives kannikerne 3 mark, fabrica 3 øre, vikarerne 2 øre, de fattige 7 1/2 ørtug, kløkkerne i tårnet 15 penninge. Det giver at 7 1/2 ørtug og 15 penninge tilsammen er de sidste 3 øre. Hvis vi sætter 1 ørtug = 10 penninge og 1 øre = 3 ørtug passer ligningen: 4 mark = 3 mark + 3 øre + 2 øre + 3 øre.

²⁰⁶ Sorø Gavebog s. 468. I kilden tælles gods op på 11 mark guld minus 2 øre, 6 øre, 12 mark, 1 fjerding guld (1/4 mark), 2 mark, 6 mark 2 øre, 1 mark, 5 øre. Summen angives til 34 mark 5 øre. Hvis fjerdingen ansættes til 2 øre (1/4 mark) passer regnestykket.

²⁰⁷ §65, 97, 98 i parafrasen.

²⁰⁸ 13.1 En halv mark penge deles op i to gaver på hver 2 øre.

²⁰⁹ Sidst i tyveretten oplyses at man ved tyveri af 1 ørtug skal erstatte den bestjålne med en ørtug og kongen med 1 mark minus 1 ørtug. Har man stjålet for 1 øre, skal man tilsvarende bøde til skadelidte med 1 øre og kongen med 7 øre. Logikken fortsættes for større beløb, og det fremgår at de 7 øre skal forstås som 1 mark minus 1 øre.

²¹⁰ Nogle steder kan Skånske Lov læses sådan, at der går 8 øre på en mark, men det er meget usikkert: en bøde kan efter forseelsens omfang stige fra 2 øre til en halv mark og videre til 6 øre, hvilket antyder at den halve mark er lig med fire øre (§97). Tilsvarende Arve og Orbodemål. Men andre steder i loven er den trinvis mere ujævn.

Til gengæld peger Skånske Lovs udsagn at 2 øre svarer til 4 ørtug penge på forholdet 2 ørtug på 1 øre.²¹¹

Markens opdeling i 8 øre og 240 penninge samt guldets opdeling i 8 øre synes således at kunne påvises på landskabslovenes tid, mens ørtugens plads i systemet er vanskeligere at håndtere. Det er derudover tilladeligt at gå ud fra at sølvmålets opdeling svarede til guld- og pengemålets.

Muligheden for at der i stedet for 240 penninge gik 288 penninge på en mark, eller at de to målforhold begge brugtes, optræder hyppigt i litteraturen, faktisk forbløffende ofte i forhold til hvilket kildemæssigt belæg, der er for sidstnævnte mulighed.

Der er grundlæggende kun to kilder, der taler for de 288 penninge. Den ene er en kvalitet ved en hel kildegruppe, nemlig vægten af de tidlige vstdanske mønter. Den anden er en indførsel i Roskildebispens Jordebog fra 1370.

P. Hauberg konstaterede ved vejning af de jyske mønter fra perioden omkr. 1070-1240, at de konsekvent var lettere end de østdanske. Ud fra opfattelsen at en pengemark i udgangspunktet var en vægtenhed, samt antagelsen at vægten af den jyske og østdanske mark var ens, konkluderede Hauberg, at der måtte være gået flere penninge på en mark i Jylland end i resten af landet og foreslog 288 penninge. For perioden 1145-1240 nævnte han endog 384 penninge på marken som en vstdansk mulighed.²¹²

Haubergs egne vejninger fra sidstnævnte periode synes dog knap at bekræfte hans mening: De ganske få nørrejyske typer er ganske vist små over hele perioden, mens Slesvig-mønt fra Knud VI og Ribe-mønt fra Valdemar II nærmer sig den østdanske i vægt.²¹³ Mønternes udsagn peger altså højst på en jysk/vstdansk målestok med 288 penninge i tiden før omkr. 1200.

Der er ikke nogen specifik vstdansk indikator på forholdet mellem penninge og mark i de tidlige skriftlige kilder. På den tid, hvor vi får kilder på forholdet, peger de entydigt, med en enkelt undtagelse, på forholdet 240 penninge på 1 mark.

Der er dog tillige en østdansk undtagelse om markmålet brugt som jordmål. Det var Paludan-Müller, der i Roskildebispens Jordebog fra 1370 fandt en sammentælling af nogle penninge (skyld)jord, hvor 1 ørtug sættes til 12 penninge.²¹⁴ Udregningen er utvivlsom rigtig nok, men Erslev afviste kildestykket som bindende, iflg. ham blandedes kornmål og evt. også udenlandske mål på denne tid sammen med og influerede på jordmålet.²¹⁵ Det sikre er, at jordebogens udsagn om dette spørgsmål er selvmodsigende, der

²¹¹ Idet muligheden af at de 2 øre er i sølvmålet synes meningsløs.

²¹² Hauberg 1900 s. 149-50; 1906 s. 324. For perioden o. 1070-1146 vejede Hauberg de østdanske penninge til mellem 0,79 og 0,97g. Han sluttede deraf, at der havde været en idealvægt på 0,91g, det vil udregnet give 240 penninge på 1 mark. For de jyske penninge sluttede han sig til en idealvægt på 0,76g, udregnet 288 penninge på marken. Bendixen 1977 følger Hauberg, men synes at brede perioden ud til 1075-1300. Ligeledes TDM s. 108 og 120. Grønder-Hansen 2000 s. 81 afviser en fast inddeling i 288 penninge med begrundelsen at der lejlighedsvis også kunne være flere end det. Niels Ludvig Rasmussen afviser de 288 jyske penninge begrundet i manglende belæg, KLNMI indgang Mark.

²¹³ Hauberg opregner mønttyper fra Slesvig under Knud d.6. på K6 4,3g, 8g, 8-8,5g, 8,5g, 8,6g og 9,4g. Ribe-typerne under Valdemar II var på 4,9g, 5,3g, 8g, 8,8-10,2g, 9,8g, 9-10,3g, 10,4g.

²¹⁴ I jordebogen angives direkte at 1 ørtug er 10 penninge. Et andet sted synes en beregning at kunne vise, at 1 ørtug er 12 penninge: s.97 Snekkerup, Ramløse hrd. "1 øre jord nemlig 30 penninge jord". Der er underforstået et "habet": David Petersen (habet) samme sted 1 øre jord nemlig 30 penninge jord. s.62 Veddinge: Her har man 27 øre jord fordelt på 15 gårde. De 15 gårde angives med hver deres tilliggende. Det giver i alt: 1/2 mk, 17 øre, 16 1/2 ørtug og 18 penninge jord, hvilket kan reduceres til at 1 øre = 1 1/2 ørtug + 18 penninge. Det giver 1 1/2 ørtug = 18 penninge altså 1 ørtug = 12 penninge. Det hedder at gårdene "habet" x øre/penninge jord og yder x pund korn. Jvf Erslev 1898 s. 8-9. Også omtalen af en plovskat på 18 penninge for hver plov kunne tolkes derhen, at de 18 penninge repræsenterede det runde tal 1 1/2 ørtug, men det er en meget spinkel tolkning. Jvf. afsnittet om Valdemar II's møntreform.

²¹⁵ Erslev 1898 s. 8-9. Også Aakjær 1926-43 s. 122-23.

oplyses også mere direkte, at der gik 240 penninge jord på 1 mark.²¹⁶

En opdeling af marken i 288 bestanddele kan derimod muligvis findes i kornmålet. I senere middelalder skelnedes mellem bygmarken og rugmarken, idet der på den første gik 288 skæpper, på rugen 240 skæpper.²¹⁷ Samme forhold kan have været gældende i den her behandlede periode, uden at vi direkte kan aflæse det. Det er muligvis en medvirkende grund til, at historikere og numismatikere så ofte har følt sig kaldet til at fremhæve de 288 penninges mark.²¹⁸

Tilbage står, at de 240 penninge på marken må anses for at være den gældende norm med en mulig undtagelse for den tidlige jyske pengemark.

Sammenfattende betragtninger

De spørgsmål, der her er stillet til de ældste mål og målestoksforhold, udelukker på ingen måde at målestokkene og deres indbyrdes forhold var oprindeligt, hvilket her vil sige fra før det omtales i de skriftlige kilder. Der er endog meget der taler for et oprindeligt forhold.

Det kan næppe være tilfældigt, at man i det øvrige Skandinavien brugte samme målestok som i Danmark: 1 mark a 8 øre a 3 ørtug. Antallet af penninge på marken kunne dog være svingende. Der var både lokale forskelle og forskelle på, hvilken substans der skulle måles (sølv, penge, jord). I Sverige gik der i nord 8 penninge på ørtugen, i syd 16.²¹⁹ I Norge gik der tidligt 10 penninge på ørtugen, men da mønten på et tidspunkt gik ned i vægt, øgedes forholdet til 20 penninge. Den norske Bjarkøyeret, dateret til 12. årh., er muligvis den ældste skandinaviske kilde, der angiver målenes indbyrdes forhold, dog uden ørtugen: 1 mark = 8 øre = 240 penninge.²²⁰ Målet blev ligesom i Danmark også brugt som jordmål og med samme faste forhold mellem de 3 store mål og et afvigende antal penninge på ørtugen. I Norge gik på jordmålet typisk 20 penningebol på 1 ørtugbol,²²¹ I Nordsverige (tidligst 13. årh.) som med mønten 8 penninge land på 1 ørtug land.

Der er kun få betragtninger i den her behandlede litteratur over, hvor tidligt systemet lå fast. Nogle daterer det ud fra vægten af vægtlodder til senest fra vikingetiden, hvilket er en lidt skarp tolkning af loddernes ujævne vægtstørrelser (se afsnittet Sølvvægten).

Øren omtales ofte som værende ældre end ørtugen, og flere forhold peger da også i retning af ælde. For det første synes der ikke at være noget importeret ved øren. Den latinske form er ikke indlånt, det er ora eller hora, altså en direkte latinisering af øre. Dernæst optræder øren som nævnt allerede i dansk influeret sammenhæng i England omkr. 900 som 1/8 af marken.²²²

Ørtugens latinske form solidus er derimod indlånt, og solidus kan muligt i tidlig tid have været brugt som delmål af pundet. Om det er dette anderledes solidus der har ført til landskabslovenes selvmodsigende beskrivelser af ørtugen er en mulighed blandt flere.

Der er en tendens til at øre og ørtug bruges i hver sine sammenhænge i 12.

²¹⁶ Roskilde Jordebog s.97 nævner to gange, at der gik 30 penninge jord på 1 øre jord. Mens opgørelsen over Veddinge s. 62 ved sammentælling giver det nævnte resultat på 1 1/2 ørtug = 18 penninge.

²¹⁷ Udfordringen er tillige at skønne hvad der så menes med "1 skæppe korn". Aakjær 1936 s. 200 har i Roskildebispens Jordebog fundet 1 læst byg på 288 skæpper, i 15. årh. synes forholdet alment kendt. Erslev fastholdt, at der generelt gik 10 penninge på 1 ørtug korn.

²¹⁸ 288 penninge: Poul Rasmussen KLN, Skyldvurdering; Poul Rasmussen 1975 s. 39; 1975 s. 40; C.A. Christensen 1969 s. 412. Alle de nævnte steder uden kildereference. Aakjær 1926-41 s. 123 fejllæser Erslev og refererer ham for at mene, at der gik 288 penninge skyldjord på 1 mark. Erslev 1898 s. 8.

²¹⁹ Edvinsson 2010 s. 71.

²²⁰ Skaare 1995 s. 49. Dateringen af Bjarkøyeret: Iversen 1994 s. 5.

²²¹ Steinnes 1936 s. 142.

²²² At den engelske øre skulle have dansk oprindelse anføres som regel, men spørgsmålet er vist til diskussion.

årh., en tendens der dog kan være tilfældig, de sparsomme kildeoplysninger taget i betragtning.

Det sikre er at senest i begyndelsen af 13. årh., hvor marken var blevet enerådende målestok på en række områder, var forholdet 1:8:3:10 mellem mark, øre, ørtug og penninge lagt fast.

Sølvvægten

Det følgende vil alene dreje sig om det altdominerende markmål, idet jeg vil se bort fra det sporadisk optrædende pund i begyndelsen af perioden. Det skal dog erindres, at markmålet først med sikkerhed var det alment brugte mål i løbet af 12. årh.

Som det er beskrevet, må det antages for givet, at sølvmarken brugte de samme delmål, øre og ørtug, som den bedre dokumenterede pengemark. Dertil skal det pointeres, at sølvet alene udtryktes i vægtmål, andre muligheder synes ikke indlysende at være til stede.

I almindelighed, og før 1231 udelukkende, fremstilles sølvvægten alene i "mark" eller et af delmålene. I KVJ og herefter med jævne mellemrum nævnes en mere specifik markvægt, hyppigst "den større" vægt eller "Roskildevægten". Dertil bliver det op mod 1300 og i 14. årh. udbredt at referere til den kølnske vægt: "100 mark sølv efter den kølnske vægt" etc.

Det synes umiddelbart at pege på, at der ikke var én markvægt, men flere. De spørgsmål, der rejser sig vedrørende sølvvægten er således flerstrengede. Der er dels spørgsmålet om hvilken faktisk vægt (i gram) sølvmarken repræsenterede, men nu udvidet til et antal forskellige markvægte. Der er spørgsmålet om, hvordan man skal tolke de forskellige vægtbetegnelser. I det tilfælde at de kan konstateres at repræsentere en forskellig vægt er deres relative forhold væsentligt når de kildeudsagn, der benytter dem, skal benyttes. Endelig er der det helt uomgåelige problem med, hvordan vi skal tolke de udsagn, der ikke nævner en specifik vægt, hvilken mark er da her underforstået?

Et problemfelt, der her vil blive oversprunget, er sølvets lødighed. En forventet og accepteret lødighed er selvfølgelig afgørende for, at et vægtmål kunne bruges som mål for udveksling. "Rent sølv" var med tidens teknik højst omkr. 95% rent,²²³ men lødigheden kunne dertil variere.²²⁴ Der er dog ikke tegn på, at man til ét vægtmål forventede en bestemt lødighed, til et andet en anden lødighed. Således skulle de nedenstående betragtninger kunne stå sig, selvom lødigheden her opfattes som en konstant faktor.

Den metrologiske problemstilling

Spørgsmålet om vægtmålene er en del af en særlig historisk disciplin, den metrologiske, hvis præmisser der ikke her er gjort forsøg på at udforske udtømmende. En af disciplinens varemærker er en bestræbelse på at nå frem til helt nøjagtige mål, for middelalderens vægtmåls vedkommende gerne en præcis gramvægt med to eller tre decimaler.²²⁵

Der er for det første spørgsmålet om det overhovedet er muligt at nå en sådan grad af nøjagtighed. For det andet er det tvivlsomt, om resultatet vil være

²²³ Hauberg 1900 s. 322; Edvinsson m.fl. 2010 s. 74: 95-96%; Luschin 1926 s. 202: 93-96%, Skaare 1995 bd.1, s. 55: 90%.

²²⁴ Luschin 1926 s. 181; Edvinsson m.fl. 2010 s. 74; Balle 1987 s. 24-25.

²²⁵ Jvf. Runquist 1982; Witthöff 1979. Middelalderen stillede sig derimod typisk tilfreds med en omtrentlig sammenhæng. Runquist 1982 s. 3 og 130 beklager f.eks. ved sin gennemgang af Pergolotis beregninger på de forskellige vægtes indbyrdes forhold fra 1340, at Pergoloti tilsyneladende stiller sig tilfreds med at bruge afrundede tal.

relevant for nogen som helst anden historisk disciplin end metrologiens egen, og lige så tvivlsomt er det, om det var relevant for tiden selv.

Der stiller sig store hindringer i vejen for at opfylde metrologernes ønske om nøjagtige mål, således som det er tilfældet med de fleste andre spørgsmål til middelalderen.

Tidens egne tal hjælper os ikke. De middelaldermål, vi ikke længere bruger, efterlod sig ikke en konverteringstabel, da de gik ud af brug. Og har målet overlevet op til vor tid, som det f.eks. er tilfældet med pundet, kan vi alligevel ikke gå ud fra, at de dengang beskrev det samme.

En vej til oplysning i spørgsmålet er de vægtlodder, som der bl.a. er mange af fra skandinavisk vikingetid. Det må understreges, at lodderne kan være en hjælp, men at man ikke skal drage for præcise konklusioner ud fra tusind år gamle lodders nuværende vægt. Den ofte anvendte øvelse med at beregne ud fra senere kendte standard- eller normallodder rummer de samme faldgruber som beregning ud fra senere kendte vægtmål.²²⁶

En altafgørende hjælp for metrologerne er nogle få overleverede relationer af typen: 10 lokale mark sølv svarer til 9 mark kølnsk. De fører i sagens natur heller ikke i sig selv til en nøjagtig bestemmelse af vægten i gram. For at tilføre beregningerne substans er man nødt til at hente eksakte tal fra senere tiders mål, for så vidt de overhovedet kan pege tilbage på middelalderen, det gælder f.eks. det engelske pund og 19. årh.'s mark kølnsk. Kan man tilføre datiden bare én fast vægt, kan man derfra ved hjælp af relationerne beregne sig til en række andre.

Der er flere faldgruber i spørgsmålet. Vægtmålet kan ændre sig over tid og har gjort det.²²⁷ Det vil sige, at f.eks. en viden om kølnervægtens størrelse i 19. årh. ikke umiddelbart kan overføres til tidligere perioder.²²⁸

Selvom nøjagtighed er uopnåelig er det dog stadig muligt, og ønskeligt, at danne sig en i hvert fald omtrentlig forestilling om hvad vægtmålene beskrev.

Mens vægtmålenes decimaler er til diskussion er der til gengæld nogenlunde enighed om, i hvilken omeget målene ligger. I dansk sammenhæng er det vægten af den nævnte kølnske mark, der kan føre os et skridt på vejen. Den kølnske mark blev i 1821 defineret til at være på knap 234g, og man antager så enten at den vejede det samme eller en anelse mindre i middelalderen.²²⁹ Det ender i tal på omkr. 233g eller lidt under. Den engelske sølvmark (Towermarken) skulle have omtrent samme vægt, og det engelske pund, der var 3/2 af marken altså knap 350g.²³⁰ Den kølnske vægt var udbredt som fælles målestok i europæisk sammenhæng, og den anvendtes også i dansk sammenhæng fra 1224 og frem, fra slutningen af 13. årh. meget hyppigt. Ud fra beskrivelse af forholdet mellem dansk og især kølnsk vægt kan vi således beregne os frem til tilsvarende omtrentlige danske mål – forudsat at vi stoler så nogenlunde på kølnemarkens omtrentlige vægt.

Vi har tre indgange, der kan føre os frem til en fornemmelse af, hvilken gramvægt de danske og skandinaviske vægtmål repræsenterede.²³¹ Den ene er en tolkning af vægten på de vægtlodder, der er fundet. Den anden er vejning af mønter, ud fra den diskutale forudsætning at møntmarken vægtmæssigt svarede til sølvmarken, at veje mønterne selv.²³² Og endelig har vi i de skriftlige

²²⁶ Balle 1987 s. 24-28; Runquist 1950 s. 16 m.fl.st., 1982 s. 59-67.

²²⁷ Runquist 1982 s. 1 og 78.

²²⁸ Faktisk var fastsættelsen af kølnemarkens vægt i 19. årh. et forsøg på at afhjælpe, at marken havde forskellig størrelse lokalt.

²²⁹ Luschin 1926 s. 165; KLN M Vikt sp. 57.

²³⁰ jvf. Faurholdt-Jensen 1990.

²³¹ Man regner som regel de skandinaviske vægtmål i mark for at være nogenlunde ens (hvad det danske og svenske også bevisligt var i 1282), dvs inden for en 10-grams margen. Ud fra den forudsætning tolkes skandinaviske vægtlodder under et.

²³² Man må antage, at det antal mønter der ifølge møntfoden udgjorde en mark, også oprindeligt har vejlet 1 mark og senere i hvert fald tilnærmelsesvis har gjort det. Men der var, som det vil blive omtalt under afsnit om pengemarken, en ret bred margen for, hvad (i

kilder som nævnt opgivelser over, hvor stor den danske vægt var i forhold til nogle af de udenlandske.

Vægtlodder

I datidens handel, især før pengeøkonomiens gennemslag, har vægtlodder været vigtige, og de har naturligvis været findelt ned i mindre størrelser, så man har kunnet præcisionsveje. I princippet kan man altså beregne vægtmålet ved at finde lodder med den fulde vægt (marken) den halve, fjerdedelen, ottendedelen etc. Loddernes vægt kan imidlertid knap i sig selv give en indikation på hvilke vægtmål man havde, dertil er størrelserne for uens og usikre. Man kan tilgå dem med en tase og se, om de nogenlunde kan indpasses i den, sådan som det også er blevet gjort. Under den forudsætning at den skandinaviske vægt (normalt regner man med at også vikingerne brugte marken) var i omegnen af 2/3 af det romerske pund (2/3 af 327g = 218g), sådan som marken ofte var i Europa, og at den som bekendt var opdelt i ottendedele og firetyvendele (1 mark = 8 øre = 24 ørtug), kan man prøve at få vægtserierne på lodderne til at passe ind. Et forventet resultat skulle da være lodder på f.eks. godt 200g, 100g, 50g, 25g og 8g (1 mark, 4 øre, 2 øre, 1 øre, 1 ørtug).

Med lidt god vilje, idet loddernes vægt spredt sig over et stort interval, kan man ad denne vej beregne en dansk vikingetids-mark på omkr. 200g, snarere lidt under end lidt over.²³³ Antal af fundne vægtlodder fra middelalderen er væsentligt færre. De synes at pege på en lidt højere markvægt end i vikingetiden. Et ofte fremhævet blylod i Lund fra 12. årh. vejer 216g og antages gerne at repræsentere 1 mark.

Resultatet beror som sagt på at man på forhånd antager i hvilken omegn det burde ligge, og at man tolker lodderne ind 1:8:3-systemet. Alligevel giver lodderne alene i denne tolkning et interval for middelalder-marken på 199-230g²³⁴, for vikingetidens mark på 180-215g.²³⁵ Der er dertil genstridige lodder inden for dette system, og endelig kan man vel egentlig ikke være sikker på at man i vikingetiden, hvor fundene er flest, overhovedet vejede efter en speciel dansk (skandinavisk) vægt, jvf. de mange udenlandske mønter i de danske møntfund fra denne tid.

Pengenes vægt

Den anden indgang er pengene selv. Igen må vi arbejde med materialet ud fra bestemte forudsætninger, her at det antal mønter, der oprindelig gik på 1 mark, skulle forstås som dele af en vægtenhed. Altså at en oprindelig i princippet lødig dansk sølv mønt, da vi jo brugte at der gik 240 penninge på 1 mark, skulle veje 1/240 af marken, og at dette vægtforhold i princippet bestod, selvom møntens lødighed ikke gjorde det. Under den forudsætning behøver man sådan set bare veje 1 mønt og gange vægten med hhv. 10, 30 og 240 for at finde vægten på 1 ørtug, 1 øre, og 1 mark.

Så enkelt er det naturligvis ikke. De mønter, vi graver frem, er typisk slidte af brug og af tiden i jorden, så de næppe nu holder deres oprindelige vægt.²³⁶ Men heller ikke dengang de var nye, ville de kunne lede os til målet. Udmøntningen i datiden var næppe indrettet med et moderne præcisionsmål for øje. Møntens vægt kunne variere, selv inden for samme serie. Man var bevidst om problemet, som var, at en undervægtig mønt jo også indeholdt mindre sølv. Derfor brugte man, formentlig oftest, at afveje mønterne al marco, efter gennemsnit.²³⁷

De danske mønter var da også af varierende vægt, selv inden for samme prægning. Hauberg vejede omkr. 1900 alle datidens kendte typer fra perioden

dansk sammenhæng) 240 mønter vejede.

²³³ KLNLM Mark sp. 422-24.

²³⁴ Aakjær 1936 s. 179.

²³⁵ KLNLM: mark; KLNLM: vikt sætter intervallet for begge perioder til 180-228g.

²³⁶ Malmer 1980 s. 61.

²³⁷ Luschin 1926 s. 216.

1157-1241.²³⁸ I øst vejede de overvejende fra knap 0,8 til omkr. 1g med en over tid svagt stigende tendens. I vest (mest Slesvig og Ribe) vejede mønten 0,6-0,7g frem til omkr.1200, hvorefter vægten steg til nogenlunde det østdanske niveau.²³⁹ Går man ud fra den østdanske og senere jyske mønt på 0,8 til 1g vil beregningen med 240 penninge på 1 mark give fra 192 til 240g på marken, inden for det interval skulle markens vægt altså ligge. Tager man hensyn til slitagen, altså at mønterne oprindeligt vejede mere end nu, må man antage, at det virkelige tal (hvis der var et sådant) ikke er i den laveste ende af intervallet.

Der er over tid forskelle i vægten. Et enkelt fund på nøjagtigt 240 penninge, nemlig Bonderup i Vestsjælland fra 1065/70, vejede omkr. 270g. Georg Galster vejede 5739 mønter fra møntfundet i Vorre ved Århus fra 1290'erne. Mønterne vejede 5485g, i gennemsnit 0,95g. Det ville give 228g på marken. Generelt vejede mønterne i den sidste del af perioden omkr. 1 gram.²⁴⁰ Der var til gengæld også (jyske) mønter af væsentligt mindre vægt først i 13. årh.

Det mest indlysende resultat af vejningerne er, at penningen vægtmæssigt stod i et omtrentligt men ikke veldefineret forhold til vægtmarken, uanset hvilken vægt man tillægger marken eller hvor mange penninge man tæller på den. Det andet resultat er, at tallene, hvis pengenes vægt overhovedet kan tages til indtægt, generelt peger i retning af en mark på godt 200g.

Vægtmålenes indbyrdes relationer

Den tredje, og bedste, mulighed for at få en forståelse af sølvvægten er at se på de tilfælde, hvor den sammenlignes med andre og bedre kendte vægtmål.

Sammenligningen forudsætter, at vi midlertidigt tilsidesætter de omtalte forbehold over for bestemmelsen af de europæiske vægtmål i almindelighed, i dette tilfælde Troyes-marken og den kølnske mark. Hjælpen kommer især fra kuriens kollektorer, der i deres opgørelser for præcisionens skyld omsatte det indsamlede danske sølv til andre for kurien bedre kendte mål.

I 1282 sættes 1 mark sølv i "dansk vægt" til 8/9 af 1 mark sølv i Troyesvægt.²⁴¹ Troyesmarken sættes gerne til omkr. 245g²⁴², hvilket beregnet giver en "dansk" sølvvægt på knap 219g.

En anden kurial indberetning fra 1334 giver mulighed for at sammenstille "Roskildevægten" med den kølnske vægt, da begge vægtmål i teksten omregnes til Toursgroter. Det er dog et problem at teksten angiver to forskellige mål for den kølnske mark. Først sættes marken til 5 skilling Toursgroter, men lige efter står, at 4 skilling 10 groter (4 5/6 skilling) er det mere realistiske.²⁴³ Det første mål giver et forhold mellem Roskildevægten (som angives til 4 1/2 skilling groter) og den kølnske vægt på 9:10, det andet forholdet 27:29. Hvis den kølnske mark havde den senere vedtagne vægt på 234g, var Roskildemarkens vægt altså enten 210 eller 218g. Vejede den kølnske mark, som en stor del af forskningen insisterer på²⁴⁴, snarere omkr. 230g, vejede Roskildemarken tilsvarende enten 207 eller 214g. Da forholdet 27/29 mellem målene synes mest sandsynligt kan vi indskrænke intervallet for Roskildemarkens vægt til 214-

²³⁸ Hauberg 1906 s. 349-67.

²³⁹ I Slesvig øges vægten allerede under Knud VI, i Ribe først under Valdemar II. Spørgsmålet om der i Jylland kunne tælles 288 penninge på 1 mark er drøftet ovenfor. En penning på 0,6g eller 0,7g ville ganget med 288 give 1 mark på 173g til 201g.

²⁴⁰ Galster 1932; TDM s. 108.

²⁴¹ DD 2.3 nr. 33. 120 mk sølv dansk ansattes til 106 mk 5 1/4 unce i Troyesvægt. Kilden er dog ikke præcis og en anden af dens opgørelser giver et resultat nærmere 6/7 dansk sølvmark på en Troyesmark.

²⁴² Bl.a. Hauberg 1900 s. 147; Runquist 1950 s.17.

²⁴³ DD 2.11.152. 1 mark i Roskildevægt sættes lig 4 1/2 skilling toursgrot (1/2 skilling = 6 grot), 1 mark kølnsk 5 skilling af samme. Lige efter at den kølnske sølvmark sættes til at være 5 skilling toursgrot værd, siges det "men for så meget kan den ikke sælges", og senere i samme tekst sættes 1 kølnsk sølvmark til det lidt mindre 4 skilling 10 grot. Mest sandsynligt er den mest umage relation fra 1334 den rigtigste, alene fordi man næppe havde noget brændende ønske om at benytte et besværligt omregningstal.

²⁴⁴ Luschin og Aakjær ovennævnte steder. Her er ikke taget stilling til diskussionen om den lave kølnervægt, jvf. Runquist 1950 s. 98.

18g.²⁴⁵

I 1341 sættes i en dansk kilde 1 mark "lødigt sølv" til 5 skilling groter, det samme som den kølnske i 1334 og dermed en vægt på mindst omkr. 230g.²⁴⁶ Der kan ikke være tale om samme mål som det i 1282- og 1334-indsamlingerne. Men heller ikke beregningerne fra 1282 og 1334 behøver, trods at facit ligger nær hinanden, være udtryk for samme vægt. Vi ved fra andre kilder, at der var mindst to og sikkert flere vægtmål i brug.

De i Danmark anvendte sølvvægtmål²⁴⁷

Første gang vi møder en særlig benævnelse på den sølvvægt, der anvendes, er i forbindelse med løsesummen for Valdemar II i 1220'erne, som i hvert fald en gang opgjordes i mark sølv "af den kølnske vægt". At man i sammenhængen brugte tysk vægtmål over for de tyske kidnappere er vel naturligt, men herefter blev kølnsk vægt (fra anden halvdel af 13. årh.) et ofte brugt vægtmål også i danske transaktioner og i 14. årh. særdeles hyppigt anvendt.

Det hænder i langt færre tilfælde, at sølv specificeres i danske særmål. Første gang er i KVJ's hovedstykke fra 1231.

I KVJ's hovedstykkets sjællandske del nævnes fem gange, at sølvet er i den "større vægt" (*in maiori pondere*). I den jyske del omtales en enkelt gang den "mindre vægt" (*in minori pondere*). Den store vægt omtales senere i 1260 (Sønderjylland) og i 1316 (Sjælland). Den mindre genfindes kun en gang mere, i 1240 (Ribe).²⁴⁸ Det tæller ikke helt i denne sammenhæng, at der i 1312 nævnes en "mindre mønt" (Århus), og at der i 1316 i et privilegium til Stralsund angives at de kan sælge deres forskellige varer "i stor eller lille vægt efter dansk vægt".²⁴⁹

Foruden denne skelnen mellem mindre og større vægt, er sølvvægten i en række tilfælde angivet med lokalbetegnelse, således som det også var almindeligt i Europa (Køln-, Troyes-, Tours-mark etc.). Den hyppigst nævnte er Roskildevægten, der bruges fire gange, alle i sjællandsk sammenhæng (1282, 1297, 1308, 1334). "Sjællandsk vægt" nævnes 1241. "Dansk vægt" bruges foruden i 1282 i 1299 (Jylland) og 1313 (Skåne). I forbindelse med ærkebispens Johannes Grands erstatningskrav i processen mod kongen nævnes to gange "lundensisk vægt" og en gang "skånsk vægt" (1297, 1299, 1300), der må formodes at være den samme som den lundensiske. Endelig bruges der på Sjælland 1282 termen "lovlig vægt", der imidlertid ikke kan gives nogen sigende tolkning i forhold til denne problemstilling.²⁵⁰ Der er til gengæld ikke nogen "jysk vægt" i kilderne.²⁵¹

²⁴⁵ Idet jeg antager, at den pavelige kollektor mod bedre vidende foretrak at bruge den "nemme" brøk 9/10 frem for 27/29, men i sidste instans opgav. Antagelsen indikerer dermed, at forholdet 9/10 kan være brugt i daglig praksis af samme årsag.

²⁴⁶ DD 3.1 nr. 209.

²⁴⁷ Se kildeoversigten under bilagene.

²⁴⁸ DD 1.7 nr. 46; 2.1 nr. 316; 2.7 nr. 399.

²⁴⁹ DD 2.6 nr. 495; 2.7 nr. 398.

²⁵⁰ Se oversigten over kilder under kilde gennemgangen bagerst.

²⁵¹ Det er alene fra Runquist vi har begreberne Jyllandsvægt og den modsvarende Valdemarsvægt, der begge indimellem dukker op i litteraturen. Runquist antager, at der var to forskellige danske vægte på KVJ's tid, hhv. den jyske og den sjællandske vægt. Den første kalder han derefter Jyllandsvægt, den anden Valdemarsvægt. Hans udgangspunkt er antagelsen, at den jyske mark bestod af 288 penninge af samme vægt som de 240 penninge, den østdanske mark bestod af. Altså var den jyske mark 288/240 eller 6/5 af den østdanske mark og ud fra forudsætningen at den østdanske mark var 217,5g nås resultatet 262g på Jyllandsvægten. Da Haubergs antagelse om, at der i Jylland gik 288 penninge på marken alene bygger på, at de jyske mønter forudsættes lettere end de østdanske (se afsnittet om markens bestanddele), har Runquist ikke meget empiri at have sin forudsætning i. Det er et skoleeksempel på, den spekulative metodes evne til at lade beregninger gå forud for kildematerialet. Tilsvarende kritik i Rasmussen 1975:1 s. 17. Runquist angiver selv s. 23, at argumenterne er "hentet ud af selve kilderne", Runquist 1950 s. 15-25.

Det er meget vanskeligt at afgøre, hvad disse betegnelser henviser til. Om der virkelig var et (større) antal lokale vægtmål, eller om mange af betegnelserne blot markerede, at der var tale om lokal, modsat udenlandsk vægt. Det sidste kan for en stor del være tilfældet. I Johannes Grands tilfælde var sølv i lybsk vægt f.eks. blevet omtalt i forhandlingsforløbet, der desuden ledes af en pavelig gesandt. Måske havde man derfor behov for at pointere, at beløbene var i lokal vægt. Den sjællandske vægt er omtalt ved en tilskødning til Antvorskov af Otto af Braunschweig, det samme kan her være tilfældet: Man vil understrege, at det ikke er den kølske vægt der henvises til.

Brugen af "dansk vægt" i 1299 sker imidlertid i en ren jysk opgørelse, tilsvarende omtalen af dansk vægt 1313 ved en ren skånsk transaktion.²⁵² At man brugte tillægsbetegnelsen "dansk" om vægten i en intern dansk transaktion kan for så vidt være en reaktion på, at en udmåling i kølsk vægt var blevet så almindelig, også i interne danske dokumenter, at fremhævelsen af "dansk" blot skulle udelukke en misforståelse om at vægten skulle forstås som kølsk.

Man kan altså argumentere for, at antallet af vægtmål kan reduceres. Alligevel er der stadig et utal af tolkningsmuligheder. De oplysninger vi har synes endog at være selvmodsigende:

Tabel 28. Beregninger af de danske sølvmåls vægt

Dansk vægt kunne som vist beregnes til omkr. 219g i 1282-kilden

Men i 1282, hvor der som lån udbetales en sum dels i kølsk vægt, dels i Roskildevægt, siges det "idet hver mark sølv efter begge vægte er at regne for 5 mark penge".²⁵³ Altså en Roskildevægt på 230-34g.

I Sorø klostets gavebog er der tre steder nævnt et lån på 100 mark sølv i 1316. De to gange omtales det som af kølsk vægt, det tredje sted som "af den store vægt". Altså Den store vægt = 230-34g.²⁵⁴

Roskildevægt er (af mig) ifølge 1334-kilden beregnet til 214-18g og er i kilden udtrykkeligt væsentligt mindre end den kølske vægt.

I 1341 sættes "1 mark lødigt sølv" til samme antal Toursgroter som den kølske vægt i 1334, altså omkr. 230g.²⁵⁵

Summen af de divergerende udsagn er altså, at den store vægt er omkr. 230g, den danske vægt 219g, Roskildevægten enten omkr. 230g eller 214-18g. Den lille vægt har vi ikke nogen hjælp til.

Det kan ikke lade sig gøre at acceptere alle udsagn som udtryk for den præcise vægt. En ting er at Roskildevægten fremstår med to forskellige mål:

Roskildevægten var i 1282 udtrykkeligt lig den kølske vægt, i 1334 lige så udtrykkeligt en brøk af denne. At Roskildevægten skulle være faldet eller Kølvægten forøget mellem 1282 og 1334 synes ikke at være det mest sandsynlige svar på problemet. Det bedste bud er at antage, at långiveren i 1282 satte en kurs, der lå mellem de to vægtes egentlige værdi men tættest på den tungestes, så han var dækket nogenlunde ind. Holder dette hypotetiske udsagn, er vi bragt ned på tre mål: dansk vægt = 219g, den større vægt = 230-34g, Roskildevægt 214-18g. Dertil skal målet "den mindre vægt" forklares.

Det basale problem er et helt andet. Nemlig at langt de fleste sølvmarksopgivelser, ud over dem i "kølsk", hverken er i "dansk", "Roskilde" eller noget som helst andet. Det er bare "mark sølv" eller "mark rent og prøvet sølv". Man kan altså ikke umiddelbart aflæse, om der bag udsagnene gemmer sig den større eller mindre vægt eller eventuelt den kølske eller roskildensiske. Det er dog muligt at nærme sig en realistisk antagelse om forholdet. Med

²⁵² Det er værd at notere sig, at man her i Skåne bruger "dansk vægt", selvom ærkebispens få år før har brugt betegnelsen "skånsk vægt". Det kunne være en indikator for, at der var tale om den samme vægt.

²⁵³ DD 2.3 nr. 20.

²⁵⁴ DD 2.7 nr. 399.

²⁵⁵ DD 2.11 nr. 42.

Sorøskilden i hånden, så usikker den end er, kan man forsigtigt gætte på at den "store vægt" henviste til den kølnske, og at det var den usædvanlige, den sjældent brugte. At den lille vægt altså var den almindelige og den der mentes, når intet andet var angivet. Så ville KVJ skulle tolkes på den måde, at de lejlighedsvis omtaler af den "større vægt" netop betoner forskellen til den almindelige vægt. Der følger umiddelbart heraf, at det også var den lille vægt, der mentes, når termen "dansk" blev brugt.²⁵⁶

Det skal understreges at de pavelige udsendinges omregningstabeller ikke nødvendigvis udtrykker en matematisk sandhed. De runde tal, de anvender, kan næppe tænkes at svare nøjagtigt til virkelighedens vægtes indbyrdes forhold. De har søgt tilnærmelsesvis tal, der var håndterlige, når posterne skulle udregnes. Den pavelige indsamler Gervasiis opregning fra 1334 viser det tydeligt. Han sætter 1 kølnemark = 5 skilling grot med bemærkningen om at så meget er den ikke værd, men ønsket om at have et rundt 5-tal at regne med har i første omgang været afgørende for ham. Senere i teksten føles misforholdet til virkeligheden alligevel for stort, og Gervasi selv "devaluerer" kølnemarken (med 4%) til 4 skilling 10 penninge grot. Ved sammenligning mellem den "danske vægts" 219g og Roskildevægtens 214-18g skal denne usikkerhedsmargen ved indsamlerens praksis tages i betragtning.

Konklusioner

Den såkaldte mark af "mindre vægt" var givet på 215-20g nogenlunde svarende til enten Roskildevægten eller den "danske vægt" eller begge. Det er muligt at de tre vægtmål ligefrem var identiske, men det behøver på ingen måde at være tilfældet. Den "større vægt" synes at være sammenlignelig med den kølnske vægt, en vægtmark på 230-34g.

Konklusionen er ikke grænsebrydende, det er en kendt tolkning blandt de mange tolkninger, litteraturen kan fremvise.²⁵⁷

Der kan have været, og var sikkert, flere lokale mål end disse, f.eks. den nævnte "lundensiske vægt", om hvilken vi ikke kan sige mere, end at den i så fald formentlig har ligget i intervallet mellem den mindre og den større vægt.

Det væsentlige i sammenhængen er dog, at den større og den kølnske vægt, i hvert fald til og med 1334, var de undtagelsesvis benyttede, hvor man netop præciserede forholdet. Den mindre vægt var den alment benyttede, og den der var underforstået når man på skrift og tale blot omtalte "sølvmarken".

Det fører endeligt frem til, hvordan man kan regne videre ud fra de sølvsmål, vi har oplysninger om. Forskellen på den mindre og større vægt var på 5-8%, hvilket svarer til, at en ejendom til værdi af 20 mark sølv i kølnsk vægt skulle være sat til 21-22 "almindelige" mark lodige sølv.

Guldet

I det samlede billede af betalingsmidlerne og deres indbyrdes forhold er vurderingen af guldets rolle også væsentlig, selvom det ganske vist kun spillede en diminutiv rolle. Set i lyset af den europæiske udvikling er det tjenligt at dele undersøgelsen i to perioder, før og efter omkr. 1260, hvor guldet igen blev udmøntet i Italien og guldmønt derefter efterhånden blev taget i brug

²⁵⁶ Der er kildeudsagn der ikke kan bringes til at stemme sammen med dette billede, eller med hinanden for den sags skyld. Der er ovenfor argumenteret for at 1282-kildens sidestilling af Roskildevægten med den store kølnske mark må begrundes som en form for overslag. 1341-kildens sidestilling af en almindelig mark sølv med den kølnske vægts værdi må tilsvarende skyldes ønsket om et håndterligt overslag eller en ændret praksis på denne tid.

²⁵⁷ Rasmussen 1975:1 s. 17 med henvisning til Runquist 1950. Runquist sidestiller dog den mindre vægt med sin selvopfundne Valdemarsvægt på 219g, mens han sætter Roskildevægten til 210,47g, s. 98-99; Jvf. Aakjær 1936 s.180.

i Nordeuropa.

Der var ingen dansk udmøntning af guld i perioden, og der cirkulerede, som det vil blive vist, ikke før (måske) sent i 13. årh. udenlandske guldmønter. Det svarer nogenlunde til forholdene i det øvrige Vesteuropa, fraset visse Middelhavsregioner.²⁵⁸ Når guldet optræder som værdi eller målestok i Danmark, må det følgelig, i hvert fald frem til omkr. 1300, formodes at være opgjort i vægtmål.

Kildemæssigt står man generelt over for de samme problemstillinger med guldets som med sølvet. Dog kræves der også særlige tilgange til det ædlere og sjældnere metal. Herunder om man kan se guldets optræde der, hvor det var forventeligt.

Man kan i fundene ikke forvente at møde guldets som det der kaldes "tilfældigt tabt", således som numismatikernes karakteriserer enkeltfund af mønt. Det må antages at man var mere omhyggelig med guld end med de ikke særligt lødige sølv mønter, der er så rigelige fund af. Omvendt burde guldets være til stede i fund der afspejler en opsparing eller en formuende persons eller institutions hastigt nedgravede rigdomme.

I de skriftlige kilder gør samme skelen sig gældende. Det kan ikke forventes at indtægterne af bøndernes jordleje blev opgjort i guld. I den modsatte ende ville det være naturligt, at de meget store summer, der udveksledes på højt politisk/økonomisk plan i forbindelse med f.eks. medgift, pantsættelser og løsesummer, var opgjort i guldmålet. Midt imellem er de mange oplysninger om gaver og testamenter, der er med meget varierende summer.

En særlig kildegruppe er de kilder, der knytter guldmålet til transaktioner med eller værdiansættelse af jord. Det drejer sig især om jordebøger, indtægtslister og købsaftaler, men til dels også om gavebøger. De vil blive kort refereret her for at gøre billedet af guldmålets anvendelse komplet, men de mange særlige problemstillinger, der rejser sig i dette spørgsmål, vil blive drøftet under afsnittet om jordmålene.

Guldets udbredelse

I Lunde kapitlets mindebog er der otte indførsler før 1150 der angiver gaver opgjort i guld. Der er fire anført i uncer, to i ørtug (solidus), en i mark og en i øre.²⁵⁹ Efter disse tidlige Lund-indførsler ses der fra hele landet kun guldgaver med udtrykkelige udsmykningsmæssige formål. Eneste undtagelse er en gave, der nævnes i Lunds gavebog, fra 1219. Her skænkede ærkediakonen Andreas 2 mark guld til kirkens fabrica.

Men heller ikke kilderne til guldudsmykning er særligt mangfoldige.²⁶⁰ Kongen skænkede omkr. 1160 Esrum kloster 1 mark guld til forgyldning. 1201 testamenterede ærkebiskop Absalon 8 1/2 mark guld til forgyldning af en messehagel og lysekrone. Omkr. 1250 testamenterede ærkebiskop Uffe 13 mark guld til en prædikestol.²⁶¹ De 13 mark forstås bedst som udsmykning, men kan eventuelt være en købspris. Dertil er der Ælnoths beretning om, at man af indsamlede gaver lavede et guldskrin til Knud d. helliges ben.

Endnu et par helgenlegender, hvis billedsprog er vanskelige at tolke, følger sig til. Om Knud d. Hellige nævner Ælnoth desuden, at han lagde guld og sølv på St. Albani kirkes alter så nogenlunde midt i sin døds kamp. Om provst Kjeld siges det, at han (omkr. 1150) modtog en stor mængde guld af kongen. Og abbed Vilhelm blev ifølge hans levnedsbetegnelse anklaget for at omsætte sit klostres gods til guld og sølv og gemme det i sine skuffer. Det er svært at vurdere, men til en vis grad svært at tro, om legendernes udsagn skal forstås bogstaveligt.

²⁵⁸ Der var arabisk og byzantinsk udmøntning i guld, der også cirkulerede i de europæiske middelhavsområder.

²⁵⁹ Lunds mindebog, hænder før 1145: 17.1, 8.2, 29.5., 11.6., 13.6. 14.6., 5.10., 4.12. Desuden skænkede dronning Margrethe et guldbæger.

²⁶⁰ Lunds mindebog hånd efter 1170.

²⁶¹ DD 1.2 nr.122; 1.4 nr. 32; Lunds gavebog 15.12.

Der er ellers næsten ingen skriftlige kilder, ud over de pavelige kollekter i 1282, 1323 og 1334, på guldets eksistens i cirkulationssfæren. Det eneste er KJV's oplysning fra 1231 om, at en del af den årlige indtægt af mønten i Lund var 8 mark guld.²⁶² Tallet skal sammenstilles med, at der fra Lund desuden var en indtægt på 1200 mark sølv. Gullet var altså en eksisterende, men helt ubetydelig del, af de værdibærende metaller, der var i omløb. Det samme viser de pavelige kollekter. I 1282 indsamledes "3 mark guld i dansk vægt", hvilket er en ganske ubetydelig del af det samlede beløb. I 1334 er der blandt floriner og en stor mængde sølv 1 1/2 mark guld i barre i den pavelige udsendings opgørelse.²⁶³ (guldflorensens rolle behandles nedenfor).

Den store løsesum for Valdemar II's frigivelse er opgjort i mark sølv. Det samme gælder de meget store beløb, der jævnligt optræder både før og omkring 1300. Især kongens gældsposter, men også medgifter og f.eks. Johannes Grands enorme erstatningskrav for svie og smerte, er normalt opgjort i sølvmark. I 1220'erne var løsesummen for Valdemar II på 40-45.000 sølvmark, i 1275 lejede Erik V 100 krigsfolk ud for 6000 mark sølv, i 1297 tildømtes Johannes Grand 49.000 mark sølv i erstatning, og i 1315 forpligtede Erik VI sig til at betale et beløb på 40.000 mark sølv, for blot at tage enkelte eksempler blandt mange.²⁶⁴ Det er meget store beløb, og man skulle mene at det både var nemmere at regne på dem, hvis de i stedet var i guldmærk, og ikke mindst nemmere at håndtere dem. De 40.000 mark sølv i 1315 svarede f.eks. til godt 8.000 tons sølv, De forventedes endog udbetalte i lybske pengemærk, hvilket ville lægge endnu nogle tusinde tons til, mens vægten ville være reduceret til omkr. 1/10, hvis man havde betalt i guld. At man fastholdt sølvmærket som mål for disse enorme beløb er i sig selv sigende: gullet var sjældent og var så lidt anvendt i almindelig cirkulation, at man ikke engang lavede sin hovedregning ved at opgøre disse kæmpesummer i en guldfod.²⁶⁵

På trods af denne ikke-eksistens indgår gullet særskilt i Skånske Lovs almindelige arveret fra begyndelsen af 13. årh. I §30 står at guld skal gælde som arvejord og fordeles mellem arvingerne efter samme retningslinjer som arvejorden. Men er (arve)gullet blevet brugt til at købe jord for, skal denne jord fordeles som al anden købejord.²⁶⁶ Der har altså været guld i de små hjem (læs: velhavende bøndergårde) i så stort omfang at det har ført til en særskilt omtale i loven, guldbeholdningen har blot ikke været i gangbar mønt. Som sidestillet med arvejorden har det været en grundlæggende del af familieformuen, nærmest urørlig.²⁶⁷

Målestoksforhold

Da der er så få oplysninger om gullet (ovenstående er alt hvad der umiddelbart lod sig finde), er der naturligvis heller ikke mange oplysninger om de målestoksforhold, man anvendte. Som nævnt var de tidlige guldgaver til Lund hovedsageligt opregnet i uncer eller solidus/ørtug. Gaven i 1219 var i mark. Både i 1334 og 1282 regnede den pavelige indsamler gullet sammen i mark, i 1282 til det kryptiske "3 mark guld og 4 guldssterling i dansk vægt", i 1334 et samlet beløb på 1 1/2 mark og dele af det samlede beløb i øre og ørtug.

Der er flere muligheder for, hvilken målestok den tidlige unce og ørtug guld kan være en del af. Den kan være en del af et pund og uncen kan for så vidt også

²⁶² Hovedstykket.

²⁶³ DD 2.3 nr.33; 2.11 nr. 152.

²⁶⁴ DD 1.6 nr. 16; 2.2 nr. 265; 2.7 nr. 65; Procesakterne s. 183.

²⁶⁵ Sprandel 1975 s. 138 hævder at der i det skandinavisk-hanseatiske område ved disse store "territorialpolitiske" transaktioner i 14.årh. altovervejende benyttedes guld. Det er måske gældende for det sene 14.årh., men i hvert fald ikke for den her behandlede periode.

²⁶⁶ Der gjaldt forskellige regler for arvedelingen for hhv. arvejord og på den anden side købejord og løsøre. Reglerne for arvejord var de mest strikte. Det interessante er her, at gullet ikke regnedes for løsøre.

²⁶⁷ Der er muligvis en parallel i de svenske landskabslove, hvor guld nævnes som muligt betalingsmiddel i forbindelse med medgift. Sprandel 1975 s. 138.

være en del af den danske vægtmark svarende til 1 øre.²⁶⁸

Hvad en guldsterling i dansk vægt var, står mig ikke klart, umiddelbart er det selvmodsigende. Men det må i hvert fald forstås som en delmængde af en mark.

Da guldmarken blev brugt som mål for en jordvurdering, underinddelte man den typisk i sølvmark. Der er derimod ingen indicier på, at man brugte en sådan opdeling med vejet guld (hvilket vel, hvis man står med det faktiske metal i hånden, også er meningsløst). Tværtimod opgives en gave i Lund som "en halv mark sølv og en ørtug guld",²⁶⁹ altså fjernt fra en fælles regneenhed tænkes der på de to forskellige metaller.

Relationen mellem guld- og sølvværdi

Når guldet skal vurderes som målestok og betalingsmiddel er dets værdi i forhold til sølvet det første forhold, der behøver afklaring. Der er ikke meget hjælp i de danske kilder (for så vidt heller ikke i litteraturen om emnet). Den eneste dansk-relaterede kilde, der oplyser om forholdet, er den pavelige kollekt i 1334, der i tre forskellige sammenhænge kan beregnes til at have brugt forholdet 11:1, altså at der skulle 11 gange sølv i vægt i forhold til guldvægten.²⁷⁰ I Norge antages det med forbeholdet "måske", at forholdet var 8:1 i vikingetiden, omkr. 1300 10:1.²⁷¹ I svensk sammenhæng siges nogenlunde det samme, et oprindeligt forhold på 8:1, der i 1250 var blevet 9:1 for i 14. årh. at blive 10:1 eller 11:1. Västgötaloven angiver at 2 øre guld var det samme som 2 mark sølv, altså forholdet 8:1.²⁷² Fraset de skandinaviske udsagn hælder de europæiske udsagn dog snarere til 10-12:1 allerede for 13. årh..²⁷³

Jeg kan ikke verificere udsagnene, men de stemmer meget godt overens med forholdet i den guldmarksvurdering af jorden der senere skal behandles. Hvad der er væsentligt i forhold til diskussionen nedenfor om guldvurderingen af jorden er, at forholdet 8:1 er en realistisk mulighed, mens 3:1 intet ville have med den reelle guld-sølv ratio at gøre.²⁷⁴

Guldets genkomst som importeret mønt

Der er en svag tendens i kildematerialet, der antyder, at guldet i Danmark fra kun at være lidt brugt i 12. årh. efterhånden glider nærmest helt ud af cirkulation i 13. årh.²⁷⁵ Det er formentlig et billede, der svarer til tilstanden generelt i Vest- og Nordeuropa, det er dog ikke undersøgt her. I midten af 13. årh. vendte guldet imidlertid tilbage, i Danmark ganske langsomt, i form af udmøntet guld.

²⁶⁸ Hauberg 1900 s. 143; Luschin 1926 s. 162; Se behandling i foregående afsnit.

²⁶⁹ Lunds Mindebog 29.5.

²⁷⁰ DD 2.11 nr. 152. Samme forhold skulle iflg. C.A. Christensen 1983 s. 31 have været gældende i Firenze da man startede udmøntningen af guldflorinen i 1252.

²⁷¹ Skaare 1995, s.87.

²⁷² KLNLM, Guld; Edvinsson m.fl. 2010 s. 85. Edvinsson omtaler en almen europæisk stigning i guldprisen helt op til 15:1 (15 mark sølv for 1 mark guld) sidst i perioden 1250-1330, derefter igen et fald til den nævnte kurs på 11:1. Västgötaloven dateres gerne til begyndelsen af 13. årh., men enkelte dele kan tolkes som ældre.

²⁷³ Runquist 1982 s. 79, 10:1 i 1282; C.A. Christensen 1983 s. 31 med henvisning til Schäfer, Kursverhältnisse, 1911, s. 43, forholdet 11:1 ved udmøntningens start i Firenze; Fauerholdt Jensen 1990 s. 110 med henvisning til Sutherland: English Coinage 600-1900 s. 75, 12:1. Berriman 1953 s.26 11:1 om England i 1200-tallet. Sprandel 1975 s. 140 nævner bl.a. mellem 10:1 og 17:1 i Frankrig i 13.årh., 12:1 på Rygen 1277.

²⁷⁴ Fauerholdt Jensen 1990 s. 110f antager et forhold i Danmark på 12:1 o. 1250 med ovennævnte henvisning til Sutherland. Jeg formoder at Sutherlands udsagn alene dækker engelske forhold. Fauerholdts to følgende beregninger på dansk materiale, der skal bekræfte hans antagelse, er mildest talt fortænkte. I den første forudsættes at der i kilden ved en fejl står XIII i stedet for VIII, i den anden tages afsæt i en sen tilføjelse til Jyske Lov (13 mark sølv udgør en lødig mark guld), og der forudsættes også en mindre skriverfejl her.

²⁷⁵ DMS s. 54 m.fl.st. bruger allerede for 11. og 12. årh. betegnelsen "guldangel".

I 1250erne begyndte man at præge guldmonter i Italien. Florinen (egl. fiorino), mønten fra Firenze, kom til at danne norm for guldmønten, således kopieredes den senere i både Tyskland og Nederlandene. Den nordeuropæiske møntfod blev gerne kaldt gylden, men forkortedes fortsat "fl."

Guldmønterne kom ikke umiddelbart til Danmark i noget væsentligt omfang, således omtales der slet ikke guldmønter i den pavelige kollekt for 1282.²⁷⁶

Fra omkr. 1300 og frem nævnes floriner relativt ofte i danskrelaterede kilder, men de er næsten alle relateret til pavelige krav eller beregninger. Først og fremmest var der det pavelige krav om servis, servitium commune. Det var en tiltrædelsesafgift for nyudnævnte bisper, som i de pavelige regnskaber altid opgjordes i floriner. Der er et utal af indførsler fra 1298 og frem, alle i guld, af opkrævninger og indbetalinger af servis og også om lån, de danske bisper måtte tage for at kunne betale servis og i øvrigt dække deres udgifter, når de skulle fremstille sig ved kurien. Det er formentlig ikke et indicium på, at de danske bispesæder rådede over det meget store antal floriner, som paven indkrævede. Det må anses for en målestok kurien brugte, eller evt. et krav om at man foretog en omveksling, inden man erlagde sin servis. På samme måde må man tolke et paveligt krav fra 1309 om, at en udsending til Danmark skulle aflønnes lokalt i floriner.

Enkelte andre kilder fra begyndelsen af 14. årh. synes også at være afledt af, at florinen ganske enkelt var målestokken i de økonomiske relationer til kurien. Man kender Johannes Grands gældsbeviser, nogle af dem senest fra omkr. 1300. Her skyldte bisperne Josef af Børglum og Henrik af Reval Johannes større summer: Henrik skyldte 70 gylden, Josef skyldte 230 "florentinske gylden", 25 mark lybsk og 40 gamle engelske skilling. Lund-kanniken Johannes Troelsen skyldte 20 gylden. Josefs og Johannes Troelsens gæld var endnu ikke betalt ved långiverens død 1327.²⁷⁷ Det er ikke til at sige, af hvilken grund den internationale lånehøj Johannes Grand havde gældsposter i gylden/floriner, det behøver stadig ikke at indikere, at florinen har været gængs i Danmark. Det samme kan siges om den gæld på 1400 florentinske floriner som Johannes af Roskilde 1326 ses at skyldte de to lybske brødre Albrecht og Ditmar Braun. Gælden skal formentlig ses i lyset af den servis på 1000 floriner, Johannes 4 år tidligere var blevet pålagt at betale til kurien.²⁷⁸

Det er først med Erik VI's testamente fra 1319 at der nævnes guldfloriner uafhængigt af transaktioner med kurien: Erik lovede her samtlige danske klostre hver 18 store guldfloriner.²⁷⁹

Dette eksempel er på nær de pavelig indsamlinger i 1323 og 1334 det eneste i perioden, der viser hen til guldmønter i dansk omløb, og det må overvejes hvor meget man kan slutte af, at kongen selv ifølge sit testamente har været i besiddelse af et stort antal floriner.

En pavelig kollekt i 1323 af hhv. peterspenge og korstogshjælp afregnedes alene i guldfloriner til paven. Det er ikke tænkeligt at indsamleren alene har modtaget floriner i Danmark, der må være sket en omveksling inden afregningen. Inden da har vi da også en kvittering fra indsamleren Bernardus. Han har i Ribe stift indsamlet 42 ørtug og 6 penninge grot, 4 pund og 7 skilling sterlingmønt, såvel gamle som nye, 22 floriner lødigt guld, 8 mark sølv efter kølnervægt. Beløbet i guld svarer meget omtrentligt til det beløb der var indsamlet af hver af de øvrige mønt- og vægtfødter altså omkring 1/4 af det samlede.²⁸⁰

I 1334 kender vi en detaljeret redegørelse for, hvad der samledes ind i flere danske stifter. Der var blandt meget sølv mønt samlet 300 floriner ind i Ribe stift og 20 i Roskilde. I Roskilde er det en diminutiv del af det samlede beløb, i

²⁷⁶ De 3 mark der nævnes må være en vægt. Guldet har altså bestået af andet end mønter eller har eventuelt været en blanding.

²⁷⁷ DD 2.5 nr. 97; 2.9 nr. 408. Der er andre gældsposter i mark sølv.

²⁷⁸ DD 2.9 nr. 351A.

²⁷⁹ DD 2.8 nr. 154.

²⁸⁰ DD 2.9 nr. 27, 77, 78.

Sønderjylland er det en af de større poster, kun overgået af Tours-groten.²⁸¹
Heller ikke møntfund før 1350 vise hen til brugen af guldmønt.

Det synes altså som om florinen kendtes, men knap anvendtes. Kun i det sønderjyske område indgik guldmønten allerede fra omkr. 1300 i den store blandede gryde af betalingsmidler, der karakteriserede regionen.

Guld som betalingsmiddel

Trods guldets ringe udbredelse viser flere kilder hen til, at guld både var målestok for jordværdi og endog anvendtes som betalingsmiddel i godstransaktioner.

Som nævnt forholder Skånske Lov sig til det tilfælde, hvor arveguld er blevet brugt til at købe jord. Det vil være hasarderet deraf at slutte, at guld i almindelighed brugtes ved køb og værdisættelse af jord. Men der er flere eksempler fra den tidlige del af perioden på, at det faktisk skete.

Allerede i Lunds Mindebog er der før 1145 oplyst en gave bestående af en bygrund til værd af 1 mark guld. Omkr. 1145 pantsatte Odense Skt. Knuds kapitel jord til Roskildebispens for 5 mark guld. Samme kapitel modtog i 1183 nogle jorder af Knud VI som var opgjort i bol og mark korn i udsæd for til sidst ud fra en beregning "af købesum og afgift" at blive talt sammen til 20 mark guld. Ved Pederborgskiftet i 1205 udbetales i forbindelse med mageskiftet 6 mark guld til den ene part. Omkring 1220 blev gods solgt for "den rette pris" i Vordingborg, nemlig 16 mark guld. Og endelig nævner KVJ selv 1231 en toft købt for 5 mark guld.²⁸²

Der er yderligere nogle kilder, hvor gullet benyttes som værdimål på det gods, der gives eller sælges. Man kan ved hver enkelt kilde diskutere, om den beviser at der rent faktisk var guld på bordet ved godstransaktionen. Men sammenholdt med Skånske lovs formulering tyder materialet på, at det i en eller anden grad var tilfældet i den tidlige del af perioden.

Til gengæld er der ikke efter midten af 13. årh. (listerne i KVJ) noget tegn på, at gullet anvendtes i praksis ved jordkøb.²⁸³ Efter nogle årtier, hvor vi slet ikke har kilder til spørgsmålet, er der fra slutningen af 13. årh. kilder, hvor jorden opgøres med en guldværdi men konkret handles i mark penge: 12 mark gulds jord meddeles solgt for 200 mark penge etc. Der blev altså hverken lagt guld på bordet ved denne lejlighed, eller, er antagelsen her, i det hele taget på denne tid.²⁸⁴

Denne eksklusive brug af guld som betalingsmiddel til og værdisættelse af jord er formentlig baggrunden for, at der på et tidspunkt blev lavet en formentlig generel jordvurdering (i Vestdanmark) ud fra guldmålet. Guldvurderingen vil blive drøftet under afsnittet om jordmål.

Sammenfatning, gullet

De skriftlige kilder viser, at vejret guld har været anvendt som værdimål, men eksemplerne er ganske få, og det ser endog ud til at brugen var faldende gennem 12. og 13. årh. Gullet har ganske sikkert været til stede, uden for cirkulationssfæren, som smykker, kirkelig udsmykning, royale værdighedstegn og arvegods. Her er ikke gjort forsøg på at undersøge omfanget i de materielle levn, men det var givet større, end de skriftlige kilder lader ane. Guld

²⁸¹ DD 2.11 nr. 152. De andre møntfødder var Tours-grot, sterling og mark sølv. I Ribe samledes også mindre beløb i de franske guldmøntfødder her betegnet masse d'or og guldaignel.

²⁸² Lunds Mindebog under 4.8., DD 1.2 nr. 86; 1.3 nr. 11; 1.4 nr. 104; 1.5 nr. 7, 8, 164; KVJ Hovedstykket.

²⁸³ Den sidste mulige henvisning til jordkøb er Hakon Palnesens skøde fra KVJ fra 1250'erne. Teksten diskuteres i afsnittet Guldvurderingen.

²⁸⁴ Der synes at være en parallel udvikling i Sverige: at guld i et vist omfang blev brugt ved jordkøb i tidlig tid, men at brugen i 13. årh. var aftagende. Edvinsson m.fl. 2010 s. 73.

betragtedes f.eks. ifølge en af landskabslovene som fast ejendom, der gik i arv, og forventedes at forblive på kistebunden til de næste arvinger.

Der er en undtagelse fra dette mønster af guldets ikke-eksistens i cirkulationssfæren. Ved handel med jord og værdisætning af jord brugtes guld ofte som målestok og måske i den tidlige del af perioden ligefrem som betalingsmiddel. Denne praksis resulterede på et tidspunkt i, at der blev lavet en egentlig jordvurdering efter jordens guldværdi.

Den begyndende udbredelse af en guldmøntfod i Europa fra midten af 13. årh. slog ikke umiddelbart igennem i Danmark. Først et stykke ind 14. årh. cirkulerede der i et særdeles begrænset omfang udenlandske guldmønter (floriner) i Danmark.²⁸⁵ Kurien synes at forvente at modtage de meget store beløb af bispenses servis i guldfloiner, men dette krav synes ikke at afspejle at guldmønten var taget i brug i Danmark: guldmønter ses ikke i danske møntfund den her behandlede periode.

Sammenfatning

Det middelalderlige Europa brugte sideløbende to hovedmålestokke for ædelmetaller og mønten. Den ene var det fra antikken overleverede og gennem karolingerne videreformidlede pund, den anden den muligvis skandinaviske og gennem angelsakserne formidlede mark.

Begge mål var i anvendelse, også inden for samme målestoks-system, men markmålet synes ved denne periodes begyndelse, i hvert fald i Nordvesteuropa, at være blevet det dominerende mål.

I Danmark fortrængte marken pundmålet og blev det så godt som enerådende mål senest i slutningen af 12. årh., ligesom det skete i resten af Skandinavien.²⁸⁶

Målene i de tidligste danske kilder, der næsten alle hidrører fra Lundekapitlet, viser, at pundmålet dengang brugtes hyppigt, ligesom delmålet unce, der muligvis kan have været en brøk af pundet. Også det hyppigt brugt solidus kan have været et delmål af pundet. Efter midten af 12. årh. er der ikke længere kilder der benytter hverken pundet eller uncen.

Markmålet anvendtes om guld-, sølv- og måske pengevægten, men også om naturalier som f.eks. korn. Hertil kommer, at møntmarken på et tidspunkt ophørte med at betegne en vægt og i stedet udtrykte et bestemt antal mønter. I Danmark er det en fuldført udvikling allerede ved starten af den her behandlede periode. Man talte i landet 240 penninge på en pengemark.

I 12. årh. ses målet specifikt brugt om sølvvægt og langt sjældnere om guldvægt. Marken ses derimod ikke udtrykkeligt brugt som pengemål før i slutningen af 12. årh. (jvf. afsnit om pengemarken). Det er derfor sandsynligt, at de mange uspecificerede markangivelser i hvert fald i det meste af 12. årh. henviser til sølvmarken, men det er tolkning der skal tages med stor forsigtighed.

Pengemarken ses i kilder fra 14. årh. at være underopdelt i øre, ørtug og penninge efter forholdet 1:3:8:10, det vil sige at der gik 8 øre, 24 ørtug eller 240 penninge på 1 mark. Kilder tilbage til omkr. 1200 synes at bekræfte denne inddeling uden dog at give det fulde billede. Dertil er opdelingen af marken i 8 øre eller 24 ørtug fælles for de skandinaviske lande og ukendt i Europa i øvrigt, og det er svært ikke at se det som en oprindelig inddeling. Opdelingen i 8 øre kan tillige påvises for guldmarken, og hele systemet med antallet af øre og ørtug har gjaldt for både penge-, sølv-, guld- og kornmarken.

Kun er der træk ved omtalerne af ørtug, der kan rejse tvivl om dette faste

²⁸⁵ Senere i århundredet dukker også den engelske nobel op i møntfundene.

²⁸⁶ Jeg har ikke undersøgt det skandinaviske materiale nøjere med hensyn til, hvornår man kan se markmålet gennemslag.

system. Det skal ses i lyset af, at marken endnu i 12. årh. ikke var enerådende som målestok, og at ørtugens latinske form, *solidus*, kunne udtrykke delmål af f.eks. pundet.

Det er en mulighed at en underinddeling af marken i øre har været brugt i bestemte sammenhænge, og i ørtug i andre sammenhænge i 12. årh. og at en samling af målestokkene først finder sted i løbet af eller sent i 12. årh.

En anden opdeling af marken i 288 frem for 240 penninge (12 penninge på 1 ørtug frem for 10) er ofte nævnt i litteraturen. Der er ikke andet reelt kildebelæg for denne opfattelse, end at jyske mønter frem til omkr. 1200 generelt var noget mindre end de østdanske, så man kan forestille sig, at der gik flere jyske penninge på en pengemark end der gik østdanske. Ingen skriftlige kilder kan bekræfte forholdet.

Beløb i sølvvægten karakteriseres før 1231 alene og senere hen stadig hyppigst blot som sølv eller rent eller lødigt sølv (2 mark sølv, 5 øre rent sølv etc.). Men fra 1231 og frem karakteriseres sølvvægten ofte som "større", "mindre", "dansk", "skånsk", "sjællandsk", "lundensk" eller som "Roskildevægt", og især brugtes i tiltagende omfang fra midten af 13. årh. karakteristikken "kølnsk vægt".

Der er flere metoder til at danne sig et billede af hvad vægten på den danske sølvmark (i gram) var. Vi kan udnytte fund af vægtlodder, og vi kan veje mønterne under den hypotetiske forudsætning, at møntmarken stadig tilnærmelsesvis var et vægtmål (240 mønter burde veje i nærheden af 1 mark). De to metoder fører os frem til resultater, der typisk svinger omkring 200g men også kan gå noget højere. Lidt nærmere kommer vi ved at udnytte vores viden om den danske sølvmarks relation til den kølnske sølvmark, forudsat vi godtager den almindeligt accepterede vægt for denne (230-34g).

Ved at analysere sammenhængen i de udtryk, termerne bruges i, samt at udnytte de pavelige indsamleres beregning af forholdet til den kølnske vægt, når vi frem til, at der benyttede to vægte i Danmark, eller måske snarere at de danske vægtmål typisk samlede sig om to størrelser.

Den "mindre" vægt befandt sig sammen med den "danske" vægt og Roskildevægten i intervallet 215-20g. Om der blot er tale om forskellige betegnelser for den samme vægt er umuligt at sige. Den "større" vægt var som den kølnske eller henviste ligefrem til den, formentlig 230-34g. Den mindre vægt var den almindelige og den, der mentes, når man uden videre præcisering henviste til "mark sølv" eller "mark lødigt sølv". Det er også væsentligt i denne sammenhæng, at der er flere tegn i kilderne på, at man forholdt sig meget omtrentligt til nøjagtigheden af vægtmålet.

Guldet ses knap i cirkulation perioden igennem. I de tidligste kilder, især fra Lund, er der få henvisninger til barreguld i markmålet i form af gaver og gerne til udsmykning. Senere forsvinder også gaver i guld næsten helt, og det synes i det hele taget som om guldets rolle er stadigt svindende perioden ud. I slutningen af perioden, hvor udmøntning (fra omkr. 1250) i guld genoptages i Vesteuropa, optræder guldet igen i form af udenlandsk mønt, men det er perioden ud i et særdeles beskedent omfang, måske fraset Ribe-kanten fra omkr. 1300. De meget store summer udtrykt i guldfloriner, som kurien i 14. årh. krævede af danske biskoper i servis, udtrykker snarere kuriens regnskabsmål end guldmøntens tilstedeværelse i Danmark.

Guld synes dog at have fungeret som værdiopbevarer, blot i almindelighed uden for cirkulationen. Arveguld havde ifølge landskabslovene en særlig status. Dertil fungerede guldet som betalingsmiddel ved ejendomshandler til et stykke ind i 13. årh. Denne praksis gik ud af brug, men guldet brugtes stadig en tid efter som værdimål for ejendom, og i Vestdanmark blev guldmarken desuden, som det vil blive drøftet i afsnittet om jordmålene, målestok for et jordvurderingssystem.

Pengemålet

Spørgsmålet om hvilken værdi pengemarken har repræsenteret gennem sin levetid i tidlig middelalder har vist sig kompliceret at besvare. Både når vi skal prøve at forstå begrebet pengemark, *marca denariorum*, og de tal, der udtrykkes gennem det, er vi nødt til at inddrage alle kendte forhold omkring udmøntningen og alle de tilgængelige kildegrupper.

En analyse af kategorien pengemark i sig selv vil dertil hvile på et skrøbeligt fundament, hvis man ikke inddrager de fysiske levninger til spørgsmålet, dvs. mønterne selv, med de problemstillinger tolkningerne af dem indebærer.

Således vil det følgende tendere en numismatisk undersøgelse, men uden at kunne bevæge sig ind på en fuldgældig diskussion med disciplinen. Numismatikens centrale arbejdsfelt er at kunne klassificere de enkelte mønter og tids- og stedfæste dem. *Klassificeringen af mønterne* er stadig til diskussion, nye fund rækker ved gamle opfattelser, og det medfører, at grundlaget for tidligere dragne konklusioner kan have flyttet sig og på den måde have trukket tæppet væk under de forestillinger, man før har gjort sig. Det har ikke inden for rammerne af denne afhandling været muligt at gå dybere ned i dette forskningsfelt. Jeg har måttet lade mig nøje med efter bedste evne at støtte mig til gældende opfattelser.

De øvrige spørgsmål, der skal besvares inden for problemstillingens rammer, skal undersøges i et samspil mellem de numismatiske kilder (møntfund) og de skriftlige kilders vidnesbyrd.

Det centrale emne er, hvilken værdi der lagdes i kategorien, når et økonomisk forhold udtryktes i pengemarken. Og det vil især sige pengemarkens værdi i forhold til den, her forudsatte, mere konstante sølvmark²⁸⁷, altså principielt hvor meget sølv en pengemark indeholdt i forhold til en mark rent sølv. Værdien kan findes ad to veje: Dels ved at undersøge de normative skriftlige udsagn, der beskriver forholdet mellem målene, dels ved fysisk at måle mønternes lødighed.

Det vil blive vist, at de to typer udsagn ikke nødvendigvis viser det samme. Og derfor er den første afklaringsproces at skelne mellem to begreber: *Kursen*, der er det alment accepterede eller dikterede forhold mellem målene, som vi møder i de normative kilder. Og på den anden side *lødigheden*, der er det reale, målbare sølvindhold i mønterne.

En vellykket undersøgelse af spørgsmålet om møntmålets oprindelse og den eventuelle *semantiske udvikling* i brugen af målet vil kunne give væsentlige bidrag til den økonomiske virkelighed, vi har så lidt information om i øvrigt. Problemet er bl.a., at mønten indførtes længe før, vi har skriftlige kilder, og at vi endnu hele 12. årh. igennem har meget få kilder til de økonomiske forhold, hvor vi kunne forvente at møde målet. Ikke desto mindre skal det forsøges, så vidt, det er muligt, at fortolke de udsagn, der er til rådighed om målets oprindelse. Forandringen i sprogbrugen følges sideløbende med de øvrige kildeudsagn gennem 13. og 14. årh. i de kronologisk opbyggede afsnit.

Spørgsmålet om møntfundenes *repræsentativitet* er som med andre kildegrupper væsentligt, når man inddrager fundene i en vurdering af hvilken samfundsmæssig virkelighed, de kan forventes at belyse. Her er både tale om almene og specifikt numismatiske problemstillinger. De numismatiske problemstillinger vil blive berørt, uden at der kan blive tale om en egentlig numismatisk undersøgelse.²⁸⁸ De handler grundlæggende om, hvor vidt

²⁸⁷ Ericsson 2012 mener med henvisning til Franzén, at sølvets stigende værdi i 14.-15. årh. ophævede pengenes faldende lødighed. En sådan problemstilling gælder vistnok ikke den her behandlede periode.

²⁸⁸ Jeg henviser her især til Grinder-Hansens gennemgang, Grinder-Hansen 2000, s. 163-

sammensætningen af og antallet af mønter i fundene modsvarer en tilsvarende fordeling og et tilsvarende omløb af mønterne i datiden. Spørgsmålet vil blive gennemgået nærmere i delafsnittene nedenfor.

Spørgsmålet om møntmonopolet, i dansk sammenhæng det kongelige, graden af *regulering af mønten* samt den profit, kongen beregnede sig, har som nævnt fyldt en del i forskningen, og det er tillige væsentligt for denne problemstilling. Udgangspunktet er Sture Bolins tese om, at udmøntning ikke alene tjente et praktisk formål, men også (hovedsageligt) var tilrettelagt med henblik på at skabe en fast og rigelig kongelig indtægt. Der vil dog blive sat et tykt spørgsmålstejn ved Bolins yderste konsekvens: At mønten alene var et skatteobjekt og kun under tvang anvendtes til praktiske formål.²⁸⁹

Endelig er der den udfordring, at omtalen af møntmålet kan have forskellig betydning fra landsdel til landsdel. Forskningen hælder til at der var tale om en egentlig eksklusiv regional udmøntning gennem i hvert fald 13. og 14. årh. Betydningen af begrebet *regionalisering* og omfanget af denne vil blive drøftet som en del af analysen af de forskellige epoker i udmøntningen. Spørgsmålet om regionalisering er desuden tæt knyttet til spørgsmålet om regulering i almindelighed.²⁹⁰

I det følgende vil konteksten i de nævnte problemstillinger blive belyst indledende: pengemålets semantik, repræsentativitet, kurs og lødighed, regulering og regionalisering. Derefter vil de blive inddraget i en konkret diskussion af møntens og møntmålets udvikling for hver af de her opstillede tre perioder. Diskussionerne vil primært fokusere på de tilgængelige udsagn om kurs og lødighed, som alt andet lige er hovednøglerne til tolkningen af møntmålet.

Periodiseringen er traditionsbestemt, men af flere grunde praktisk.²⁹¹ Der er valgt en opdeling i tre perioder, der begynder med en periode frem til midten af 13. årh., hvor vi har få kilder, og mønten for en stor del synes stabil. Derefter en kort fase omkr. 1230/40 – omkr. 1260, hvor hele møntpolitikken efter gængs opfattelse ændredes. Og endelig en fase fra omkr. 1260 som almindeligvis betragtes som en glidende finansiell og monetær deroute.

For at klargøre rammen for drøftelserne af de nævnte problemstillinger vil gennemgangen begynde med en fremlæggelse af den almene udvikling i dansk udmøntning gennem perioden.

Dansk udmøntning i hovedtræk²⁹²

Dansk udmøntning tager sin begyndelse i det sydlige Jylland, hvor vi kender til begrænset udmøntning i Ribe og Hedeby fra 8. til 10. årh. Udmøntningen var dog ikke kontinuerlig. Den havde lokal effekt i de to byer (og deres opland), men ikke mere end det. Udenlandsk mønt dominerer i det store og hele møntfundene helt frem til sidste tredjedel af 11. årh. Det var i perioden 850 – omkr. 1000 mest arabisk mønt, og fra 10. årh.'s allersidste år især engelsk og tysk.

75.

²⁸⁹ Den regulerede eller "feudale" mønt er drøftet af bl.a. Bendixen, J. S. Jensen, Grinder-Hansen Ljungkvist og Moesgaard. Se nedenstående afsnit.

²⁹⁰ Regional mønt er bl.a. defineret og behandlet af Moesgaard 2008 Hikuin, s. 145-47.

²⁹¹ Dels pga. den store forskel i mængden af og karakteren af kilderne til den tidlige og sene del af perioden, og dels pga. det særlige fokus, forskningen har haft på møntvæsenet midt i 13. årh.

²⁹² Gennemgangen af udmøntningen bygger bl.a. på de i litteraturlisten anførte arbejde af Hauberg, Galster, Bendixen, Mørkholm, Grinder-Hansen, Moesgaard og J. S. Jensen.

Først på Harald Blåtands tid blev der slået der kongelig mønt, men den blev ikke enerådende,²⁹³ idet den danske mønt brugtes side om side med udenlandsk. Efter Harald udmøntede Sven Tveskæg, Knud d. Store, Hardeknud, Magnus d. Gode og Sven Estridsen, men det er ikke muligt at se nogen systematik i deres møntpolitik. Først i Sven Estridsens sidste år synes den kongelige udmøntning at få en fast og organiseret form og mønten et ensartet præg,²⁹⁴ og først da, eller kort efter, dominerer de danske mønter i skattefundene, mens antallet af udenlandske mønter i fundene falder betydeligt. Kongen synes at have fået eller fået håndhævet sit monopol på udmøntningen.

I 11. og en stor del af 12. årh. var mønterne som regel præget med kongenavn, og møntsted, i 11. årh. også med møntmesteren. I 13. årh. optræder oftest kun kongenavnet på mønterne, og fra slutningen af århundredet bortfalder også dette til dels. Her bekræfter de skriftlige kilder imidlertid, at kongen stadig var møntudsteder. Man brugte ikke årstal. Kun én enkelt type i hele perioden frem til 1340 er præget med årstal, den er fra 1234.

Udmøntningen vedblev kontinuerligt frem til 1330'erne, hvor den ophørte i det meste af landet. Kun i Skåne, der i 1332 kom under svensk herredømme, fortsatte den frem til 1360'erne.²⁹⁵

Mængden af udenlandsk mønt i fundene falder som nævnt betydeligt fra omkr. 1065,²⁹⁶ og i perioden 1160-1250 er de helt fraværende. Der er heller ingen henvisninger til udenlandsk mønt i denne periodes skriftlige kilder. Fra midten af 13. årh. vender udenlandsk mønt sporadisk tilbage i både fund og skriftlige kilder, fra 1290'erne og frem til 1330'erne med større vægt, uden at den dog spiller mere end en marginal rolle i det samlede billede.

Mønterne vejede i 12. og begyndelsen af 13. årh. typisk 0,8- 1 gram. Dog var de jyske og sønderjyske mønter frem til Valdemar II typisk lidt mindre, mellem 0,6 og 0,8 gram.²⁹⁷ Senere i perioden var en vægt på omkr. 1 gram det typiske. Der var dog stor variation i mønternes vægt. Der er tillige i løbet af perioden lejlighedsvis udmøntninger, der af numismatikernes betegnes som "undervægtige".

Der udmøntedes i hele perioden alene penninge, som der gik 240 af på (penge)marken. Ved et formodet udspring af vægtmarken skulle der gå 240 penninge på 1 vægtmark, der som vist ovenfor formentlig var på 215-20 gram. Det svarer til en vægt på penningen på omkr. 0,9 gram. Hauberg formodede at den østdanske mønt i den tidlige periode gennemsnitligt kredsede om dette tal. Haubergs gennemsnitsbetragtninger synes dog meget for optimistiske, og den både geografisk og kronologisk snævre afgrænsning af en mønt på tilnærmelsesvis 0,9 gram mangler en forklaring. Det er således et åbent

²⁹³ Der er ikke kongenavn på mønterne, så udsagnet om, at Harald udstedte dem, er en, ganske vist velbegrundet, tolkning.

²⁹⁴ De mange mønttyper med forvirrede omskrifter forsvinder, antallet af typer reduceres, antallet af møntsteder reduceres. Bendixen 1976 s. 26. Tidligere anså man Harald Héns regeringstid som startfasen på et organiseret møntvæsen, men de senere årtier har man hældt til Sven Estridsens senere år, nærmere bestemt o. 1065. Bl.a. Ljungkvist 1986.

²⁹⁵ Bl.a. Grinder-Hansen 1996 s. 201. Grinder-Hansen argumenterer for, at der kan have været en begrænset udmøntning under Valdemar IV, eventuelt en efterligning af tyske hulpenninge.

²⁹⁶ Billedet er ikke helt så entydigt som det nogle gange gøres til i sammenfatninger. Der er to fund fra begyndelsen af 1100-tallet (Blekinge og Bornholm) med et meget stort antal udenlandske mønter, der gerne i forskellig grad betegnes som undtagelser, der ikke rokkes ved den generelle forklaring. I DMS karakteriseres de som "typiske vikingetidsfund", Grinder-Hansen 2000 s. 61 taler om ikke-bindende fund i "randområder", Moesgaard 2008, Hikuin s. 146 spørger, om man overhovedet kan regne med, at Bornholm og Blekinge var en del af riget på denne tid. Desuden Bendixen i DMS 1 s. 80 at tysk mønt stadig forekommer i enkeltfund i 12. årh. Fra 1070 til o. 1160 er der udenlandsk mønt omkring 1/4 af fundene. Det skal dog ses i forhold til at udenlandsk mønt udgjorde omkring 90% af de fundne mønter midt i 11. årh.

²⁹⁷ Hauberg 1900 s. 149-50. Vægten af slesvigske mønter var allerede under Knud VI oppe på "normal" vægt, de øvrige jyske udmøntningssteder kommer det i løbet af Valdemar II's regeringsperiode.

spørgsmål, om man kan regne med en, evt. oprindelig, intention om at slå mønt, der vejede (præcis) 1/240 af en vejlet mark.²⁹⁸

I hvert fald op til omkr. år 1000 var mønten meget typisk tilnærmelsesvis fuldt lødige. Med tiden forringedes sølvindholdet ved at man iblandte kobber, og under Sven Estridsen var møntens sølvværdi allerede noget forringet. Tendensen til forringelse fortsatte perioden ud, mod slutningen af perioden i en sådan grad at man karakteriserede mønterne som "kobberpenge".

De fysiske målinger vi har på mønterne synes at vise, at mønten allerede under Sven Estridsen højst var 80 % lødige, og at tendensen var, at mønten over tid blev stadig ringere. Det er derimod vanskeligt at gennemskue mere konkret, hvordan og i hvilket tempo, forringelsen skete, og endelig kan det ikke udelukkes at der temporært har været en modsatrettet udvikling, hvor mønten forbedredes. Hele spørgsmålet om lødigheden vi blive indgående drøftet i de følgende kronologiske afsnit.

Retten til at udstede mønt betragtedes generelt i Europa som et fyrsteligt regale, men det var også almindeligt i tidlig middelalder at denne ret bortforlemedes. Forleningen kunne formidles under større eller mindre fyrstelig kontrol med f.eks. møntens kvalitet. I Danmark foregik forleningen, eller man bør nok nøjes med at bruge udtrykket uddelegeringen, af retten til at slå mønt under strikt kongelig kontrol. Den der kom i besiddelse af en møntret, besad den under ansvar over for kongen hvad angik møntens udformning og lødighed.²⁹⁹ Det var som regel bispem, der fik overdraget en del af sin stiftbys mønt (Ribe, Lund, Roskilde, formentlig Slesvig), men det kunne også være byen selv (Slesvig omkr. 1150) eller hertugen (Slesvig 1284), der fik retten overdraget. En kongelig, sekundært en biskoppelig møntmester forestod gerne udmøntningen i hver af byerne.³⁰⁰ Først i opløsningstiden fraveg kongen formentlig sin kontrol: 1318 pantsattes mønten i Lund, 1326 mønten i Ribe sammen med hele byen, 1329 mønten i Randers.³⁰¹ I 1328 tillod Kristoffer II desuden Johan den Milde at udmønte fra det pantsatte Falster.³⁰²

Hvor stor udmøntningen har været er praktisk taget umuligt at sige noget om, da vi jo ikke bare kan gange de fundne mønter op med en faktor. Det er ikke alene tolkningen af hvor repræsentativ fundsituationen er, der vanskeliggør beregninger, men også tiden selv. En meget stor del af datidens mønter er blevet omsmeltet efter omveksling, og vi har ingen skriftlige kilder, der tilnærmelsesvis giver oplysninger om møntantal eller møntmængder.

Til spørgsmålet om antal knytter sig spørgsmålet om udbredelse, socialt og geografisk. De senere årtiers mange løsfund af mønter synes at vise, at mønten senest et stykke ind i 13. årh. var i alment brug ud over landet og ikke f.eks. kun i købstæderne og blandt herreklassen.³⁰³ Det billede svarer meget godt til, at der er fundet temmelig store mængder af mønter i nogle af de store skattefund fra 13. og 14. årh. på 10-15.000 og helt op til 80.000 mønter.³⁰⁴

²⁹⁸ F.eks. for Sverige, hvor de herskende mønttyper vejede 0,3 eller 0,6 gram, er spørgsmålet slet ikke aktuelt.

²⁹⁹ Både Slesvigs borgere o. 1150 og hertugen i 1284 skulle udtrykkeligt overholde en bestemt lødighed for mønten. DD 1.2 nr. 96; 2.3 nr. 170.

³⁰⁰ En møntmester er tidligst nævnt hos Saxo om 1158, 14. bog, kap. 21; Møntmestre er bl.a. nævnt i Roskilde 1158/60, DD 1.2 nr. 30; Ribe 1273, DD 2.2. nr. 206; Lund 1331, DD 2.10 nr. 323; Odense 1285 DD 2.3 nr. 138. Ud over disse byer har vi ingen oplysninger om møntmestre, kun er der kun en eventuel omtale i Sakskøbing 1306, DD 2.6 nr. 31.

³⁰¹ DD 2.8 nr. 52; 2.9 nr. 289; 2.10 nr. 126.

³⁰² DD 2.10 nr. 74.

³⁰³ Svaret på dette spørgsmål flytter sig løbende i disse år med den voldsomme stigning i antallet af enkeltfundne mønter. Poulsen konkluderede i 1979, at møntøkonomien var slået igennem i byerne 1150/1200, på landet først efter 1250. I 2008 var gennemslaget på landet blevet flyttet til o. 1200. Poulsen 1979-80, Moesgaard 2008.

³⁰⁴ F.eks. Grenå 1225/30 godt 12.000 stk., Vejstrup 1326/28 o. 16.000, Nykøbing Sj. o. 1290 3500 stk., Flensburg 1250erne 8-10.000 stk. I alt er der inden år 2000 fundet 145.000 mønter fra hundredåret 1240-1340. Der er dog en koncentration af de meget store fund fra o. 1330 og frem. Kirial 1365 er på 81.000 mønter.

Endelig har Jørgen Steen Jensen ved at undersøge møntstamper forsøgt at tegne et billede af en "betydende produktion" i hvert fald i Lund og Roskilde, men meget mere nøjagtigt kan buddet for tiden ikke blive.³⁰⁵ De mange møntfund, både skatte og detektorfund, fra årtierne omkr. 1300 tyder på en markant højere møntproduktion i disse årtier end både før og efter.³⁰⁶

Efter en stor typerigdom under Sven Estridsen synes antallet af mønttyper at falde for i anden halvdel af 13. årh. igen at forøges væsentligt. Der er dog vanskeligt at vurdere, om vi har tilstrækkeligt kendskab til antallet af mønter fra den første del af perioden. F.eks. bundet vores viden om typerne i Valdemar II's første 30 regeringsår næsten alene på et eneste fund.

Man plejer at sammenstille typer med konkrete udmøntninger, således at én type svarer til en konkret udmøntning fra et bestemt udmøntningssted. Dog med den modifikation, at det må formodes specielt at være gældende i en situation med tvungen omveksling, hvor den nye mønt netop skulle adskille sig fra sin forgænger.

Det er som sagt vanskeligt at slutte sig fra typer til hyppighed af udmøntning for den ældre periode. For perioden 1280-1330 er materialet mere udtømmende. Der er så mange typer, at det må henføre til en intention om en årlig udmøntning, der dog ikke helt er blevet håndhævet.³⁰⁷ Der har altså på denne tid næsten, men ikke helt konsekvent, været en årlig udmøntning fra alle landets udmøntningsbyer.³⁰⁸

Vi har fem tal for kongens årlige indtægt af mønten fra 1231 og yderligere tre tal fra midt i 13. årh. I 1231 var indtægten i Viborg 120 mark penge, Horsens 40 mark penge, Ribe 150 mark penge, Roskilde 900 mark sølv, Lund 1200 mark sølv. Nogle år senere var den 80 mark penge af Roskilde, 240 mark penge af Kalundborg og mindst 300 mark sølv af Lund.³⁰⁹ (Årsagen til den meget store forskel på disse tal vil blive drøftet i afsnittet om møntreformen). Bortset fra disse tal har vi næsten ingen. Men når mønten i Randers i 1329 kunne pantsættes for 1000 mark sølv, og når Kristoffer II i 1323 kunne afdrage gæld med en indtægt på 1000 mark skånsk af mønten i Lund, må der stadig på denne tid formodes at have været en anselig årlig indtægt.³¹⁰

Det er med udgangspunkt i de oven for beskrevne forhold numismatikernes opfattelse, at der har været en reguleret mønt siden omkr. 1065, hvor man begyndte eksklusivt at bruge en dansk og standardiseret mønt inden for landets grænser, og hvor kongen havde helt eller tilnærmelsesvis kontrol over udmøntningen. Tidsmæssigt falder starten på den standardiserede mønt næsten på år sammen med en tilsvarende standardisering af mønten i Mecklenburg og de vendiske områder ved Oder.³¹¹

³⁰⁵ Sprandel 1975 s. 8-11 forestiller sig, at udbyttet udgjorde 5-10% af prægningen, så man ved kendskab til udbyttets størrelse kan beregne produktionens. Således skulle f.eks. indtægten af mønten i Viborg, i KVJ's hovedstykke opgjort til 80 mark penge, svare til en udmøntning af 800-1600 mark penge, det er i mønter 22.000-45.000 penninge. Jeg tør ikke følge Sprandels antagelse, han nævner kun selv Marienburg 1404-06 som belæg, og hans tal herfra er ikke umiddelbart forståelige. Hvis man brugt hans beregning på indtægten fra Lund, som den er angivet i 1231, ville man nå en årlig udmøntning på 7-8 mio. mønter.

³⁰⁶ J. S. Jensen 1989 bruger adjektivet "kolossal" om mængden af mønter.

³⁰⁷ P. Hauberg kendte o. 600 typer fra perioden 1240-1340, men manglede ud fra sit eget beregningssystem stadig 170 typer for at kunne underbygge sin tese om, at der i hele perioden årligt blev præget ny mønt i alle udmøntende byer. De manglende typer er endnu ikke dukket op i de mere end hundrede år, der er gået siden. Grinder-Hansen 2000 s. 206. En mulighed er også at der har været færre udmøntende byer, end Hauberg antog. Dertil er vi formentlig nærmere en årlig udmøntning i perioden efter 1280 end perioden 1240-80.

³⁰⁸ Nærmere kommer vi det ikke. Som sagt kan vi ikke være helt sikre på hvor mange udmøntningsbyer der var, for det andet kan vi knap nå så præcis en tid- stedfæstelse, at vi kan følge mønten år for år.

³⁰⁹ KVJ Hovedstykket, hhv. Indtægtslisten. Se kildegennemgangen bagerst for datering af Indtægtslisten.

³¹⁰ DD 2.10 nr. 126; 2.9 nr. 79.

³¹¹ Kielger 2004.

Det er tillige den almindelige opfattelse, at udmøntningen har været brugt som skatteobjekt, det vil sige, at der har været et system med jævnlig eller årlig tvangsveksling. Opfattelsen baserer sig først og fremmest på en tolkning af funds sammensætningen, dertil de nævnte tal for indtægter af mønten i 13. og 14. årh. og endelig eksempler på skriftlige vidnesbyrd om årlig tvangsveksling i årene omkr. 1300. Hele dette centrale spørgsmål vil blive drøftet i afsnittet om den regulerede mønt samt i de kronologiske afsnit.

I 11. og frem til midten af 12. årh. fortæller mønterne som nævnt gerne selv hvor de stammer fra. Derefter giver mønterne selv kun få direkte ledetråde til deres stedfæstelse. Der er lidt hjælp at hente i enkelte skriftlige udsagn om møntmestre, indtægter af mønten fra bestemte byer, bispernes andel af mønten og endelig i 14. årh. pantsættelser af møntretten.

I bispebyerne Lund, Roskilde og Ribe synes det sikkert, at der har været en kontinuerlig udmøntning. I 11. årh. udmøntedes der tillige i Slagelse og Ringsted, samt i de nørrejske byer Horsens, Randers, Aalborg og Viborg. Bispebyerne Odense og Slesvig er til gengæld sparsomt belagt, i Slesvig nævnes mønten i anden halvdel af 12. årh. og først igen fra anden halvdel af 13. årh. og frem. For Odense (eller blot Fyn) kendes næsten kun et par henvisninger til indtægter, tidligst i 1225, men ingen mønter der selv tilkendegiver at være af fynsk oprindelse. Der er ingen bindende indicier på udmøntning i Århus.

Fra 12. årh. udmøntedes der øst for Storebælt kun i Roskilde og Lund, dog kan der muligvis ses tegn på udmøntning i Sakskøbing i 14. årh. Hvilke nørrejske byer, der fortsat udmøntede i 13. årh., ved vi knap, men noget tyder på at i hvert fald Horsens, Randers og Viborg vedblev som møntbyer, mens der ingen indicier er på, at det samme gjaldt Aalborg.³¹²

Det er vanskeligt at slutte sig til organiseringen af udmøntningen ud fra denne viden. Det må antages at udmøntningen har skullet dække stiftets behov dér, hvor bispemænd havde andel i mønten, dvs. i Skåne med Halland, Blekinge og Bornholm, på Sjælland med småøer, i Ribe stift og i hvert fald i en periode i Slesvig stift.³¹³ I almindelighed regner numismatikere dog med en udmøntning organiseret efter landsdele, nemlig Skåne, Sjælland og Jylland, eventuelt med en opdeling i Nørre- og Sønderjylland og med Fyn som svært bestemmelig. For Sjælland og Skåne kan begge dele være gyldigt, da der var omtrent identitet mellem stift og landsdel, mens det jyske område var opdelt i flere stifter og bl.a. rummede Ribe stift, der gik på tværs af det nørre- og sønderjyske område. Hertugens ret til mønten, senest fra 1280'erne, indikerer at Slesvigs mønt var bestemt for hertugdømmet som sådan. Omvendt synes Ribemønten at have stor selvstændighed, i 1266 omtales en pengesum ligefrem som

³¹² Som nævnt viser omskrifterne på mønterne til lidt efter midten af 12. årh. selv hen til udmøntningsstedet. Herefter er der kontinuerligt kilder til Lunds og Roskildes mønt. Fra Ribe kendes tidligt omskrifter, som imidlertid også ophører tidligt. Fra første halvdel af 13. årh. stammer en mønt med bispenavn og der nævnes en indtægt 1231, hvorefter der kontinuert er kilder til mønten. Det synes sandsynligt, at udmøntningen har været kontinuert fra 11. årh. Mønten i Slesvig lokaliseres alene på omtale af møntretten og indtægterne (o. 1150, 1175, 1284, 1286) samt for perioden 1283-1312 på omskriften DUX på selve mønten. For Fyn har vi alene en omtale af Fyns mønt som medgift i 1229, en fhv. møntmester i 1285 og i 1331 en pantsættelse af møntretten. For de nørrejske byer består det spinkle bevis alene i, at Horsens og Viborg nævnes med indtægter for mønten i 1231, mens mønten i Randers pantsættes i 1329. En angivelse af møntindtægt for Kalundborg i 1231 er til gengæld tvivlsom. I 1328 fik Johan af Holsten ret til at udmønte i Sakskøbing, om det betyder at der har været udmøntning før er vanskeligt at skønne: en svært oversættelig kilde fra 1306 refererer muligvis til møntmestre her. Hallandsk mønt nævnes i 1274, mens indtægter fra Halland i 1308 opregnes i skånsk mønt. I 1283 nævnes udmøntning på Falster, men som en aflægger af Roskildemønten. Endelig udmøntedes der o. 1150 i Hjørring. Da det ikke er muligt for mig at vurdere de yderligere lokaliseringer, som numismatikere foretager ud fra fundsammenhænge alene, har jeg undladt at benytte dem.

³¹³ Slesvigs kirke fik 1175 halvdelen af mønten i byen. Det er eneste kilde til forholdet. DD 1.3 nr. 50.

værende i "Ribemønt".³¹⁴ Hvad angår Nørrejylland er uvisheden for tiden 1150-1330 næsten komplet. De mønter, der antages at være nørrejyske, kan ikke lokaliseres eksplicit til et udmøntningssted. Men kongelige forordninger fra årene omkring 1300 viser, at man da så nørrejysk udmøntning under et. Der kan også have været et hierarki mellem udmøntningsstederne, således kan et eventuelt udmøntningssted i Sakskøbing have været en slags anneks til mønten i Roskilde.

Vi kan altså konstatere, at mønten blev præget i alle større landsdele. Spørgsmålet er, om der var tale om en rigsmønt, der blot af praktiske grunde blev præget lokalt, eller om de lokalt prægede mønter alene havde lokalt sigte.

Det antages gerne i forskningen, at udmøntningen var eksklusiv regional. Det vil sige, at det i den enkelte landsdel ikke var tilladt at bruge andre landsdeles mønter. Af politisk-fiskale årsager, dvs effektiviteten af tvangsvekslingen, måtte man kun anvende landsdelens egen mønt.

Sent i perioden, hvor den skånske mønt var af mærkbar bedre kvalitet end resten af landets, synes det indlysende, at skånsk mønt ikke lod sig umiddelbart sammenligne med den øvrige mønt. Herudover er der i lange perioder ikke nogen markant forskel på landsdelenes mønter, og det er hovedsageligt på analysen fra fundsammensætninger, antagelsen om regionalitet grunder sig. Spørgsmålet vil blive drøftet kritisk under afsnittet om regionalitet og under de kronologiske afsnit.

Pengemarkens oprindelse

Pengemarken blev fra midten af 13. årh. det almindeligt brugte værdimål i de skriftlige kilder. Ved udmøntningens ophør i 1330erne ophørte brugen af målet stort set også og ved genoptagelsen af udmøntningen op mod 1400 gik man over til at benytte andre mål. Opkomsten af målet og hvilken rolle det spillede frem til omkr. 1230 lader sig til gengæld kun vanskeligt afklare.

Da man på et tidspunkt begyndte at bruge betegnelserne "penning", "øre penge", "mark penge" må begreberne være knyttet til en hjemlig udmøntning. Udenlandsk mønt ville være blevet omtalt ved sin møntfod eller sit oprindelsessted, sådan som det ses senere hen, da sterlingen og groten fra Tours kom til landet efter 1250.

De latinske betegnelser for pengemarken var *marca denariorum* eller *marca nummorum*. Marca nummorum brugtes sjældnere og især i de ældste kilder. Marca denariorum blev, som i andre lande, den almindelige betegnelse. Senere i perioden blev betegnelserne suppleret med nye udtryk som at marken kunne være i "gængs mønt", *monete usualis*, eller f.eks. i "skånsk mønt".³¹⁵

Vi kan gennem arkæologien ane en førmiddelalderlig økonomi, hvor betalingsmidlerne var ædelmetaller, og hvor også prægede (importerede) mønter blev anvendt som sådan i almindelig handel: de blev målt, vejjet og afprøvet og regnedes efter deres indhold af ædelmetal. Det er et forhold der endnu afspejles i de tidligste skriftlige kilder, hvor værdier altovervejende blev opgjort i sølvvægten.

Fremkomsten af et nyt værdimål, pengemarken, må afspejle en eller flere forandringer i den økonomiske sfære.

Behovet for at sondre mellem en mark, der beskriver vægten af det rene (barre)sølv, og en mark, der beskriver det udmøntede sølv, må for det første afspejle, at mønten ikke længere var fuldt lødig (et spørgsmål der redegøres for under delafsnittet om kurs og lødighed).

Dernæst må sondringen afspejle, at pengene havde en autoritet, en grad af

³¹⁴ DD 2.2 nr. 33.

³¹⁵ Også f.eks. Rydårbogen "53 mark gængse penge" ~ 53 *marcis denariorum usualim*. F. eks DD 2.1 nr. 50, "2 ørtug skånske penge" ~ *duo solidi monete scaniensis*.

troværdighed, der muliggjorde, at man selv på skrift værdisatte efter pengemarken. Endelig må dette relative forhold mellem brugen af pengemålet og sølvålet, i hvilken grad man brugte det ene eller andet mål, forventes i bred forstand at kunne belyse i hvor høj grad, der var tale om et møntbaseret økonomisk system.

Pengemarken som mål var generelt slået igennem i Europa i 12. årh., formentlig på forskellig tid i de enkelte lande.³¹⁶ Lige syd for grænsen omtales pengemarken, sideløbende med mark sølv, flere steder i Arnold af Lübecks krønike i dennes beskrivelse af begivenheder i 12. årh.'s sidste årtier.³¹⁷ I Danmark begynder vi også at få sikre kilder til brugen af pengemarken på denne tid. Tiden før er vanskeligere at bedømme, og under alle omstændigheder er der ikke skriftlige kilder, der kan hjælpe os før fra omkr. 1100.

Lundkilderne fra det tidlige 12. årh. benytter slet ikke pengemarken men pengepundet, det sker to steder, hhv. som *libras denariorum* og *libras nummorum*.³¹⁸ Helt enkeltstående er desuden en senere omtale i abbed Vilhelms levned af, ifølge hvilken han i 1160'erne fik overdraget 5 pund penge. Omtalerne lader sig vanskeligt indpasse i det generelle billede.³¹⁹ Pundet anvendtes ikke igen som mål for penge, før man sidst i 13. årh. begyndte at bruge de udenlandske pund sterling og pund Toursmønt. Til gengæld optræder marken ikke udtrykkeligt som pengemål (*marca denariorum*) i det tidligste 1100-tals kilder, der som nævnt i al væsentlighed er fra Lund.

For 12. årh. er Sorø gavebogs oplysning om jord til 1 1/2 mark penge (*nummorum*) i årlig afgift (1161/77) helt enkeltstående.³²⁰ I det relativt righoldige materiale i gavebogen benyttes pengemarken ellers ikke før i 1250'erne.³²¹ Pengemarken nævnes heller ikke udtrykkeligt i andre kilder før omkr. 1200 og da kun i ganske få kilder, der alle er i skånsk sammenhæng.³²² Herefter er der igen ingen kilder på målet før KVJ (1231), mens termen herefter bruges i al almindelighed.

1231 er et meget sent gennembrud for pengemålet set i lyset af, hvad møntfundene synes at fortælle. Det må derfor være relevant at finkæmme de sparsomme skriftlige kilder for eventuelle indirekte tegn på, at der har været en pengemark.

En forandring i sprogbrugen kunne være et tegn, hvis man kan finde en sådan forandring. Hvis f.eks. kapitlet i Lund plejede at stille sig tilfreds med at notere, at de havde fået en mark eller øre i gave, men med tiden gik over til at præcisere hvilken mark, der var tale om som "mark sølv", kunne det være et tegn på, at det nu var en option, at marken kunne være af pengemålet.³²³

I 1147 omtales 16 mark "lødigt sølv" (*marcas argenti puri*)³²⁴, men at forstå understregningen af lødigheden derhen, at der fandtes "ulødigt sølv" forstået som pengemarken, er måske lidt hårdt trukket (i øvrigt fandtes der også barresølv af svingende kvalitet). Set isoleret fortæller det os ikke meget. I

³¹⁶ Jeg har konstateret det for Frankrig og Spanien ved stikprøveundersøgelse, men har i øvrigt ikke undersøgt forholdet nærmere.

³¹⁷ Arnoldus s.35, 41, 84, 149: *marcas denariorum* (arnold henviser dog også til sølvålet). Men udviklingen er ujævn. F.eks. i Köln skelnede man meget sent mellem målene.

³¹⁸ Præbendelisten; Mindebogen 20.10.

³¹⁹ En mulig forklaring er at skriversne havde udenlandsk baggrund. Forfatteren til Vilhelms levned er muligvis en fransk født munk. I Lund var en vis engelsk påvirkning, herunder en tidlig biskop af angelsaksisk oprindelse.

³²⁰ Det er i denne sammenhæng væsentligt at Sorøs gavebog er nedskrevet nogle årtier senere, Gavebogen s. 467.

³²¹ Idet "gængs" i gavebogens omtale af "200 mark gængs" i 1199 må anses for at være en senere tilføjelse, jvf. gennemgangen af gavebogen.

³²² Absalons testamente 1201, DD 1.4 nr. 32; Andreas Sunesens parafrase §65; Lunds gavebog indførsel fra første tredjedel af 1200-tallet under 6.1.

³²³ Tilsvarende Ulsig 1981 s. 158.

³²⁴ DD 1.2 nr. 99.

Lunds Mindebogs indførsler fra første halvdel af 12. årh. er ud af 38 gaver i markmålet de 9 angiveligt i sølv, det kan hverken rigtig be- eller afkræfte, at man anvendte et pengemål ved siden af.³²⁵ I slutningen af århundredet er de ganske få værdiangivelser, vi har (nu også uden for Lund), ofte specificeret som sølvværdier (bispetiende på en mark sølv, en lejeafgift af bygrunde på 1 1/2 mark sølv etc.)³²⁶. Kilderne er imidlertid langt fra entydige, og vi har også omkring 1200 flere opgivelser, der ikke specificerer, om der er tale om sølv eller penge. Desværre for os er det vel ofte sådan, at det ikke har føltes nødvendigt for hverken afsender og modtager at præcisere hvilke mark, der var tale om.

Umiddelbart er kilderne fra 12. årh. således ude af stand til klart at påvise at pengemarken skulle være taget i brug, men at det var tilfældet ved vi: Hen ved 1200 er pengemarken som mål en veludbygget realitet. Ved Absalons dødsleje i 1201 siges hans nevø at besidde 700 mark skånske penge i gammel mønt³²⁷. Her er altså ikke blot tale om en pengemark, den findes både i en ny og gammel version, og der skelnes mellem forskellige landsdeles mønter. Den næsten samtidige Skånske Lovs mange bødebeløb (enten i mark eller øre) skal angiveligt forstås som penge frem for sølv, kilden selv omregner selv et af bødebeløbene til mark sølv.³²⁸, og i Andreas Sunesens parafrase af loven forklares det tilsvarende, at for hver 3 mark penge, der nævnes i en bod, skal der udredes 1 mark sølv.³²⁹ Hvor længe før lovens nedskrivelse man har haft disse bødebeløb i pengemark er umuligt at afgøre, men de er næppe opfundet til lejligheden. Og der kan næppe være tale om, at et beløb, der oprindeligt var betalt i et antal sølvmark, nu blev betalt i samme antal pengemark, så skulle bødens tyngde, jvf. Andreas Sunesen, over tid være faldet til en tredjedel. De skånske og sjællandske kirkelove fra 1170erne bruger også ubenævnte mark, men uden at forklare dem. Da den gennemgående bøde, ligesom i Skånske lov er tremarksbøden, må man tro at pengemarken allerede her er den anvendte. Det lader sig desværre ikke afgøre, om den bøde på 6 øre, en almindelig bødetakst i landskabslovene, som nævnes i kong Niels' regeringstid, var i øre penge, altså om også denne tidlige bøde skulle udredes i de pengemark, landskabslovene senere anvendte som mål.³³⁰

Endnu en kilde peger på en indførsel allerede i 12. årh., selvom tolkningen er hårfin. I 1141 omtales skatten af øen Sild (Sylt) som værende på 30 mark. Det er en skat der tilstås munkene i Odense Skt. Knud. Ved senere omtaler af gaven i 1180 og 1202/14 opgøres skatten som 10 mark sølv.³³¹ Privilegiet kan selvfølgelig være blevet formindsket i den mellemliggende tid. Det ville dog umiddelbart være usædvanligt. Den nærliggende tolkning er, at de ubenævnte mark, der omtales i 1141 var pengemark, der så, måske grundet lødighedens svingninger, senere er reformuleret som sølvmark, omregnet efter forholdet 3:1, det samme mål som Skånske Lov angiver.

Det synes altså trods alt som om pengemarken har vundet en slags fodfæste i god tid inden 1200. Derpå tyder Absalons testamente og Skånske Lov for Skånes vedkommende, den enlige Sorøkilde for Sjælland og eksemplet med skatten fra Sild. I 13. årh. anvendes målet hyppigere for i midten af århundredet at blive det almindeligt anvendte værdimål.

Hvis man forlader sig på det skriftlige kildemateriale og i dette tilfælde også slutter ud fra dets manglende udsagn, dukker pengemålet op i anden halvdel af 12. årh., men ikke før. Den umiddelbare følgeslutning er, at vi hermed har dateret den monetære økonomis gennembrud, den talte mønts gennembrud til perioden ca. 1150-1250. Det passer nogenlunde med de konklusioner, der for

³²⁵ 3 er i guld og enkelte andre af de 38 kan ikke bruges i sammenhængen. Tendensen er dog stadig markant: det føltes i de fleste tilfælde ikke nødvendigt at angive hvilken slags mark, der omtaltes.

³²⁶ DD 1.3 nr. 152 og 181.

³²⁷ DD 1.4 nr. 32.

³²⁸ Skånske lov §96: at 6 mark så gode som 2 mark sølv m.v.

³²⁹ Parafrasen §65.

³³⁰ DD 1.2 nr. 32.

³³¹ DD 1.2 nr. 81, 1.3 nr. 89, 1.4 nr. 56.

tiden drages på baggrund af løsfund.³³²

Det er dog stadig et dilemma mellem numismatikernes konstatering af, at en standardiseret og tilsyneladende velreguleret, men ikke lodig mønt brød igennem i 1060erne, og at denne mønt først gav sig til kende i de skriftlige kilder 150 år senere. De forskellige mulige forklaringer på dilemmaet bliver drøftet under den kronologiske gennemgang af den tidlige periode.

Klassificering og repræsentativitet

Som omtalt under litteraturgennemgangen er de benyttede typologier for klassificering af danske mønter stadig dem der formuleredes af Hauberg og Mansfeld-Büllner i slutningen af 19. årh., hhv. angivet ved hbg- og MB-numre. Der er ikke trådt et nyt system i stedet, og alle klassificeringer henviser stadig til disse to systemer, selvom deres nummereringer i vore dage til dels er misvisende set i lyset af de omdateringer, der siden er gjort.

Der er ikke her gjort et forsøg på at deltage i diskussionen om klassificeringer. Det er i almindelighed nærmest en umulighed for den, der ikke selv er numismatiker. For tiden efter 1240 er Grinder-Hansens omklassificeringer som omtalt fulgt, for tiden før 1240 har jeg måtte forlade mig på de enkelte forskeres egne tids- og stedfæstelser. Af betydning her er dog to tilfælde, hvor klassificeringen af mønttyper fra en periode, hvor vi kun kender få, er af afgørende betydning. Jeg vil ikke tage stilling til dem, blot anføre, hvor finmasket et grundlag, klassificeringerne af dem hviler på.

En af de store diskussioner, som nedenfor får sit eget afsnit, er om mønten ved en reform midt i 13. årh. meget usædvanligt blev forbedret til omkr. 50% lodighed. Det er imidlertid småt med målinger der kan af- eller bekræfte denne tese. Fraset Kaabers målinger er der sådan set kun én måling, der kan relateres til denne periode.

I lodighedsoversigten bagerst fremgår det, at en sjællandsk mønt fra 1240erne er målt til lodighed 25%, altså 4:1. Målingen er i sin tid foretaget på foranledning af Sture Bolin. Selve målingen dengang er ikke påført henvisninger til MB-systemet, men Grinder-Hansen har i sin afhandling henført den som en MB 122.³³³

En lodighed på 25% for en mønt fra 1240erne er et stærkt argument mod den almindelige opfattelse af, at møntens lodighed var forbedret til op mod 50% i netop i denne periode.³³⁴ Baggrunden for at henlægge mønten til 1240erne er imidlertid temmelig smalt.

Tids- og stedfæstelsen er også Grinder-Hansens. Traditionelt, f.eks. i DMS, er typen henlagt til Lund på Erik V's tid, men Grinder-Hansen flytter på et hårfint grundlag MB 122 til Erik IV Plovpenningens tid.³³⁵ Der er to store usikkerheder forbundet med dette resultat: Er Grinder-Hansens nyvurdering af typerne MB 122-24 skudsikker, og er den MB 122-mønt, som Bolin fik målt i virkeligheden den, Grinder-Hansen karakteriserer som MB 122, eller er det en af de beslægtede typer.³³⁶

³³² Moesgaard 2008; Poulsen 1979-80.

³³³ Grinder-Hansen 2000, s. 124.

³³⁴ Se gennemgangen i afsnittet om Valdemar II's møntreform.

³³⁵ Typen hører til gruppen MB 122-24, der alle henlægges til Lund og Erik V. Grinder-Hansen argumenterer for, at 122 adskiller sig fra de to øvrige: Den er fundet på Sjælland med en anden type, der af Grinder Hansen tidsfæstes til 1250erne. I de tilfælde, man mener at have fundet den i Skåne, er der snarere tale om MB 123 eller 124. Grinder-Hansen konkluderer videre, at MB 122 kan placeres til Erik IV og 1240erne. Grinder-Hansen 2000, s. 132; DMS nr. 93 og 96. Selvom vi forudsætter, at Grinder-Hansens klassificering er korrekt, står vi stadig tilbage med et formentlig uløseligt problem: Er den mønt Bolin målte af den type, som Grinder-Hansen omklassificerer, eller er den en af de rent faktisk skånske mønter, som man tidligere anså for MB 122, men Grinder-Hansen nu har flyttet til typerne MB 123 og 124?

³³⁶ Grinder-Hansen overser tilsyneladende, at hans konkordanstabel sammenholdt med

Det andet eksempel vedrører spørgsmålet om den lødighed på omkring 33%, der synes at afspejles i landskabslovene. Lødighedsmålinger af mønter fra Valdemar I viser tal, der korresponderer med lovenes udsagn. Det samme gør de beregninger vi kan gøre på den almene kurs mellem penge og sølv i 1231. Ind i mellem har vi i virkeligheden kun en enkelt mønttype til at belyse forholdet. Det er Valdemar I hbg 60, der traditionelt har været tillagt Valdemar I. Men da den optræder i Grenå-fundet dateret til 1220'erne, er den forsigtigt omdateret til sent i Knud VI's regeringstid. Målingen af mønten viser en lødighed på omkring 1/3.³³⁷

Med denne omklassificering synes lødigheden på 33% at strække sig over tre regenter hver især med en lang regeringsperiode, og det understøtter den mulighed, at forfatterne af landskabslovene så forholdet som permanent. Men usikkerheden ved tidsfæstelsen af denne ene type, der er alene kan bekræfte et kontinuum over så lang tid i møntens kvalitet, er slående.

Som omtalt i indledningen er en anden af de basale metodiske problemstillinger spørgsmålet om repræsentativitet.

Repræsentativitet henviser til, om antal af fund og antal af fundne mønter i virkeligheden afspejler datidens brug af mønter. De kritiske faktorer er bl.a., hvilke årsager folk til forskellige tider havde til at gemme eller ligefrem nedgrave deres formue, og på den anden side hvilke forhold der betinger, om vi finder skattene/mønterne eller ej.³³⁸

Der er desuden det banale spørgsmål som gælder alle kildegrupper: om hvor vidtrækkende konklusioner man kan tillade sig at drage i tilfælde, hvor man kun har ganske få mønter eller fund at tolke ud fra.³³⁹ Til denne problemstilling vil her især blive drøftet den afgørende rolle, det såkaldte Grenå-fund har haft for tolkningen af udmøntningen under Valdemar II.

De mange forklaringer der kan være på forskellen i antallet af fund og mønter mellem to perioder er behandlet i indledningen. Den korte version er, at en stigning eller et fald i antal fund ikke entydigt behøver afspejle tilsvarende stigning eller fald i den økonomiske aktivitet. Det er i sær Grinder-Hansen der har beskrevet problemstillingen, selvom den, somme tider udtalt, må anses for at ligge til grund for de fleste moderne numismatikeres overvejelser.³⁴⁰

Kurs og lødighed

Den ene del af begrebsparret, *lødigheden*, hører under numismatikernes arbejdsfelt.

Det kan allerede nu røbes, at den danske mønt ikke på noget tidspunkt i perioden var en fuldt lødig sølv mønt. Det andet karakteristika er, at den gennem perioden blev stadig ringere, en forringelse der skete i forskellige tempi, hvilke vil blive drøftet i de kronologiske afsnit. Et af nøgleproblemerne er derfor, hvilken betydning hhv. underlødigheden og ustabiliteten havde på den måde, mønten anvendtes og hvad den regnedes for.

En forringelse af sølvindholdet, typisk ved at iblande kobber, kunne tjene et

klassificeringen af Bolins måling til MB 122 giver et resultat, der aldeles modsiger hans vurdering af Valdemar II's møntreform og plovskat.

³³⁷ DMS nr. 60 og 66. Datering drøftet under DMS nr. 60.

³³⁸ Grinder Hansen har i DMS bd. 1 s. 26-40 en redegørelse for problemstillingerne. Han opregner seks faser fra prægning til fund, der har indflydelse på repræsentativiteten: Cirkulation, opsparing, nedlæggelse, forglemmelse, genfindelse, registrering, hvilket han viderefører til den tolkningsmæssigt betydende forskel på hhv. opsparede skatte, akut nedlagte skatte og tilfældigt mistede skatte. Problemstillingen gælder naturligvis især tolkningen af de egentlige skattefund.

³³⁹ F.eks. Moesgaard 2008 Hikuin s.139-41. Moesgaard diskuterer ud fra 13 mønter, om en reguleret møntøkonomi i Hedeby i 9. årh. kan påvises.

³⁴⁰ Grinder-Hansen I DMS s.26-40; 2000 s. 162ff om enkeltfonds repræsentativitet.

rent praktisk formål, hvis f.eks. behovet for skillemønt var større end sølvet rakte til.³⁴¹ En sådan situation synes afspejlet i Andreas Sunesens bemærkning om skånske lovs bod for manddrab, at man ofte er nødt til at vurdere (værdier) i klæder og kreaturer, da man i "vort land" (Skåne eller Danmark?) har mangel på sølv.³⁴² En lav lødighed var heller ikke nødvendigvis et problem (inden for landets grænser), hvis lødigheden blot var nogenlunde stabil og møntherren garanterede for møntens anvendelighed. Således holdt den skånske mønt en stabil, lav lødighed det meste af perioden 1260-1360, det samme var muligvis tilfældet for hele landet i en periode, der kan have gået fra sidste del af 12. årh. til midt i 13. årh.³⁴³

Man kan mene, og måske var det også til en vis grad tilfældet, at selv en forringelse af møntens reelle værdi var mindre væsentlig, hvis mønten blot brugtes som accepteret skillemønt inden for det enkelte land eller den enkelte landsdel (vi bruger f.eks. papir i vore dage), og at problemerne først opstod, hvis mønten skulle udveksles med udlandet. At udlandsspørgsmålet i hvert fald skærpede problemet, udtryktes 1257 af Jakob Erlandsen i dennes klagerække over kongens overgreb og uretfærdigheder. Jakob erklærede at kongen til skade for landet havde forringet mønten, så navnlig de præster og klerke der drog udenlands, men også paven hvis sædvanlige afgift forringedes, blev ramt.³⁴⁴

Men det var heller ikke på de indre linjer uproblematisk, at man ikke kunne regne med møntens kvalitet. Som det fremgår af Andreas Sunesens krav om, at de skånske bøder beregnedes ud fra sølvmarken og ikke fra det antal pengemark, der faktisk stod opgivet i loven.³⁴⁵

En forandring af lødigheden var som regel men ikke nødvendigvis altid synonym med en forringelse. Men lødigheden kunne også blot være omskiftelig. En skiftende lødighed kunne skyldes manglende kontrol med udmøntningen, så hver ny udmøntning nærmest kunne forventes at afvige fra den forrige, sådan som det f.eks. synes at være tilfældet i Norge i visse perioder.³⁴⁶

I dansk forskning synes der at være en vis konsensus om, at forringelsen af møntens lødighed var tæt knyttet til den kongelige udnyttelse af møntregalet. Spørgsmålet vil blive drøftet i forbindelse med diskussionen af den regulerede mønt i næste afsnit.

Selve spørgsmålet om møntens lødighed har ikke været genstand for nogen systematisk interesse fra numismatikernes side, måske bortset fra Georg Galster, der i 1930'erne fik lavet de fleste af de målinger, vi i dag har at gøre godt med. Historisk har det en god grund: Med P. Haubergs ord kunne man ikke måle sølvindholdet (præcist) uden at destruere genstanden selv, mønten. Det kan man nu, men det der kaldes "moderne undersøgelser" er vistnok temmelig omkostningsfuldt, og de foretages, som jeg læser den numismatiske litteratur, hovedsageligt ved nye fund.

Under alle omstændigheder er danske målinger af lødighed få og spredte, og de er ikke formidlet i samlet form.³⁴⁷ Det er dertil sigende, at halvdelen af de målinger fra før 1240, det har været muligt for mig at opspore, er foretaget i Norge. Efter 1240 er situationen noget bedre, bl.a. takket være Galsters målinger, men i almindelighed er materialet stadig sparsomt. Havde det ikke været for møntsamlere Kaj G. Kaabers private undersøgelser, havde det kun været muligt at konkludere tilfredsstillende på få og spredte perioder. Kaaber

³⁴¹ I Bergen i Norge sænkede man i 1340 lødigheden fordi den lokale mønt var så god i forhold til nabovalutaerne, at den sivede ud af området: den bedre mønt var attrået. Sprandel 1975 s. 146.

³⁴² Andreas Sunesens parafrase §48.

³⁴³ Henholdsvis en kurs på 5:1 og 3:1.

³⁴⁴ Ærkebispeskriften s. 131. Paven fandt dog snart af egen drift en løsning på problemet. Han nægtede at modtage lokal mønt, der blev fundet for underlødig.

³⁴⁵ Andreas Sunesens parafrase §65.

³⁴⁶ Skaare 1995. Skaare forsøger i flere tilfælde at placere de mange uens typer under en konge i et kronologisk mønster, hvor kursen falder glidende, men denne gruppering udspringer mindre af kilderne selv end af forestillingen om, hvad der for Skaare er den naturlige udvikling.

³⁴⁷ Dog er en stor del præsenteret i Grinder-Hansen 2000 s.123ff.

lødighedsmålte en stor del af sine egne mønter efter den nævnte destruktive metode. Hans resultater udgør, som det ses af bilaget om lødighedsmålinger, langt størsteparten af vore målinger fra perioden 1240-1340, og de anses for troværdige. Kaabers målinger gør det bl.a. muligt at korrigere synet på den skånske mønts udvikling over for de skriftlige kilders udsagn.³⁴⁸

Den anden bestemmende term her er *kursværdi*, som primært har været historikernes arbejdsfelt. Begrebet "kurs" er mangetydigt og det er anvendelsen af begrebet i middelalder-numismatikken da også. "Kurs" og f.eks. "tvangskurs" eller "overkurs" bliver bl.a. anvendt om det bytteforhold man blev stillet overfor ved en tvungen pengeombytning, f.eks. at man kun fik 3 nye mønter for hver 4 man afleverede. Brugt på denne måde er "kurs" forbundet med en aktiv handling, en veksling af "gammel" mønt til ny mønt.

Af praktiske grunde er begrebet brugt anderledes her og kun i en bestemt, snæver betydning. I de følgende afsnit vil "kurs" i mangel af et mere præcist udtryk betegne den alment accepterede opfattelse af, hvad pengemarken var værd i forhold til sølvmarken. Begrebet vil alene blive brugt om dette forhold, altså et forhold, der udtrykkes i vendinger som f.eks. "Jeg skylder NN 1 mark sølv, hvilket er 4 mark penge". Det vi i det følgende blive beskrevet som en kurs på 4:1.

"Kurs" skal netop forstås som "alment accepteret kurs" eller "fastsat kurs" og dermed ikke nødvendigvis det samme som møntens lødighed set i forhold til sølvets.

Der er to væsentlige egenskaber ved denne alment accepterede kurs, der skal indgå i overvejelserne om anvendelsen af begrebet. For det første at kursen må formodes at være tendentielt knyttet til møntens faktiske lødighed, uden at der er en givet overensstemmelse. Det er et erkendt faktum at der var en forskel,³⁴⁹ men der knytter sig mange ubesvarede spørgsmål til dette faktum. Kursen kan af politiske grunde være sat væsentlig højere end lødigheden, eller der kan være praktisk-økonomiske grunde til, at kursen, typisk, vil flytte sig langsommere end ændringerne i møntens realværdi.

For det andet er definitionens andet led, "alment accepteret", også et ret relativt begreb. Det kan henvise til en enighed mellem to aktører i en økonomisk transaktion. Det kan imidlertid også i en eller anden grad indeholde et element af påtvungen, dikteret accept. Endelig er "alment accepteret" ikke nødvendigvis universelt, men kan være bestemt af den faktiske situation, kursen optræder i. Således må en aftalt kurs der involverer aktører uden for landets grænser formodes at ligge ganske tæt på lødigheden, mens det samme langt fra er givet mellem to indenlandske aktører. Tilsvarende kan en fastsat kurs ved opkrævning af skatter og afgifter højst tænkeligt adskille sig fra den, der gjaldt i transaktioner mellem private aktører.

F.eks. er de meget oplysende tal fra de pavelige indsamlinger om værdien af danske penge sat i forhold til sølv, som vi i enkelte tilfælde har overleveret, medtaget i oversigten over kursen. Men situationen er, at de indsamlede mønter er på vej ned i Europa, de pavelige legaters udregning skal tjene til sammenligning med indtægter i andre penge- og sølvsmål. Deres opgivelse af kursen må formodes at skulle beskrive den reelle lødighed.

Det er både en forudsætning for og et resultat af denne undersøgelse, at der er eller kan være forskel på møntens kursværdi i forhold til sølv og på den anden side det reelle sølvindhold i mønten, dens lødighed. I de følgende kronologiske afsnit vil lødigheden og kursen derfor blive belyst hver for sig for afsluttende at blive sammenholdt.

Kursen er i det følgende angivet på formler som 5:1, hvilket vil sige at der regnedes 5 mark penge på 1 mark sølv. Lødigheden, der som nævnt ikke

³⁴⁸ Kaaber 1996. Kaabers klassificeringer af mønterne, der er særdeles vidtløftige, er derimod ikke fulgt.

³⁴⁹ Bendixen 1976 s. 101. Der findes vist ingen danske undersøgelser af forholdet mellem kurs og lødighed.

behøver være helt det samme, beskrives normalt ved sølvindholdet i o/oo. Her er for sammenlignelighedens skyld valgt i nogle tilfælde at omsætte lødighedstallene til samme formel som kursen, således at en lødighed på 20 % omsættes til formlen 5:1.³⁵⁰

Regulering og regionalisering

Som beskrevet i indledningen er begreberne regulering og regionalisering helt centrale for forskningens forståelse af dansk udmøntning gennem hele perioden. Idet regionalisering her skal forstås som en regulering af mønten ikke alene på nationalt plan, men også for de enkelte landsdele.

Termen "reguleret mønt" kan bruges omtrent identisk med det tidligere anvendte koncept "feudal mønt". Det er dog ikke nødvendigvis altid identitet mellem de to termer, desuden er der mellemformer som "møntmonopol", der måske, måske ikke, dækker det samme. Der skal derfor kort redegøres for, hvordan terminologien anvendes her.

Sture Bolin var vel den der introducerede begrebet feudal udmøntning til Skandinavien.³⁵¹ Det første led i Bolins definition er eksistensen af et møntmonopol, hvilket han imidlertid ikke ser som en middelalderlig nyhed, men som et fænomen, der kendes helt tilbage til den første udmøntning omkr. 600 f.kr. Til møntmonopolet hører tilsvarende universelt at brugen af ædelmetal som betalingsmiddel aftager eller helt afskaffes (forbydes), og at møntherren skaffer sig en indtægt ved ikke at udmønte med fuld lødighed. Til definitionen af den særlige feudale mønt tilføjes to yderligere kendetegn, hhv. en geografisk og tidsmæssig afgrænsning af møntens cirkulation. For det første var mønten territorielt begrænset og ekskluderende, man brugte alene møntudstederens mønt inden for vedkommendes domæne, og den lokale mønt brugtes tilsvarende ikke udenfor.³⁵² For det andet havde mønten kun et tidsbegrænset omløb. Den blev, ofte hyppigt, fornyet, således at den gamle mønt blev udskiftet ved en tvungen omveksling, og gamle mønter derefter havde mistet deres værdi. Det fremgår af sammenhængen, at endnu et kendetegn er fyrstens/møntherrens (ublu) profitteren af sit monopol, hvilket sidste element også er hele formålet med omvekslingen.

Den tvungne fornyelse og realiseringen af indtægten eksekveredes altså ved den feudale, tvungne ombytning, hvor det almindelige system iflg. Bolin var at møntherren udleverede færre mønter end han inddrog (tre nye mønter for fire gamle nævnes som eksempel), men andre metoder som et simpelt vekselgebyr kunne også tages i anvendelse.

Når Bolin brugte udtrykket "den feudale penning" om dette system, skyldes det alene, at han opfattede tiden som "feudal". Han brugte også ordet "feudalisering af mønten", men her i ordets mere almindeligt brugte forstand, at møntretten og dens indtægter forlenedes til feudalherrer. Denne forlening er ikke knyttet til begrebet "feudal penning", således som det indimellem er blevet fremført i den danske diskussion af Bolins tese.³⁵³

Termen "feudal" er imidlertid i vor tid noget belastet, og man er med god grund gået bort fra den, i dansk forskning har jeg ikke set den senere brugt end

³⁵⁰ Taleksemplet er ikke helt korrekt. Barresølvet var ikke 100 % rent, snarere 95 %, og vægten af pengemarken var lidt større end sølvmarkens. Så hvis man skal sætte forholdet mellem en pengemark og en sølvmark op, skal regnestykket modificeres lidt. I eksemplet bliver forholdet omkr. 4,3:1. Modellen er beskrevet i bilaget om lødighed.

³⁵¹ Bolin 1962 s. 146-52 (opr. udgivet 1953). Bolins afsæt er primært den franske numismatiker E. Babylon.

³⁵² Bolin mente dog, at de mest lødige af de lokale udmøntninger i dette system ville trænge ud i periferiområderne og kunne findes i nabolandene. Se gennemgangen af diskussionen i Ljungkvist 1986.

³⁵³ Grinder-Hansen 2000 s. 44ff; Ljungkvist 1986.

1995. Grinder-Hansen forkastede udtrykkeligt termen i 2000. Til erstatning foreslog han det ikke særligt mundrette begreb "proprietær udmøntning",³⁵⁴ et udtryk der ikke synes at være slået igennem.

I dansk forskning har spørgsmålet om den feudale mønt spillet en stadig stigende rolle, selvom selve termen nu er forladt. Som beskrevet i indledningen er den terminologi, der er trådt i stedet, ikke ganske entydig. Måske er det af Moesgaard fremførte "reguleret møntøkonomi" det nærmeste vi kommer en alment accepteret term.

En "feudal penning" eller "reguleret møntøkonomi" må forudsætte en udviklet pengeøkonomi, det vil bl.a. sige at man hovedsageligt eller i høj grad brugte mønt ved vareudveksling. Dernæst at kongen havde kontrol over møntudstedelsen og endvidere, at kongen udstrakte denne kontrol også til cirkulationssfæren, således at man kun anvendte den af kongen tilladte mønt. Det afgørende moment, der kun kan realiseres under de nævnte forudsætninger er imidlertid, at mønten, gerne jævnlige, bliver udskiftet ved en tvungen omveksling. En omveksling der ikke er økonomisk begrundet, men alene tjener et skattemæssigt formål. Jeg vil derfor i det følgende fortrinsvis karakterisere dette specifikt middelalderlige system, ikke som den regulerede mønt, men ved dets grundbetingelse, *den tvungne pengeombytning* eller blot *tvangsveksling*. Når jeg lejlighedsvis bruger udtrykket reguleret mønt indbefatter det den tvungne ombytning.

Er særligt prekært spørgsmål, knyttet til tvangsvekslingen og de oven over drøftede forhold mellem kurs og lødighed, er hvad man kan kalde den dikterede overkurs. Sture Bolin anså det vistnok for et grundelement i den kontrollerede udmøntning, at udstederen tillagde mønten en pålydende værdi, som om den var en ren sølv mønt, men under alle omstændigheder en højere pålydende værdi end den, det reelle sølvindhold berettigede.

Det er vanskeligt at finde en bekræftelse af det første udsagns rigtighed i det danske materiale. Umiddelbart synes det ikke at kunne bekræftes, men enkelte udsagn understøtter det – måske. Spørgsmålet om der var et krav om at betragte mønten som fuld lødig vil alene blive drøftet under sammenfatningen.

Den mindre radikale mulighed, at kursen blot var sat (lidt) højere end lødigheden, vil blive undersøgt under de kronologiske afsnit ved at sammenholde de kendte udsagn om kursen med lødighedsmålingerne.

Konsekvensen af dette system, hvis det blev håndhævet effektivt, skulle være tydeligt i skattefundene: Der vil ikke være udenlandske mønter eller ædelmetaller. Der vil i det enkelte fund kun være den eller de type(r), der senest er udmøntet. Til gengæld vil der på tværs af fundene optræde mange mønttyper, forudsat at den tvungne ombytning var hyppig. Der vil dertil blive fundet færre mønter, fordi gældende mønt blev omsmeltet ved ombytningen og, iflg. Bolin, fordi mønten kun cirkulerede i kort tid. Særligt vil der være få skattefund, fordi det ikke var meningsfyldt at gemme mønten som opsparing. Bolin bygger sin opfattelse på europæiske fund fra før 1100. Det vil blive drøftet i de efterfølgende afsnit om det danske materiale kan bekræfte denne opfattelse.

Det numismatiske materiale, der kan belyse problemstillingen, er først og fremmest typesammensætningen i de store skattefund, der da også danner grundlag for arbejder om emnet af Jørgen Steen Jensen, Keld Grinder-Hansen, Carsten Ljungkvist og Jens Chr. Moesgaard.³⁵⁵ Fundmængden af udenlandsk mønt er særskilt behandlet af Jørgen Steen Jensen.³⁵⁶ Grinder-Hansen har analyseret både skattefund og enkeltfund og har sammenholdt dem med de få, men betydende skriftlige kilder.³⁵⁷ Moesgaard beskæftiger sig generelt med problemstillingen og har for få år siden præsenteret et arbejde alene om den

³⁵⁴ Grinder-Hansen 2000, s. 71.

³⁵⁵ J. S. Jensen 1996, Grinder-Hansen 1997 & 2000, Moesgaard 2008 Hikuin, Ljungkvist 1986.

³⁵⁶ J. S. Jensen 1973.

³⁵⁷ Grinder-Hansen 2000.

”regulerede møntøkonomi”.³⁵⁸

Et problem i den i forvejen vanskelige tolkning af materialet er, at der i virkeligheden er tre møntøkonomiske tilstande: et system uden tvangsveksling, et system med hyppig og effektiv tvangsveksling (og overgangssystemer med tvungne, men sjældnere tvangsvekslinger) og endelig et system med tvangsveksling, hvor møntudstederen imidlertid ikke er i stand til at håndhæve systemet. Problematikken drøftes især i afsnittet om perioden 1250-1340.

Sagen fremstilles hyppigt sådan, at tvangsvekslings-systemet eksisterede nogenlunde uafbrudt i Danmark siden de første tegn på reguleret mønt omkr. 1065 og frem til udmøntningens ophør 270 år senere. Om reguleringen fungerede i samme grad og til enhver tid kan dog diskuteres, hvilket også vil ske i de kronologiske afsnit.

Et spørgsmål tæt knyttet til den regulerede mønt er som nævnt den forringelse af møntens lødighed, der fandt sted i hele eller store dele af perioden. Forringelsens ses af forskningen gerne som en konsekvens af, at møntudstederen søgte at udnytte sit monopol til størst mulig berigelse. Bendixen talte ganske vist i 1977 for, at en forringelse af lødigheden kunne finde sted, fordi behovet for mønt var større end sølvængden rakte til. Men tre år senere kaldte hun forringelser et ”politisk valg”. Ljungkvist pointerede med eftertryk i 1986 at ”en konsekvens af det feudale møntvæsen oftest er en faldende lødighed”, og at feudalherren altid vil søge at udnytte sit monopol optimalt, dvs også udnytte muligheden for at tjene på en forringelse.³⁵⁹

Det er holdningen her, at man er nødt til at nuancere sin tilgang til spørgsmålet. Der har for det første været forringelse af mønten under andre møntsystemer end det med tvungen pengeombytning, der er altså flere mulige årsager hertil, også i dansk middelalder. For det andet kan man ikke se mønten alene som en indtægtskilde uden nogen anden funktion i det økonomiske liv. Dermed menes at der også må have været andre pengepolitiske overvejelser end dem, der talte for at forringe mønten. Endelig er møntforringelse en indtægtskilde med indbyggede begrænsninger. Der er en endelig grænse for, hvor meget en mønt kan forringes, og hvis de danske konger virkelig havde brugt muligheden ved hver eneste udmøntning, siden de i 11. årh. var blevet i stand til at håndhæve møntmonopolet, var bunden vel nået en del tidligere end i 1320'erne, hvor lødigheden endelig nærmede sig 0.

Spørgsmålet vil blive drøftet under de kronologisk inddelte afsnit nedenfor. Det vil blive drøftet, om forringelser (devalueringer) behøvede være uløseligt knyttet til enhver ny møntudstedelse. I stedet for en glidende forringelse kan der desuden have været få men drastiske fald i lødigheden, eller over tid en kombination af begge dele.

Med regionalisering menes, at man inden for den enkelte landsdel blev pålagt kun at benytte den mønt, der var udstedt i landsdelen (konkret det jyske, sjællandske og skånske område).

Det er et givet faktum, at der har været udmøntning i alle landsdele allerede i 11. århundrede. Det fortæller mønterne selv.³⁶⁰ Det kritiske spørgsmål er, om og i så fald hvornår den regionale mønt indgik i et lukket tvangsombytnings-system inden for landsdelen (hvad der nedenfor oftest vil blive omtalt som ”eksklusiv regionalisering”).³⁶¹ Et bekræftende svar er f.eks. helt afgørende for, om den almindelige forestilling om en trinvis møntreform omkr. 1230 kan holde.

Også i dette spørgsmål er kildematerialet imidlertid både sparsomt og komplekst for det meste af perioden.

Egentlig er det også en mulighed at en eventuel regional eksklusivitet fulgte bispedømmerne, idet bisperne flere steder havde del i møntretten, men denne

³⁵⁸ Moesgaard 2007; 2008 Hikuin; senest foredrag på 32. Vikingsymposium i Odense 2013 (om Normandiet).

³⁵⁹ Bendixen 1977; 1980 s.99; Ljungkvist 1986 s. 269-70.

³⁶⁰ For 13. og 14. århundrede er mønterne ikke selv oplysende, men fundsammenhæng synes at bekræfte det, og en del skriftlige kilder udelukker enhver tvivl.

³⁶¹ jvf. Moesgaard 2008 Hikuin s. 147 m.fl.st.

mulighed har vist ikke været drøftet blandt numismatikere.³⁶²

Kronologisk stiller problemet sig forskelligt. Fra slutningen af 13. årh. ses mønten at udvikle sig forskelligt mellem landsdelene, særligt adskiller den bedre skånske mønt sig fra den jyske og sjællandske. Fra denne tid er der også skriftlige udsagn, der peger på en differentieret regional udmøntning, og endelig bliver pengemålet hyppigt omtalt med et adjektiv der refererer til landsdelen (1 mark sjællandsk, 1 øre skånsk etc.). I den tidlige del af perioden er møntmaterialet for utilstrækkeligt til at kunne bekræfte en differentiering mellem landsdelene, bortset fra at de jyske mønter frem til starten af 13. årh. var væsentligt lettere end de østdanske, og de skriftlige kilder er tavse om sagen.

Pengemark og mønt frem til 1250

Selve udviklingen i den tidlige brug af pengemålet samt implikationerne ved kategoriens ibrugtagelse er blevet drøftet ovenfor. Her og i de efterfølgende kronologisk opdelt afsnit vil temaerne især være kurs, lødighed, graden af regulering (tvangsombytning) samt regionalisering.

Til brug for drøftelsen af kurs og lødighed vil de tal vi har til rådighed blive fremlagt og drøftet indgående, hvorefter der konkluderes på spørgsmålet. Til spørgsmålet om tvangsombytning er det altovervejende fundsammensætninger af skattefund, der ligger til grund for de almindelige antagelser om spørgsmålet. De vil blive drøftet her, og forskningens resultater vil efterfølgende blive problematiseret. Endelig vil det dårligt kildebelagte spørgsmål om regionalisering blive drøftet.

Udgangen af perioden, tiden omkr. 1230-50, rummer en særskilt, forskningsintensiv problemstilling, nemlig den eventuelle omlægning af møntpolitikken med en tilhørende forbedring af mønten. Hele dette spørgsmål om møntreformen og dens konsekvenser vil blive gennemgået særskilt i det følgende afsnit.

Målinger af lødighed

Der er kun foretaget et fåtal af lødighedsmålinger af de tidligt-middelalderlige danske mønter. Der drejer sig dels om danske målinger, herunder dem Galster i 1930'erne fik udført på vegne af den svenske numismatiker, Sture Bolin, og dertil en række norske målinger udført af Kolbjørn Skaare i 1960'erne og senest publiceret af Svein Gullbekk i 2000.³⁶³

Der er en del flere målinger på mønten fra den seneste vikingetid (slutningen af 10. årh.). De viser, at man på denne tid tilnærmelsesvis havde en fuldt lødig sølv mønt (90-95%), altså en mønt der var direkte sammenlignelig med barresølvet på vægten.

Nedenstående fremstilling begynder med Sven Estridsens udmøntning, hvor møntens kvalitet allerede var faldet, og det ser desuden ud til, at kvaliteten desuden var svingende.

Nedenfor er de kendte målinger præsenteret i tabelform.³⁶⁴ Kilderne til oplysningerne er oplyst under bilaget om lødighedsmålinger.

³⁶² I 1266 omtales f.eks. specifikt en "Ribe-mønt", mens der i perioden 1234-52, og måske også senere, tilsyneladende laves særtaaler om mønten mellem kongen og Ribebispen.

³⁶³ Numismatikeren Frédéric Elfver skulle også have lavet målinger af de tidlige mønter, men jeg har ikke været i stand til at finde det publiceret.

³⁶⁴ Der er ikke nogen samlet oversigt over lødighedsmålinger. De her opgivne tal samt tallene i de følgende afsnit er dem, jeg har kunnet finde i den anvendte litteratur. Påstanden er, her at oversigten må være i hvert fald næsten komplet.

Tabel 29. Lødighedsmålinger af mønten før 1241

Regent	Måling	Lødighed o/oo
Sven Estridsen	Dansk 3 stk.	784-827
	Norsk 12 stk, jævn spredning	6 på 486-732 6 på 789-951
	1 norsk	760
Harald Hen	1 dansk	550
Knud d. Hellige	Galsters strygeprøver, 16 stk, gnsn.	600
	2 norske	620, 700
	Dansk, 18 stk, de 17 jævnt fordelt	1 på 233 17 på 434-774
Erik Emune	Dansk 3 stk	439-512
Sven Grate	Bolin, 1 stk.	278
Valdemar I	Bolin, 1 stk	389
	Dansk, 5 stk.	2 på 375 3 på 355
	Dansk, 1 stk	350
Valdemar I/Knud VI	Dansk, 1 stk	350
Valdemar II	Grenåfundet iflg Sømod. ³⁶⁵	Ca. 250?

De spredte bemærkninger om lødigheden, man finder i den danske litteratur synes at tage afsæt alene i de danske målinger. De danske målinger giver, ud fra et forsvindende lille antal prøver, et indtryk af et glidende fald i lødigheden, dog med et særligt kraftigt fald under Knud d. Hellige: Tre mønter fra Sven Estridsens tid er på omkr. 800 o/oo. Under Knud viser en mønt og 16 strygeprøver 550-600 o/oo. Tre mønter fra Emunes tid viser omkr. 500 o/oo og 6 mønter fra Valdemar I 350-400 o/oo. Altså en lødighed, der falder over et århundrede fra 80% til små 40%. Dertil måske et yderligere fald i Valdemar II's regeringstid. (Prøverne af brudte mønter fra Niels' tid giver så spredte resultater, at de ikke passer ind i nogen beregning).

Tager man de norske prøver med, bliver billedet lidt mindre entydigt. Hvis den store spredning under Sven Estridsen står til troende, er der ikke tale om blot et drastisk fald under Knud d. Hellige, Knud har bare lagt sin udmøntning i den nedre ende af den skala møntens lødighed havde under hans far. Det er nærliggende og måske en mulighed, at de nedre værdier i Sven Estridsens mønter er fra den seneste del af hans regering, at der altså er tale om et kraftigt fald i lødigheden fra 80-95% til 50-75% i forbindelse med den regulerede mønts gennemslag. En tendens som så blot fortsætter under Knud.³⁶⁶

Vi kan kun med forsigtighed drage konklusioner om de perioder, vi helt eller næsten mangler målinger fra. Således er den ene måling fra Harald Héns regering for lidt at konkludere på, ligesom Sven Grates ene borgerkrigsudstedte mønt næppe heller kan påvise nogen tendens.

Der kan dog drages enkelte, grundlæggende konklusioner på materialet. Billedet synes at være, at der tendentielt er et stadigt fald i lødigheden, selv om vi grundet de få målinger ikke kan se, i hvilke tempi den foregik.

Først og fremmest kan der ikke i tiden selv have været nogen illusion om, at

³⁶⁵ Jeg er meget usikker på om Sømods bemærkning bunder i et skøn eller en måling (Sømod 2009). De mange mønter i Grenåfundet karakteriseres ofte i litteraturen som underlødige, uden at jeg har kunnet finde spor af henvisning til en måling.

³⁶⁶ Dette er Gullbekks antagelse.

pengenes lødighed modsvarede rent sølv. I 10. årh. blev der slået mønt, der kunne gå for lødigt sølv, men allerede under Sven Estridsen manglede mønten i flere tilfælde markant lødighed, og det vil sige i god tid før, pengemålet dukker op i de skriftlige kilder. Når vi første gang møder pengemålet i de skriftlige kilder, må det altså være distinkt, det har været klart for enhver, at en pengemark og en sølvmark ikke repræsenterede det samme.

For det andet er det interessant at lødigheden på Valdemar I's tid netop lægger sig omkring de 33%, som landskabslovene angiver som norm, og måske endog en anelse højere.³⁶⁷

Skriftlige kilder til møntkursen 1150-1250

Oplysninger om den alment accepterede eller eventuelt fastsatte kurs er yderst sparsomme, næsten fraværende, i denne periode. Forholdet mellem pengemarken og sølvmarken angives kun ét sted direkte, i alle andre tilfælde må vi beregne os til det ud fra materiale, hvor vi med forsigtighed tør formode, at det samme forhold ét sted beskrives med sølvværdi, et andet med en sammenlignelig pengeværdi.

Landskabslovene og KVJ giver enkelte oplysninger, derudover er der næsten intet materiale.

Tabel 30. Skriftlige kilder til pengenes kursværdi 1150-1250

Der er to delvist anvendelige oplysninger før 1200.

Sven Grate udstedte omkr. 1150 et privilegium til Slesvig, hvoraf det fremgår, at sølvværdien af mønten højst må slås med en forringelse af sølvindholdet på 1/24. Det fremstår som om vi her taler om en fuldt lødig mønt.³⁶⁸ Jvf. lødighedstallene ovenfor virker det imidlertid usandsynligt, og kilden bliver derfor snarere til et mysterium end en hjælp.

De i det forrige afsnit nævnte afgifter af Sild viser hen til en kurs på 3:1. Den bedste men hårfine tolkning af de tre kilder, der på forskellig vis beskriver afgiften, er, at man mellem 1140 og 1180 har besluttet at konvertere en skat på 30 mark til 10 mark sølv.³⁶⁹

Landskabslovene for Sjælland og Skåne har flere udsagn, der peger på kursen 3:1, men dertil nogle svært tolkelige undtagelser. Jyske Lov har ikke tilsvarende udsagn.

I Skånske lov fra 1200/1220 står i §96 om nogle bøder, at de kan være på 6 mark så gode som 2 mark sølv eller 3 mark så gode som 1 mark sølv. Denne paragraf viser klart, at de mange tremarksbøder i loven må forstås som bøder i pengemark, samt at forholdet penge:sølv opfattes som 3:1. Andreas Sunesen bekræfter forholdet i sin parafrase af loven, §65, hvor det nævnes, at en bøde kan udredes enten i 15 mark penge eller 5 mark sølv, og i det hele taget skal man (hvor der i teksten står) 3 mark altid bøde 1 mark sølv.

Ganske uforståeligt er et andet sted i Skånske Lov, hvor der står, at 2 øre skal være 4 ørtug penge, altså at 6 ørtug er det samme som 4 ørtug penge

³⁶⁷ Som argument for en datering af de tidligste landskabslove kunne man netop fremhæve, at lødigheden på Valdemar I's tid stadig synes højere, men ikke meget, end det tal, lovene angiver. At de således kunne tænkes at være knæsat efter, men kort efter, Valdemar I's regering (eller sidst i hans regeringsperiode).

³⁶⁸ DD 1.2 nr. 96.

³⁶⁹ DD 1.2 nr. 81, 1.3 nr. 89, 1.4 nr. 56.

(da 1 øre = 3 ørtug). Der kan ikke være underforstået 2 øre "sølv", så skulle pengemålet have været mere lødigt end det rene sølv.³⁷⁰

Trælle- og tyveretten i yngre redaktion af Valdemars Sjællandske Lov (midt 13.årh.) angiver flere steder, at 2 ørtug sølv er for 2 øre penge at regne, altså igen forholdet 3:1.

Eriks sjællandske lov fra midten af 13.årh. angiver samme forhold: 2 øre sølv sættes til 6 øre (penge).³⁷¹ Samme lov har dog den modstridende oplysning, at 4 mark sølv er 6 mark (underforstået må være "penge", altså et forhold på 1,5:1).³⁷²

Oplysningerne i Kong Valdemars Jordebog er generelt vanskeligere at tolke end landskabslovenes relativt klare udsagn. De er alle knyttet til Hovedstykket fra 1231. Nogle af forholdstallene fås ved en sammenligning mellem Hovedstykket og Indtægtslisten, der må være fra omtrent samme tid, men hvis nøjagtige datering står til diskussion.³⁷³

Odense bys afgifter opgøres både i mark sølv og mark penge. Tallene kan enten fortolkes sådan, at 20 mark sølv svarer til 150 mark penge, eller at det er 50 mark sølv, der svarer til de 150. Man får altså enten forholdet 7,5:1 eller 3:1.³⁷⁴ Det bekvemmeste er at vælge den første mulighed fra, da tallet er voldsomt afvigende fra det øvrige materiale.

I nogle af Hovedstykkets nørrejske dele kan omtalen af kornpriser i henholdsvis pengemark og sølvmark bruges til en sammenligning. Et sted kan knap 7 mark penge afløses med 1 mark rug, et andet sted 6 mark med 1 mark rug, det må formodes også at være 6 pengemark. Endelig opgøres to forskellige nattjenester i Han herred i henholdsvis mark korn og mark sølv, hvilket giver os mulighed for også at ansætte en sølvpris på kornet: 2 nætters tjeneste kan afløses med 20 mark korn, 3 nætters tjeneste med 70 mark sølv. Det giver direkte oversat forholdet 2 1/3 mark sølv for en mark korn. Da prisen på rug og det ubestemte "korn" givetvis ikke afveg synderligt, får man altså omtrentligt at 2 1/3 mark sølv svarede til samme kornmængde som 6-7 mark penge og dermed et meget omtrentligt forhold på 3:1 mellem penge og sølv. Disse omveje til beregning af et forholdstal er naturligvis ikke bindende, de kan kun bidrage til at belyse det materiale, der i øvrigt er for hånden.³⁷⁵

Nogle indtægtssummer i Hovedstykket findes tilsvarende i KVJ's Indtægtsliste. En sammenligning af de to lister kan give os yderligere nogle forholdstal. Udgangspunktet er at tallene for Ribe og Odense, der begge steder er opgjort i mark penge, er omtrentlig ens. Dermed kan man

³⁷⁰ Skånske Lov §175. Jeg vender tilbage til teksten nedenfor. Se også afsnit om markens bestanddele.

³⁷¹ Eriks Sjæll. Lov II, 58.

³⁷² Eriks Sjæll. Lov III, 46: " .. hvis en mand dræber en mand, da skal han bøde 9 mark derfor til kongen, 6 mark i fredkøb – det er 4 mark sølv – og 3 mark i blodbøde ..". Kunne man dreje sætningen derhen at de 9+6 mark svarede til de 4 mark sølv ville forholdet passe lidt bedre med vore øvrige tal, men stadig ikke med landskabslovenes øvrige mål. Der ligger helt klart en udfordring i at forklare dette tal. Jeg kan ikke selv komme på bedre end det helt utilfredsstillende: "Det må være en ældre regel inkorporeret i loven uden at, den der udformede teksten, har forstået forlæggerets tal".

³⁷³ Se diskussionen om dateringen i stykket om Kong Valdemars Jordebog i bilagene.

³⁷⁴ Således Hauberg 1906 s. 323. Hauberg medgiver at teksten, *I fogedafgift 30 mark sølv og af selve staden 20 mark sølv eller 150 mark penge*, mest naturligt læses sådan, at de 20 mark sølv svarer 150 mark penge. Et forhold 7,5:1 finder Hauberg (og jeg) imidlertid for at være så meget ude af trit med tidens øvrige tal, at de må afvises. Hauberg antager derfor at det er 50 mark sølv der skal forstås som de 150 mark penge.

³⁷⁵ Hovedstykket, Børglum, Han og Rise herred. At alle tallene her er fra hovedstykkets begyndelse med det nordligste Jylland gør det acceptabelt at forsøge beregningen. Se gennemgangen af KVJ sidst i teksten.

antage, at de summer, der i Hovedstykket er i mark sølv men i Indtægtslisten i mark penge, også repræsenterer (omtrentligt) samme indtægt og derfor kan sammenlignes. Der er tale om en del jyske, to fynske, to sjællandske og en skånsk indgang. Det kræver noget tolkning at regne på tallene (se drøftelsen i redegørelsen for kilden),³⁷⁶ resultatet bliver nogenlunde således: Et tilfælde på Sjælland af forholdet 1,5:1; fire tilfælde i Jylland og et i Skåne med forholdet 2:1; tre jyske indgange med 3,5:1;³⁷⁷ en sjællandsk indgang med 4:1. Tallene er alene valide ud fra forudsætningen at der er tale om den samme indtægt i de to lister. Det kan vi ikke vide med sikkerhed, og i hvert fald et af de to sjællandske tal må være misvisende: Løve herred fremviser forholdet 1,5:1, det nærliggende Kalundborg forholdet 4:1. Det må anses for en umulighed at kursen ændrede sig så voldsomt, når man forlod byen og satte sit ben i herredet. Tilbage står flere resultater med forholdet 2:1 og 3,5:1. Som det ses, er forskellen ikke regionalt bestemt.

Fra sidste del af perioden er der yderlige to oplysninger til belysning af forholdet.

En notits i Ribe Oldemoder (anlagt omkr. 1290), der er tilføjet en afskrift af et dokument fra 1240 fortæller direkte, at 200 mark dengang svarede til 100 mark sølv "af den lille vægt". Forudsat at vi kan stole på skriverens hukommelse, står forholdet 2:1 her temmelig klart.³⁷⁸ Termen "den lille vægt" skulle jvf. kapitlet om vægtmål ikke rokke ved udsagnet.

Det er de informationer de skriftlige kilder kan oplyse om forholdet mellem pengemark og sølvmark før 1260. Skematisk set ser det sådan ud, idet tal der vanskeligt lader sig anvende er sat i parentes.

Tabel 31. Møntkursens udvikling 1150-1250

(1150 ca.	Slesvig	1:1)
1180	Sild/Fyn	3:1
1200/1220	Skåne	3:1
1240erne	Sjælland	3:1 (eller 1,5:1)
1231	Fyn	3:1
1231	Jylland	3:1
1232/50	Jylland	2:1 eller 3,5:1
1232/50	Skåne	2:1
1232/50	Sjælland	1,5:1 eller 4:1
1240	Ribe	2:1

Kurs, lødighed og brugen af pengemål

De komponenter i kildematerialet, der kan belyse pengenes betydning og pengemålets udvikling i forhold til sølvålet er således flere: Der er antallet af

³⁷⁶ Se KVJ's Indtægtsliste under kildegennemgangen.

³⁷⁷ Tallene for Randers kan både læses som 6:1 og som 3,5:1, her er det ubekvemme tal ligesom med Odense i Hovedstykket valgt fra.

³⁷⁸ Ribe Oldemoder nr. 9; selve brevet i DD 1.7 nr. 46. *Hanc libertatem emit dominus gunnerus episcopus a domino duce abel pro ducentis marchis, que tunc temporis valebant centum marchas argenti puri minoris ponderis, unde non debet dici concessio set magis empcio.*

fundne mønter, der er vores viden om hvornår og hvordan pengemarken blev taget i brug som betalingsmål og betragtedes som adskilt fra sølvmarken. Der er oplysningerne om udviklingen i pengenes lødighed, og der er de nævnte oplysninger om det etablerede kursforhold mellem pengene og sølvet.

Antallet af enkeltfundne mønter når ifølge forskningen allerede omkr. 1200 et betragteligt omfang, og fundomstændighederne peger på en alsidig udbredelse. Modsat er der ikke nogen markant stigning i skattefund før anden halvdel af 13. årh. Tværtimod sker der i begyndelsen af perioden et fald i forhold til midten af 11. årh. Til gengæld bliver dansk mønt fra midten af 12. årh. enerådende i fundene, der er ikke længere sølvværdier eller udenlandsk mønt i dem.

Brugen af møntmålet (pengemarken) var en realitet sidst i 12. årh., men kan knap spores i de skriftlige kilder tidligere end dette. Kilderne fra starten af 13. årh. giver os heller ikke mange fingerpeg, men i KVJ (1231) er pengemarken i almindeligt brug, og i tiden herefter bliver den det almindelige mål ved værdiansættelse.

Materialet til bevægelserne i møntens lødighed er småt. Fra det 11. og tidlige 12. årh. er det især vanskeligt at tolke. Der er en faldende tendens, men muligvis også med midlertidige forbedringer og med en lødighed, der kunne være meget høj, om end der ikke var fuldt lødige mønter. Der er dog eksempler på en lødighed på 80 %. Hen mod midten af 12. årh. er forholdet, at der gik knap 2 pengemark på en sølvmark, og sidst i århundredet knap 3. Dertil synes møntens kvalitet at være ustabil, i hvert fald under Sven Estridsen og Niels, og det kan også have været tilfældet under periodens ørige regenter, fra hvem vi har meget få målinger at vurdere på.

Det almindeligt accepterede udvekslingsforhold mellem mønt og sølv, kursen, giver sig først til kende sidst i 12. årh. Kursen var 3:1, da vi møder den første gang – i landskabslovene – og den holdt sig som vist formentlig stabil i perioden 1180-1231. Den synes at være så forankret i bevidstheden, at den ligefrem aflejrte sig i landskabslovenes tekst. Man må umiddelbart antage en måske ubevidst overbevisning hos lovgiverne om, at denne kurs i hvert fald omtrentligt ville holde sig i den fremtid, lovene skulle benyttes i.

Der er altså, da vi møder kursen første gang overensstemmelse mellem kurs og lødighed. Der er til gengæld ikke målinger fra 13. årh.'s først tiår, der kan bekræfte om lødigheden holdt sig lige så stabil som kursen syntes at være.

Flere normative kilder synes at afspejle at møntens kvalitet omkr. 1200 var ustabil svarende til, hvad lødighedsmålinger viser for Sven Estridsens og Niels' mønt. I 1201 nævner ærkebiskop Absalons nevø, Alexander, at han besidder "700 mark skånske penge i gammel mønt".³⁷⁹ Nødvendigheden af denne præcisering mere end antyder, at mønten var uens fra udmøntning til udmøntning. Andreas Sunesen siger det få år efter direkte i parafrasen af skånske lov: "'Eftersom møntens værdi ofte ændres og snart anses for mindre, snart for større ...".³⁸⁰ Begge udsagn viser, at møntens lødighed og/eller kurs kunne være svingende, men de peger ikke på en specifik forringelse, og de kan eventuelt, set i sammenhæng med det øvrige materiale, tolkes derhen, at udmøntningen var ustabil, men holdt sig i nærheden af en lødighed, der kunne matche kursen 3:1.

Det 12. årh. synes at være en svært begribelig overgangsperiode med et modsigelsesfyldt kildemateriale. Mønten fandtes, pengevæsenet var veletableret, men det slår ikke igennem i de skriftlige kilder. Således foretrak kannikkerne i Lund i det meste af det 12. årh. at opgive deres værdier i sølvmark frem for pengemark. Der kan tilbydes flere tolkninger af dette dilemma. Møntens pålydende værdi kan være regnet som sølvets (dikteret kurs), så man ikke behøvede (eller måtte) skelne mellem målene. Det er, som der nedenfor vil blive argumenteret for, ikke en sandsynlig forklaring. Tolkningen kan endvidere være, at de enkelte elementer i det økonomiske liv ikke flyttede sig i samme takt, og at måske især de skriftlige udtryk for de økonomiske

³⁷⁹ DD 1.4 nr. 32.

³⁸⁰ Parafrasen §65.

forhold forandrede sig langsommere end selve økonomien generelt gjorde. Endelig er det muligt at møntøkonomien simpelthen ikke havde en volumen, der gjorde det særligt aktuelt at bruge møntmålet i de skriftlige kilder. En mindre rimelig tolkning er, at møntens lødighed først omkr. 1200 havde fjernet sig så meget fra det rene sølv, at man da var nødt til at tage pengemål og forholdstal i brug: Mønten var allerede fra begyndelsen af 12. årh. af så lav lødighed, at man måtte forvente en skelnen mellem mønt og sølv.

De skriftlige kilder på denne tid afspejler altovervejende værdimål, mens de ikke løfter sløret for, hvad det daglige betalingsmiddel var. Et sidste element i tolkningen er altså, at pengene i 12. årh. kan have været det dominerende betalingsmiddel, men ikke havde en status eller et omfang, der motiverede til at bruge pengemarken som værdimål. Svarende til at bøder opgjordes i pengemark, jorden i guld- eller sølvmark.

En særlig problemstilling er situationen efter kidnapningen af Valdemar II i 1223 og den enorme løsesum på 45.000 mark sølv, der få år efter gik ud af landet. Spørgsmålet er, om man kan knytte Andreas Sunesens udsagn om den ustabile mønt til denne begivenhed. Dateringen af Andreas Sunesens Parafrase er til diskussion, men den må være skrevet i Andreas' ærkebisperperiode, altså mellem 1201 og 1228, formentlig inden 1224.³⁸¹ Parafrasen kan altså være skrevet efter kidnapningen, men det er en meget teoretisk mulighed, og Parafrasen må under alle omstændigheder være tidligere end udbetalingen af løsesummen fandt sted. Det er vigtigt derhen, at den ustabile mønt ikke alene var knyttet til en krisesituation, den var snarere et grundvilkår.

Andreas Sunesens efterfølger, ærkebiskop Uffes klager fra 1231 til paven over møntens ringe tilstand må derimod tolkes som en direkte henvisning til udbetalingen af løsesummen: "Da vore fjender .. sidder inde med vort sølv og guld, blev vi tvunget til at indsmelte vor kobbermønt og deraf udskille en ringe mængde sølv".³⁸²

Det store Grenå-fund fra Valdemar II's regeringstid er dateret til senest 1234. Mønterne vejer gennemsnitligt kun omkr. 0,5 gram og karakteriseres i DMS som "underlødige". Numismatikkerne daterer fundet nærmere til 1220'erne, men problemet er, at denne præcisering netop begrundes i, at fundet passer til vores forestillinger om tiden efter 1223.³⁸³

Der kan altså have været et problem med lødigheden i Valdemar II's regeringstid, som måske kan dateres til 1220'erne. Men udsagnene om kursens stabilitet peger på, at dette har været eller har været betragtet som et forbigående problem (eller at magthaverne har evnet at fastholde kursen på trods). Tallene fra KVJ's Hovedstykke i 1231 synes at afspejle en tro på, at kursen 3:1 var gældende, og det er da også denne der benyttes i den sjællandske lov fra 1240'erne.

Det er nævnt før, at kurs og lødighed følger nationale og regionale spor og højst i en meget overordnet sammenhæng udvikler sig i samme retning. Udviklingen i de øvrige skandinaviske lande er da heller ikke umiddelbar sammenlignelig. I Sverige startede udmøntningen senere end i Danmark. Også her synes møntens lødighed tendentielt at falde støt, men i en helt anden kronologisk ramme end den danske. Norge havde gennem hele sin tidlige udmøntning store udsving i de enkelte udmøntningers kvalitet og havde allerede fra begyndelsen berygtede forringelser.³⁸⁴

Syd for grænsen anses forholdet 2:1 vist som almindeligt forekommende i tidlig tid, f.eks. i Frankrig midt i 12. årh. og i Tyskland i begyndelsen af 13. årh.³⁸⁵ Den danske mønt, der omtrent i denne periode bevægede sig fra lødigheden 2:1 til 3:1, afveg altså ikke afgørende fra det europæiske mønster.

³⁸¹ Andreas Sunesen døde 1228, men trak sig på grund af svigtende helbred tilbage allerede 1224.

³⁸² DD 1.6 nr. 122.

³⁸³ DMS nr. 66, det såkaldte Grenå 1-fund. Galster citeres her for ræsonnementet bag dateringen.

³⁸⁴ Skaare 1995 s. 49-51.

³⁸⁵ Frankrig 1164, Trier 1207, Lübeck 1226. Jf. KLN, indgang mark.

Det kunne endvidere tænkes at en almeneuropæisk rigelighed på sølv eller mangel på samme ville medføre ensartede følgevirkninger for udmøntningen på tværs af grænserne. Det sidste er imidlertid vanskeligt at påvise.

Regulering

Numismatikere er som nævnt aktuelt stærkt fokuseret på systemet med tvangsveksling. Når de udtaler sig i generelle termer, startede dette møntpolitiske system i 1060'erne og vedblev derefter. I detaljen er der imidlertid nuancer.

Jørgen Steen Jensen og Keld Grinder-Hansen undersøgte midt i 1990'erne spørgsmålet hhv. for tiden før og efter 1200. Jørgen Steen Jensen kom i sit studie frem til følgende forsigtige konklusion: Der var regelmæssig møntfornyelse i Skåne hele 12. årh., på Sjælland ses den omkr. 1130 og i tre tilfælde under Valdemar I. I Jylland kan den kun påvises i perioden 1080-1100. Grinder-Hansen konkluderede, at der var en markant øgning af tvangsvekslingen under Knud VI og Valdemar II.³⁸⁶

Som nævnt er numismatikernes pejlemærker i dette spørgsmål, at der ikke forekommer udenlandske mønter i fundene og at én (evt. ganske få) typer dominerer det enkelte fund. Ved et system med hyppig tvangsveksling endvidere at der alt i alt optræder mange typer inden for en snæver kronologisk periode.

Det er et åbent spørgsmål, om fundene kan bære de konklusioner, der drages. For perioden 1065-1200 er der i alt 42 skattefund, de fleste relativt små og i alt ikke meget mere end et par tusinde mønter. I flere tilfælde må man konkludere ud fra et enkelt eller to fund, og spørgsmålet om hvilken virkelighed, det enkelte fund repræsenterer, trænger sig på.³⁸⁷ F.eks. hvilken situation der har ført til, at vi finder små skattefund (5-20 mønter) med overvægt af en enkelt mønttype. Det kan ikke lade sig gøre at gå tilstrækkelig dybt ind i spørgsmålet her, men jeg vil tage nogle af de konkrete problemstillinger op.

Fra kong Niels' tid giver de ti kendte skattefund ret beset kun belæg for to omvekslinger. Den ene omtrent ved hans tiltræden, den anden i slutningen af hans regeringsperiode. I hans tidlige år er der desuden endnu en del udenlandske mønter i fundene.³⁸⁸ I de følgende årtier frem til Knud VI er der ligeledes højt belæg for sjældne omvekslinger. Fra Knud VI's tid er der seks fund, hvoraf de tre har mønter fra flere regenter. Af de to fund der kunne bekræfte en omveksling (klar overvægt af en enkelt type) er det ene i virkeligheden umuligt at datere. Tilbage er et enkelt fund fra Bornholm med 190 mønter, alle af samme type.³⁸⁹ Det er vanskeligt på den baggrund at tale om en markant forøgelse af tvangsvekslingen.

Det samme problem gør sig gældende for Valdemar II's regering (før 1234). Herfra er der 4-5 fund. De fire fund består alle af højst 7 mønter, de tre af dem indeholder trods dette flere typer. Det eneste fund, der i virkeligheden kan bære en konklusion, er det førømtalte, såkaldte Grenå 1-fund, der består af over 12.000 mønter. Der er over 37 typer i fundet, men de fem af dem tegner sig alene for omkring 10.000 af mønterne, syv andre i alt for godt 1600 stk. Tolkningen i DMS er, at de fem hovedtyper repræsenterer årets udmøntning fra fem jyske udmøntningssteder, mens de syv andre talmæssigt betydende typer skulle repræsentere sidste års udmøntning (hvor der jo så må have været syv jyske udmøntningssteder?). Der skal ikke her forsøges at give en god forklaring på fundsammensætningen, men igen må man spørge sig selv, hvilken virkelighed, fundet repræsenterer. Hvis det afspejler en tvangsveksling, har besidderen af de mange penge altså været på en større rundrejse i Jylland og har vekslet, ikke bare på et, men på fem forskellige udmøntningssteder. Men

³⁸⁶ J. S. Jensen 1996; Grinder-Hansen 1997.

³⁸⁷ Jvf. afsnittet ovenfor om repræsentativitet.

³⁸⁸ DMS-numre 35-42, et fund fra Blekinge samt et enkelt skånsk fund.

³⁸⁹ DMS nr. 59-62 samt et fund fra Lund.

vedkommende har imidlertid undladt at veksle al sin gamle mønt og har af uransagelige årsager beholdt over 1600 af sidste års mønter foruden en blandet bunke på 400 andre gamle mønter.

Fundets tolkningsproblemer er så meget mere kritiske, da det som vist er det eneste fund fra Valdemar II's regering, der med nogen vægt kan begrunde en antagelse om tvangsveksling.

Mens det beskedne antal fund og især det beskedne antal fundne mønter vanskeliggør nogen vidtrækkende konklusioner alene ud fra fundsammensætningen, men selve det at fundene er så få kræver tillige sin tolkning. Den ligefremme tolkning af en beskedne fundmængde er, at den afspejler et beskedent antal mønter i omløb. En anden tolkning, relateret til tvangsvekslingen, er dog også mulig. I et møntsystem, hvor mønten hyppigt skulle ombyttes og derefter blev ugyldig, og for det andet langt fra var fuldt lødig, kan det ikke give meget mening at gemme mønten som opsparing. I det omfang skattefundene afspejler opsparinger, kan man altså tolke et fåtal af fund som tegn på en økonomi med tvangsombytning.³⁹⁰ Billedet kan bestyrkes, hvis de få skatte følges med et stort antal enkeltfund (= tilfældigt tabte mønter), således som numismatikernes mener, situationen har været fra omkr. 1200.

Der er, som beskrevet i indledningen, imidlertid så mange faktorer, der kan indvirke på fundmængden, at man ikke kan konkludere videre, end at den kendte fundmængde i denne tidlige periode ikke modsiger forestillingen om et system med tvangsvekslinger. Det vil nedenfor blive yderligere anfægtet, at man kan antage en sådan sammenhæng.

De numismatiske kilder sandsynliggør således, at der i hvert fald periodisk har været tvangsvekslinger, men de fortæller ikke meget om hvor mange, og der kan for så vidt godt være tale om en meget sjælden foreteelse.

Der er ingen beskrivende kilder før slutningen af 13. årh., der kan be- eller afkræfte tesen om tvangsvekslinger, men oplysninger om indtægten af mønten kan måske hjælpe os. Saxo lader i sin beretning Knud d. Hellige skænke 1/4 af mønten i Lund til ærkebispens, et privilegium, der med sikkerhed ses at eksistere i 12. årh. I 1175 fik Slesvigs kirke halvdelen af mønten i byen, og før 1234 havde også Ribebispen en andel af indtægterne fra udmøntningen her. Bispernes interesse må jo afspejle, at det var en indtægt, der var værd at tale om. I 1231 har vi så tal på indtægterne, som i Lund og Roskilde er meget betydelige, faktisk næsten usandsynligt store, selvom de alene opgør kongens indtægter.³⁹¹ Derudover havde bisperne i de to byer også hver sin del af indtægterne.

Beløbene må næsten stamme fra en omveksling, og de står i en liste, der synes at angive årlige indtægter, så den videre følgeslutning må være, at der også var en årlig omveksling. Imidlertid er tre tal for møntindtægten af nogle jyske byer fra samme år væsentligt mindre, helt ned til næsten en hundrededel af den i Lund. En mulig tolkning er, at 1231 var et år hvor der skete en omveksling i Østdanmark, men ikke i Jylland. Det svarer til at Roskilde i en liste nogle år senere kun gav en mindre indtægt, mens indtægten fra Lund også i denne liste var betragtelig.³⁹²

Som det vil blive drøftet i det følgende afsnit, er den almindeligt givne forklaring på afstanden mellem indtægtsbeløbene er dog en helt anden.

Alt i alt kan møntfundene altså understøtte numismatikernes antagelser om tvangsveksling var et kendt fænomen allerede før 1100 og de næste hundrede år frem, men der kan konkret kun påvises ganske få tilfælde af en sådan. Det

³⁹⁰ Bl.a. Kielger 2004 s. 224.

³⁹¹ En årlig indtægt i 1231 på o. 1000 mark sølv, som Lund og Roskilde syntes at yde, må formodes at modsvare 3.000 mark penge eller i alt 720.000 pengestykker. Hvis vi går ud fra at indtægten alene stammede fra vekslingen, og vi helt arbitrært forestiller os en beskatning på 1 mønt for hver 10 der veksledes er vi oppe på en produktion på over 7 mio. mønter alene i Lund. Selv en meget hårdhændet beskatning vil omregnet give en årlig udmøntning på flere mio. stk. Jvf. Sprandels tilsvarende beregninger, nævnt under afsnittet om udmøntningen i hovedtræk.

³⁹² Den ofte nævnte Indtægtsliste.

samme gælder de første årtier i Valdemar II's regeringstid, hvor enhver tolkning hviler på et meget skrøbeligt grundlag. Det skriftlige materiale (KVJ) antyder derimod, at der omkr. 1230 er etableret et stærkt reguleret møntsystem med tvangsveksling, hvis hyppighed dog er svær at lokalisere.

Under en kontrolleret møntøkonomi, hvor mønten var alment udbredt og pengenes pålydende værdi garanteret, skulle effekten teoretisk set være, at behovet for at værdisætte i sølvvægten ophørte, i praksis kunne det endog være forbudt. Fra engang i første halvdel af 13. årh. og i resten af dette århundrede brugte man da næsten også alene pengemålet. Det er dog ikke uvæsentligt, at hvert fald kongemagten selv (KVJ, 1231) og højadelen (grevinde Ingerd af Regenstein, 1256) stadig benyttede sølvvægten ved opgivelse af gaver og indtægter.

Regionalisering

Materialet afgiver ikke mange udsagn, der kan af- eller bekræfte, om mønten var eksklusiv regional. Hverken kilderne til kursen eller lødighedsmålingerne er tilstrækkelige til at give fornemmelse af, om der var forskel på mønterne mellem landsdelene. Kun kan vi se at vægten på de jyske mønter var mindre end på de østdanske i en periode omtrent frem til og måske ind i Valdemar II's tid.

Alene ovennævnte henvisning fra 1201 til "gammel skånsk mønt" antyder, at der var en forskel af praktisk betydning på landsdelenes mønter.

Omvendt må det tillægges betydning, at hverken KVJ's Hovedstykke eller Indtægtsliste interesserer sig for, om pengemarken er skånsk, jysk eller sjællandsk. Man kan indvende, at da tallene er knyttet til en bestemt lokalitet, har møntfoden været underforstået/givet. Men det er svært at se f.eks. Indtægtslisten på den måde: tallene i pengemark står tætpakket for hele landet i den relativt korte liste, hvor der ikke synes at være behov for skelnen.

En fundsammensætning i skattefundene, hvor man kun eller næsten kun finder den pågældende landsdels mønter, kunne som nævnt være en indikator på en reguleret mønt på regional basis. Materialet er imidlertid vanskeligt at tolke, ligesom også den gældende opfattelse er det.

For tiden 1100-1145 er der 4-5 brugelige skattefund. I et nørrejysk fund er der foruden nørrejyske mønter 15 % mønter fra Lund (DMS nr. 36). Et bornholmsk fund er helt blandet (DMS nr. 37). I to store sjællandske fund er der altovervejende sjællandsk mønt. Men netop disse fund passer ikke ind i billedet af den regulerede mønt: I det ene er der et stort antal mønter fra både Erik Ejegods og Niels' tid (DMS nr. 39), og i det andet er der en del norsk mønt (DMS nr. 40).

Begyndende med Valdemar I's regering bliver det en større metodisk udfordring at stedfæste mønterne.

Hvor mønterne indtil Valdemar I oftest var præget med navnet på byen, de udstedtes i, ophører dette herefter. Det betyder at stedfæstelsen af mønten typisk sker ud fra en tolkning af fundomstændighederne, hvilket i spørgsmålet om en påviselig regionalisering jo nemt fører til cirkelslutning. Et citat fra DMS om et skattefund (under DMS nr. 43) med mønttype Emune hbg 1 illustrerer eksemplarisk problemet. Hbg 1 var af Hauberg stedfæstet til Lund, men "en så stor samling Lundemønter i denne periode er ikke rimelig i en skat fra Roskilde", hvorfor mønten omplaceres til Roskilde.³⁹³

Fra Valdemar II's tid er kun det store Grenåfund med 12.000 mønter af en karakter, så det vil kunne belyse regionalitets-spørgsmålet. Men igen er langt de fleste mønter karakteriseret som "nørrejyske" alene ud fra fundomstændighed og, som jeg ser det, en forhåndsbestemt opfattelse af, at fundet skal tolkes i en kontekst af en reguleret møntøkonomi med regional eksklusivitet.

Man kan bestemt ikke udelukke, at der har været afsondrede landsdels-møntsystemer, men man kan omvendt ikke finde nogen afgørende bekræftelse i

³⁹³ DMS bd. 1, s. 284.

hverken det skriftlige eller det numismatiske materiale.

Hvad vi heller ikke kan se, er om der er fluktuationer over tid i det lange tidsstræk, der her er behandlet. I princippet kan der have været nogle perioder med regional eksklusivitet, andre uden. En regionalisering behøver heller ikke til hver en tid have været mellem det jyske, sjællandske og skånske område, en opdeling på et tidspunkt i en jysk hhv. østdansk møntregion er en oplagt mulighed.

Valdemar II's møntreform

Forskningen antager imidlertid som forudsætning, at der gennem Valdemar II's regeringstid var etableret et temmelig fast forankret system med tvangsveksling og et eksklusivt møntomløb inden for landsdelene. Et system der blev vendt op og ned på ved en møntreform i 1230'erne, hvor omvekslingen til forskellig tid i de enkelte landsdele afløstes af en fast skat.

Det var Sture Bolin, der i sin tid åbnede for tanken om, at der midt i 13.årh. skete en omlægning af møntvæsenet i Danmark fra tvungen pengeombytning til en slags monetært betinget skat. Omlægninger fra omveksling til en fast skat med henblik på at stabilisere mønten er, som Bolin har påpeget, et kendt fænomen på denne tid. Det ses i Portugal 1254 og 1260, i Aragonien 1236.³⁹⁴ I Danmark blev mønten ifølge Bolin ikke bare stabiliseret, den blev direkte forbedret.

Forskningen er siden Bolin fulgt i hans spor.³⁹⁵ Der er nuancer i de enkelte bidrag, men ingen afgørende meningsforskelle imellem dem. Derfor er det tilladeligt at gengive resultaterne under et:

Teorien beskriver en sammenhæng mellem en indførelse af plovskat i Danmark der skulle afløse den årlige pengeombytning (tvangsveksling), et såkaldt monetagium.³⁹⁶ Ordningen skulle samtidig angiveligt være med til at sikre møntens kvalitet og stabilitet. Plovskatten indførtes i Vestdanmark før 1231, på Sjælland senere i 1230'erne, i Skåne først i 1249. Den årlige møntombytning aflystes sideløbende landsdel for landsdel. Efter 1231, nok i 1234, indtrådte ligefrem en forbedring af møntens lødighed, og kursen blev nu 2 mark penge for 1 mark sølv, hvor forholdet indtil da var 3:1. Indførelsen af plovskatten, fritagelsen for tvangsombytningen og den stabile og forbedrede mønt var altså indbyrdes tæt forbundne fænomener: De indførtes på en gang (dog med de nævnte regionale forskydninger) og de forsvandt også på en gang (over hele landet). 1255/56 trådte møntombytning i kraft igen, hvorved der også gennemførtes en kraftig forringelse af mønten (næsten en halvering af lødigheden), mens plovskatten formentlig bortfaldt samtidigt.

Der er fire hovedgrupper af udsagn der understøtter denne tese. Der er de skriftlige kilder til hhv. pengemarkens kurs, plovskatten samt indtægterne fra udmøntningen. Dertil er der mønternes egne udsagn i form af især fundsammensætninger.

Tabel 32. Kursværdier knyttet til Valdemar II's møntreform

Kilderne til perioden op til 1231, landskabslovene og KVJ's hovedstykke

³⁹⁴ Bolin 1962 s. 149.

³⁹⁵ Bolin 1962 s. 148-51; Ulsig og Sørensen 1981, s. 16-20; Gissel 1991 s. 540-41; Grinder-Hansen 2000 s. 65-88; Grinder-Hansen 1997 s. 131; Jvf. Fauerholdt Jensen 1990 s.88-89.

³⁹⁶ Bolin 1962 s. 148. Som beskrevet tidligere, kan termen monetagium have flere betydninger.

selv, peger (som også vist her) på forholdet 3:1

Som vist ovenfor er der i KVJ's Indtægtsliste, der evt. kan være fra 1240'erne, fem eksempler på at Hovedstykkets mark sølv synes at konverteres til 2 mark penge.

I Abels privilegium til Ribekirken 1240 udtrykkes samme forhold. Biskop Gunner har betalt sit privilegium "for 200 mark som dengang var 100 mark rent sølv værd". Teksten er dog ikke fra originaldokumentet, men er tilføjet i en afskrift sidst i 13. årh.³⁹⁷

Grevinde Ingerd af Regenstein testamenterede 1256 forskelligt gods, tilsammen opgjort til en værdi af 445 mark penge. Ingerd opgør selv slutsummen til 120 mark sølv. Det giver forholdet o. 3,7:1.³⁹⁸

Jakob Erlandsen klagede netop 1257 over, at kongen havde forringet mønten.³⁹⁹

I et tillæg til Skånske lov står denne lidt kryptiske formulering: "En mandebod er 30 gode mark. Overbøder er 26 mark og 16 ørtug. Således er også fredkøb".⁴⁰⁰ 26 mark og 16 ørtug er netop 2/3 af den normale maksimale bøde på 40 mark penge. Dette forhold så allerede Arup som en afspejling af, at mønten tilsvarende var blevet forbedret med netop det samme forhold (fra kurs 3:1 til 2:1).⁴⁰¹

Tabel 33. Omtaler af plovskat fra midten af 13. årh.

I KVJ's Indtægtsliste nævnes plovskatten to steder. På Fyn "Af Odense, Salling og Sunds herreder i plovpeng 135 mark". Og på Sjælland "Af plovene i 5 herreder 320 mark penge minus 1/2 mark".

Plovtalslisten i KVJ er en herredsvis optælling over Sjælland og Lolland-Falster, hvert sjællandsk herred er skrevet op med et antal plove, Lolland og Falster dog under et for hver af øerne. Dens optræden i KVJ må forstås, og er også sådan tolket i forskningen, som en redegørelse for indtægtsunderlaget for plovskatten i denne landsdel. Listen kan dog ikke dateres nøjere end til omkring den tid, listerne i KVJ generelt er fra. En mere præcis datering støtter sig alene til dateringen af plovskattens indførelse.⁴⁰²

1234 overgav Valdemar II Ribebispen "plovskatten af Hardsyssel, Almindsyssel og Vardesyssel med flækkerne Varde og Lemvig til gengæld for den halve mønt".⁴⁰³ Med den halve mønt skal forstås den halvdel af indtægterne fra mønten i Ribe, som biskoppen ellers plejede at oppebære.

1234/41 indskærpede Valdemar II over for Hardsyssels indbyggere, at alle skulle betale plovskat, også gejstlige.

Lundårbogen skriver om 1249: "Erik tvang hele Danmark i vogn- eller plovskaat. Og han kom til Skåne for at kræve den, men blev med stort mandskab slået på flugt af bønderne og forjaget fra Lund by 30. marts. Derpå belejrede bønderne ham i Helsingborg til 2. april, da kongen hemmeligt om natten flygtede over til Sjælland. Senere, 5. april, vendte kongen tilbage til Skåne og drog til Lund by, og der blev forlig mellem skåningerne og kongen".

³⁹⁷ Ribe oldemoder s. 10.

³⁹⁸ DD 2.1 nr. 191

³⁹⁹ Ærkebisperstriden s. 131. Grinder-Hansen 2000 s. 68 oplyser at samme kilde nævner forholdet 4:1. Jeg har ikke kunnet finde stedet.

⁴⁰⁰ Skånske Lov tillæg B III.

⁴⁰¹ Arup, Danmarks Historie I, 1925, s. 295. Jvf. bl.a. Gissel 1991 s. 540-41.

⁴⁰² Se drøftelsen af dateringen under kildegennemgangen.

⁴⁰³ DD 1.6 nr. 183.

Abels forordning 1250/52, §5: "Der skal hvert år 1.maj, til at holde mønten stabil, gives 1 øre penge af hver plov. Den som ikke yder, skal miste en plovokse og løse med 2 øre".⁴⁰⁴ Dette gentages i Kristoffer I's udaterede revision af forordningen.⁴⁰⁵

1252 fornyede Abel 1234-overenskomsten med Ribebispen. Bispens indtægt blev nu præciseret til at være årligt 18 penninge af hver plov i de tre sysler samt det sædvanlige fra de to byer. Desuden 50 mark penge "af vore plovpenge i de nævnte sysler".⁴⁰⁶

Plovskatten ses ikke nævnt siden Kristoffer I's forordning. Man udskrev senere særskatter på grundlag af plovstal, men der nævnes ikke en stående plovskat.⁴⁰⁷

Tabel 34. Indtægter af mønten i Kong Valdemars Jordebog

I KVJ's Hovedstykke 1231 er indtægterne af mønten i nogle jyske byer ganske små, mens de er betragtelige i Roskilde og Lund. Det er fra 40-150 mark penge i de jyske byer mod 900 mark sølv i Roskilde og mere end 1200 mark sølv i Lund.⁴⁰⁸ Indtægterne kan tolkes sådan, at der foregik tvangsveksling øst for Storebælt, men ikke vest for.

I KVJ's indtægtsliste er indtægterne af Roskilde nu også små, mens de stadig er betragtelige, dog reducerede, i Lund. Roskilde giver nu kun 80 mark penge, Lund mindst 300 mark sølv.⁴⁰⁹ Således ses tvangsveksling nu også at være ophørt i Roskilde.

I de tilfælde, hvor beløbene i KVJ er små, bruges på nær én undtagelse udtrykket "for mønten" (*pro moneta*), i angivelserne af de store beløb skrives der "af mønten" (*de moneta*). De små beløb kunne således tænkes at udtrykke en mindre skat der betaltes *i stedet for* den normale indtægt af mønten.

Tabel 35. Møntfund 1234-60

I 1234 udmøntedes den eneste selvdaterende (med årstal) danske mønt i perioden, den såkaldte anno domini (hbg 12). Samtidig eller få år efter prægedes hbg 42b.⁴¹⁰ Hbg 42b fik en lang omløbstid, hvilket var usædvanligt i forhold til perioden før og efter. Især hbg 42b optræder ofte i fundene og var udbredt på tværs af landsdelene.

⁴⁰⁴ *qvod stabilis moneta habebatur*, i den danske tekst *for stathigh mynt*. Bolin har foreslået at udtrykket i den danske version *for stathigh mynt* betyder vedvarende, at den altså ikke skal udskiftes. Bolin 1962 s. 149.

⁴⁰⁵ Den danske rigsløvgivning s. 44, 47, 52. Jeg føler mig på usikker grund m.h.t. dateringen af Kristoffers forordning. Grinder-Hansen 1997 sætter den til sidst i hans regeringstid, men ifølge det foreliggende må den i Grinder-Hansens egen optik (Grinder-Hansen 2000) være før 1256, hvor han ser plovskatten afskaffet.

⁴⁰⁶ DD 2.1 nr. 60.

⁴⁰⁷ Bl.a. Ulsig og Sørensen 1981 s. 21. Hybel og Poulsen 2007 s. 310 betragter tilsyneladende det forhold, at skatter blev udskrevet efter plovstal i begyndelsen af 1300-tallet, som tegn på en genindførelse af den tidligere plovskat. Jeg er mest tilbøjelig til at følge Grinder-Hansen i, at der er tale om nye særskatter, blot udskrevet på et kendt udskrivningsgrundlag, nemlig plovene.

⁴⁰⁸ Som vist ovenfor kan tallene imidlertid også tolkes radikalt anderledes, nemlig som udtryk for en tvangsveksling, der blot ikke skete årligt i alle landsdele.

⁴⁰⁹ I Indtægtslisten er kun indtægterne af Roskilde, Lund og, overraskende, Kalundborg oplyst. I Kalundborg gav mønten 240 mark (penge).

⁴¹⁰ Bl.a. Grinder-Hansen 2000 s. 66-67. Forkortelsen hbg henviser til den haubergske klassificering af danske mønter.

Karakteristisk optræder hbg 42b dog ikke i Skånefund.⁴¹¹

I Herlufsholmfundet 1255 var halvdelen af mønterne fra Valdemar II's tid, hele 90 af 202 mønter var af typen hbg 42b.

I det mindre Nærumfund 1257/59 er der derimod ingen Valdemar II-mønter

I det store Øster Hæsingefund fra omtrent samme tid som Nærum-fundet udgør Valdemar II-mønterne langt under 1 promille af det samlede fund. Knap 4800 ud af knap 5700 mønter er to typer fra Kristoffer I.

Herefter optræder der ikke Valdemar II-mønter i fundene.

Af samtlige enkeltfund fundet 1953-63 udgør Valdemar II-mønter 38 ud af 112 mønter. De må altså også på denne baggrund anses for at have haft en lang løbetid.⁴¹²

Resultaterne af disse kildesteder er således:

Kursen: Man kan med lidt god vilje tolke møntkursen derhen, at den 1231 var 3:1, 1256 igen over 3:1 og i en tid derimellem var der et forhold på 2:1.

Plovskatten: Plovskatten ses at eksistere i Sønderjylland 1234. Den nævnes ikke i KVJ's hovedstykke 1231, men ses på Fyn og Sjælland i Indtægtslisten. Den nævnes i Lundårbogen som (gen)indført i hele landet 1249, og beskrivelsen kan godt tolkes derhen, at det var en nyhed i hvert fald for skåningerne. Den beskrives af Abel som direkte forbundet med møntens stabilitet. Og den nævnes ikke efter (begyndelsen af) Kristoffers regering.

Indtægten af mønten: Holder forudsætningen, at små indtægter af mønten svarer til at der ikke sker møntombytning, viser indtægterne fra KVJ, at ombytningen var ophørt i Jylland 1231, på Indtægtslistens tid også i Roskilde, mens den stadig fungerede i Lund på sidstnævnte listes tid.

Møntfundene synes at vise, at mønten ikke blev ombyttet i hvert fald perioden 1234-55, mens der til gengæld skete en omfattende møntombytning sted over hele landet umiddelbart efter 1255.

Der synes således at være et ret nøje tidsmæssigt sammenfald mellem den forbedrede mønt, eksistensen af en plovskat, faldet i de kendte indtægter af mønten og ophør af et system med møntombytning.

Således synes kildegrupperne helt usædvanligt at føje sig og bekræfte hinanden. Der er imidlertid en række problematiske forhold i kildernes udsagn, som man trods alt må holde sig for øje. I det følgende vil jeg af grunde, som vil fremgå af argumentationen, til dels skelne mellem spørgsmålet om dels plovskattens indførelse og den tvungne møntombytnings ophør, og på den anden side spørgsmålet om møntens forbedring.

Indtægtslisten er vanskelig at datere nærmere end til 1232/1255.⁴¹³ En mere præcis datering til omkr. 1240, som der er blevet foreslået, er en kende for optimistisk. Dermed bliver den mulige sjællandske overgang til plovskatten svær at tidsfæste.

Bemærkningen om at 100 mark sølv var 200 mark penge på Abels tid er som nævnt tilskrevet mere end 50 år efter dokumentets affattelse. Dermed kan man ganske vist ikke afvise tallets rigtighed, men forholdet mindsker dog kildens

⁴¹¹ Grinder-Hansen 2000 s. 66.

⁴¹² Ulsig og Sørensen 1981 s. 21. Jeg går ud fra at enkeltfundsbilledet ikke har ændret sig radikalt siden da.

⁴¹³ Se drøftelsen i gennemgangen af KVJ bagerst.

autoritet.

Tillægsforordningen til skånske lov om 26 marks-bøden er svær at datere, med mindre man går ud fra, at den netop hører sammen med den antagne møntforbedring. I så fald skulle den ifølge tesens forudsætninger have været indført mellem 1249 og 1256 og kun have været gældende i denne periode. Det er ud fra den opfattelse modsigelsesfuldt, at samme forhold optræder i Erik V's vordingborgske forordning for Skåne fra 1282: "han skal bøde til kongen 40 mark så gode som 26 mark og 16 ørtug i rede penninge. Dette er ret i Skåne." Her er vi jo langt ude over den forbedrede mønts periode. Skånske Lov er den eneste af landskabslovene, der har fået tilføjet konverteringen af de 40 mark til 26, og også i 1282 er omtalen begrænset til den skånske forordning, mens den ikke står i de tilsvarende jyske og sjællandske forordninger. Hvorfor skulle kun skåningerne tildeles denne bødenedsættelse, hvis mønten var forbedret i hele riget? Det giver ikke specielt mening, især da man netop ikke finder den forbedrede mønt i de skånske møntfund. En forklaring kunne selvfølgelig være, at bødenedsættelsen var, hvad Erik IV måtte give de oprørske skåninger i påsken 1249 for at få sin plovskat igennem og at det lykkedes dem at fastholde privilegiet, efter at mønten blev forringet igen. Men det er en kende spekulativt.

Forestillingen om den glidende indførsel af plovskatten må også vække en vis undren. Som nævnt synes indtægten af mønten i 1231 iflg. KVJ at være voldsomt meget mindre i Jylland end i Østdanmark. Man udmøntede altså ikke længere i Jylland, må vi tro. Man turde så forvente i listens jyske del at se nogle indtægter af plovskatten, men der nævnes ikke, mellem KVJ's mangfoldige indtægtsopgørelser fra 1231, nogen plovskat. Jyderne har altså tilsyneladende fået lov til vederlagsfrit at bruge deres gamle mønter, mens man i øst stadig blev tvunget til (årligt) at omveksle mod en afgift.⁴¹⁴

Tesen forudsætter desuden, at man havde en regionaliseret mønt eller også, at man indførte dette system til lejligheden. Ifølge tesens kronologi træder plovskatten i stedet for møntombytning både i Jylland (senest 1234, snarere før 1231) og på Fyn og Sjælland før Indtægtslistens nedskrivning og vel tæt på 1234, hvor man får en rigsmønt. Kun er Skåne ikke med i dette. Her foregik tvangsvekslingen åbenbart stadig frem til 1249. Skåne kan altså formodentlig ikke have haft del i den forbedrede mønt. Når riget kunne skifte system i tre etaper, må mønten have været regionaliseret, sådan at man havde en selvstændig cirkulation i hver af hovedlandsdelene, Sjælland, Jylland og Skåne. Jeg har problematiseret, om man kan antage at mønten i nogen næneværdig grad var regionaliseret før denne tid. En såkaldt territorialisering af mønten skulle så være sket netop i forbindelse med reformen, hvilket er en mulighed, der ikke kan afvises. Sværere bliver det at godtage, hvis man antager den forbedrede mønt som en del af systemet. Ifølge denne tese skulle Jylland og Sjælland så i en periode bruge den forbedrede mønt med en lødighed omtrent 2:1, men skåningerne stadig skulle bruge den gamle mønt på 3:1. Dertil svarer at rigsmønten hbg 42b ikke er fundet i Skåne. Men af de fem tal i Indtægtslisten, der viser den forbedrede møntkurs på 2:1 er fire af dem ganske vist fra Jylland, mens det femte er fra Skåne, som ifølge teorien ikke havde oplevet møntreformen.

Som vist i det foregående afsnit, taler sammenhængen mellem KVJ's hovedstykke og Indtægtslisten langt fra entydigt om en kurs på 2:1. Der er omtrent lige så mange af Indtægtslistens tal der peger hen mod en kurs på 3,5-4:1.

Endnu et forhold gør det vanskeligt at forstå baggrunden for at opskrive mønten. I løbet af 1220'erne skulle landet afgive 45.000 mark sølv til tyskerne for løbskøbelsen af kongen og hans ældste søn. Det var et anseeligt beløb og altså svarende til 135.000 mark penge (da kursen vel var 3:1) eller anderledes

⁴¹⁴ Det skal dog understreges, at fraværet af omtale af en skat i KVJ's hovedstykke ikke er et bevis i sig selv for, at skatten ikke eksisterede.

udtrykt 32.400.000 mønter. Samtidig satte kurien en indsamling i gang til brug for den pavelige krigsførelse, og i den forbindelse klagede ærkebiskop Uffe sig i 1231 i stærke vendinger over mangelen på sølv i Danmark. Det er en speciel baggrund for en beslutning om allerede i 1234 (eller før 1231?) at forøge sølvindholdet i mønten.

Det er ikke i sig selv et argument mod tesen, men det er desuden vanskeligt at få den understøttet af fund fra det skånske område fra denne periode. Der er vist kun to skånske fund i perioden 1231-55, hvoraf det ene er fra Bornholm.⁴¹⁵

I den anden ende af forløbet, plovskattens ophør og møntens forringelse, må man antage et meget drastisk, men muligt og som nævnt kildemæssigt velunderstøttet, skift i 1255/56, hvis tallene skal passe. 1255 viser Herlufsholmfundet at Valdemarmønterne (med den formodede kurs eller lødighed på 2:1) stadig var i cirkulation, nærmest dominerende. 1.8. 1256 laver Ingerd af Regenstein en omhyggelig omregning af et pengemarksbeløb til sølvmark i et forhold der er knap 4:1. Der må altså sidst i 1255 eller først i 1256 være sket en monetær og fiskal omvæltning: Tvangsvekslingen er blevet genindført, alle gamle mønter er blevet ombyttet til nye af lige knap den halve lødighed, og plovskatten må formodes at være afskaffet i samme tiltag. Det har været effektivt. De gamle mønter er allerede året efter ude af cirkulation.⁴¹⁶ Og ærkebiskoppens klage over møntforringelsen i 1257 hvilede altså så på fast grund. Og man kan ikke lade være med, dog uden at tage en sammenhæng for givet, at sende en tanke til årbøgernes meddelelser om voldsomme uroligheder i landet i 1256.

Forklaringen må siges at være velunderbygget. Dog vil den stadig stå sig bedst uden et drastisk skift fra kurs 2:1 til knap 4:1, det ville være en meget voldsom og i dansk sammenhæng uhørt devaluering.

Vi har 13 lødighedsmålinger af mønter fra 1240'erne. De tre er fra Lund, de ti andre fra de landsdele, hvor møntreformen formodes at være en realitet i dette årti. Der er imidlertid ikke forskel på de skånske og øvrige målinger, og dertil grupperer de sig om en lødighed på omkr. 175-230 o/oo. Der er altså intet tegn på, at møntens kvalitet berettiger en kursforbedring til 2:1, sådan som de skriftlige kilder antyder, ikke engang til det gammelkendte forhold 3:1.⁴¹⁷

Inden jeg konkluderer, vil jeg drage endnu et aspekt frem, et relevant regnestykke, som jeg ikke mener at have set foretaget før. Spørgsmålet er, hvor god en forretning det var for kongen at afløse møntindtægten med plovskatten? Indtægterne fra plovskatten må have været dem, der skulle gøre det muligt at tilføre mønten mere sølv, så kan vi se af tallene, at skatten forøgede kongens indtægter, vil det støtte argumentet om den forbedrede mønt.

Vi kender de store indtægtstal fra mønten i Lund og Roskilde fra 1231, der gerne tolkes som indtægter ved tvangsveksling. De er på hhv. 1200 og 900 mark sølv. Op mod disse tal kan vi sætte beregninger af, hvad plovskatten kunne tænkes at indbringe i Skåne og på Sjælland. Beregningerne er naturligvis behæftet med meget stor usikkerhed, men de mere end antyder, at plovskatten ikke gav et forøget provenu. Hvis man i beregningen indsætter de faktorer, der vil føre til den højest tænkelige indtægt af plovskatten, det er den højeste pengekurs (2:1 som ikke er sandsynlig), det største gennemsnit for de kendte indtægter og den størst tænkelige indtægt pr plov, får man ikke skræmmende høje beløb i forhold til indtægten fra mønten. I Skåne er resultatet højst 1175 mark sølv, for Sjælland højst 1250 mark sølv. Intervallet i beregningerne, altså den mulige indtægt ud fra de tal vi har, er på hhv 825-1175 mark og 650-1250

⁴¹⁵ Idet Bornholm stifts- som møntmæssigt var at betragte som en del af Skåne. DMS nr. 80 samt et skånsk fund fra Hjärnarp.

⁴¹⁶ Nærumfundet. Det er dog dateret 1257/59.

⁴¹⁷ Antallet af målinger må siges at være tilstrækkeligt stort til, at eventuelle fejlagtige klassificeringer ikke kan røkke ved billedet. En enkelt diskutabel type, MB 122, er målt med lødigheden 246 o/oo, men er af Kaaber målt til under det halve. Om MB 122 se drøftelsen i afsnittet om klassificeringer, jfr. i øvrigt lødighedstabellen i bilagene.

mark. Indtægten har da snarere været lavere end det teoretiske maksimum.

Det fører frem til motivet for omlægningen. Da det som vist er svært at se en fiskal begrundelse eller en indtægt, der kunne finansiere en forbedring af mønten, må Abels (sene) begrundelse have været den egentlige: at (indførelsen af) plovskatten skyldtes et ønske om at skabe ro om mønten og gøre det muligt at fastholde møntens troværdighed, herunder formentlig at holde en stabil lødighed – eller måske at fordele skattebyrden anderledes.

Hvis den tvungne møntombytning ikke var årlig, mens plovskatten derimod var det (hvilket sidste er påviseligt), stiller sagen sig naturligvis anderledes.

Trods alle de her udtalte tvivl peger et vægtigt og mangesidigt kildemateriale stadig på, at der har været en forandring af møntpolitikken, og at der har været en sammenhæng mellem de tre fænomener: stabilisering af mønten, ophøret af omvekslingerne og plovskattens eksistens.

Derimod må tesen om, at mønten forbedredes, afvises. Der er som vist for meget, der strider imod, og egentlig kun Indtægtslistens tal og Ribe-udsagnet om kursen på Abels tid, der taler for. Men Indtægtslistens tal er som vist selvmodsiggende. Man kan formulere dilemmaet således: af de tal i Indtægtslisten, der viser hen til en kurs på pengemarken i forhold til sølvmarken, må enten den halvdel der viser forholdet 2:1 eller den halvdel der viser 3,5:1 og 4:1 forkastes. De kan ikke begge være rigtige. Forskningen har hidtil hældt til at se bort fra tallene med kursen 3,5:1. Jeg vil mene, at det omvendte er rigtigere. Som påvist kan Indtægtslisten muligt dateres til Kristoffer I's regeringstid.⁴¹⁸ Så ville forholdet 3,5:1 passe nogenlunde med den opgørelse Ingerd af Regenstein gjorde i 1256, som satte omkr. 3,7 pengemark på 1 sølvmark.⁴¹⁹

Pengemark og mønt 1250-1340

Tiden fra 1250 til 1340 var i lange perioder karakteriseret ved politisk og/eller finansiell ustabilitet, og mønterne fra denne tid er da også under et blevet betegnet med det noget misvisende navn "borgerkrigsmønter".⁴²⁰ Perioden mundedes ud i et politisk sammenbrud, der kulminerede med Kristoffer II's død i 1332, og et finansielt sammenbrud, hvor mønten (som et af flere symptomer) allerede i 1320'erne forringedes til ukendelighed, hvorefter udmøntningen i 1330'erne helt ophørte.

Den sidste halvdel af perioden er imidlertid desuden karakteriseret ved en stærk stigning i mængden af skriftlige kilder, der omtaler økonomiske eller juridisk-økonomiske transaktioner og anvender møntmålet. Dertil er der en kraftig stigning i mængden af fundne mønter. Det er altså muligt at der har været en stigende økonomisk aktivitet på trods af de finansielle problemer.⁴²¹

Antallet af skattefund og enkeltfund af mønter er væsentligt større i denne periode sammenlignet med den forrige, og stigningen fortsætter i det store og hele perioden igennem. Der kan som omtalt være mange årsager til at mængden af fundne mønter stiger: det kan modsvare en faktisk monetarisering, det kan for skattefundenes vedkommende skyldes urolige tider og for

⁴¹⁸ Se drøftelsen af dateringen i kildegennemgangen.

⁴¹⁹ Kilden beskrevet under afsnittet om mønten 1250-1340.

⁴²⁰ Betegnelsen *borgerkrigsmønter* blev oprindeligt brugt i 19. årh. om mønter fra 13. og 14. årh., der vanskeligt lod sig identificere. Senere blev betegnelsen hæftet på hele perioders mønter. Erslev brugte den f.eks. om tiden 1280'erne-1340, andre om tiden 1249-1350 eller 1260-1340 etc. Med Haubergs gruppering af mønterne 1241-1377 som én periode blev denne periode i almindelighed til "borgerkrigens". Betegnelsen er uheldig, da den hverken er dækkende for den almenpolitiske eller møntpolitiske situation over hele perioden. Jvf. Lindahl 1949 s. 31.

⁴²¹ Således DMS bd. 1, s. 97.

enkeltfundenes at mønten var ringe (det var ikke noget stort tab at miste en mønt). Foruden flere andre forklaringer. Hvis fundene faktisk modsvarer en stigende udmøntning, kan også dette have flere årsager: Et stort behov for flere mønter kan i sig selv være årsagen. Er baggrunden en utilstrækkelig adgang til sølv, kan det føre til udmøntning af flere, men ringere mønter. Forholdet kan også bunde i en kongelig strategi for at maksimere indtægterne af udmøntningen.

Det er trods alle disse mulige forklaringer numismatikernes klart formulerede anskuelse, at en monetarisering slog igennem i begyndelsen af 13. årh., forstået som almen brug af mønt i alle samfundslag og regioner.⁴²² Det er også opfattelsen at det stadigt stigende antal møntfund i perioden efter 1250 igen afspejler en tilsvarende stigning i den økonomiske aktivitet.

Sammenhængen vil ikke blive undersøgt her. I det følgende vil numismatikens og den økonomiske histories almene opfattelse af en stigende økonomisk aktivitet blive accepteret som en del af konteksten for analysen. Om der eventuelt i slutningen af perioden sker en regression, enten i den økonomiske aktivitet eller specifikt i graden af monetarisering, vil blive drøftet i afsnittet om møntens udfasning.

Af de problemstillinger, der i det følgende vil blive drøftet, er nogle sat på forhånd, andre skabt af de tal og sammenhænge, kildernes tal udtrykker.

Med det noget større materiale vi har til især perioden efter omkr. 1280 er det muligt lidt mere præcist at følge udviklingen i kurs og lødighed og desuden at fragmentere analysen til de enkelte landsdeles udvikling. Det bliver også til en vis grad muligt at undersøge forholdet i udviklingen af kursen set i lyset af den samtidige udvikling i lødigheden.

Hvad tallene med sikkerhed viser er, at der over relativt kort tid (80 år) skete en drastisk forringelse af både møntens kurs og lødighed. Spørgsmålet er, på hvilken måde og i hvilket tempo, forringelsen skete.

Det vil bl.a. sige, hvor vidt kursens oplysning om møntens værdi svarer til møntens "virkelige" værdi, og om den konstaterbare forringelse i både kurs og i lødighed foregik synkront eller med kronologiske forskydninger.

Et hovedspørgsmål er omfanget af et system med tvungen pengeombytning. Der er som nævnt tre mulige grundtilstande, nemlig et system uden tvungen pengeombytning, et system med en fungerende pengeombytning, og et system med en disfunktionel pengeombytning. Numismatikernes aktuelle svar er, at fundene i hvert fald i årtierne omkring 1300 viser et disfunktionelt møntombytningssystem.⁴²³

Det er uden for diskussion, at man senest i 1260'erne ikke længere havde en ensartet mønt i hele landet, at mønten ikke var lige meget værd alle vegne. Mest tydeligt adskiller Skåne sig fra resten af landet. Men der er herudover mange problemstillinger i forhold til spørgsmålet om regionalisering, og det er mit indtryk, at kilderne ikke entydigt støtter de gængse opfattelser.

Endelig er der specifikke spørgsmål vedrørende den skånske mønt og det meget belastende tvangsvekslingssystem, som forskningen i almindelighed antager gældende for landsdelen i tiden efter 1300.

Lødighedsmålinger

Lødighedsmålingerne i perioden og de mange forhold, der skal tages over for de nedenstående tabeller, er beskrevet i bilaget om lødighed.

Der er relativt et meget stort materiale i denne periode sammenlignet med den senere. Det betyder også, at det er muligt og relevant at opdele målingerne efter landsdele. Der er dog stadig en vis ujævnhed. Slesvig er ikke så godt

⁴²² F.eks. Moesgaard 2008, Hikuin s. 197ff, Poulsen 1979-80, DMS s. 97 (J. S. Jensen), Klackenberg 1992. Med det hastigt stigende antal løsfund kan vurderingen tænkes at flytte sig bagud i tid. Poulsen 1979 når f.eks. ud fra datidens kendte løsfund frem til, at møntøkonomien først slog igennem på landet o. 1250, mens Grinder-Hansen i 2000 s. 13 og 29 hælder til et alment gennembrud i begyndelsen af 13. årh.

⁴²³ DMS bd. 1, s. 97.

repræsenteret, og i perioden 1240-80 er materialet stadig ret spinkelt, når det opdeles i fem udmøntningsområder. Det er et åbent spørgsmål, om Ribes mønt skal ses som en del af den nørrejyske, som selvstændigt udmøntningsområde eller mindre indlysende som hørende sammen med den slesvigske. Den udgør derfor en selvstændig kategori i tabellen.

Det er valgt at klassificere målingerne efter Grinder-Hansens konkordanstabel fra 2000. Den opererer kun med placering inden for tiår, hvilket måske er det opnåelige og i hvert fald ikke prætenderer en urealistisk nøjagtighed. Omvendt gør det resultaterne mindre anvendelige i forhold til nogle af problemstillingerne, hvor spørgsmålet er, om der er sket en forandring på et bestemt tidspunkt inden for et årti.

Det er nærmere beskrevet i bilagene, hvor målingerne stammer fra. De kommer fra ganske enkelte fund og fra et par blandede målinger foretaget af gardeinen, mens langt hovedparten af målingerne er udført af den private møntsamlers Kaj G. Kaaber.

Det skal understreges at gennemsnitstallene dækker over væsentlige udsving, endog ved målinger af samme mønttype.

Med disse bemærkninger og forbehold ser billedet ud som vist nedenfor. Tallene vil blive drøftet sammen med de skriftlige kilders udsagn.

Tallene angiver hvor mange mark penge der skulle til, for at sølvindholdet tilsammen svarede til 1 mark sølv. I teksten i øvrigt er dette i almindelighed angivet som 5:1, 8:1 os., her altså blot 5 og 8 og for præcisionens skyld med decimaler. Tallene i parentes angiver, at der kun er målt på én mønttype.⁴²⁴

Tabel 36. Lødighedsmålinger 1240-1330

	Lund	Roskilde	Nørrej.	Ribe	Slesvig	Antal I alt
1240erne	4,0	4,2	(4,7)	(7,9)	-	13
1250erne	4,7	4,6	(6,4)	5,3	6,4	25
1260erne	4,3	6,8	7,6	(6,2)	-	12
1270erne	4,2	6,4	(6,0)	(6,3)	-	13
1280erne	4,5	7,5	7,2	8,0	8,0	82
1290erne	4,6	9,4	9,4	9,7	10,0	72
1300erne	4,6	10,5	10,1	10,5	-	28
1310erne	-	11,5	12,3	12,7	-	23
1320erne	4,3	11,6	15,0	11,3	-	90

De umiddelbare skriftlige udsagn om kursen

De skriftlige kilder, der kan bidrage til opklaringen af kurs og lødighed kan deles i tre grupper. For det første den gruppe hvor kilderne nogenlunde direkte angiver en relation mellem pengemarken og sølvmarken.⁴²⁵ Dernæst er der de udsagn, der relaterer pengemarken til den engelske sterling, hvor man ved et omregningsforhold mellem sterling og sølvmark kan beregne en kurs mellem pengemark og sølvmark.⁴²⁶ Endelig er der de udsagn, der giver os mulighed for indirekte at slutte os til kursforhold. Det er udsagn i stil med, at den skånske

⁴²⁴ Som det er beskrevet i bilaget om lødigheden, er der flere forhold, der gør, at en lødighed på f.eks. 20 % ikke præcist modsvarer forholdet 5:1, men snarere et lidt mindre tal som 4,3:1. I Lund i 1260erne er lødigheden netop præcist 20 % i gennemsnit.

⁴²⁵ Her er som omtalt i afsnittet om sølvvægten ikke taget hensyn til om det er den danske eller kølske sølvmark, der relateres til, det vil kun give en forskel i decimalerne på kursforholdet (dertil angiver en enkelt kilde at forholdet mellem pengene og de to sølvmaal var det samme).

⁴²⁶ I bilagene er der for en ordens skyld redegjort for, hvordan mine tal afviger fra Haubergs almindeligt accepterede, der er dog også i dette tilfælde kun decimaler til forskel.

mark i 1310 var dobbelt så god som den sjællandske. Kender vi det ene møntmål, kan vi med en sådan kilde slutte os til det andet.

For de skriftlige kilders vedkommende gør nye kildegrupper sig gældende, især stiger mængden af privatretslige transaktioner i form af tingsvidner, testamenter, pantsættelser m.v.. De afspejler transaktioner, der vel før har været gennemført uden at blive nedskrevet eller uden at blive overleveret. Det gælder f.eks. testamenter, som vi får en del af i perioden. Vi må antage, at f.eks. tingsdomme om økonomiske og ejendomsretslige forhold har været foretaget også før vi har overleveret skriftlige kilder til det. Således vil jeg ikke her drage konklusioner på den kvantitative stigning i kildeudsagn, men alene se dem som en mulighed for at komme nærmere tidens økonomiske og/eller finansielle mekanismer.

Det første og afgørende spørgsmål er her, hvad tallene og udsagnene om mønten kan fortælle os, og i hvor høj grad vi kan anvende dem. Det er allerede blevet vist for midten af 13. årh., at vi skal gå til tallene med meget stor forsigtighed (Indtægtslistens divergerende tal i.f.t. KVJ's Hovedstykke).

I denne periode er alle de anvendte skriftlige udsagn dertil udpræget normative. Selv i en transaktion, hvor tallene på mønt, sølv eller udenlandsk mønt tilsyneladende stilles regulært op, kan mange uudsagte forhold spille ind på, hvordan tallet er blevet endeligt udtrykt, hvilket er den eneste tænkelige forklaring på den uoverensstemmelse, der er mellem flere af tallene. Det kan f.eks. være, at en modtager var villig til at slå af i pris, hvis beløbet rent faktisk blev udbetalt i stabil udenlandsk møntfod. Endnu mere tvivlsomt er det om man kan regne en bemærkning om at den skånske mark skal regnes for to sjællandske som en afspejling af en præcis relation mellem målene.

I det følgende er der dertil taget hensyn til at den danske sølvmark, hvor ikke andet er angivet, må anses for at være af den mindre vægt, som rundt regnet var 9/10 af den kølnske sølvmark. Det kan være vanskeligt at træffe afgørelse om, om der er tale om den ene eller anden vægt.

Tabel 37. Kilder til kursværdier 1256-1334 (sølvsmål)

- 1 Grevinde Ingerd af Regenstien, datter af den sjællandske godsmagnat Jakob Sunesen, testamenterede 1256 en række sjællandske ejendomme til St. Clara-klostret. De opgøres hver for sig i pengemark, og lægger vi dem sammen, giver det 445 mark penge. Ingerd opgør selv slutsummen til 120 mark sølv. Det giver direkte forholdet omkr. 3,7:1.⁴²⁷
- 2 I den pavelige indsamlers opgørelse i 1282 over de indsamlede beløb i Danmark gør den pavelige nuntius rede for, hvad man kan regne den danske mønt for efter bedre kendt europæisk møntfod. Der står dertil direkte at 1 mark sølv i dansk vægt er 5 mark kobberpenge.⁴²⁸ Tilsyneladende er der tale om et overslag til brug ved en omregning, og det synes at gælde hele landet.⁴²⁹
- 3 For et sjællandsk køb skulle samme år betales 200 mark sølv efter kølnervægten og 130 mark sølv efter Roskildevægten, "idet hver mark sølv efter begge vægte er at regne for 5 mark penge".⁴³⁰
- 4 Ved et sjællandsk køb 1306 nævnes det udtrykkeligt, at "1 mark lødigt sølv" skal regnes for 8 mark penge.⁴³¹

⁴²⁷ DD 2.1 nr. 191.

⁴²⁸ DD 2.3 nr. 33.

⁴²⁹ Ordlyden er: "... 3824 mark penge i kobber, som gælder i sølv i dansk vægt 764 mark samt 6 1/2 unce i sølv i dansk vægt, når der regnes 5 mark penge for hver mark sølv.."

⁴³⁰ DD 2.3 nr. 20. Henvisningen til både den danske og den tyske vægt skyldes vel, at der er en tale om en handel mellem den sjællandske stormand Oluf Tagesen og Otto af Ravensberg.

⁴³¹ DD 2.6 nr. 9.

- 5 Yngre sjællandske krønike fortæller at Erik VI Menved døde 1319 midt i udskrivningen af en særskat på 1/2 mark af sølv eller "4 af penge" af hver plov. Udtrykket giver mening hvis der er ment 4 mark penge, så står der at 1 mark sølv er 8 mark penge.⁴³² Selvom bemærkningen synes at gælde hele landet, kan det næppe være tilfældet. På dette tidspunkt var den skånske mark penge både i lødighed og kurs den sjællandske langt overlegen. Udsagnet må opfattes som en oplysning til skriveren selv og hans nærmeste, altså en sjællandsk kontekst.
- 6 I 1313 omkonverteres en gæld på 300 mark skånske penge og "al anden gæld jeg har pådraget mig" til samme personer til en ny forpligtelse på 70 sølvmark. Det er selvfølgelig spørgsmålet hvor meget "anden gæld" her er, men set i lyset af at beløbet ikke synes værd at nævne, har det næppe været en stor post sammenlignet med de 300 mark penge. En beregning på alene de 300 giver forholdet omkr. 4,3:1. Det virkelige forhold er altså større, og det er vel ikke urimeligt at forestille sig at det kunne ramme omkring 5:1, som de øvrige tal fra Skåne i denne periode i øvrigt viser hen til.⁴³³
- 7 Ingefred Tygesdatter til Nebbe skænkede omkr. 1315 Sorø kloster gods til 200 mark i gængs mønt "til en værdi af" 20 mark sølv kølnsk vægt⁴³⁴. Altså gik der 10 mark penge på 1 mark kølnsk, hvilket er forholdet omkr. 9:1 for mark penge på den danske sølvvægt.
- 8 En sammentælling af nogle af Kristoffer II's gældsposter i 1323, hvor beløb i mark skånsk og mark lødigt sølv lægges sammen i flere omgange, viser entydigt at der regnes 5 mark skånsk på 1 mark sølv. Konteksten er nordtysk og det er muligt, at sølvvægten henviser til den kølnske. I så fald er forholdet til den danske vægt omkr. 4,5:1⁴³⁵
- 9 I 1325 ved Ludvig Albrechtsens køb af Hammershus, skulle han udrede en stor sum i skånsk gængs. Omregningsfaktoren er angiveligt, at 4 1/2 mark skånsk svarede til 1 mark sølv efter kølnervægt, dvs. forholdet omkr. 4:1 for den danske sølvvægt.⁴³⁶
- 10 Johannes Nielsen pantsatte 1328 gods til værdi af 60 mark sjællandske, som, oplyses det, svarede til 6 mark kølnsk, hvilket igen er omkr. 9:1 på den danske vægt.⁴³⁷
- 11 Fra 1334 er bevaret endnu en pavelig indsamlers regnskabsopgørelse med opgørelse af målestoksforhold. Forholdet mellem skånske penge og den danske sølvvægt i hans beregninger kan beregnes til at være 4,5:1, mens der ikke er indsamlet lokal mønt fra de øvrige landsdele.⁴³⁸

Fra litteraturen kendes yderligere enkelte forholdstalsberegninger, der ikke er

⁴³² Danmarks middelalderlige Annaler s.119. At der i teksten skal underforstås mark synes desuden rimeligt ud fra kasus: "dimidiam marcham argenti vel quattor denariorum". Både Ellen Jørgensen og Rikke Agnete Olsen har tolket stedet som en skrivefejl og i stedet oversat tekstens denariorum med øre, hvorved tallene kommer til at passe med de kendte mål: 1/2 mark = 4 øre, altså 1 mark = 8 øre. Det er dog meget usædvanligt, at en kilde præciserer, at 1/2 mark er det samme som 4 øre, og tolkningen er uantagelig, navnlig da en mere rimelig er for hånden.

⁴³³ DD 2.7 nr. 21. Hauberg læser kilden som om 300 mark penge ligestilles med 70 mark sølv. Som vist er de 70 mark sølv angiveligt mere end 300 mark penge, hvor meget mere ved vi ikke.

⁴³⁴ DD 2.7 nr. 287. *cc marcas denariorum currentis monete ad ualorem xx marcarum puri argenti ponderis coloniensis.*

⁴³⁵ DD 2.9 nr. 79. 2000 mark skånsk og 100 mark sølv beregnes til at være 500 mark sølv. Flere af kildens beregninger viser nøjagtigt det samme forhold.

⁴³⁶ DD 2.9 nr. 210. Der står i teksten at 1 mark skånsk skal regnes for 2 mark sjællandsk og at 1 mark sølv i kølnsk vægt skal regnes for 4 1/2 mark skånsk.

⁴³⁷ DD 2.10 nr. 18.

⁴³⁸ DD 2.11, nr. 152. 1 mark skånsk sættes til 1 skilling grot tournois, mens 1 mark kølnsk sølv sættes til 5 eller knap 5 (4 5/6) skilling grot tournois. En dansk mark sølv sættes til 4 1/2 skilling grot. Altså var forholdet mellem den skånske mark og det kølnske sølv knap 5:1, mens det mellem skånske penge og dansk sølvvægt var 4,5:1.

godtaget her. Hauberg og senere Grinder-Hansen omtaler en kurs i Ribe i 1338 på 10:1. Det forekommer uklart, hvordan resultatet er fremkommet. Måske har Hauberg bl.a. via en formodet kornpris forbundet en kornværdi med et antal groter og dermed fundet sit tal.⁴³⁹

Grinder-Hansen har endvidere en beregning fra 1301 der giver forholdet 8:1, sammenhængen er en forhandling mellem Håkon af Norge og Erik VI. En tilfangetagen løskøber sig med 100 mark hvidt sølv, en anden løskøbes med 800 mark penge. Der er imidlertid ikke noget belæg for at antage, at de to mænd betalte samme løsesum.⁴⁴⁰

En række kilder relaterer pengemarken til det engelske sterlingmål. Det er altovervejende sønderjyske kilder (hvorfor drøftes i næste afsnit).

Forudsat at vi kender forholdet mellem sterlingen og den danske sølvvægt, kan der således tilføjes endnu nogle forholdstal til listen. Forholdet kan beregnes ved sammenstilling af flere kilder. 1 pund sterling svarede til omkr. 1 1/2 mark af den mindre danske sølvvægt og til omkr. 1 1/3 mark af den større vægt eller den kølnske vægt. Som vist i afsnittet om sølvvægten, må man antage, at en ubenævnt sølvmark betegner den mindre vægt. Det fører til følgende regnestykker.⁴⁴¹

Tabel 38. Kilder til kursværdier 1263-1357 (sterlingmål)

- 12 Niels af Slesvig angav 1263 en årlig indtægt som 65 mark penge, og ønskede dem udbetalt med 3 skilling nye sterlinger for hver mark "som forhen". Et regnestykke rundt om sølvmarken giver et forhold mellem penge og sølv på omkr. 4,5:1.⁴⁴²
- 13 I en Ribehandel 1266 sælges for 640 mark gængs Ribemønt, og hver mark penge skal forstås som 3 skilling ægte sterlingmønt, tilføjes det. Altså ligesom ovenfor et forhold på omkr. 4,5:1.⁴⁴³
- 14 1282 købte St. Agnete kloster ved Roskilde 8 ørtug jord med huse i Gundsøllille. Der blev givet betaling på 5 mark sterling af lovlig vægt for de 22 1/2 mark af betalingen. Omregnet til penge:Sølv kurs giver det et forhold på omkr. 4,5:1.⁴⁴⁴
- 15 I Ribe forklares 1296 en betaling på 30 mark penge "i kobber" som 3 "gode gamle pund sterlinger". Her giver regnestykket et forhold på 6 2/3 pengemark på 1 sølvmark.⁴⁴⁵

⁴³⁹ Ud fra at det er DD 2.12 nr. 89, Hauberg henviser til. Hauberg 1884 s. 259. Grinder-Hansen 2000 s. 91.

⁴⁴⁰ DD 2.6.147; Grinder-Hansen 2000 s. 85.

⁴⁴¹ Også Hauberg har i sin opstilling brugt den mindre danske vægt, undtagen for tallene for 1330 og 1357, hvor han har brugt den større eller kølnske. Hvorfor forklares ikke i sammenhæng med tabellen. Forholdet er i det hele taget vanskeligt. I kuriens mellemregninger i 1282 står 1 pund sterling til omkr. 1,7 mark dansk sølv, men kildens mange omregninger er ikke alt for præcise, og det forhold det sætter mellem sterlingpundet og Troyesmarken er f.eks. svært at få til at passe med de generelle antagelser. De tilsvarende beregninger i 1334 sætter 1 sterlingpund til 1,5 danske sølvmark (Roskildevægt) samt til 1,33 sølvmark af kølnsk vægt. En dansk kilde fra 1341 (DD 3.1. nr. 209) angiver direkte at 1 pund sterling var 1,33 mark "lødigt sølv", men her må enten tænkes på den store danske vægt eller den kølnske. Man farer meget nemt vild i materialet, og det er ikke på nogen måde overraskende at f.eks. Grinder-Hansen 2000 på s. 86 opgiver at der gik 160 sterlinger på 1 mark kølnsk i 1313 og på s. 87 at der i 1330 gik 180 sterlinger på den kølnske mark.

⁴⁴² DD 2.1 nr. 271. Godt 13 skilling sterling svarede til 1 mark sølv. Når 3 skilling svarede til 1 mark penge, giver en simpel division 4,5 mark penge på 1 pund sølv. Således videre frem med de øvrige tal.

⁴⁴³ DD 2.2 nr.33. Teksten har *Quelibet marca denariourum ualeat tres solidos legalium sterlingorum*.

⁴⁴⁴ DD 2.3 nr. 16. Bemærk at der her bruges mark sterling frem for det almindelige pund sterling.

⁴⁴⁵ DD 2.4 nr. 232.

- 16 Den årlige værdi af en patronatsret i Ribe var 1298 på "40 mark penge i gængs mønt eller 5 pund sterling". Her fører regnestykket til 5 1/3 pengemark på sølvmarken.⁴⁴⁶
- 17 I Ribekapitlets dødebog fortæller en indførsel fra 1313 om gods, der kan yde 4 mark penge, og nu besiddes af en Johannes (der yder) 5 skilling sterling. Hvis de to tal udtrykker samme forhold, hvad der synes rimeligt, er forholdet her knap 11:1.⁴⁴⁷
- 18 I et Flensborg-privilegium fra 1330 omtaler Valdemar af Jylland gods til en indtægt af "12 mark korn og 100 mark kobber, hvad der sættes lig 10 pund sterling". Hvis det er kornet og kobberpengene der tilsammen sættes til 10 pund sterling, kommer man til et meget usædvanligt tal for forholdet mellem penge og sølv på 15:1, 20:1 eller mere, alt efter hvordan man sætter kornprisen. Hvis de 100 mark kobber i stedet blot modsvarede de 10 pund sterling, får man forholdet pengemark:sølvmark som knap 7:1.⁴⁴⁸ De 20:1 kan meget vel tænkes at afspejle møntens reelle lødighed, modsat skulle det så være det eneste tilfælde, hvor vi ser en kurs på over 12:1. Der endnu en gang tale om et talforhold, der er ret umuligt at tolke.
- 19 Endelig beskriver en kilde fra 1357, på et tidspunkt da dansk udmøntning for længst var ophørt, mens Skåne under svensk herredømme stadig udmøntede, at 1 skånsk mark eventuelt kunne afløses af 40 "gamle og lovlige sterlinger" eller 10 mark lybsk. Det giver et forhold pengemark:sølvmark på 4:1.⁴⁴⁹

Yderligere normative kildeudsagn

Der er yderligere en række udsagn, der i større eller mindre grad ved en tolkning kan hjælpe os til at forstå kursen og især forholdet mellem de forskellige landsdeles mønter.

To udsagn synes at fortælle, at den jyske mønt er bedre end den sjællandske. To andre udsagn angiver mere præcist, at den skånske mønt er dobbelt så god som den sjællandske. Endelig angiver to kilder med 35 års mellemrum at ny skånsk mønt er en halv gang bedre end gammel skånsk mønt.

Til ærkebispens klage over kongens forringelse af mønten fra midten af 1250'erne slutter sig dertil en endnu kraftigere klage fra ærkebispens i 1290'erne.

Tabel 40. Kilder der indirekte belyser kursværdien 1284-ca 1350

I 1284 udstedte Erik V på samme tid forordninger for hver af landsdelene. Kongen erklærede, både i sin nørrejyske og sjællandske, men ikke i den skånske forordning, at han lover at holde den sjællandske mønt så god som den jyske. Hvis vi går ud fra, at udsagnet afspejler, at den sjællandske mønt har et problem, og at mønten vides at have været ens over hele landet to år før, må udsagnet læses sådan, at den jyske mønt i de to år har holdt sin kurs, den sjællandske ikke. Om kongen holdt sit løfte og sikrede den sjællandske mønt, kan vi til gengæld ikke vide.⁴⁵⁰

I 1312 har vi endnu en normativ udtalelse fra Ribebispen om, at den jyske mønt er den bedre. Ridder Heine var blevet lovet en pengesum. Nu protesterede han imod at få betaling i sjællandske penge frem for i jyske. Omtalen ledsages af den sigende bemærkning: "Vi undrede os alle over at han så hurtigt skulle kende kursen på vor mønt".⁴⁵¹

⁴⁴⁶ DD 2.4, nr. 291.

⁴⁴⁷ Scriptores Rerum Danicarum V s. 549.

⁴⁴⁸ DD 2.10 nr. 249.

⁴⁴⁹ DD 3.5 nr. 69.

⁴⁵⁰ Den danske rigslovgivning s. 122, 127, 143.

⁴⁵¹ DD 2.6 nr. 435. Ribebispens kendelse angår egentlig et udestående mellem fyrster, og den relaterer sig ikke specielt til Ribe by.

En kilde fra 1310 kan med lidt god vilje tolkes sådan, at den skånske mark var det dobbelte værd af den sjællandske. Der er tale om en anvisning af penge til to altre, det ene får 30 mark nye skånske penge, det andet 60 mark sjællandske.⁴⁵²

I 1325 står det direkte i den førnævnte kilde til Ludvig Albrechtsens køb af Hammershus, at 1 mark skånsk er for 2 mark sjællandsk at regne.⁴⁵³ Hvis vi kan stole på tolkningen har der altså bestået et fast forhold mellem den skånske og sjællandske mark i 15 år, som hvis det ikke er en tilfældighed må tyde på, at også begge møntfødders kurs var stabile i perioden.

I to tilfælde, i 1316 og 1351/52, omtales at der på 2 nye skånske mark gik 3 gamle. I 1316 gav hertug Kristoffer tilsagn til Stralsunds borgere om, at når han blev konge, skulle toldsatsen i Skanør og Falsterbo for en læst sild blive sat til "2 ørtug af de nye skånske penge eller 3 af de gamle".⁴⁵⁴ I en klagesag mellem Magnus af Sverige og hansestæderne fra 1351/52 nævnes, at i gammel tid skulle et tysk skib på Skånemarkedet kun betale told på 1 øre ny eller 4 1/2 ørtug gammel skånsk mønt.⁴⁵⁵ Begge udsagn sætter altså et forhold på 2:3 mellem ny og gammel mønt, og de omhandler, ganske vist forskellige, toldsatser på Skånemarkederne. Udtrykket "gammel tid" i den sene kilde kan eventuelt henvise til tiden før Skåne blev svensk.

Johannes Grand klagede ved kurien i 1296/97 over, at kongen havde forringet mønten voldsomt. Grand hævdede at hvor man før kunne få 1 sølvmark for 4 pund penge kunne man nu knap få den for 10. Det er ikke klart, hvad Grand mente med "pund penge", desuden angav han endnu voldsommere udsving i sit næste indlæg (før 3 pund, nu 18 pund). Vi kan altså ikke bruge tallene til noget, kun hæfte os ved, at der tales både ophidset og tydeligt om en kraftig devaluering.⁴⁵⁶ Ærkebispens synes at omtale hele rigets mønt, men han henviser formentlig, som i de fleste andre klagetilfælde, til sit eget stifts forhold. Således krævede han et par år senere særskilt en forbedring af den skånske mønt, som ærkesædet jo også havde direkte interesser i.⁴⁵⁷

Resultat af alle disse spredte kildeudsagn er samlet i nedenstående oversigt, som er opdelt på landsdele, idet det på forhånd antages, at en sådan opdeling er relevant for analysen. Da hele landet tilsyneladende havde samme kurs i 1282, er denne medtaget for alle landsdele. De indirekte afledte, og dermed mere tvivlsomme, størrelser er markeret med kursiv.

Tallene er uden de helt store afvigelser i forhold til den række, Hauberg i sin tid lagde frem og som stadig er den, litteraturen benytter, når der skal beregnes.⁴⁵⁸

Tabel 40. Kursværdier 1256-1319, oversigt

	Skåne	Sjælland	Nørrej.	Ribe	Slesvig
1256		3,7			

⁴⁵² DD 2.6 nr. 305.

⁴⁵³ DD 2.9 nr. 210.

⁴⁵⁴ DD 2.7 nr. 398.

⁴⁵⁵ DD 3.3 nr. 527. "Ethvert skib fra Tyskland gav 1 øre nye skånske eller 4 1/2 ørtug gamle skånske penge".

⁴⁵⁶ Grand-processen s. 80 og 94.

⁴⁵⁷ At kongen som svar på Grands anklager gav de fredløse falskmøntnere skylden for miseren må anses for en omgåelse af anklagen. De fredløse kan have haft indflydelse på de kaotiske pengepolitiske forhold med deres falskmøntneri, men næppe for at sølvindholdet er faldet i den kongelige mønt. Procesakterne s. 94.

⁴⁵⁸ Grønder-Hansen 2000 har også lavet en fyldig gennemgang. Den følger også nogenlunde Haubergs opstilling.

1263					4,5
1266				4,5	
1282	5	5 5 4,5	5	5	5
1284		<i>Ringere end 5?</i>	<i>5?</i>		
1296	<i>Ringere end 5?</i>			6,6	
1298				5,3	
1306		8			
1310	4,5-5?	9-10?			
1312			<i>Bedre end 9?</i>		
1313	5			11	
1315		9			
1319		8			
1323	4,5-5				
1325	4	Ca. 8			
1328		9			
1334	4,5				
1357	4				

Kursens samspil med lødigheden

Tallene for lødighed og kurs skal læses med alle de førnævnte forbehold. Derudover stemmer de nogenlunde overens i hovedlinjerne, mens der på en del enkeltområder er afvigelser. Dog står tallene for lødigheden på nogle væsentlige punkter i grell modsætning til normative udsagn om møntens absolutte og relative værdi.

Der ser ud til at være sket en vis reduktion af lødigheden mellem 1240erne og 1250erne fra godt 4:1 til godt 4,5:1. Den kan aflæses for Lund og Roskilde, men kan være fælles for alle landsdele. I 1260erne stabiliserer den skånske mønt sig og bliver måske en anelse forbedret, og herefter er den skånske mønt resten af perioden stabil med kun ganske få udsving. De følgende betragtninger gælder derfor kun landsdelene vest for Øresund.

Mellem 1250erne og 1260erne sker en mærkbar forringelse. Den kan måles til knap 7:1 i Roskilde og godt 7,5 i Nørrejylland. Forringelsen kan eventuelt være forskudt mellem landsdelene, således at den er slået igennem i de jyske og sønderjyske områder allerede (sidst?) i 1250erne, mens den først i det givne tiårsperspektiv er synlig i Roskilde i 1260erne.

I 1260erne-70erne synes mønten stabil og snarest en anelse forbedret, mens den i 1280erne på Sjælland og i Nørrejylland igen er nede på niveauet 7-7,5:1 og i Ribe og Slesvig endog endnu ringere, nemlig 8:1.

I 1290erne er lødigheden så reduceret meget markant til omkr. 9,5:1 i Sjælland og Nørrejylland, mens mønten stadig er en anelse ringere i Slesvig og Ribe (10 eller knap 10:1). I 14. årh.'s første årti er mønten gennemsnitligt forringet med omkr. 10% i forhold til tiåret før, og der er ikke længere forskel mellem landsdelene.

I 1310erne ses den sjællandske mønt igen gennemsnitligt reduceret med omtrent 10%. Herefter holder den sig også gennem det næste tiår stabilt på 11,5:1. Mønten fra Nørrejylland og Ribe mister i 1310erne noget mere i lødighed end på Sjælland, og Nørrejylland når i 1320erne helt ned på 15:1, den lavest set lødighed, før 1330ernes rene kobbermønter. Modsat synes Ribe-mønten i 1320erne at forbedres til det sjællandske niveau.

Der er kun få tal for Slesvigs mønt, men den synes at følges med Ribe-mønten i perioden 1280-1300, og det er vel rimeligt at antage, at dette generelt har

været tilfældet, uden at generelt skal forstås som "til enhver tid".

Det samlede billede er at Skåne mønt klart adskilte sig fra de øvrige landsdeles. De øvrige landsdeles mønt bevægede sig ad et fælles spor, men ikke nødvendigvis helt synkront. Først og fremmest er mønten altså stort set stabil i Skåne og med tiden af en væsentlig bedre kvalitet end landets øvrige udmøntninger, mens der sker fortsatte forringelser i de øvrige landsdele perioden igennem. For sidstnævnte er der dog også perioder med en vis stabilisering og måske endog mindre forbedring af lødigheden, perioder der kan veksle fra landsdel til landsdel. Den nørrejske mønt er tendentielt bedre end den sjællandske og de sydjyske mønter i perioden 1270-1310, men der er i forhold til den sjællandske mønt kun tale om marginale forskelle. De sydjyske mønter er i perioden 1280-1300 af lidt ringere kvalitet end de øvrige, Ribemønten tendentielt også i enkelte andre perioder, hvor der ikke er tal fra Slesvig. Ribemønten er i det hele den mest svingende. Fra 1310'erne er den nørrejske mønt klart ringere end den sjællandske.

Kurstallene er fåtallige og der er store kronologiske lakuner i materialet. Kursen er knap 4:1 på Sjælland i 1256 og 4,5:1 i Slesvig og Ribe i begyndelsen af 1260'erne. Herefter kender vi først kurstal fra 1282, hvor en enkelt kilde fortæller, at kursen på landsplan er 5:1 i 1282, hvilket for Sjællands vedkommende bekræftes af andre kilder fra netop dette år. Herefter er den skånske kurs fortsat, ligesom lødigheden, stabil perioden ud typisk på 4,5:1 til 5:1. I Ribe er den kort før 1300 mellem lidt over 5 og 6,5:1, mens den i 1313 er faldet til 11:1. På Sjælland kender vi først kursen i 1306, hvor den er 8:1, og herefter forbliver den 8-9:1 frem til den sidste kilde til forholdet fra 1328.

Kursen skal ses i lyset af den ofte fremsatte antagelse, at møntens kurs normalt var højere end selve lødigheden, i hvert fald i systemer med tvungen pengeombytning.⁴⁵⁹ Man kan skelne mellem to måder, dette kunne give sig udtryk på: et kongeligt gennemført påbud om at mønten skulle gælde som om den var fuldt lødigt, altså et 1:1 forhold. Alternativt kan man forestille sig et mindre radikalt kongeligt forsøg på i en eller anden grad at holde kursen bedre end lødigheden.

De skriftlige kilder synes klart at afvise, at mønten havde en (dikteret) pålydende værdi som om, den var en ren sølv mønt. Der er ikke noget forbehold mht. at omregne penge til sølvværdi hos danske gejstlige, adelige eller borgere, således som det heller ikke i den ovenfor behandlede periode var tilfældet.

Derudover er billedet tvetydigt. I Skåne med den stabile mønt synes kurs og lødighed at svare nogenlunde overens gennem hele perioden. Det samme er ikke tilfældet i de øvrige landsdele. Kurserne fra tiden omkr. 1260 synes at ligge, ikke meget men utvetydigt, over den reelle lødighed. Kursen på 5:1 i 1282, som ifølge den pavelige opgørelse synes at gælde hele landet, svarer til lødigheden på Skånes mønt, mens lødigheden i de øvrige landsdele allerede på denne tid er faldet til mindst 6,5-7:1.⁴⁶⁰

De næste kurstal er Ribetal fra slutningen af 1290'erne på omkr. 6:1, der står i grel modsætning til en lødighed på omkr. 10:1. Herefter har vi næsten kun en række sjællandske tal fra 1306-28, hvor kursen ses at være faldet væsentligt siden 1282 (8-9:1), men hvor kursfaldet ikke står mål med forringelsen af mønten (10-12:1). Tilbage er kun en enkelt kilde fra 1313 efter hvilken Ribemønten faktisk havde en kurs der svarede til dens sølvindhold (11:1).

Man skal være forsigtig med at drage slutninger ud fra dette materiale. Et muligt billede er, at kursen i en situation med stabil mønt følger lødigheden, således som det var tilfældet i Skåne i hele denne periode og i hele landet i årtierne omkring 1200. I en situation med konstant eller hyppigt faldende

⁴⁵⁹ De udsagn, der omtaler en sådan overkurs, kan angive varierende begrundelser, men oftest henviser de til en af fyrsten fastsat kurs, der kan være endog væsentligt højere end lødigheden.

⁴⁶⁰ Det er i den sammenhæng vigtigt, at forholdet 5:1 ud over den pavelige opgørelse bekræftes af yderligere to sjællandske kilder.

lødighed synes kursen til en vis grad at falde i takt med forringelsen, men med en vis forsinkelse. Det er på den baggrund muligt at forestille sig, at kursen ikke var dikteret, men sattes ved "markedets" tilpasning til stadige forandringer, altså var hvad der her kaldes en alment accepteret kurs. Forsinkelsen er ganske vist ikke helt forståelig, eftersom der næppe er tvivl om, at man i samtiden havde en temmelig præcis fornemmelse af møntens reelle kvalitet, men det er svært at give et bedre svar end dette på tallenes udsagn.

Ud over kursforholdet kan lødighedstallene bidrage til at belyse og i flere tilfælde korrigere nogle af tidens normative udsagn.

Det er allerede omtalt, at lødighedstallene for 1240'erne gør det vanskeligt at tro på en forbedring af mønten til en lødighed på 2:1.

Tolkningen af skattefund peger som nævnt på en tilbagevenden til systemet med tvungen pengeombytning under Kristoffer I (o. 1256), som tidsmæssigt falder sammen med ærkebispens, Jakob Erlandsens, klager over, at kongen har forringet mønten. Lødighedsoversigten er ikke detaljeret nok til ligefrem at kunne bekræfte tolkningen, men der er en målbar forringelse i Østdanmark i 1250'erne og i det ringere belyste jyske område senest i 1260'erne, der udmærket kan passes ind i billedet af en møntreform med tilhørende forringelse af mønten.

Derimod kan den senere ærkebiskop, Jens Grands, tilsvarende klager i 1290'erne over kongens drastiske forringelse af mønten næppe bekræftes. Der skete ganske vist en relativ markant forringelse af den sjællandske og jyske mønt sidst i 1280'erne eller først i 1290'erne, mens det samme på ingen måde var tilfældet i ærkebispens eget, skånske stift. Det er sandsynligt at Grands klager var møntet på han eget stift, og i 1299 krævede han direkte, at den skånske mønt forbedredes – men altså uden at hans påstande havde bund i virkeligheden, lader det til. Der kan højst have været tale om en enkelt eller ganske få skånske udmøntninger af forringet kvalitet.⁴⁶¹

I 1284 synes Erik V at have haft vanskeligheder med at holde den sjællandske mønt på niveau med den jyske, og i 1312 nægtede en tysk ridder at modtage sjællandske penge, men krævede udbetaling i jysk mønt, udtrykkeligt fordi den var af bedre kvalitet. De to udsagn kan imidlertid ikke tolkes sådan, at den jyske mønt i almindelighed i perioden var bedre end den sjællandske. Den jyske mønt var gennemsnitligt en anelse bedre end den sjællandske i 1280'erne og igen i det 14. årh.'s første årti, men var i perioden 1310-30 generelt lidt ringere, mens man i 1290'erne ikke kan måle nogen forskel. Den tyske ridders udsagn relaterer sig således formentlig til et bestemt års udmøntning og viser snarest, at møntens kvalitet var svingende (eller måske at den sjællandske mønt havde et dårligt rygte).

Endelig er der de to udsagn fra 14. årh., der fortæller, at der gik tre gamle skånske penninge på to nye. Lødighedstallene viser entydigt, at der ikke kan være tale om en forskel på lødigheden mellem nye og gamle mønter. Forklaringen kan alternativt være, at udsagnet udtrykker ombytningsforholdet ved tvangsvekslingen. Spørgsmålet vil blive drøftet under delafsnittet om tvungen ombytning.

Tilbage står yderligere en række problemstillinger, dels dem der på forhånd var sat, dels dem tilsynekomsten af tallene selv sætter. Der er dels spørgsmålet om karakteren af møntforringelsen, om den var kilde til en årlig særindtægt for kongen eller om der var tale om stødvis devalueringer. Dernæst er der spørgsmålet om, hvorvidt og hvordan den tvungne pengeombytning, som i denne periode er bekræftet af skriftlige kilder, fungerede. Også de regionale forskelle i udmøntningen er synlige i både numismatiske og skriftlige kilder, men om man i fuldt omfang havde det, der her er kaldt den regionaliserede mønt, skal drøftes.

⁴⁶¹ Som det kan ses af bilaget om lødighed, har vi en enkelt måling af skånsk mønt fra 1290'erne (MB 331), der viser en lødighed på under halvdelen af det normale. Men én måling er for lidt at konkludere på, og syv andre målinger fra dette årti viser den typiske lødighed på omkr. 4,5:1.

Devalueringens karakter og tempo

Spørgsmålet er, om den langsigtede forringelse af mønten, som tallene viser, foregik som et kontinuum af årlige forringelser, eller om der var tale om en stødvis devaluering, altså eventuelt årrækker med en stabil mønt afbrudt af konkrete devalueringer, hvor møntens lødighed blev føleligt nedsat.

Det er påstanden her, at forringelsen af lødigheden næppe har været hovedindtægten for kongen ved møntombytningen. I så fald skulle kongens indtægter af mønten være meget små i de perioder, hvor møntens lødighed var stabil, således som den var i Skåne gennem hele denne periode. Men der synes at være rigelige indtægter fra Skånes mønt i 14. årh. Den pantsættes i 1318 for hvad der svarer til omkr. 1400 mark sølv, og i 1333 skænker møntherren 2000 mark skånsk (omkr. 400 mark sølv) af sine indtægter fra mønten, et beløb der givet kun udgør en del af den samlede indtægt.⁴⁶² Den almindelige, faste indtægt af mønten har altså været en anden, en afgift af en eller anden slags eller et ulige ombytningsforhold. Indtægten ved en eventuel møntforringelse, hvis der har været en sådan, har været en slags "ekstraskat" eller tillægsgevinst.

Det kan således ikke medgives at møntherren (kongen) til enhver tid ville udnytte denne mulighed for en tillægsgevinst, således som f.eks. Ljungkvist vil have det.⁴⁶³

Den her opstillede lødighedstabel kan med sin tiårsinddeling kun give et overordnet indblik i udviklingen. Når lødigheden af Roskildemønten over et tiår f.eks. gennemsnitligt er faldet fra 9,4:1 til 10,5:1 er én mulighed at der skete en årlig forringelse på omkr. 1 %, en anden at der f.eks. blev gennemført en enkelt markant devaluering f.eks. midt i tiåret. Hvad tallene kan vise er dog, at forringelsen ikke foregik i samme tempo perioden igennem. I nogle perioder er den væsentligt kraftigere end i andre, og i enkelte perioder er der nærmest slet ikke tale om nogen mindskelse af møntens kvalitet. Det taler for at forringelse af mønten er udtryk for bevidste og over tid forskelligartede beslutninger. Det er ikke en naturtilstand ved udmøntningen, og der kan sagtens være tale om en skiftende praksis: Perioder med stabil mønt, perioder med løbende forringelser og andre tilfælde, hvor mønten et enkelt år brat bliver devalueret.

Konstateringen er måske banal, men vigtig set i forhold til hvordan man f.eks. opbygger prisserier med udgangspunkt i pengemarken, hvis pålydende værdi i almindelig omsætning vi som påvist kun har få og geografisk spredte oplysninger om.

Det er spørgsmålet om det ændrede sprogbrug om mønten i 14. årh. afspejler en stillingtagen til en stadigt eller hyppigt faldende lødighed. I århundredets første årtier bruges enkelte gange termer som "nye penge", "gammel mønt", "ny sjællandsk mønt", "nye skånske mark penge", og fra 1320erne bliver skånske penge hyppigt omtalt som "nye". At det især er i Skåne man bruger udtrykket tyder på, at en skelnen mellem "ny" og "gammel" mønt næppe henviser til udmøntninger af forskellig lødighed.

Tvungen ombytning

I forrige periode så vi, at forskningen alene kunne begrunde syntese om et system med tvangsveksling ud fra sammensætningen af skattefund og tre opgørelser over indtægten af mønten i Roskilde og Lund.

I denne periode er der derimod skriftlige kilder, fra tiden 1284-1304, der udtrykkeligt definerer og beskriver et system med årlig omveksling. Til gengæld

⁴⁶² DD 2.11 nr. 128, DD 2.10.414.

⁴⁶³ Ljungkvist 1986 s. 270.

er, som det vil blive vist, stigningen i antallet af møntfund og fundenes sammensætning vanskeligere at indpasse i tesen.

Der er tale om fire skriftlige kilder til forholdet.

Tabel 41. Kilder til renovatio monetæ

Erik V's forordninger for landsdelene i 1284 viser tydeligt, at der sker (eller bør ske) en årlig (tvangs)omveksling.⁴⁶⁴ I den nørrejyske forordning står at ny mønt skal lyses på det landsting, der afholdes lige før Skt. Mikkel's dag (29. september). Og det skal ske i alle landsdele (§15 eller §16 alt efter hds.). Lysningen til Skt. Mikkel's dag gentages i den samtidige sjællandske forordning. Formuleringen kan kun betyde at omvekslingen sker hvert år. Karakteristisk nok er der ikke en tilsvarende paragraf for Skåne.

Hertil slutter sig et forlig mellem kongen og hertugen 31.3. 1286. Hertugen får retten til at udstede mønt i Slesvig men på betingelse af, at han udsteder den i kongens navn, ikke laver den ringere end i resten af Jylland og ikke lyser den, før det sker i resten af Jylland.⁴⁶⁵

Et retsreferat fra Roskilde fra 1293 fortæller mange interessante ting om hvordan udmøntning foregik. Herunder fremgår det også at der foregik en årlig omsmeltning og omveksling. Det fremgår endvidere, at det var kongens møntmester, der styrede processen.⁴⁶⁶

Endelig fastslår Erik VI's forordning fra 1304 igen at pengeombytningen er årlig og tvungen: Mønten må ikke lyses før hver landsdels sidste landsting inden Skt. Mikkel's dag. Efter lysning og ind til næste Vor Frue Himmelfart (15. august) må ingen bruge de gamle mønter, prøver man alligevel, er pengene tabt. Fogeder må også kun modtage bøder i "det pågældende års mønt". Ingen, hverken præst eller læg, må modtage indtægter af deres undergivne i andet end ny mønt, ledingsindsamlerne heller ikke. Straffene for overtrædelser er seriøse, både for almindelige mennesker, møntmestre og kongelige fogeder.⁴⁶⁷

Hvorfor der levnes mulighed for at bruge gammel mønt mellem 15. august og 29. september er vanskeligt at afgøre. Undtagelsen afslører under alle omstændigheder, at man ikke forventede at få omsmeltet alle gamle mønter ved den årlige omveksling. Men ellers er dette det eneste positive udsagn overhovedet, der kan bekræfte, at man forbød brugen af forrige års mønt

Billedet understøttes af enkelte andre kilder. Mønten i Lund blev pantsat i 1318 og mønten i Randers i 1329, begge for betydelige summer, hhv. knap 7000 mark skånske penge og 1000 mark sølv. Summerne må afspejle at der var betydelige indtægter af begge udmøntningssteder.⁴⁶⁸

Desuden viser antallet af fundne mønttyper fra de mange og store møntfund, at der årligt eller næsten årligt, i hvert fald fra omkr. 1280, blev slået ny mønt fra mindst seks udmøntningssteder.⁴⁶⁹

Tilsammen synes disse kilder at vise en fuld udfoldelse af de træk, Bolin tillagde systemet med tvungen ombytning. Der var således tilsyneladende en årlig og kontrolleret omveksling af pengene over hele landet i disse år. Det er i hvert fald kongens vilje at det skal være sådan. Meget tyder imidlertid på, at systemet ikke har været effektivt. For det store flertal af fund fra perioden 1260-1330 og

⁴⁶⁴ Den danske rigsløvgivning, s. 122 og 127.

⁴⁶⁵ DD 2.3 nr. 170.

⁴⁶⁶ DD 2.4 nr. 100.

⁴⁶⁷ DD 2.5 nr. 310.

⁴⁶⁸ DD 2.8 nr. 52; DD 2.10 nr. 126.

⁴⁶⁹ Grinder-Hansen 2000 s. 70 angiver med henvisning til Kaaber, at der var årlig ombytning i perioden o. 1280-1316, men ikke før o. 1280. Hauberg mente som nævnt at der var årlige ombytninger lige fra 1240erne.

især fra Erik VI's tid gælder, at de store møntfund viser stor diversitet af mønttyper i de enkelte fund, hvor de ved en effektiv omveksling kun eller næsten kun burde indeholde den nyeste, aktuelle mønt.⁴⁷⁰ I Skåne, hvor mønten jo på mange måder afveg fra det øvrige riges, kan fundene dog med lidt god vilje tolkes som tegn på en mere effektiv tvangsveksling.⁴⁷¹

Imod forestillingen om en effektiv reguleret mønt taler også, at der igen anvendtes udenlandsk mønt. Der er et mindre, men stigende antal udenlandske mønter i fundene, og enkelte skriftlige kilder viser også, at udenlandsk mønt kunne anvendes i daglig handel ogandel. Det kan der imidlertid, som det vil drøftes i næste afsnit, være flere gode grunde til.

Et særligt tolkningsproblem rejser termene "ny" og "gammel" mønt. Termen "Nye penge" bruges et par gange i Jylland 1313-14, "gamle penge" i 1312.⁴⁷² På Sjælland omtales den sjællandske mønt mellem 1290 og 1323 tre gange som ny og to gange som gammel.⁴⁷³ I Skåne omtales den skånske mark fra 1308 ligeledes i enkelte tilfælde som "ny", mens det sker særdeles ofte fra midt i 1320'erne og i hvert fald frem til omkr. 1350.⁴⁷⁴ "Gamle penge" omtales på Bornholm 1335,⁴⁷⁵ men ellers omtales mønten i Skåne kun i de to beskrevne tilfælde som gammel, og i begge tilfælde er det som modstilling til ny mønt. Omtalen af "ny" og "gammel" kan meget vel forklares som en afspejling af en omveksling, men på den anden side indikerer brugen af begge tillægsord også, at der var gammel mønt i omløb.

Der er ikke nogen utvetydig forklaring på dette dilemma. At på den ene side kongen lagde stor vægt på at gennemføre sin tvangsveksling under trussel om hårde straffe, mens vi endda har en troværdig beskrivelse af, hvordan systemet fungerede i praksis. På den anden side var der en stor mængde udgåede mønter i omløb og til en vis grad også udenlandske mønter, og man omtaler ligefrem, om end sjældent, de "gamle penge".

Det er vel ikke så vanskeligt at forestille sig, at en kongemagt der havde besvær med at opretholde territorial kontrol med hele riget (de fredløse), også kunne have besvær med at styre møntcirkulationen. Men der kan også være andre mulige årsager.

Jørgen Steen Jensen tolker den "voldsomme koncentration" af danske mønter i skattefund mellem 1290 og 1330 samt de mange enkeltfund fra samme periode som afspejling af "et utroligt stort behov for mønter som sådan" og tegn på "en højere grad af pengeøkonomi". Scenariet kunne da være at produktionen af nye mønter ganske enkelt ikke kunne følge med behovet, at man blev nødt til at se gennem fingre med en vis civil ulydighed i spørgsmålet om brug af gamle mønter.

Der er sikkert flere mulige forklaringer, og de behøver ikke være monokausale, ligesom de to nævnte årsager ikke udelukker hinanden.

Måske er der også i dette spørgsmål forskel på landsdelene. I Skåne er der ikke så voldsom diversitet i møntfundene som i resten af landet, der er flere tegn på at indtægten af mønten var solid og stabil, og det er især her at mønten, dog

⁴⁷⁰ Grinder-Hansen 1997 s.134-35. Hertil kan tilføjes, at diversiteten synes stigende gennem perioden 1260-1330, i fund fra Erik V's tid kan 1/3 af fundene evt. tolkes som resultat en omveksling, i Erik VI's tid er det kun o. 1/8.

⁴⁷¹ Grinder-Hansens oplysning om at der særligt i Skåne synes at være fund, der peger på ombytning, stemmer efter mit skøn ikke ganske overens med fundmaterialets udsagn. Jeg kender til otte fund fra perioden o. 1300 til 1350'erne: Eneborg 1299, Norra Nöbbelöv efter 1300, Helsingborg 1300/10, Trelleborg 1320'erne, Åhus 1320'erne, Ystad 1325/30, Wälluf 1333, Skåne efter 1345, Landskrona 1350'erne, Skanør uk. datering. I de fem indeholder næsten alene en enkelt mønttype, et sjette kun to typer. Til gengæld er der i to af fundene udenlandsk mønt, i det ene endog flere tusinde. Jvf. Grinder-Hansen 2000, henvisning ovenfor.

⁴⁷² DD 2.7. nr. 108 og 227.; DD 2.6. nr. 389. De to af kilderne vedrører Sønderjylland.

⁴⁷³ DD 2.3 nr. 411, her bare omtalt som "gamle penge"; Mørkholm 1955 nr. 119; DD 2.6 nr. 21 og 119; 2.9 nr. 11.

⁴⁷⁴ Jeg har ikke fulgt sporet efter 1350. Jeg har fundet 18 omtaler af "ny skånsk" mønt i DD for perioden 1327-48.

⁴⁷⁵ DD 2.11 nr. 206.

først fra omkr. 1320, ofte bliver omtalt "nye skånske penge, "nye skånske mark" etc.

Der er tillige en særsånsk problemstilling, tæt knyttet til spørgsmålet om tvangsveksling. Det er som nævnt de to tilfælde, hvor det nævnes at en afgift kan betales enten i 2 penninge ny skånsk mønt eller 3 penninge gammel. I 1316 gav hertug Kristoffer tilsagn til Stralsunds borgere om, at når han blev konge, skulle toldsatsen i Skanør og Falsterbo for en læst sild blive sat til "2 ørtug af de nye skånske penge eller 3 af de gamle".⁴⁷⁶ I en klagesag mellem Magnus af Sverige og hansestæderne fra 1351/52 nævnes at i gammel tid skulle et tysk skib på Skånemarkedet kun betale told på 1 øre ny eller 4 1/2 ørtug gammel skånsk mønt.⁴⁷⁷

Sture Bolin og senere bl.a. Skyum-Nielsen har tolket formuleringerne som en afspejling af tvangsvekslingens betingelser, at man ved den årlige pengeombytning fik 2 nye mønter for hver 3 gamle.⁴⁷⁸ Bolin karakteriserer selv forholdet som "uhørt" i europæiske sammenhæng, og det er da også vanskeligt at forestille sig, at man i den grad kunne presse møntejerne. En formue på 100 mark penge ville under dette system, hvis den ikke på anden måde blev forøget, på fem år blive reduceret til 12-13 mark penge. Det skal også ses i lyset af, at Skåne som vist var det område, hvor man tilsyneladende mest lydigt fulgte kravet om omveksling. Hvis den hyppige brug af termen "nye mark penge" skal ses sammen med de nævnte udsagn i dette lys, ville "ny" betyde en mønt der lige var udmøntet, og "gammel" en mønt, der lige straks skulle omveksles, sådan at mønten løbende tabte i værdi i tiden mellem to udmøntninger.

Det eneste tegn på, at den skånske mønt ikke har været stabil over hele perioden, er ærkebispens voldsomme klager over møntens forringelse i 1290erne. Det er nærliggende at se skellet mellem gammel og ny mønt på den måde, at "gammel" mønt henviser til den i 1290erne forringede mønt. Imidlertid viser lødighedsmålingerne med ret stor sikkerhed, at der ikke på noget tidspunkt har været en mønt med kun 2/3 lødighed af den normale.

Det virker sandsynligt, at Kristoffers løfte til Stralsund er et løfte om at byen vil bevare eksisterende privilegier for handelen på Skånemarkederne. Det kan evt. være løfte om en nedsættelse af tolden. Hansestædernes klager om et tilsvarende afgiftsforhold på Skånemarkedet, men ikke det samme, i "gammel tid" kan vise tilbage til Kristoffers tid, i hvert fald til tiden før det svenske køb af Skåne. Det er nærliggende at se disse formuleringer som knyttet til de specielle betingelser for handel og omveksling på Skånemarkederne, og derved på en måde også knyttet til hele omvekslingssystemet, uden at det er muligt at give en plausibel beskrivelse af, hvordan systemet har været effektueret. Men det er derimod svært at se dem som et omvekslingssystem, den almindelige skåning måtte lide under i mindst et halvt hundrede år.

Regionalisering

Med regionalisering menes som tidligere omtalt, at mønten var eksklusiv regional, således at gennemførelsen af tvangsveksling og forbud mod brugen af fremmed mønt ikke bare gjaldt på rigsplan, men også på landsdelsniveau. Det vil sige at man f.eks. i Skåne ikke kun undlod at bruge udenlandsk mønt, men også sjællandsk og jysk mønt.

At der er tale om en forskellighed landsdelene imellem er som vist tydeligt. Om der ligefrem var tale om en eksklusiv regional mønt lader sig til gengæld ikke besvare af kilderne alene.

Desuden er der klare nuancer i hvordan og hvor meget landsdelene adskilte sig fra hinanden. Der er tre grupper af udsagn, der kan belyse dette: mønternes kurs og lødighed, fundsammensætninger og endelig de skriftlige udsagns

⁴⁷⁶ DD 2.7 nr. 398.

⁴⁷⁷ DD 3.3 nr. 527. "Ethvert skib fra Tyskland gav 1 øre nye skånske eller 4 1/2 ørtug gamle skånske penge".

⁴⁷⁸ Bolin 1962 s. 151-52 Skyum-Nielsen 1994 s. 182. Også Hauberg 1884 s. 242 samt Sprandel 1975 s. 6.

udtryksmåde. De synes alle at pege på en skånsk særudvikling, mens forskellen på Jylland og Sjælland er sværere at få øje på.

Skåne følger som påvist helt sit eget spor med hensyn til kurs og lødighed. Kilderne til kursen for hhv. sjællandsk mønt og Ribe-mønt (den eneste jyske vi kan sige noget kvalificeret om) kan, hvis man sammenføjer dem, bringes i relativ harmoni, men materialet er for småt til at bruges alene. Teoretisk set kan kursen altså have fulgt samme spor i de to landsdele, mens Skåne modsat fulgte sin helt egen vej. Udviklingen i lødigheden, erkendbar fra omkr. 1280, viser det samme. Nørrejylland og Sjælland følges nogenlunde ad frem til omkr. 1320, sønderjyske mønter udvikler sig i samme spor, men kan være en anelse mindre lødige. Dog kan der være svært erkendbare forskydninger i udviklingen landsdelene imellem (f.eks. at samme forringelse i øst og vest slår først igennem i Jylland og noget senere på Sjælland).

Grinder-Hansen har i 2000 talt på alle de kendte enkeltfund fundet til og med 1994, idet han med rette vurderer, at enkeltfund må give det bedste billede af mønternes spredningsmønster. Han kommer frem til, at man på Sjælland har fundet 70-80 % lokale mønter og 20-30 % jyske. Det samme gør sig med modsat fortegn gældende for de jyske fund.⁴⁷⁹ Billedet er for en anelse afvigende for Skåne. Der er ganske vist også en pæn portion "fremmede" mønter i skånske fund, men næsten slet ingen skånske i de øvrige landsdele. Grinder-Hansen tolker tallene således, at det hermed ses, at mønten var eksklusiv, at man kun måtte bruge de lokale mønter inden for landsdelen. Tallene kan imidlertid uden store krumspring læses sådan, at den lokale udmøntning naturligvis var den mest brugte i nærområdet, men at man netop også brugte anden mønt, når den var for hånden.

En anden indikator på en eventuel regionalisering er, at man begyndte at præcisere møntens proveniens. Termen "mark sjællandsk" brugtes fra 1289 og siden hen jævnligt. "Mark skånsk" brugtes fra omkr. 1300 og fra 1320erne massivt.⁴⁸⁰ Derimod bruges termen "mark jysk" aldrig, kun bruges udtrykket "Ribemønt" i 1266.⁴⁸¹ I de jyske kilder bruges til gengæld hyppigt vendingen "mark kobber" eller "kobberpenge".⁴⁸² Der er mange mulige tolkninger af dette. En rimelig tolkning kunne være, at skåningerne især havde behov for at skille deres egen mønt fra nabomøntfødterne, og at sjællænderne som naboer til Skåne havde det samme behov, mens jyderne, der kun brugte de nogenlunde ens sjællandske og jyske mønter, ikke havde det samme behov. Det er desuden værd at notere sig, at udtrykkene "skånsk" og "sjællandsk" næsten udelukkende anvendes i den periode, skånsk mønt tydeligt er anderledes end resten af landets, ikke før.

Der tegner sig således et ganske vist kun muligt billede af, at Skåne fik et eget møntsystem, mens det øvrige land fungerede med et nogenlunde ensartet system. Yderligere et par af de førnævnte kilder understøtter billedet, nemlig forordningen af 1284, der kræver at den jyske og sjællandske mønt skal være ensartet, og aftalen fra 1286 om at Slesvigmønten skulle være af samme kvalitet som den nørrejyske.⁴⁸³ Det er et argument for denne tese, at løftet om

⁴⁷⁹ Grinder-Hansen 2000 s. 180. Der er i alt tale om over 9000 mønter fra Skåne og det nuværende Danmark.

⁴⁸⁰ "Mark skånsk" bruges også i 1201 og 1251, men ellers ikke i 1200-tallet. Betegnelsen skånsk 1251 er en toldsats, der står over for en tilsvarende i sterling, måske derfor præciseringen. 1328-47 er der i DD 25 omtaler af mark skånsk eller skånsk mønt.

⁴⁸¹ DD 2.2 nr. 33. Betegnelsen Ribemønt i denne kilde er helt enkeltstående. Ribe Oldemoders mange pengemål er f.eks. aldrig opført som Ribemønt.

⁴⁸² Jeg har fundet ni jyske omtaler af kobberpenge, heraf de otte i Sønderjylland/Ribe. Der er seks omtaler i det sjællandske område. Jeg har talt for perioden 1296-1344.

⁴⁸³ Spørgsmålet om der har været en fælles mønt i Nørre- og Sønderjylland har ikke været berørt, da de nørrejyske forhold er så dårligt belyst. Men at der f.eks. aldrig har været behov for at karakterisere et beløb som værende i sønderjyske eller nørrejyske mark, synes det troligt, at det var tilfældet.

at holde den sjællandske mønt så god som den jyske *både* optræder i den jyske og sjællandske forordning. Et andet argument er, at numismatikerne i denne periode for flere mønttypers vedkommende ikke er i stand til at afgøre, om de har nørrejysk eller sjællandsk oprindelse.

Der er imidlertid også i dette spørgsmål kildeudsagn, der forstyrrer billedet. Der er situationen i 1312, hvor en tysk ridder nægtede at tage mod penge i sjællandsk mønt, men krævede at få dem udbetalt i jyske.⁴⁸⁴ Manden mente helt klart, der var en værdiforskel, og han bekræftedes i sin opfattelse af Ribebispen. Udsagnet står i modstrid til tallene i øvrigt. Den bedst mulige tolkning er, at der er tale om en divergens mellem den sidst udmøntede jyske og sjællandske mønt.

Endnu et udsagn slutter sig til. Det er det meget interessante regnskab for 1319, hvor nogle af kongens rygiske vasaller under et ophold på Sjælland løbende betaler i "vendiske" eller "lybske" penge eller i "kobberpenge", men under et ophold i Ringsted køber de fornødenheder i skånsk mønt.⁴⁸⁵

Hvad disse to kilder siger, er væsentligt. Man var i stand til, relativt ubesværet, at håndtere et møntsystem, der set udefra, med forringelser, kursfald og (en vis) regionalisering synes vanskeligt at håndtere.

Sammenfatning, mønten 1250-1340

Det relativt rige materiale for denne periode har åbnet mulighed for flere og mere komplekse analyser. For overblikkets skyld skal konklusionerne derfor sammenfattes i korthed.

Antallet af skattefund og enkeltfundne mønter stiger gennem perioden og når et maksimum i tiden 1290-1330. Der er i forhold til den foregående periode tilsvarende flere lødighedsmålinger af tidens mønter, også det gælder især tiden fra 1280 og frem. Endelig er der overleveret langt flere skriftlige udsagn om betalingsmidler og værdisættelser, herunder kilder til møntens købekraft, dvs. dens kurs i forhold til sølvet.

Det giver os mulighed for at tegne et mere præcist billede af pengemarkens status end for den forrige periode, men der er dog stadig mange spørgsmål, der ikke lader sig besvare tilfredsstillende.

Det er konstateret i det forrige afsnit, at der formentlig gennemførtes en møntreform omkr. 1256, hvor man indførte eller genindførte et system med tvangsveksling. Antallet af fundne mønttyper tyder på, at omvekslinger herefter var hyppige, om end ikke årlige. Først fra 1280'erne synes der at være årlig omveksling, således som også kongelige dekreter fra 1284 og 1304 foreskriver det.

Det er muligt, at den markante forringelse af møntens lødighed, man kan aflæse i alle landsdele senest i (begyndelsen af) 1260'erne stammer fra en devaluering i forbindelse med møntreformen i 1256.

Den skånske mønt synes ikke at være blevet forringet i samme grad som i de øvrige landsdele, hvilket kan ses som begyndelsen til den skånske mønts enegang, der varede perioden ud. Den skånske mønt stabiliseredes i 1260'erne og holdt herefter, med kun mindre udsving, en lødighed på omkr. 20 o/oo svarende til, at der gik 4 til 4 1/2 skånske pengemark på sølvmarken. Der er tillige overbevisende indici på, at dette forhold også var det, man regnede i, kursen på møntens værdi i forhold til sølvet.

De jyske mønter og den sjællandske mønt faldt i 1260'erne til en lødighed på kun 2/3 af den skånske, men herefter holdt alle landsdeles mønt sig nogenlunde

⁴⁸⁴ DD 2.6 nr. 435.

⁴⁸⁵ DD 2.8 nr. 147. Ridderen Tese slutter sig, lige ankommet til fra Skåne, til de øvrige vasaller på Sjælland og lægger i Ringsted ud for indkøb af øl, flæsk, brænde, salt, smør m.v.

stabil de næste par tiår.

Trods forskellen i kvalitet sættes al dansk mønt af kurien i 1282 til kursen 5:1. Det samme forhold udtrykkes om sjællandsk mønt i to lokale kilder fra samme år. Det er det første sikre tegn på, at møntens pålydende værdi adskilte sig fra den reelle lødighed.

Fra 1280erne og perioden ud ser jysk og sjællandsk mønts lødighed ud til at falde støt, i nogle årrækker dog kraftigere end i andre og med mulige regionale variationer. Der er særligt markante fald i årene omkr. 1290 og igen for de jyske mønter fra 1310 og frem. Med en meget grovkornet gennemsnitsbetragtning var møntens lødighed vest for Øresund i 1320erne faldet til et forhold på 12:1 i.f.t. sølvet svarende til, at sølvindholdet siden 1240 var reduceret med 2/3. Mønten i Ribe og Slesvig er 1280-1300 påviseligt ringere end den nørrejyske og sjællandske og kan også have været det i den øvrige del af perioden.

Efter fem årtier med en ujævn men langsomt faldende lødighed, faldt lødigheden omkr. 1330 til et nærmest symbolsk sølvindhold, og inden 1340 holdt udmøntningen helt op vest for Øresund.

Den kurs mønten stod i forhold til sølvet svarede i Skåne til dens reelle lødighed. I resten af landet tyder de få kurstal, vi har oplysning om, på, at kursen lå i overkanten af hvad møntens sølvværdi berettigede, men på den anden side fulgte kursen samme faldende tendens som lødigheden. "Overkursen" er som nævnt målbar for Sjælland 1282 og dertil Ribe i 1290erne og Sjælland i 14. årh., og det har antageligt været det generelle billede i perioden senest fra 1270erne til 1330erne.

Det er vanskeligt at sige, hvad der gemmer sig bag denne milde overkurs. Det synes ikke indlysende at der stod en kongelig hånd bag, tværtimod fremtræder kilderne til kursforholdet ofte som meget konkrete aftaler. Der aftales hvad et beløb i pengemark skal regnes for, og denne aftale er specifik. Forholdet kan have været til forhandling, og f.eks. låntagers eller långivers forhandlingsevne kan være udslagsgivende for, om der blev regnet 8 eller 9 pengemark på en sølvmark.

Kongemagten har formået at skaffe sig en rigelig indtægt ved tvangsvekslingerne, men systemet har ikke været velreguleret. Gamle mønter var, især i perioden 1280-1320, trods forbud stadigt i omløb, og udenlandsk mønt brugtes ind i mellem helt officielt. Det ser ud til, at kongemagten (formodentlig uofficielt) har accepteret denne svaghed i reguleringen og stillet sig tilfreds med, at tvangsvekslingen trods alt gav et solidt tilskud til de kongelige finanser.

Der er heller ikke tegn på, at kongemagten (som i Norge først i 14. årh.) har forsøgt at presse en radikal overkurs på mønten igennem.

Der er ingen skriftlige kilder, der kan understøtte tanken om at man i de enkelte landsdele kun måtte anvende mønter fra egen udmøntning. Det er klart, at den skånske mønt fra 1260erne var bedre end landets øvrige mønt, og senest i 1290erne også blev regnet sådan. Der er da heller ikke i fundene den store sammenblanding af skånsk mønt med sjællandsk og jysk. Det er til gengæld tvivlsomt, om der har været en monetær grænse mellem Jylland og Sjælland.

Trods at møntens værdi ikke var stabil, anvendtes pengemarken som mål i de fleste forhold, ikke mindst i pantsættelser og ejendomshandler, så længe der udmøntedes. Kun er tendensen svagt vigende ved periodens slutning. De mange tal og priser i pengemark kan imidlertid kun analyseres med de nævnte forbehold over for vores viden om møntens lødighed og kurs.

Den danske mønts udfasning

Anden halvdel af 13. årh. var karakteriseret ved, at pengemarken var nærmest enerådende som værdimåler og følgelig vel også som betalingsmiddel. Ved udmøntningens ophør (vest for Øresund) i 1330'erne ophørte brugen af det danske pengemål temmelig brat, selvom mønterne muligvis stadig var i omløb. Herimellem, rundt regnet perioden 1290-1335, var en fase, hvor den danske mønt og det danske pengemål blev suppleret, dels af udenlandsk mønt og møntmål, dels af et "genopstået" sølvsmål og endelig af en stigende brug af korn som udvekslingsmiddel.

Spørgsmålet er i hvilket omfang dette foregik, om der inden for perioden og/eller mellem landsdelene var forskelle samt hvilken – man kan kalde det monetær realitet – forandringerne i brug af mønt og målestoksforhold afspejlede.

De mest udbredte udenlandske mønter i Danmark i denne periode, såvel i fund som i de skriftlige kilders udsagn, var den engelske sterling og Toursgroten, De regnedes begge i pund (libra) opdelt i 20 skilling (solidus), hvor der gik 12 penninge (denarius) på 1 skilling. Mindstemålet, penningen, betegnedes gerne med møntfodens navn, altså "sterling" eller "grot". Sterlingen dukker op i de skriftlige kilder lidt før groten, og den optræder i hele denne fase hyppigere.

Sterlingen nævnes allerede i 1251 som toldsats for vestgående udførsler fra Skanør (mens østgående skulle betale i skånske mark).⁴⁸⁶ Tilsvarende er de almindelige toldsatser for hele landet fra 1304 og 1316 ansat i sterling.⁴⁸⁷

Sterlinge omtales desuden 1263 i Slesvig, hvor en sum angivet i mark penge skulle betales i "nye skilling sterlinger".⁴⁸⁸ Det fremgår, at der er tale om en allerede kendt praksis. Herefter ses sterlingen brugt lejlighedsvis i Ribe og Slesvig.⁴⁸⁹ Ribe Oldemoder opgiver i fabrica-listen omkr. 1320 (men ikke i 1280-listen) enkelte indtægter i både sterling og grot, dens sogneliste fra samme tid opgiver alle indtægter i sterling. I 1323 indsamledes til kurien både Toursmønt, sterlinger og guldfloriner fra Ribe stift, mens en indsamling i 1334 hovedsageligt bestod af Toursmønt.

I de øvrige landsdele var indslaget af udenlandsk mønt knap så markant som i Sønderjylland. Sterlingen ses kun lidt anvendt i Skåne, den brugtes dog som afgiftsmål 1317, mens groten nævnes 1303, 1318 og 1327 (toldsats).⁴⁹⁰ Fra 1280'erne og frem omtales sterlingen med jævne mellemrum på Sjælland, groten yderst sjældent.⁴⁹¹ Groten blev dog et blivende sjællandsk mål. I Roskildebispens Jordebog fra 1370 er groten det almindelige mål for de afgifter, der ikke betaltes i naturalier.

Den tredje anvendte udenlandske møntfod var den lybske mark, der først omtales i 1266 i et forlig mellem danske franciskanere og byen Lübeck.⁴⁹² 1312 ses den første gang anvendt i en kilde der omhandler rent danske forhold. Det er i Århuskapitlets statutter, hvori der står at visitator skal have "en skilling lybsk af hver mark af kirkens takst".⁴⁹³ Frem til 1340 ses den lybske mark dog kun ganske perifert anvendt, mens den kom til at spille en væsentlig rolle i den efterfølgende periode.⁴⁹⁴

⁴⁸⁶ DD 2.1 nr. 50.

⁴⁸⁷ DD 2.5 nr. 310; 2.7 nr. 407. Toldsatsen for Ribe 1283 er til gengæld i øre penge, DD 2.3 nr. 67.

⁴⁸⁸ DD 2.1 nr. 371.

⁴⁸⁹ Ved omtalen af de jyske områder kan der ofte kun henvises til Ribe og Slesvig stifter, hvorfra der er en del materiale, mens det ofte er næsten fraværende fra Nørrejylland.

⁴⁹⁰ DD 2.5 nr. 243; 2.7 nr. 522; 2.8 nr. 58; 2.9 nr. 447. To af kilderne anvender både sterlinger og groter.

⁴⁹¹ Med jævne mellemrum skal i denne sammenhæng forstås noget i stil med et par gange hvert tiår.

⁴⁹² DD 2.2 nr. 52.

⁴⁹³ DD 2.6 nr. 495. I DRB er solidus oversat med ørtug, her med skilling.

⁴⁹⁴ 1315 skødedes en gård på Lolland i for "xii marck lybsk mønt". Stykket er fra Eline Gøyes jordebog, men der næppe grund til at antage, at tilføjelsen "lybsk" skulle være en sen konstruktion, DD 2.7 nr. 282. En jysk mølle pantsættes i 1339 for bl.a. 70 mark lybsk af en person ved navn Timmelev von Godendorp, DD 2.12 nr. 177. Det er omtrent hvad de skriftlige kilder meddelelser om den lybske mark før 1340. Til gengæld er indtægterne i Slesvigkapitlets jordebog fra 1352 alene opgivet i lybsk eller sterling.

Guldflorinen er blevet behandlet ovenfor (afsnit om gullet). Florinen og i det hele taget guldmønt synes at have spillet en meget perifer rolle. De eneste skriftlige kilder der nævner tilstedeværelsen af floriner i et vist omfang er den nævnte pavelige indsamling i Ribe omkr. 1323 samt Erik VI's testamente, hvor han lovede 18 floriner til hvert dansk kloster.⁴⁹⁵

Mens det i forhold til det meste af 13. årh. er nyt, at der overhovedet omtales udenlandsk mønt, udgør omtalerne i forhold til brugen af sølvmålet og det danske pengemål til gengæld stadig kun en lille del i det samlede billede.

Fund af udenlandske mønter i Danmark bekræfter i store træk de skriftlige kilder. Fra 1280'erne og frem er der jævnligt udenlandsk mønt i fundene, og inden da er der et par "forløbere" i midten af århundredet. Et fund fra Ribe fra 1247 er unikt for sin tid og ved sit indhold nærmest 100 år forud for den almene udvikling; det indeholder over 1400 sterling-mønter. Sterlingen er frem til 1280'erne fundet endnu et par gange (Flensborg og Trustrupgård i Østjylland), hvorefter den optræder relativt hyppigt og i alle landsdele. Toursgroten optræder første gang i et fund fra 1280'erne, herefter optræder den også jævnligt i fundene, men i meget begrænset mængde. Ligesom tilfældet var med sterlingen, er grot-fundene landsdækkende. Lybsk mønt er fundet allerede midt i 13. årh., men fundmæssigt fylder den meget lidt i den her behandlede periode. Der er ingen fund af floriner.⁴⁹⁶

Det skal understreges at der for hver type i perioden 1280-1330 stort set kun er tale om et etcifret antal fund og i alt kun et beskedent antal af hver udenlandsk mønttype.⁴⁹⁷ Dansk mønt er frem til omkr. 1340 stadig helt dominerende i fundene.⁴⁹⁸ Det er endnu et forhold der ændrer sig i midten af 14. årh. I Kirial-skatten fra omkr. 1365 på 81.000 mønter er mere end 90 % lybske, mens 70 % af mønterne i Slagelse-skatten fra omkr. 1372 er Toursgroter.⁴⁹⁹

Grinder-Hansen læser fundene af udenlandsk mønt på den måde, at udenlandsk mønt blev hyppigt anvendt i 1290'erne, men først efter en pause i tiden 1300-1330 igen blev brugt i større stil efter 1330. Han foreslår, at der er sket en lempelse af tvangsmønten i 1290'erne, hvor udenlandsk mønt i en periode er blevet tilladt, hvorefter den igen er blevet forbudt.⁵⁰⁰

Grinder-Hansen støtter sig især til tre større østdanske fund af sterlinger fra 1290-1300 med hhv. 336, 106 og 210 sterlinger, en volumen der ikke ses igen før 1330'erne (451 sterlinger). Det vejer mod tesen at der trods alt er ti mindre forekomster af udenlandsk mønt mellem 1300 og 1330 og dertil et større sterlingfund allerede i 1285.⁵⁰¹ Tesen er dog ikke ganske urimelig i lyset af sine

⁴⁹⁵ Referencer til de udenlandske mønter i kilderne frem til midten af 1330'erne er så nogenlunde disse, fordelt på type og områder. Her er de kun angivet med årstal, en del er nævnt i dette afsnit med kildehenvisning. Der er ikke medtaget angivelser der decideret har med kommunikationen med kurien eller transaktioner med nabolande at gøre.

Sterling: Skåne 1285, 1303, 1317, 1318; Sjælland 1281, 1282, 1291, 1292, 1299, 1307, 1308, 1310; Fyn 1295, 1333; Ribe stift 1266, 1294, 1296, 1298, 1313, 1314, 1315, 1317, 1323, 1337, 1290'erne og 1320'erne (Ribe Oldemoder); Slesvig 1263, 1289, 1299, 1309, 1319, 1330, 1332; Øvrige Jylland 1266; Toldsatser 1251, 1304, 1316.

Tours-groter: Skåne 1285, 1303, 1318, 1327 (Falsterbo), 1338; Sjælland ingen; Fyn 1333; Ribe 1323, 1320'erne (Ribe Oldemoder); Slesvig 1309; Øvrige Jylland ingen.

Lybsk mønt: Lolland 1315; Jylland 1312; Slesvig stift (Flensborg) 1332.

Floriner: 1318; Ribe stift 1323.

⁴⁹⁶ Om fund af udenlandske mønter: J.S. Jensen 1973, Grinder-Hansen 2000 s. 92-102; Mørkholm & Jakobsen 1966.

⁴⁹⁷ En forsøgsvis optælling giver for perioden 1280 - 1330'erne 13 fund med britiske sterlinge (engelske og enkelte skotske og irske), i alt godt 1200 mønter, 9-10 fund med tours-grot, i alt godt 500 mønter. Fundene er jævnt fordelt over landsdelene dog med overvægt fra Sjælland og en lidt overraskende underrepræsentation i Sønderjylland. Jvf. bilag.

⁴⁹⁸ F.eks. består fundene fra Assens og Vejstrup i 1320'erne af hhv. 17.000 og 16.000 mønter, men de indeholder ingen udenlandske mønter.

⁴⁹⁹ J.S. Jensen 1973.

⁵⁰⁰ Grinder-Hansen 2000 s. 98-102.

⁵⁰¹ Dertil daterer Grinder-Hansen Hågendrupfundet med 106 mønter tidligere end DMS.

egne præmisser, der er fundenes.

De skriftlige kilder taler dog kraftigt imod. Som vist lige ovenfor var der bestemt ikke nogen aftagen i brugen af udenlandske pengemål i årene efter 1300, og f.eks. i 1323 indsamler den pavelige kollektor både Toursmønt, sterlinger og floriner i Ribe stift. Der kan på den baggrund næppe antages noget brat møntpolitisk skift omkr. 1300.

I de skriftlige kilders opgørelser over pantsættelser, gældsposter etc. er sølvvægten langt mere fremtrædende end de udenlandske mønter.

I de mellemstatslige relationer var sølvvægten traditionelt det anvendte mål, og dette fortsatte op i 14. årh. Medgifter, de store pantsættelser og de enorme beløb for leje af udenlandske tropper blev opgjort i sølvvægten. Den tiltagende europæiske brug af guldmønten synes ikke at have haft nogen effekt i forholdet mellem Danmark, Nordtyskland og de skandinaviske lande.

I interne danske transaktioner blev sølvmålet nu også i stigende grad, fraset Skåne med den stabile mønt, benyttet på bekostning af pengemålet. I det dårligt belyste Nørrejylland er billedet ikke klart. På Sjælland benyttede Sorø kloster alene pengemålet frem til begyndelsen af 14. årh., mens man i en periode omkr. 1315-30 vekslede mellem sølv- og pengemål for derefter alene at bruge sølvmålet. Det svarer nogenlunde til det generelle billede, de relativt rigelige sjællandske kilder giver for perioden.⁵⁰² Selv i Sønderjylland, hvor man i langt højere grad end resten af landet anvendte udenlandsk mønt, brugtes sølvmålet nu og da, og i den førnævnte pavelige kollekt fra 1323 udgør beløbet i "rent sølv" den betydeligste post.

Tidens mange ekstraskatter blev, hvor vi kender til målet, også typisk opkrævet i sølvsmål. Således opkrævede Erik VI ifølge Sjællandske Årbog i 1316 1 mark sølv af hver plov, i 1318 1/2 mark sølv af hver plov.⁵⁰³ Man kan fundere over, hvad det siger om kongens tillid til sin egen mønt.

Den stigende brug af sølvmålet skal dog ses i lyset af den nødvendige skelnen mellem målet brugt som værdimål og som betalingsmiddel. Der er i kilderne en overvægt af opgørelser af jordværdier, især pantsættelser, og i det hele taget af ret store beløb, mens mindre beløbsstørrelser især kendes fra testamenterne. Det er sandsynligt at sølvmålet spiller en større rolle i de skriftlige kilder, end selve sølvet (barresølvet) gjorde i praksis. Der er f.eks. ikke noget tegn i skattefundene på at sølvet var i almindeligt omløb, tværtimod er der fundet enorme mængder af penge fra 14. årh.'s tre første årtier. Tilsvarende giver de skriftlige kilder eksempler på, at man regnede i sølv, men afregnede i dansk eller udenlandsk mønt eller endog korn. Om 1347 meddeler SKG om et lån på 40 mark sølv, "dels i rede penge, dels i andre værdier".⁵⁰⁴ Lignende formuleringer bruges om udenlandsk mønt i to sjællandske kilder fra 1335 og 1337, "Lars Jensen pantsatte førnævnte gods for 14 mark lødigt sølv i grot og sterling og 120 mark sjællandsk" og "Niels Spink pantsætter en gård i Rejnstrup for 6 mark sølv i groter fra Tours og i sterlinger samt 2 læster byg".⁵⁰⁵ I 1325-26 indløste hertug Valdemar af Slesvig først en gæld på 4000 mark sølv delvist i klæde, derefter en gæld på 2300 mark sølv i mark kobber(penge) og pund sterling.⁵⁰⁶

Den sidste nytilkommende faktor i pengemarkens opløsningsfase var kornet. Kornafgifter ses allerede i 13. årh., og i 1231 regnede også kongen en del af sine (skatte)indtægter i korn. Tendensen er dog, at omtalen af kornafgifter tager væsentligt til i omfang i 14. årh. Af ÅKJ's mange afgiftsbeløb (1313) er alle de større udmålt i korn. Allerede i Ribe Oldemoder fra 1280'erne er en stor del af

Det nylige (2008) fund i Norra Nöbbelev fra det tidlige 1300-tal med et stort antal engelske mønter må også vægte stærkt imod tesen.

⁵⁰² Af omkring 70 sjællandske pantsættelser i perioden 1328-47 er 70% opgjort i sølvmålet.

⁵⁰³ Ribeårbogen omtaler desuden den særlige straffeskatning i 1313 på 3 mark af hver plov. Det kan ikke afgøres om der underforstås sølv.

⁵⁰⁴ SKG s. 487.

⁵⁰⁵ DD 2.11 nr. 216; 2.12 nr. 13.

⁵⁰⁶ DD 2.9 nr. 182, 251.

afgifterne i korn. I Sorø Gavebog er afgifterne endnu i første halvdel af 14. årh. gerne udtrykt i pengemålet. Kornmålet bruges første gang i 1319, mens det først var i slutningen af 14. årh. at alle klostrets afgifter var sat i kornmålet. I Roskildebispens Jordebog fra 1370 er hovedparten af afgifterne i naturalier og især korn. Det er altså muligt, at tendensen er slået igennem noget før i Jylland end på Sjælland, men grundet materialets ujævne beskaffenhed er det svært at drage slutninger (der er ikke en sjællandsk jordebog fra årene omkr. 1300).⁵⁰⁷ Generelt gælder dog for hele landet, at afgifter fra 1320'erne og frem primært opgjordes i kornmålet.

Dertil kommer at kornet som vist i citatet lige ovenfor i enkelte tilfælde direkte ses anvendt som betalingsmiddel.⁵⁰⁸

Som det er fremgået var der regionale variationer i udviklingen, mest indlysende adskilte Skåne sig med den stabile og blivende mønt fra resten af landet.

I 1334 aflagde den pavelige nuntius Petrus Gervasii regnskab til paven over især indsamling af seksårtiende i Skandinavien. Det er langt den fyldigste og mest informative enkeltkilde vi har til pengeforholdene i Danmark i første halvdel af 14. årh.⁵⁰⁹ De detaljerede beskrivelser af det indsamlede beløb i stifterne i Lund, Roskilde og Ribe rummer alle de kendte mål og lidt til. Der er en entydig regional forskel mellem landsdelene. Skåne opgøres primært i skånske mark, Sjælland i mark sølv i kølnsk vægt, Ribe i Tour-groten.⁵¹⁰ De meget kortfattede oplysninger om Slesvig og Århus stifter omtaler kun pund sterling.⁵¹¹

Man skal ikke tolke kildens ellers så klare udsagn alt for firkantet. For det første var den danske mønt, "kobberpengene", endnu ikke gået ud af brug på Sjælland og i Vestdanmark. Indsamleren har snarere nægtet at modtage de underlødige mønter. For Ribes vedkommende viser et ret dækkende kildemateriale dertil, at sterlingen var i almindeligt brug og den mest brugte udenlandske møntfod.

Opgørelsen modsvarer på andre punkter tendentielt hvad vi ellers kan aflæse af materialet. I Skåne vedblev man at bruge pengemarken og supplerede den en sjælden gang med udenlandsk mønt, i Sønderjylland var man længst fremme med brugen af udenlandsk mønt. I Nørrejylland og på Sjælland brugtes udenlandsk mønt også, men ikke i en grad, så man regnede i den. Til det brug valgte man primært at bruge sølv-målet ved siden af pengemålet.

Der er en vis skævhed i kilderne til de sønderjyske betalingsmål, hvor byerne Ribe og Slesvig og deres domkapitler vægter tungt.⁵¹² Skævheden slører måske, at der også var en forskellig udvikling inden for det sønderjyske område. I Ribe og Slesvig stifter var sterlingen det klart dominerende mål i alle forhold, men mangfoldigheden er lige så slående, og selv pengemarken, mark "gængs mønt" eller "kobberpenge", var stadig i brug. Således kvitterede den pavelige nuntius Bernardus i 1323 for indsamling til det hellige land i Ribe stift, beløbene var i runde tal 42 skilling grot, 4 1/2 pund sterling, 22 guldfloriner, 8 mark sølv i kølnsk vægt. Det er af hvert mål omtrent samme værdi, dog dobbelt af mark sølv.⁵¹³ En hertugelig indtægtsopgørelse fra 1326 viser også en lille håndfuld mål. Den opregner indtægterne af fogderierne Tønder og Leck i sterling, af fogderiet i Flensborg i mark kobber, mens indtægterne af friserne var 200 mark sølv ("mark lødigt").⁵¹⁴ En retslig forordning for Slesvig 1336 regner bøder og

⁵⁰⁷ Bjørn Poulsen har været inde på emnet om en tilbageskrumning af monetariseringen, men regner først med et væsentligt omfang af naturalieøkonomi efter 1450, Poulsen 2006 s. 329. Jeg synes materialet antyder en tidligere, i hvert fald delvis, tilbageskrumning vest for Øresund, men en egentlig konklusion ville kræve en nøjere analyse også af materiale fra perioden 1350-1400.

⁵⁰⁸ Et andet af ganske vist få eksempler er fra Sorø Gavebog, hvor okser og en hest m.m. i 1310 sælges for 10 mark i rede penge og 6 øre korn. DD 2.6 nr. 223.

⁵⁰⁹ DD 2.11 nr. 152.

⁵¹⁰ I Roskilde 506 mark sølv i kølnsk samt bl.a. 22 pund sterling og 4 pund Toursgrot. I Skåne 450 mark skånsk, dertil 47 skilling grot og 18 mark sølv i bøhmisk. I Ribe 53 pund Toursgrot, 9 pund sterling og 300 guldfloriner.

⁵¹¹ for Århus dog også en mindre post i Tours-grot.

⁵¹² Det skal altså netop ikke forstås sådan, at forskellen går mellem stiftsgrænserne.

⁵¹³ DD 2.9 nr. 27. For de indbyrdes mål se afsnit om Målenes relationer.

⁵¹⁴ DD 2.9 nr. 251. "Fogderi" er Danmarks riges Breves oversættelse af advocacia.

andre beløb i sterling, mens Aabenraa byret fra 1335 tilsvarende regner i kobberpenge.⁵¹⁵ To omtaler af beløb fra Haderslev i perioden er i sølvsmål, to andre kilder fra Flensborg regner både i sterling og kobberpenge.⁵¹⁶ Med lidt god vilje kan man læse de få kilder sådan, at sterlingen havde fået solidt fodfæste i stiftsbyerne og enkelte andre steder, men kun delvis i f.eks. Flensborg og slet ikke i den nordlige del af Slesvig stift (Åbenrå og Haderslev).

På trods af regionale forskelle var alle de omtalte betalingsmidler - sølv, danske penge, sterling, grot, korn og sikkert også lybsk mønt - til stede i alle landsdele og ikke alene i byerne. Man håndterede da også allerede fra omkr. 1300 at blande betalingsmidler i samme transaktion, og fra 1330'erne var det udbredt. Det gjaldt i gaveopgørelser i testamenter, men også i større transaktioner som pantsættelser og låntagning.

I et testamente fra 1338 af Esger, kantor i Ribe og kannik i Århus uddeles bl.a.: Til Plader 2 ørtug korn eller 2 skilling sterling, Til bispen af Århus 1 mark sølv eller 2 gode kreaturer, til Århus kirkes fabrica 2 øre korn og 1 mark sølv, til Vor Frue 6 skilling grot, til kannikkerne der er med til min begravelse 2 ørtug korn eller 6 groter fra Tours. Desuden "3 mark penge, gængse i landet, til min årtid".⁵¹⁷

Det er meget tydeligt og også naturligt i.f.m. et testamente, at her beskrives hvad testator havde for hånden af værdier, en meget alsidigt fordelt formue. Men også i andre situationer fremgår, at man regnede i de mål, der var for hånden og gerne blandede dem. Og man benyttede omvendt gerne ét mål til beregningen og et andet ved de konkrete betalinger. Allerede i 1299 pantsattes på Sjælland gods for 20 pund sterlinger og 15 mark penge.⁵¹⁸ I 1340 erkendte fogeden i Kolding en gæld på "170 mark lybsk, 7 1/2 mark lødigt sølv og 6 mark korn af god og gængs kvalitet".⁵¹⁹ Og i 1346 erkendte Sakse Pedersen i.f.m. en sjællandsk pantsættelse en gæld på "20 mark lødigt sølv, (det være sig) i penge, groter fra Tours, sterlinge, lybske penge gode og gængse, eller lødigt og prøvet sølv af kølnsk vægt". Og i forbindelse med hele det økonomiske mellemværende blev noget af godset senere indløst med 3 og 6 øre korn.⁵²⁰

Det fremgår, at man, efter at man gennem nogle årtier havde vænnet sig til at skulle regne i mange forskellige mål, senest i 1330'erne var nået dertil, at man ubesværet vekslede mellem dem og blandede dem.

Der flere mulige årsager til, at man igen begyndte at anvende udenlandsk mønt inden for rigets grænser og genoptog brugen af sølvsmålet som mål for dagliglivets værdifastsættelser. Der kan være tale om, at mistilliden til den gældende mønt havde nået et niveau, hvor kongemagten ikke længere var i stand til at gennemtvinge brugen af den i alle forhold. I det lys skal man formentlig se den stigende brug af sølvsmålet på pengemålets bekostning fra 1310'erne og frem. Men omvendt var der ikke på nogen måde tale om et omfang, så man ophørte med at bruge pengemålet, det skete ikke før pengene ophørte med at blive udmøntet.

Tilstedeværelsen af udenlandsk mønt behøver ikke særskilt skyldes indenrigske årsager. Det er omkring midten af 13. årh. at der for alvor etableres stabile europæiske møntfødder beregnet på cirkulation mellem landene, altså nogle årtier før udenlandsk mønt igen forekommer i Danmark. Det er en anden situation end i 12. årh., hvor mønten også i vore nabolande primært havde et indenrigs sigte. At der sivede sterlinger, groter, hanseatisk mønt og endog nogle få floriner ind i landet svarer således til den generelle europæiske tendens og behøver ikke nødvendigvis have anden årsag.

Der var stadig kun tale om en nyhed af begrænset rækkevidde. De

⁵¹⁵ DD 2.11 nr. 215, 308.

⁵¹⁶ DD 2.10 nr. 249 og 394; 2.11 nr. 164; 2.12 nr. 186.

⁵¹⁷ DD 2.12 nr. 89.

⁵¹⁸ DD 2.5 nr. 83.

⁵¹⁹ DD 3.1 nr. 72.

⁵²⁰ DD 3.2 nr. 288. DRB skriver i oversættelsen "i penninge", ikke "i penge", begge dele er muligt, Under alle omstændigheder må der være tale om en sen omtale af den danske penning.

udenlandske mønter udgjorde frem til 1330erne kun et beskedent supplement til den danske udmøntning, der endog var særlig intensiv i disse år. Sølvets stigende udbredelse som værdimåler fulgtes desuden næppe af en tilsvarende forøgelse af sølvet i den almindelige cirkulation.

Sammenfatning

Det står klart, at Danmark havde en form for kontrolleret og relativt velorganiseret udmøntning fra 1060erne og frem til 1330erne, samt at der i hvert fald fra anden halvdel af 12. årh. var en konstant forøgelse af møntcirkulationen. Møntens betydning i den økonomiske sfære, graden af kontrol med udmøntningen og flere andre forhold varierede imidlertid stærkt inden for perioden.

Den generelle beskrivelse af pengevæsenets udvikling er givet i indledningen til afsnittet. De problemstillinger, der derudover særskilt har tegnet sig, er graden af møntøkonomiens udbredelse, lødighed, kurs, forholdet mellem lødighed og kurs, graden af regulering og tvangsveksling samt den eventuelt eksklusive regionale mønt.

Kilderne til belysning af disse problemstillinger, er dels de numismatiske: Antallet af og spredningen af enkeltfund og skattefund, vægten og lødigheden af mønterne og de udsagn fundsammensætningen af skattefund kan give. Dels er det de skriftlige: brugen af pengemålet, måden og sammenhængen det bruges i, samt forskydninger i brugen af begrebet. Desuden er der de kilder, der kan belyse kursen mellem penge og sølv og endelig de fåtal af kilder, der i øvrigt kan belyse udmøntningens væsen, herunder indtægtsopgørelser. Her skal sammenfattes, hvad de enkelte kildegrupper fortæller, og herefter hvordan disse svar kan udmøntes for periodens forskellige faser.

Hvad angår fundene, er antallet af enkeltfundne mønter er stadigt stigende perioden igennem. I begyndelse af 13. årh. har fundene et omfang, der berettiger til at henvise til en i det mindste stærkt mønt-influert økonomi. Midt i 13. årh. er fundmængden yderligere steget stærkt.

Omfanget af skattefund følger kun delvis de samme linjer. Frem til midt i 13. årh. er der ikke en mærkbar stigning, og omfanget indtil da er svært at konkludere på. Fra midten af 13. årh. er der imidlertid en stigende og efterhånden temmelig massiv fundmængde.

Skattefundene består primært af dansk mønt, men indtil omkr. 1150 også i et vist omfang af udenlandsk mønt og ædelmetaller. Herefter er der frem til omkr. 1250 alene mønt og alene dansk mønt i fundene. I periodens sidste del optræder der igen, men stadig kun i begrænset omfang, udenlandsk mønt.

Der er en tendens til, at fundene frem til 13. årh.'s anden halvdel primært indeholder få typer, formentlig da de sidst udmøntede typer, men for det meste er materialet for spinkelt til at drage vidtrækkende konklusioner på. Fra den sidste del af 13. årh. og frem er sammensætningen mere mangfoldig, og mange typer synes at være i omløb samtidigt.

Vægten på mønten er frem til omkr. 1200 uens mellem Vest- og Østdanmark, hvor den jyske mønt er omkr. 20 % lettere end den østdanske. Herefter er der mere overensstemmelse landsdelene imellem, bortset fra det kontroversielle Grenåfund fra Valdemar II's tid, der tolkes som rent jysk og hvor vægten er væsentligt under det normale.

Sølvmønternes lødighed er gennem hele perioden tendentielt faldende. Men den er i nogle perioder, indimellem lange perioder, nogenlunde konstant. Konstant er imidlertid ikke det samme som nøjagtig, og det ser ud til at den præcise lødighed kunne variere år for år, også i de mere stabile perioder. Der kan være forekommet mindre (og i så fald midlertidige) forbedringer, men ikke

af nogen markant størrelsesorden.

I perioden fra omkr. 1070 og omtrent hundrede år frem falder lødigheden fra omkr. 80 % til omkr. 35 %. Det er lidt uklart, hvad der sker i første halvdel af 13. årh., men i 1240'erne er lødigheden faldet til omkr. 20 %. Denne lødighed fastholder Skåne nogenlunde konstant frem til 1330'erne (og efter), mens resten af landets mønter forringes fra nogenlunde dette niveau til 7-8 %.

Der er endnu i 12. årh. knap henvisninger til pengemål. Når det endelig er tilfældet, måles pengene både i pundmålet og markmålet, måske overvejende i det førstnævnte mål. Dog kan de ubenævnte mark i lovene fra årtierne omkr. 1200 ses at være pengemark og det samme gælder formentlig bødetaksterne i mark i kirkelovene fra 1170'erne. Det er markmålet, der herefter bliver enerådende som møntmål og med samme underinddeling i øre og ørtug som sølvvægtens mark. Vægtmæssigt synes en pengemark (240 penninge) at være nær vægten på en sølvmark, men netop ikke nøjagtig den samme, og det er svært at tro, at det skulle være tilstræbt, at vægtene korresponderede præcist.

Gennem 13. årh. tiltager brugen af pengemålet i mark for efter 1250 næsten helt af at afløse sølvmålet som værdimåler. Efter 1300 suppleres pengemålet i stigende grad med andre mål (udenlandske pengemål, sølv, korn). Pengemålet bruges fortsat perioden igennem, og man håndterer tilsyneladende ubesværet pengemarkens hyppigt faldende værdi. Brugen af målet aftager ikke før i den absolut sidste del af perioden, selvom mønten forringes hyppigt. Men efter 1330 spiller pengemålet en kort tid kun en perifer rolle for derefter helt at forsvinde i almindeligt sprogbrug.

Fra slutningen af 13. årh. og antydningssvis tidligere differentieres sprogbrugen ved omtalen af møntens markmål, hvor man tilføjer almene beskrivelser som "gængs mønt" eller "kobberpenge", geografiske som "skånsk" eller "sjællandsk" og især i Skåne de kronologiske: "nye penge" eller "gammel mønt".

Kursen er ligesom lødigheden tendentielt faldende. Det er landskabslovene der som de første kilder angiver et kursforhold mellem pengemark og sølvmark. Forholdet udtrykkes direkte som 3:1, og det nævnes i flere af lovene fra perioden omkr. 1200-1250. De senere udsagn om kursen er meget fragmenterede. Skånes udvikling kan til dels følges over en længere periode, mens vi for de øvrige landsdele kun får glimtvis oplysninger.

Det ser ud til, at kursen i nogle tilfælde har afspejlet møntens lødighed, mens den i andre tilfælde har ligget en anelse bedre. Det bedste bud på en forklaring er, at kurs og lødighed har svaret overens i perioder med stabil lødighed, mens kursen typisk har været lidt bedre end det, lødigheden kunne bære, i perioder med forringelse af møntens lødighed. Men det skal understreges at mange af vore kilder til kursen lige så godt kan være udtryk for individuelle aftaler i en konkret handel, som de kan være udtryk for et generelt forhold.

Der kan ikke ses nogen regional afvigelse i kursforholdet i 12. og i hvert fald hovedparten af 13. årh., og i det mindste i 1282 synes kursen påviseligt at være ens over hele landet. Herfra og frem til 1300 er der ikke mulighed for at sammenligne landsdelenes kurser. Efter 1300 var kursen i Skåne mærkbart bedre end i resten af landet, svarende til at lødigheden havde været det senest siden 1260'erne.

Der er ikke mange kilder til indtægten af udmøntningen. I 1231 og igen inden for de næste par årtier har vi enkelte tal, der divergerer betydeligt, men især for Lund er meget høje. I 14. årh. ser vi både et østdansk og et vstdansk udmøntningssted pantsat for anelige beløb. Den eneste hurtige slutning man kan drage, er at møntmonopolet potentielt var en meget betydende ressource for kongemagten. Vi kan dog ikke være sikre på, om de tal vi har fra midten af 13. årh. udtrykker en fast årlig indtægt eller en specifik indtægt fra et bestemt år.

1284 lovgives der om årlig tvangsveksling i Jylland og på Sjælland. Der er igen kilder til forholdet i 1286 (Slesvig) og 1293 (Sjælland) og 1304 lovgives igen. gældende for hele landet, at ny mønt skal udbydes hvert år.

Bortset fra perioden 1284-1304 er der ingen direkte omtaler af årlige

omvekslinger, men antallet af mønttyper frem til 1320'erne antyder, at de har været gennemført frem til denne tid. I tiden fra omkr. 1260 til omkr. 1280 tyder antallet af typer på en hyppig, men næppe årlig tvangsveksling.⁵²¹ Før 1260 kan der næppe have været hyppige omvekslinger, med mindre fundmaterialet på ingen måde er repræsentativt.

Der er en vis praktisk fordel i at inddele perioden i faser ud fra dels den mængde af information, vi har, dels de forskelle i udviklingstræk, der nogenlunde tydeligt giver sig til kende. Inddelingen skal naturligvis tages med alle forbehold.

Den første fase går fra det gradvise gennemslag af den regulerede mønt omkr. 1070 til midt i 12. årh., en periode hvor mønten forringedes jævnlige og på langt sigt ganske voldsomt. Herefter er der en periode fra engang i Valdemar I's regeringstid til engang i hans søns, Valdemar II's regeringstid, hvor mønt og kurs synes relativt stabile. Sent i Valdemar II's regering kommer en periode, hvor mønten reformeres, og der arbejdes kraftigt på at stabilisere mønten, som det direkte udtrykkes i en kongelig forordning. Perioden slutter med en form for omvæltning og en tilbagevenden til det kendte system. Tilsyneladende er der herefter en periode på omkr. 20 år med et relativt stabilt pengevæsen. Endelig er der perioden 1280-1330 med et meget stort antal møntfund, klare særregionale udviklinger og en hastig forringelse af mønten.

Den kronologiske udvikling er i korte træk denne:

Fra omkr. 1070 til midt i 12. årh. er fundmaterialet beskedent, og der synes ikke at være nogen udbredt møntøkonomi, hvad både antallet af møntfund og møntens fravær i de skriftlige kilder synes at bekræfte.

Møntens lødighed var tendentielt faldende fra et udgangspunkt på op til 80 % til den på Valdemar I's tid var faldet til omkr. 35 %. Der er formentlig sket et væsentligt fald i lødigheden mellem tiden mellem 1130'erne og (en gang i) Valdemar I's regeringstid. De jyske mønters vægt var i almindelighed mærkbart lavere end de østdanske mønters, uden at vi kan aflæse hvilken konsekvens, forholdet har medført.

Vi har ingen kilder til kursen i denne periode.

Skattefundene viser et blandet billede. Der er tegn på at en reguleret mønt langsomt slår igennem, og at der har været effektueret i hvert fald enkelte pengeombytninger, men materialet er meget lidt givende, og det er et åbent spørgsmål, hvor meget et reguleret pengevæsen har betydet i en tid, hvor man oftest brugte sølvvægten som værdimåler.

At de fåtallige skattefund skulle være en følge af et rigtigt tvangsvekslingssystem er næppe rimeligt at antage set i lyset af, at skattefundene er rigelige i senere perioder, hvor tvangsvekslingen faktisk er kildebeltet. Der er snarere tale om det simple årsagsforhold, at mønten ikke var voldsomt udbredt.

Dertil følger sig det faktum, at der tilsyneladende endnu ikke var et fast mål for pengene, man brugte, så vidt det overhovedet kan skønnes, endnu i flæng både pund- og markmålet.

Fra engang under Valdemar I's regering og til et tidspunkt, der her lidt arbitrært sættes til omkr. 1230, ændrer trækket i udviklingen sig.

Møntomløbet synes stigende, hvad især enkeltfund peger på, og mønten var i begyndelsen af 13. årh. i brug som dagligt udvekslingsmål i alle samfundslag og tilnærmelsesvis i alle afkroge af landet. Det er dertil sigende at selv landskabslovenes relativt høje bødetakster opgjordes i pengemarken.

På Valdemar I's tid stabiliseredes møntens lødighed på niveauet 3:1 (33 % sølvindhold). Det ses, især af landskabslovene, at møntens pålydende værdi, kursen, i denne periode fulgte den reelle værdi. Fra Valdemar II's tid har vi knap målinger af lødighed. Der er tegn på, at den store løsesum, der udbetaltes til Schwerin som løsesum for Valdemar II, har medført en mangel på sølv op mod 1230. Men kursen synes dog fortsat at være 3:1 (1231), og man har altså enten formået at holde lødigheden på niveau, eller snarere formået at fastholde den

⁵²¹ Grinder-Hansen 2000 s. 69-70.

sædvanlige kurs, i så fald en overkurs.

Et enkelt, stort jysk fund fra Valdemar II's tid, som dateres til 1220'erne, tolkes gerne som udtryk for et system med tvangsveksling og desuden, at jyske mønter på denne tid var under normal vægt og lødighed. Der er imidlertid ikke andre kilder til pengevæsenet fra de første 30 år af Valdemar II's styre, vi kan holde fundets udsagn op imod. Både spørgsmålene om møntens regulering og eventuelle regionale forskelle må således stå ubesvarede. Alene meget store indtægter af mønten i Roskilde og Lund i 1231 kan være indikatorer på, at der har fundet tvangsvekslinger sted.

Formodentlig omkr. 1230 tog man de første skridt til at indføre en plovskat, der synes at være indført etapevis i landsdelene. Plovskattens formål var ifølge en forordning fra omkr. 1250 angiveligt at stabilisere mønten, hvormed vel menes møntens lødighed. Plovskatten kan være indført som afløsning for en tvangsveksling. Dens indførelse er dog kun beskedent belyst i fundene. Skatten ophørte formentlig i Kristoffer II's sene regeringsperiode, hvor fund også synes at vise, at der skete mindst én effektiv, tvungen pengeombytning.

Det antages gerne, at mønten ved plovskattens indførelse blev forbedret til en lødighed på 50 %. Det skriftlige materiale er imidlertid mere end tvetydigt, og målinger af mønter fra 1240'erne viser højst 20-25 %. Antagelsen kan derfor ikke holde.

Lødigheden falder yderligere i slutningen af 1250'erne, et fald der formentlig er knyttet til Kristoffers omveksling. Den jyske og sønderjyske mønt er på Kristoffers tid ringere end den østdanske (13-16 % mod 18 % lødighed).

Ved indledningen af Margrethe Sambiria styre stabiliseredes den skånske mønt med en lødighed på omkr. 20 %, mens den sjællandske mønt forringedes til samme niveau som den jyske. Herefter forblev mønten stabil under enkedronningens styre frem til omkr. 1280. Kursen blev over hele landet fastholdt på et niveau, der nogenlunde modsvarede den skånske mønts lødighed, d.e. 5:1, hvilket altså var en betragtelig overkurs for de sjællandske og jyske mønter.

Der er gennem 13. årh., målt efter antal enkeltfundne mønter, en stadigt voksende pengeøkonomi. Fra 1280'erne og frem er der dertil en massiv stigning i mængden af skattefund, en del af dem med et meget stort antal mønter og et stort antal mønttyper.

Fra 1280'erne tog udviklingen væsensforskellig retning hhv. i Skåne og i resten af landet. I Skåne fastholdtes en lødighed på 20 %, og kursen på den skånske mønt lå tilsvarende fast. I resten af landet skete der en række forringelser i 13. årh.'s sidste årtier, til lødigheden i løbet af 14. årh.s første årti var faldet til omkr. 8 %. Herefter faldt lødigheden yderligere frem til 1330, men mindre drastisk. Kursen faldt, formentlig nogenlunde i takt med faldet i lødigheden, men der synes generelt at have været en mindre overkurs på mønten.

Årlig, tvungen pengeombytning er med sikkerhed dokumenteret for Sjælland og Jylland, første gang 1284. Systemet har givet også været anvendt i Skåne, hvor indtægterne af mønten stadig var høje. Der ikke skriftlige kilder til forholdet efter 1304, men det er tilladeligt at antage, at den årlige pengeombytning har fungeret, indtil udmøntningen ophørte. Det er lige så sikkert, at systemet ikke var effektivt. Man må antage, at kravet om, at kun den seneste udmøntning var lovlig mønt, kunne effektueres i visse sektorer i økonomien, men langt fra i alle. Hertil svarer, at udenlandsk mønt igen, i begrænset omfang, optræder i både fund og skriftlige kilder.

Trods pengenes faldende kvalitet var de danske mønter stadig det alment brugte betalingsmiddel. Man brugte også stadig i vidt omfang pengemarken som mål ved værdisættelse, f.eks. af fast ejendom. Der er dog en svag, men tydelig tendens til, at man i stedet brugte sølvvægten og udenlandsk møntmål ved disse værdisættelser.

Den skånske mønts langt bedre kvalitet afspejles i, at man i Østdanmark sondrede klart mellem "skånsk" og "sjællandsk" mønt. Der var, måske fraset 1320'erne, ikke samme forskel mellem den sjællandske og vestdanske mønt, og

det er ikke givet, at der har været en egentlig monetær grænse mellem Sjælland og Jylland.

I 1330'erne ophørte udmøntningen vest for Øresund, og man ophørte nogenlunde samtidig med at anvende pengemålet. Skånes udmøntning kom under den svenske konge og fortsatte tilsyneladende uforandret, således bibeholdt ærkebispens retten til en del af møntindtægten.

Jordmålet

Indledning

Som nævnt i indledningen dækker det, der her under et kaldes jordmål, måder at kategorisere jord og gods på, der kan være af temmelig forskelligartet natur. Jordmål skal forstås som fastlagte og blivende størrelser modsat f.eks. ydelser, priser eller udsæd, der i princippet (men ikke nødvendigvis i praksis) beskriver en konkret, øjebliksbestemt værdi.

Tolkningen af de danske jordmål har klare paralleller i den skandinaviske og øvrige europæiske forskning. En præsentation, ganske vist ufuldstændig, af den europæiske forskning i jordmål er på mange måder givende for forståelsen af den danske forsknings standpunkter. Problemstillingerne er langt hen ad vejen de samme, ligeså vanskelighederne med at tolke materialet. Endelig går de europæiske forestillinger om jordmålenes egentlige (oprindelige) karakter igen i dansk forskning.

Vi kender i europæisk sammenhæng som regel allerede tidligt til brugen af disse jordmål. De optræder i de store grundejeres jordebøger, hvor de karakteriserer de jorder, herrerne har lejet ud eller sat deres undergivne ud på. De optræder desuden som skattemål ved fyrsternes udskrivning af skatter og ydelser. Endelig betegner de somme tider blot og bart en ejendom.⁵²²

Når disse mål i det følgende alle kaldes jordmål, er det derfor en lille tilsnigelse, men en fælles betegnelse er nødvendig for at kunne diskutere dem uden for mange sproglige ekskurser.

Der er en stor mangfoldighed af jordmål i det nordvestlige Europa, der i det store og hele følger nationale eller regionale grænser. I England havde man hide, carucata og sullung, i det vestfrankiske område manse (latinsk mansus), i det tysktalende område sors, Hufe (latin hoba, huba), det romersk afledte colonia og flere andre. I Danmark og Norge brugte man tidligst bol, i Sverige attung. De engelske og centraleuropæiske mål kendes typisk fra 7. årh., de skandinaviske først fra omkr. 1100 eller senere.

I det karolingiske område er forskningens dilemma, at kilderne til målenes genese ikke er tilstrækkelig sigende, for Skandinavien og England er problemet, at de ikke er der. Fælles er, at målenes oprindelse og oprindelig funktion ikke i tilstrækkelig grad kan belyses af kilderne selv.

Dermed må tolkningen af målenes oprindelse og mening dels basere sig på interpolation ud fra senere og rigeligere kilder, dels fra det indtryk, forskeren i øvrigt har af den tid, de opstod i.

Der er to klare problemstillinger. For det første hvilken størrelse et mål henviste til og hvad det relaterede til: areal, bedrift, udbytte etc. For det andet hvem eller hvilken samfundsmæssig proces, der initierede det. Især holdningen til de sidste spørgsmål tager ganske ofte afsæt i holdningen til, om målet opstod i et samfund domineret af kongemagt eller aristokrati, et samfund præget af frie eller ufrie bønder.⁵²³

Mansus kendes fra de karolingiske kerneområder fra 7.årh., Hufe i dens latinske form hoba fra omkr. 700 i Midtjylland, hide i de angelsaksiske områder i England også fra 7.årh. I 9.årh. bredte hoba sig til Sachsen og Bayern, mansus til Sydfrankrig og Norditalien.⁵²⁴ Det er karakteristisk at målene ikke stod stille, de flyttede sig eller bredte sig geografisk, og de kunne, som det skal vises, også

⁵²² Se bl.a. Dubys kilder nr. 80, 84, 85, 103, 106, 108, 115 (Duby 1962) samt Schlesingers mange eksempler i begge hans benyttede artikler.

⁵²³ Jvfr Gillmore 1997 s. 43.

⁵²⁴ Duby 1962 s. 88-95; Schlesinger 1974 s. 537-40; Stenton 1947 s. 276-83; Rösener 1992 s. 7-16.

indholdsmæssigt ændre sig.

En af de markante udviklinger er, at det vestfrankiske mansus med tiden blev den mest anvendte latinske form for det engelske hide og det tyske Hufe, foruden for det franske manse. Det danske bols latinske form er ligeledes fra den første omtale mansus. Med få undtagelser (bl.a. Sverige) kaldtes alle de mest udbredte central- og nordeuropæiske jordmål således på latin med tiden *mansus*.

Vel især derfor er der en utvetydig tendens i europæisk forskning til at se de europæiske jordmål under et, som udtryk for samme størrelser, funktion og udspring. Det gælder for Georges Duby i hans agrarhistorie, og det er symptomatisk, at den store tyske agrarhistoriker Werner Rösener i sin engelsksprogede udgave af sin generelle agrarhistorie overalt bruger det specifikt engelske "hide" om jordmålene, uanset om det f.eks. er tyske Hufe, der omtales.⁵²⁵

Dubys behandling dækker både England og det storkarolingiske område. Det vestfrankiske mansus er kernen i hans fremstilling, men hvad der gælder for denne mansus, mener han også gælder for hide og hufe.⁵²⁶

Mansus var iflg. Duby først og fremmest familiens sted i landsbyen, arnestedet, "la parcelle habitée dans le village, le lieu du foyer". Og tilsvarende betød det engelske hide og det tyske huba en families sted. Men mansus var samtidig en "plovs jord", hvad et oksespand (vist her på 2 okser) kunne pløje på 1 år, nemlig 120 acre (45 ha) svarende til 120 dagsværk.

Begrebet kom snart til også at betegne de jorder, der hørte til familiens hus, og det var gennem mansus man bl.a. fik tildelt rettigheder til landsbyens fælles ressourcer. Desuden var det naturligt at gøre det til grundmål for skatteudskrivning.

Men kilderne, her de (i denne sammenhæng sene) karolingiske polypteker, kan ikke bekræfte denne ideal-mansus med en familie på 45 ha. Et sted er en mansus fra 17-30 ha, et andet fra 5 til 10. Og der er ofte to eller flere familier på en mansus. Duby ser det som en udvikling forårsaget af opsplitning, køb og salg, det rokker ikke ved hans opfattelse af hvad den oprindelige mansus var.

Duby finder kun meget få referencer til familiestørrelsen på en mansus i polyptekerne, og de er langt fra entydige. På et domæne ses det at bønderne havde slaver, på et andet synes familierne at være kernefamilier. Et enkelt sted har han fundet en storfamilie med fire søskende og deres familier på en mansus på 25 ha.⁵²⁷

Duby anslår temaer, der går igen i forskningen. Mansus var en families beboelse evt. med gårdspladsen, men det var eller kom snart til at blive de jorder der hørte til familiebruget, og det modsvarede hvad man kunne pløje på et år. Senere blev det til bymål eller andelsmål samt udskrivningsgrundlag for kongelige skatter.

Det er imidlertid ikke givet at brugen af den latinske form mansus i forskellige regioner og lande afspejler et fuldt sammenligneligt jordmål, der jo netop havde forskellige nationale betegnelser.

Walter Schlesinger har understreget diversiteten i sine to studier af de tidligste jordmål i de frankiske områder. Schlesinger, der primært interesserer sig for de tysktalende områder, fastslår, at de europæiske jordmål hverken har romersk eller urgermansk rod. Den latinske betegnelse mansus findes ikke i klassisk latin, og de germanske er netop indbyrdes forskellige. De angelsaksiske erobrere af Britannien synes ikke at have taget deres hide med hjemmefra, og bl.a. longobarderne havde slet ikke et jordmål, der er sammenligneligt med de karolingiske.

Blandt de mange tidlige mål er de vigtigste mansus, der opstod i Vestfrankerriget i 7. årh. og det måske lige så tidlige hoba eller huba (senere tysk: Hufe), der hørte til i de østfrankiske kerneområder. Mansus betegner

⁵²⁵ Rösener 1994.

⁵²⁶ Duby 1962 s. 88-95.

⁵²⁷ Jeg har ikke haft tiden til at undersøge, hvordan Duby får omsat mansus til hektar.

oprindeligt en beboelse eller gård og gerne en herregård. Hoba betegner derimod det til en besiddelse opdyrkede land, og det benyttedes altid om de jordlodder, de store herregårdes undergivne sad på, aldrig om "frie frankiske bosættelser" eller Salland, herregårdenes egne (selvdrevne) tilliggender.

I 9. årh. sker, med forløbere allerede i 8. årh., en assimilering af mansus og hoba i det østfrankiske område, og begge termer får nye betydninger. Især anvendtes mansus synonymt med hobas egentlige betydning, en under herregården hørende jordlod. Men brugen af hoba udstræktes samtidig til at betegne selvejerjord og herregårdens egne tilliggender, og hoba/mansus fik i stigende grad karakter af jordmål. Målet nivelleredes typisk men langt fra altid inden for byerne, så alle mansi i byen havde samme størrelse, og i forbindelse med nyopdyrkning brugtes det som rent jordmål til fordeling af det nyopdyrkede. Endelig blev mansus fra Karl d. Stores tid brugt som takseringsgrundlag ved militær udskrivning og senere ved skattepåligning. Schlesinger ser således hoba som en oprindelig målestok for opkrævning af ydelser, der opfyldte "grundherrernes" behov for at have en defineret størrelse på de brug, de lejede ud.⁵²⁸ Den senere forandring og udvidelse af begrebets karakter tillægger han Karl d. Stores reformer, herunder Karls behov for et skattemål, der dækkede både fri og ufri jord.

Schlesinger medgiver at den nøjere sammenhæng mellem reformer og begrebsanvendelse er svær at påvise, og i det hele taget er alt hans materiale ualmindeligt komplekst og i reglen fyldt med tilsyneladende selvmodsigelser. Hans konklusioner er derfor forsigtige, og de hviler på en vurdering af hovedtendensen i materialet. Den eneste helt skråsikre konklusion er, at det østfrankiske hoba aldrig har været udtryk for en fri frankisk bondes normalbesiddelse.⁵²⁹

Schlesinger noterer sig, at spørgsmålet om Hufe trods sin betydning for agrarhistorien er forbavsende lidt undersøgt. Han henviser selv til studier fra 1854 og 1903.⁵³⁰ I nyere tysk forskning skal udsagn om emnet da også gerne findes i forbindelse med alment agrarhistoriske behandlinger.

I den tyske forskning opfattes mansus eller Hufe gerne som betegnelse for den jord, der kunne ernære en bondefamilie.⁵³¹

Derudover er fokus generelt mere på Hufe som en del af det der kaldes det klassiske Grundherrschaft- eller Villifikations-system. Det vil sige til det udbredte system med en herregård med tilliggende jorder (Salland, det herremanden "selv" dyrkede) i midten og rundt herom de undergivne, ofte ufri, bønders lodder, deres Hufe. Rösener fastholder f. eks., at begrebet er uløseligt knyttet til Frohnhof, hoverigården.⁵³²

I det hele taget gør den tyske agrarforskning sig, på linje med Schlesinger, ikke så mange forestillinger om en oprindelig tilstand med fri bønders fri jordlodder. Man er opmærksom på datidens udtrykkelige skelnen mellem fri og ufri Hufe, men der er alene tale om, at jordlodderne under de store jordejeres bedrifter havde forskellig status.⁵³³

Forskningen i den engelske hide er ligesom tilfældet var med den tyske Hufe af et meget begrænset omfang. Det er sigende, at T. M. Charles-Edwards i 1972 i sin drøftelse af hide primært forholder sig til F. W. Maitlands arbejde fra 1897.

I engelsk sammenhæng er Domesday Book en nøglekilde til emnet, og forskningen i hide tager da også gerne afsæt i studier af denne omfattende registrering af jorder. Maitlands studie er da også et delafsnit af hans analyse af Domesday Book. Resultatet af Maitlands studie er, at en hide var et veldefineret arealmål, nemlig hvad man kunne nå at bearbejde på et år med én plov. Samtidig var en hide så meget jord som der skulle til at brødføde en

⁵²⁸ Schlesinger 1974 s. 540.

⁵²⁹ Schlesinger 1974 s. 540; 1979 s. 614.

⁵³⁰ Schlesinger 1974 s. 490.

⁵³¹ Dopsch 2005, s. 66; Dhondt 1968 s. 274f; Rösener 2005.

⁵³² Rösener 1992 s. 7; Rösener 2005; Zotz 1995 s. 79.

⁵³³ F.eks. Rösener 1992 s. 16.

(omfangsrig) fri familie.⁵³⁴

Det sidste fremgår af begrebets etymologi. Maitland fremhæver, som både engelsk og anden europæisk forskning gerne gør, Bedes *Historia ecclesiastica* fra 731. Bede brugte her begrebet *terra unius familiae* om et stykke jord. I en datidig oversættelse af bogen brugtes i stedet for *terra unius familiae* *hide* eller *hiwisc*. Hide var altså, som både dets engelske grundform (*hiwisc*) og det oprindelige latinske udtryk siger, hvad der skulle til at forsørge en familie. I den tidlige periode brugtes tilsvarende latinske udtryk, men med tiden blev *mansus* den almindeligt anvendte latinske betegnelse for en hide.

Terra unius familiae eller *hide* udtrykte imidlertid ikke kun en bestemt families jord eller gård. Allerede på Bedes tid opfattedes en *hide* som et (omtrentligt) størrelsesmål, Bede brugte det f.eks. til at angive størrelsen af *Isle of Weight* til 1200 "familier" "efter engelsk tælle måde". Maitland fastslår, at dette omtrentlige mål var 120 acres (omkr. 45 ha) svarende til 120 dagsværk med et plovspand, eller hvad man kunne nå at bearbejde på et år. Han bygger på tal fra 13. årh., der ganske vist ikke er entydige.

Der er iflg. Maitland en række gode grunde til, at der senere (allerede i 11. årh.) var endog store udsving i størrelsen på en *hide*. Dels blev ploven forbedret og et dagsværk derfor anderledes, dels var også de oprindelige hides fastlagt efter et rummeligt skøn. Endelig udvaskede udviklingen i almindelighed og især det forhold, at *hide* med tiden både anvendtes som jordmål og skattemål, efterhånden konturerne af det oprindelige *hide*.⁵³⁵ Da kilderne begynder at flyde i et tilstrækkeligt omfang, beskriver de således et *hide* der hverken funktionelt eller i omfang behøver være magen til det oprindelige.

En bedrift på 45 ha var så stor, at Maitland ikke kan forestille sig den i en ufris besiddelse. Det må derfor være en fri families meget store besiddelse, og dertil må der være tale om en storfamilie med flere generationer, søskende etc. At man i senere kilder i stigende grad ser en *hide* opdelt i *virgates* (fjerdedele), ser Maitland således som resultat af en ændring i familiestrukturen (i retning af kernefamilier).

En *hide* var altså et jordmål anvendt om frie mænds jord, der blev anvendt af de fremtrængende angelsaksere til at inddele deres nyanlagte byer i dele, der hver især var nok til at forsørge en (stor)familie og som kunne bearbejdes med et plovspand. Tidens forandringer, ændringer i familiestrukturen og anvendelsen af målet til andre formål differentierede det i omfang og opløste dets egentlige formål og betydning. Det var en senere udvikling, at en *hide* desuden blev brugt som takseringsenhed.⁵³⁶

De øvrige tidlige engelske mål, i Kent en *sullung*, i Midtengland en *carucata*, svarede iflg. Maitland omtrent til en *hide*, da de begge umiddelbart kan forstås som den jord et okseband kan bearbejde på et år.⁵³⁷

T. M. Charles-Edwards erklærede sig i 1972 i sin drøftelse af *hide*'s oprindelse enig med Maitland. 1 *hide* er 1 families jord, hvad en "normal" fri mand ejede og endelig hvad 1 plov kunne bearbejde.⁵³⁸

Hans eneste uenighed går på, hvad det var for en storfamilie, der kunne forsværes af en *hide*. Edwards tolker den semantiske betydning af *hide* som knyttet til kernefamilien. Han mener stadig at *hide* udtrykker en stor husholdning, men at der må være tale om en kernefamilie med sine undergivne (*loaf-eaters*).⁵³⁹

⁵³⁴ Maitland 1897 s. 416-60.

⁵³⁵ Vinogradoff 1908 s. 144ff demonstrerer hvordan især *hide* som skattemål har vidt forskellig værdi, størrelse og selv uens opdeling i delmålet *virgates*. Vinogradoff er knap så overbevist som Maitland om at der bag denne uensartethed gemmer sig en oprindelig mere ensartet *hide*.

⁵³⁶ Maitlands argument er, at en *hide*, hvis den havde været et skattemål, havde været underopdelt i pengemålets kategorier, hvilket ikke var tilfældet.

⁵³⁷ *Carucata*'s delmål, 1 *bovata* der var 1/8 *carucata*, var på 15 acres. En *sullung*'s latinske form var *aratum*, dvs plov. *Carucata* og dets delmål, en *bovata* oversattes senere med en plovs jord og en okse jord – en *carucata* var altså hvad et okseband på otte okser kunne bearbejde.

⁵³⁸ Charles-Edwards 1972.

⁵³⁹ Charles-Edwards 1972 s. 5-7. Ordet er i familie med en lang række

I forhold til Maitland og Charles-Edwards har F. M. Stenton i sin Englandshistorie fra 1947 enkelte væsentlige korrektioner.⁵⁴⁰ Stenton fandt modsat Maitland, at kilderne til antallet af acre på 1 hide er for sene og tvivlsomme til at man kan slutte tilbage fra dem. Han kan ganske vist finde typiske størrelser på 120 acres visse steder i det sydøstlige England, men også på 30 acres længere vestpå.

Han understreger desuden, at hide allerede i 8.årh. ses opsplittet i mindre dele (virgates) og at den lige så tidligt var grundlag for skatteudskrivning. Han kommer ikke ind på spørgsmålet, om der var tale om fri jord, men nogle af hans øvrige beskrivelser antyder, at de delte hides, de mindre enheder (virgates), måske allerede tidligt var ufri.

Endelig godtager Stenton ikke enheden mellem jord, der kan forsørge en familie, og jord, der kan bearbejdes med en plov på et år. Han går også ud fra at en hide var hvad der kunne forsørge en bonde(s familie), men mener det er mindre end hvad en plov kan bearbejde, og han føler sig bekræftet af en kilde fra 9.årh. der sætter 2 hide til 1 sullung, en kilde som Maitland og Charles-Edwards har afvist som en enkeltstående undtagelse.

I Skandinavien rejser stoffet de samme problemstillinger som i generel europæisk sammenhæng.

I Norge var det almindeligste mål bolet. De termer man brugte var markebol opdelt i øresbol (øyresbol), ørtugbol (ertogbol) og penningbol. Det er vistnok almindeligt antaget, at målet er opstået som udtryk for jordlejen, altså at et markebol var jord der årligt ydede en mark. Imidlertid blev bolværdien hurtigt fikseret, og afspejlede herefter ikke længere den reelle jordleje. Med fikseringen fik bolet karakter af jordmål og blev anvendt som mål ved f.eks. arvedeling og jordhandel, og også selvejerjord kunne bolsættes.⁵⁴¹

I Sverige har der været, og er stadig, en relativt stor interesse for jordmålene.

I Sverige brugtes to forskellige mål med hver sin regionale forankring, attungen og marklandet.⁵⁴² Attungen hører primært til det østgøtiske lovområde. Målet er kendt fra omkr. 1200, men kan være ældre.⁵⁴³ Ordet er det samme som den danske otting,⁵⁴⁴ det betyder 1/8 af noget, men af hvad det oprindeligt var 1/8 af, er der uenighed om. Det er bl.a. foreslået 1/8 af et bol, 1/8 af byjorden og 1/8 af ledingsmålet hamna.

I det nordlige Sverige (Svealandene) benyttede man først og fremmest markmålet, markland opdelt i øresland, ørtugland og penningland. Målet kendes fra anden halvdel af 13. årh., men kan som attungen være ældre.

Billedet er komplekst. I Vestgötaland synes attungen at være en realitet i landskabsloven, men der er ikke mange tegn på at den senere i praksis blev anvendt. I Svealandene er attungen sporadisk nævnt, før vi hører om markland, og nogle har ment, at attungen her må have gået forud for markland som jordmål.⁵⁴⁵ Dertil er kilderne til målene sene. Attungen er kun nævnt 5-6 gange i diplomerne før 1260 og for både attung og markland gælder, at kilderne til dem ikke flyder for alvor før efter 1300.

Både attung og markland fungerede som mål for andel af bymarken, som mål ved fastsættelse af jordleje, som mål for skattepålæg og som almindeligt værdimål. Hvad deres oprindelige funktion var (og den behøver ikke være den samme for de to mål) kan næppe aflæses af kilderne selv, og der har da også været meget forskellige holdninger til spørgsmålet.

oldgermanske ord, der henviser til kernefamilien (mand, kone, at gifte sig etc.).

⁵⁴⁰ Stenton 1947, s. 276ff.

⁵⁴¹ KLNLM, Byamål; Steinnes 1936. Det er muligt at antagelsen om bolets oprindelse i jordlejen er lige så kritisk som den tilsvarende danske antagelse om skyldmarkens oprindelse.

⁵⁴² Dovring 1947; Holmbäck og Wessén 1979 s. 228ff; Ericsson, Tollin, Lindkvist og Myrdal, alle 2008.; Ericsson 2012; KLNLM, Attung (Dovring) og Markland (Hannerberg).

⁵⁴³ Således Ericsson 2008 s. 58.

⁵⁴⁴ Den danske middelalderlige form var atting.

⁵⁴⁵ En mulig parallel til den sjællandske skyldmark, der afløste bolet som primært jordmål.

Attung er blevet foreslået som udtryk for en gård eller normal gårdstørrelse⁵⁴⁶ (som det danske bol), Ericsson foreslår, at den indførtes med henblik på en rimelig fordeling af ledingsbyrden⁵⁴⁷, Lindkvist og før ham Dovring mente, at både attung og markland blev skabt for at opfylde jordejernes behov for at kunne holde regnskab med deres jorder. Også markland er blevet foreslået som et oprindeligt skattemål, indført i Svealandene efter upplændingenes nederlag til Birger Jarl i 1247. Markland er også blot set som et nødvendigt værdimål, der indførtes for at kunne håndtere arvedeling m.v. Ericsson har argumenteret for, at indførelsen af markland ikke bør ses monokausalt, markland kom til verden på et tidspunkt hvor den opfyldte flere samfundsmæssige behov for et jordmål.⁵⁴⁸

Diskussionen om jordmålene har sjældent i nyere tid fundet sted i særskilte afhandlinger om emnet. Men for nylig har Alf Ericsson fået publiceret disputatsen *Terra mediaevalis* hvis emne primært er attungen og dens historie.⁵⁴⁹

Ericsson forudsætter i tråd med tendensen i svensk forskning at attungen (i 11. årh. eller beg. af 12.) er opstået i et agrarsamfund, der var helt domineret af store slavedrevne bedrifter med domæner, der i størrelse svarede til de (langt) senere opståede landsbyer.

Attungen ser Ericsson uløseligt knyttet til ledingen, målets og ledingsskattens oprindelse er knyttet sammen. Kongemagten fik i 12. årh. i Östgötaland gennemtvunget ledingskravet, og Ericsson må forstås sådan, at skatten blev kollektivt pålagt herrederne.⁵⁵⁰ Inden for herredet havde de store slaveejere nu brug for et mål, så de indbyrdes kunne fordele ledingsbyrden på rimelig vis. I deres søgen efter et mål lod de sig påvirke af den stigende europæiske kulturindflydelse, hvor det basale jordmål var en mansus, den jord der skal til at forsørge en familie. Man tog derfor afsæt i den størrelse tidens få selvstændige familiebrug havde.

Ledingen var som i Danmark organiseret i hamna (havne), og størrelsen på et sådant familiebrug svarede så nogenlunde til 1/8 af en hamna. Heraf fik attungen sit navn.

Samtidig svarede størrelsen på et sådant familiebrug i langt de fleste tilfælde til 1/8 af en de store slavebedrifter. En attung blev således også til en 1/8 af en storgård, og da storgårdene gennem 13. og 14. årh. omdannedes til landsbyer på typisk otte gårde, blev attungen tillige typisk 1/8 af en landsby. Og den repræsenterede således stadig den jord, der skulle til at forsørge en familie.

Men egl. bestod en hamne af 8 normalgårde (og altså 8 gårdejere). Når en hamna i sen middelalder ses (typisk) at bestå af 16 attunger skyldes det, at gårdene da typisk havde en størrelse på 2 attunger, så 8 gårde/gårdejere på en hamna nu svarede til 16 attunger.

Men attungen er altså fra start et jordmål, et "standardiseret jordmått" svarende til en "normalstor bebyggelsesenhed".⁵⁵¹ Det brugtes som mål ved handel og mageskifter og fra anden halvdel af 13. årh. blev også jordlejen udskrevet på grundlag af attung-målet.

Der kan siges en del om sammenfaldet af ottendedele i Ericssons konstruktion. Dertil har han det erkendte problem, at der først er kilder til attungen som ledingsmål tidligt i 16. årh., mens attungen allerede i Östgöta-loven beskrives som bymål.⁵⁵²

Ericsson dilemma fører os til det generelle problem med de tidlige jordmål, som i

⁵⁴⁶ En tilsvarende opfattelse er almindelig i danske tolkninger af bolet.

⁵⁴⁷ I forlængelse af Carl Gustav Styffes arbejder fra 19. årh.

⁵⁴⁸ Ericsson 2012.

⁵⁴⁹ Ericsson 2012.

⁵⁵⁰ Ericsson 2012 s. 325.

⁵⁵¹ Beskrivelsen bygger på hele Ericssons disputats, men især argumenterne s. 322-28, der for størstedelen er gentaget i sammenfatningen. Ericsson gentager ofte at attungen var et "rent jordmått".

⁵⁵² I loven står at en attung er 1/8 af byen, at attunger i byen skal være lige store og at byen skulle udmåles efter attung. Især Byggningsbalken stk. 6.

øvrigt langt hen ad vejen også gælder de senere opståede mål som det svenske markland og den danske skyldmark og guldmarks jord: Enhver monokausal forklaring på forholdet støder ind i massive tolkningsproblemer. Det udelukker ikke at der er en entydig forklaring, men en tolkning som Ericssons bruger i lidt forhøj grad ubekendte faktorer for at nå facit, til at den kan stå sig som det endelige svar, her på attung-målets oprindelse.

Man kan diskutere om et jordmåls oprindelse er væsentligt for andet end den tid, det blev til i. Om ikke de konkrete sammenhænge, et jordmål til en bestemt tid indgik i, er væsentligere end hvad målet kom af. Det sidste er givet rigtigt, men på den anden side er det middelalderlige samfund på en gang meget omstillingsparat og stærkt traditionsbundet, og et jordmåls aktuelle udtryk kan meget vel tænkes at bære præg af dets fortid.

Svarene på, hvad oprindelsen til jordmålene var, bygger som nævnt ofte på forskernes almene opfattelse af den tid, målene blev til i. Især om man mener at kunne se en stærk kongemagt med kapaciteten til at gennemføre en effektiv taksering eller direkte matrikulering, eller om det modsatte synspunkt gør sig gældende.⁵⁵³ Det er træk ved diskussionen, der går igen i den danske diskussion om bolets sande natur.

Derudover er der de komplekse problemstillinger om hvad målene så repræsenterede. Som beskrevet er det gængs opfattelse, at de basale jordmål repræsenterede, hvad der skulle til at forsørge en familie og samtidig så meget jord, et plovspand kunne håndtere på et år. Dertil er det forsøgt at omsætte disse mål til senere kendte mål som acre, Acker, hektar og tønder land. Det sidste er især betænkeligt, da jordmålenes historie falder tidsmæssigt sammen med en voldsom udvidelse af det opdyrkede areal.

Det er vist, at det formentligt er betænkeligt at antage, at hvad man kunne opdyrke med et plovspand på et år nogenlunde præcist skulle svare til en selvforsørgende families behov. Men især er synes det umuligt at antage, at alle mål, der med tiden blev betegnet mansus i de latinske kilder, skulle repræsentere nogenlunde samme størrelse.

Det synes klart, at de fleste mål (den svenske attung frasen) etymologisk eller i praksis viser hen til en enhed, en familie eller et brug. Men Dubys forestilling om, at de alle afspejler en meget stor bedrift (45 ha) holder ikke. Den tyske Hufe, brugt om jordlodder under de store godser, var givet ikke af en størrelse, som f.eks. den Maitland anslog for de engelske hides (Schlesinger anslår den forsigtigt til omkr. 10 ha).⁵⁵⁴ Når vi møder målene i kilderne, er denne eventuelle enhed mellem brug og mål desuden allerede opløst: De større mål som det engelske hide og i øvrigt det danske bol er splittet op, brugenes størrelser er typisk en brøk af det øvre mål, gerne en halvdel eller en fjerdedel. Kilderne kan ikke oplyse os, om det har været tilfældet fra målets fødsel.

Når vi nu bevæger os til det danske materiale er det derfor to væsentlige betragtninger, der skal føres med. For det første er det sandsynligt, hvad det europæiske materiale synes at understøtte, at man har sat et jordmål omtrentligt efter en bedriftstørrelse, det være sig en storgård eller en mindre enhed, mens det ikke er indlysende, at målet knytter sig til konkrete bedrifter. For det andet, at selvom et jordmål relaterer sig til en bedriftsenhed, er det ikke givet, hvilken type bedrift der er tale om, eller hvilken størrelse den havde.

Bolet

Bolets oprindelse er, som det var tilfældet med hide og Hufe, dunkel, og dets tidlige funktion åben for tolkninger. Der er mellem disse mål en vis parallelitet, men ikke i en sådan grad, at de blot er forskellige ord for samme fænomen. Således må bolet også undersøges for sin egen funktion og sin egen historie, om

⁵⁵³ F.eks. Gillmore 1997 s. 40, Bosl 1972 s. 85.

⁵⁵⁴ Schlesinger 1979 s. 602.

end det er inden for rammen af de fælleseuropæiske problemstillinger.

Efter en kort forskningsoversigt og en nøjere gennemgang af de gældende uenigheder inden for forskningen vil der blive givet et rids af bolets historie fra dets første optræden i kilderne. Derefter vil de mange mulige tolkninger af målets natur blive drøftet.

Forskningen

Den ældre forskning

Spørgsmålet om bolets størrelse har fyldt en del i forskningen, men efter Aakjærs resultater har forholdet knap været drøftet. Aakjær bygger sine beregninger på 1600-tals mål, og det er en metode, der som nævnt a priori ses bort fra her.

Derudover har det store spørgsmål, som i andre lande, været afklaringen af, hvad man kan kalde bolets sande natur. Diskussionen har i høj grad fulgt temaerne i skandinavisk og europæisk sammenhæng, dog med lokale nuancer. Spørgsmålet om bolet som et redskab for den store jordejer til at strukturere sine jorde hensigtsmæssigt fylder ganske lidt i den danske forskning. Til gengæld er der langt større opmærksomhed på bolets rolle som andelsmål og fordelingsnøgle for ret og pligt i de enkelte ejerlav.

Aakjær har i flere omgange givet fyldige forskningsoversigter over den ældre forskning.⁵⁵⁵ Her skal blot gengives et repræsentativt udsnit af forskningens holdninger. Desuden vil den seneste og meget illustrative diskussion om emnet fra 1980'erne mellem især C.A. Christensen og Erik Ulsig blive behandlet grundigere.

Erslev fastslog i 1899 at bolet var en mansus og dermed skulle forstås på samme måde som hide og hufe. Det førte ham naturligt frem til nogle af de samme standpunkter, der kendes fra den europæiske diskussion: Mansus (dvs også bol) er jorder af størrelse og bonitet, der kan underholde en familie "på frimandsvis". Det var ikke areal som sådan, men "det kaldte man en mansus, der kunne bearbejdes med en plov".

Desuden (sekundært?) var bolet formodentlig en takseringsenhed. Der er "al mulig grund til at tro, at bolet har dannet grundlag for fordelingen af de offentlige byrder". Men "Direkte at bevise dette vil vist være vanskeligt".⁵⁵⁶

Henrik Larsen repræsenterede det synspunkt, at bolet oprindeligt var et offentligt takseringsmål. "Bolet var det distrikt eller lægd inden for landsbyen, som det pålås at stille én mand, når leding udbødes".⁵⁵⁷ Som de fleste andre, hvad enten de mener bolet primært eller sekundært var takseringsmål, tænkte Larsen på ledingen. Han tilføjer den interessante, men helt ubeviselige betragtning, at bolene blev rebet sådan, at man fik jorderne lagt i den rækkefølge man skulle i leding. Så kunne man altid se, hvis tur det var. Implicit gik Larsen altså ud fra at bolet allerede ved sin indførelse havde en funktion i fordelingen af landsbyjorden og var splittet op i flere gårde.

Synspunktet om at bolet var den egentlige grundenhed i ledingssystemet dukker med spredte mellemrum op i litteraturen, uden at nogen synes at gå rigtig helhjertet ind for tanken.

Poul Jhs. Jørgensen så mest bolene i landsbysammenhæng, som udtryk for gårdenes andelsret i landsbyen, men samtidigt som "en reel del af bymarken". Han hældte til, at bolet oprindeligt var gårde, men løb efter eget udsagn ind i problemet med at forklare, at bolene var lige store inden for landsbyen. Hans lidt modløse forsøg på en løsning var igen, at størrelsen på et bol bestemtes af,

⁵⁵⁵ Indledning til KVJ, s. 64-84.

⁵⁵⁶ Erslev 1898 s. 48-50.

⁵⁵⁷ H. Larsen 1918 s. 219.

hvad der skulle til at underholde en familie, hvorfor de blev nogenlunde ens i størrelse (vel underforstået at gårdene var nogenlunde ens).⁵⁵⁸ Jørgensen nævner også noget svævende at der kunne være en sammenhæng mellem bol og "fuld plovs jord".

C.A. Christensen fremhævede i 1983 at der var tale om oprindelige gårde, at et bol betød en gård, og at bolsætningen skete i forbindelse med etableringen af en ledingsorganisation kort før år 1000. Et synspunkt der blev kraftigt imødegået af Ulsig og Sørensen, som modsat fremhævede bolets funktion som andelsmål.

C.A. Christensen versus Erik Ulsig

C.A. Christensen føjede vel som den seneste nyt til diskussionen med sin tese om storbondesamfundets bol fra 1983. Tesen førte til en diskussion mellem Ulsig og Sørensen på den ene side og Christensen på den anden. Senest har Hahnemann taget tråden op igen.⁵⁵⁹

Christensens tese er, at bolet var et udtryk for en bedrift eller gård, det var ikke et jordmål og blev det knap med tiden. Bolet blev fikseret af kongen i vikingetiden og udtrykker derfor hvor mange og hvor store gårde, man dengang havde.

Det er vanskeligt at orientere sig i Christensens tekst. Stykket jonglerer med talrige problemstillinger, der ikke alle fører den lige vej til målet, og det fremlagte talmateriale er overvældende. Der er imidlertid to argumenter, der må siges at være bærende. Det ene er den meget store forskel i bolstørrelser (målt efter arealtal 1688, sekundært i.f.t. Falsterlisten), det andet er eksistensen af navngivne bol. Det første peger på, at bolet ikke var et størrelsesmål, det andet på at det var bundet til en fysisk enhed. Det er disse to argumenter, der igen og igen lægges på bordet som bevis i Christensens mange afvisninger af andre forskeres holdninger. Dertil føjer han ordet bols egentlige betydning: En bolig, et hjemsted.

Hermed er Christensen nået i mål: bolet var en gård(s) tilliggende), ikke en fælles målestok for jordens værdi. Da bolene var så forskellige kan man imidlertid ikke tænke sig at de er opstået ved en naturlig proces, bolene må være blevet fastlagt på én gang.⁵⁶⁰ Bolenes størrelse sandsynliggør, at de var beboet af storfamilier (søskendeflokke), svarende til de konturer man kan se af en sådan struktur i landskabslovene.⁵⁶¹

Men Christensen lader sig ikke nøje med at opklare bolets oprindelse. Han beregner dertil både antallet af bol og dermed gårde eller husstande, og han daterer den store bolfiksering.

Måden hvorpå Christensen når frem til sit gårdtal er sindrig, men lærerig. Han undersøger tre sydsjællandske herreder, "hvor bolet synes mindst berørt af tidens tand", og her finder han 111 bol i præsteindberetninger fra 1651 og -57. Disse bol, der altså var uforandrede siden middelalderen, sammenstiller han med gårdtallet i de samme lokaliteter 1688, i alt 427 gårde. Der gik altså knap 4 1688-gårde på 1 middelalderbol. Der var i 1688 i alt 58.174 gårde i kongeriget. Det giver omkring 16.000 middelalderbol. Med tillæg for Slesvig og Skåne i alt 24.000 bol (og altså lige så mange gårde) i det daværende Danmark.

Dateringen af bolsætningen bestemmes af, at den må være foretaget før de første bol vi kender fra kilderne, og at Christensen antager, at den har med leding at gøre. Det fører ham til trelleborgenes og de store mobiliseringers tid, nærmere bestemt omkr. 980.

⁵⁵⁸ Poul Jhs Jørgensen 1940 s.178-81.

⁵⁵⁹ C.A. Christensen 1983 og 1987. Ulsig og Sørensen 1985; Ulsig 1987; Hahnemann 2004 og 2007.

⁵⁶⁰ Jeg har forgæves forsøgt at forstå den indre logik i dette ræsonnement. Hvorfor den store variation i bolenes størrelse må skyldes en central beslutning. Det nærmeste jeg kan komme er, at nogle af bolenes tilliggende var så store, at det ville sprænge bondesamfundets rammer. Det er igen Falsterlistens bol fra midten af 1200-tallet parret med senere arealtal, der fører til betragtningen. C.A. Christensen 1983 s. 26.

⁵⁶¹ Christensen henviser til Stig Iuul og de paragraffer i lovene, der omhandler udskiftning af børns andele, og dermed antyder, at søskende ikke nødvendigvis bliver udskiftet.

Der kan siges en del om den vej til målet, Christensen betræder. Det virker især modsætningsfyldt, at han flere steder understreger, at bolene var stærkt forandrede over tid, men alligevel fastholder at det var de ikke, når de afgørende beregninger skal udføres.⁵⁶² Det lykkes ham heller ikke rigtig at forklare, hvorfor bolene havde samme størrelse inden for den enkelte landsby, når de tænkes at repræsentere individuelle gårde.

Ulsig og Sørensen opgav ligesom undertegnede i deres kritiske replik at drøfte alle Christensens spekulationer. De holdt også fast i de navngivne bol og størrelsesdiversiteten. Argumentet om de navngivne bol afvises blot som ikke bindende. Hvad angår at uens størrelser henviser til individuelle gårde, betoner også Ulsig, at der mangler en forklaring på at bolene var ens inden for byen (en kritik Christensen ganske misforstod og derfor ikke besvarede i sin replik).

Ulsig og Sørensen angav modsat i deres replik, at bolene var opstået simultant i landsbyerne som fordelingsmål inden for landsbyen. Og de greb igen til Bedes "terra unius familiae": "Fra landsby til landsby har bolene ikke fra første færd varieret alt for meget, fordi begrebet har været bestemt af, hvad man anså for rimeligt underhold for en husstand af en vis anseelse". Hermed finder Ulsig og Sørensen det tillige sandsynliggjort, at bolet også var et anvendeligt redskab for kongemagten til ledingstaksering. Bolene har ikke ud over bygrænsen været af ens størrelse, men har dog oprindeligt nogenlunde afspejlet, hvad der skulle til for at forsørge en familie, har altså været sammenlignelige og derfor anvendelige til taksering. Siden hen udviklede de sig uens i takt med forskellig grad af nyopdyrkning m.v.

Christensen svarede igen med først og fremmest at lægge nye talmængder frem. I sin egentlige argumentation fastholdt han, at der er for store forskelle i størrelsen på de kendte bol til, at man kan tænke sig, at de oprindeligt har været nogenlunde ens. Desuden anså han det for utænkeligt at en centralmagt dengang kunne lave en landsomfattende jordmåling.⁵⁶³ I svaret vikled Christensen sig videre ind i en uløselig selvmodsigelse: hvis bolene og dermed vikingetidens gårde oprindeligt var så forskellige, som han vil have det, er det svært at se ideen i at bruge bolet som takseringsgrundlag.

Ulsigs afsluttende replik følger ikke meget nyt til (man kan sige, at der heller ikke var så meget nyt fra Christensen at replicere på). Uden at have vundet diskussionen syntes Christensen imidlertid at have fået gehør for sit synspunkt.⁵⁶⁴ Annette Hoff tilsluttede sig vel nærmest, da hun i 1997 beskrev bolet som en takseringsenhed, der blev indført i slutningen af 10.årh., men hun pointerede modsat Christensen, at det var allerede eksisterende bol, der nu blev gjort til grundlag for skatteudmåling.⁵⁶⁵

Denne relative tilslutning førte i 2004 og 2007 til, at Steffen Hahnemann i et par polemiske indlæg igen forsøgte at gendrive Christensens tese. Hahnemann vurderede med erklæret afsæt i sine egne undersøgelser af østjyske byer i 16.årh., at bolet var og altid havde været en rebningsenhed, et instrument til fordeling af landsbyens jorder.⁵⁶⁶ Ejendomsrættigt var det nærmest en abstrakt størrelse. Landsbyens operationelle ejendomsbegreb var fjerdingen og ottinger.⁵⁶⁷ Hahnemanns overbevisning om, at den kompleksitet, han ser i

⁵⁶² Christensen anfører selv s.24 sin tabel s.3 som bevis. Men tabellen viser blot hvor mange tdr land der i 1600-tallet gik på middelalderbolene.

⁵⁶³ Her kæmper Christensen mod selvopfundne modstandere, der er ikke rigtig nogen der mener, at bolet ligefrem er en tidlig matrikulering.

⁵⁶⁴ Ebbe Nyborg 1986 s. 35f bekender sig til synspunktet. Hoff 1997 s. 102 "forudsætter" en oprindelig identitet mellem tofte, bol og gård. Vist også Niels Lund i Historisk Tidsskrift 2006 s. 251. Bjørn Poulsen 2003 s. 428-32 argumenterer med afsæt i sønderjyske navngivne bol ligeledes for et oprindeligt, udelt bol rummende en storhusholdning.

⁵⁶⁵ Hoff 1997 s. 104. Forståelsen af synspunktet vanskeliggøres dels ved, at Hoff insisterer på at blande termene bol og toft, og dels ved at hun sammenblander skat og jordleje uden at begrunde hvorfor.

⁵⁶⁶ 2004 hælder Hahnemann til, at bolets afsæt både kunne være som rebningsmål og som mål for forpligtelser over for det lidt uklare "øvrigheden", s. 93 og 98. 2007 er han alene fokuseret på rebningsenheden, s.240-41.

⁵⁶⁷ Det er hverken nemt at forstå eller gengive Hahnemanns beskrivelse af bolet, ikke mindst da han svinger meget i terminologien: Markens agre (her fald) blev rebet i bol, der

ejendomsfordelingen i 16. årh., også gjaldt tilsvarende i selv tidligt middelalderlige landsbyer, står uforklaret. Han tager ikke stilling til, hvor meget udviklingen i de forløbne 4-500 år kan have forandret.⁵⁶⁸

Bolet 1085 – 1340

Bolets etymologiske betydning læner sig op af de beskrevne europæiske måls. Hide brugtes parallelt med "en families jord" og betød familie eller husholdning.⁵⁶⁹ Hufe/hoba betød noget i retning af besiddelse, mansus befinder sig tæt op ad ordet for gård, mansio, og kunne selv bruges som sådan i tidlig tid. Bol er afledt af bo og betyder bolig, hjemsted. Sådan går det igen i alle de skandinaviske sprog.⁵⁷⁰ I Sverige kendes –bol som endelse på både marknavne og gårnavne. I Vestjylland kunne det tidligt betyde en gård, senere hen i Jylland en mindre gård. I Åbenrå byret fra 1335 har man en "bolafgift" på hver toft, toft og bol må altså her i en eller anden forstand være to udtryk for det samme.⁵⁷¹

Det latinske udtryk for bolet er mansus, og vi kender bolet som mansus længe inden ordet bol selv optræder i de danske kilder. Der er formentlig tale om to ord for samme begreb og ikke to beslægtede begreber, der efterhånden vokser sammen.⁵⁷² Vi kender allerede fra Øm-kronikens gengivelse af et pavebrev fra omkr. 1170 "oversættelsen", idet det hedder "15 mansos som danskerne kalder bol".⁵⁷³ Andreas Sunesen bekræfter det i sin parafrase over Skånske Lov: På modersmålet kaldes det bol, på latin mansi.⁵⁷⁴ Der er modsat ikke umiddelbart i kildematerialet noget tegn på, at mansus og bol havde divergerende betydninger.

Oprindelsen til hide, Hufe og mansus fortæller sig i det 6. årh., og de første kilder er typisk fra 7. årh. Bolet er derimod næppe senere end 10. årh., mens de første kilder med en enkelt undtagelse først er fra 12. årh.

For en datering ikke før 10. årh. taler, at bolet tilsyneladende ikke fulgte med over i Danelagen i tidlig vikingetid – altså med et groft skøn tidligst kan være fra sen vikingetid.⁵⁷⁵

Bolet kendes fra alle landsdele lige så tidligt, som vi har kilder til de agrare mål.⁵⁷⁶ Det er for Østdanmark 1085, mens der for Vestdanmark først er kilder et lille århundrede senere. Kildesituationen tillader således både den tolkning, at bolet var en realitet for hele riget før 1085, og modsat at bolsætningen skete med regionale forskydninger.

Bolet optræder første gang (i formen mansus) i Knud d. Helliges gavebrev til Lund fra 1085, hvori det bl.a. hedder at kong Knud skænkede " .. i Herrestad 8 bol, i Skälshög 2 bol, .. På Sjælland i Ramsø herred i Øm 2 bol, i Sømme herred

igen blev rebet ned til fjerdingen eller ottingen. Men de enkelte ejere/gårde var ikke knyttet til rebningsenheden bol, kun til fjerdingen eller ottingen. Havde de f.eks. mere end en fjerding lå disse gerne i forskellige af de rebede bol. Hvis nogen sagdes at eje et bol, betød det blot, at han ejede fire fjerdingen, der kunne ligge spredt rundt i de rebede bol.

⁵⁶⁸ Hahnemann fremfører selv som argument med eksempel fra Møn, at gårdtallet ses uændret i perioden 1370-1519, men dette argument rækker selvsagt ikke til at forklare udviklingen fra sen vikingetid til det 14. årh. Hahnemann 2007.

⁵⁶⁹ Maitland 1897 s. 418; Charles-Edwards 1972 s. 18.

⁵⁷⁰ KLN, opslag –bol (Kristian Hald); Hald 1965, s.143.

⁵⁷¹ DD 2.11 nr. 215.

⁵⁷² Modsat det tyske hufe, der med tiden oversattes med mansus, men ikke oprindeligt havde helt identisk betydning.

⁵⁷³ DD 1.2 nr. 183.

⁵⁷⁴ Parafrasen §26.

⁵⁷⁵ C.A. Christensen 1983 s. 9 hævder at der er navngivne bol i Domesday Book med henvisning til Maitland. Det fremgår af Maitland s. 120 (min udgave har en anden paginering end Christensens) at der i kilden står mansus, Svens mansus og Stores mansus. Mansus kan selvfølgelig betyde næsten alt, men i engelsk sammenhæng må betydningen være hide, med mindre der er klar evidens for en anden tolkning.

⁵⁷⁶ Skåne og Sjælland 1085, Fyn o. 1180, Jylland 1175/80, Sønderjylland (Als) 1183.

i Tjæreby 2 bol ... på øen Amager i Sundby 5 bol, i Brøndby 3 bol.⁵⁷⁷ Bolet bruges her som målestok for værdien af gods i Skåne, på Sjælland og Amager, som angivelse af et størrelsesforhold. Anvendelsen på tværs af landsdelene allerede her mere end antyder, at bolets rødder rækker længere tilbage i tiden, men hvor længe ved vi af gode grunde ikke.

Man kan ikke se på 1085-brevet eller i de fleste af de senere tilkommende kilder, om f.eks. de 5 bol i Sundbyøster betyder 5 gårde, 1 gård på 5 bol eller blot jord værdisat til 5 bol. Det synes dog som om bolet kunne anvendes som et tællemaal, en værdinorm for jordstørrelsen. I Lunds præbendeliste fra 1120erne må de 9 af de ældste præbender være af sammenlignelig størrelse (idet det forudsættes, at man forsøgte at stille kannikkerne nogenlunde lige). De har hver fra 4 til 6 bol. Den dristige følgeslutning ud fra de få tal er, at østdanske bol altså inden for en bred margen var nogenlunde lige store, men kunne variere med 50 % (eller noget mere, hvis man skal tage virkeligheden med i betragtning – jeg ville mene at en forskel på op til det dobbelte vil være den rigtigste tolkning).⁵⁷⁸ Ifølge Øm-krøniken blev 15 mansi omkr. 1170 tilbudt i bytte ved et mageskifte, også her synes bolet altså at kunne give munkene en omtrentlig fornemmelse af jordmængden.⁵⁷⁹ Man skal imidlertid også tage i betragtning, at den mulige forskel på bolene i Lunds præbender trods alt er betragtelig, hvis man forestiller sig bolet brugt som offentligt takseringsmål eller som udvekslingsmål ved et mageskifte eller en handel.

Når bolet var delt, var det næsten altid i halve, fjerdinge (fjerdedele) og ottinger (ottendedele). Der kunne også være brøkdele af en fjerding eller otting. Men der ses aldrig f.eks. femtedele eller syvendedele, mens en treding, en niding og en tolvting forekommer sjældent, vistnok kun en enkelt gang hver.⁵⁸⁰ Der er delte bol allerede i de tidligste kilder, endog i et betragteligt omfang.

Da vi møder bolet, er det som jordmål, et mængdemål. Der er kun få eksempler på, at målet modsvarede en bedrift, altså at en gård besad 1 bols jord. Det er sjældent, at kilderne angiver gårdstørrelser i bol, og før omkr. 1200 er det slet ikke tilfældet. Men jævnlige omtaler af halve og kvarte bol må klart vise hen til, at der var gårde på langt under 1 bol. Allerede i 1085 omtales halve bol, og i den næste kilde, Lunds Mindebog (hænder 1123-45), er de halve og kvarte bol i overtal.⁵⁸¹ Så tidligt som i 1160erne finder man desuden 1/16 bol. Også landskabslovenes rebningsbestemmelser forudsætter bol der gerne var delt ned til ottendedele. De første eksakte gårdstørrelser vi har kilder på, de fleste fra omkr. 1200, en enkelt fra tidligt i 12.årh., omtaler omvendt storgårde på fra 2 til 5 bol.⁵⁸² At det kun er de større gårde, der er nået frem til os i de fem eksempler, kan være en tilfældighed. Men de mange brudte bol kan ikke.⁵⁸³

⁵⁷⁷ DD 1.2, nr. 21. At Roskildekroniken angiver Estrids gave til Roskildekirken ca. 1070 som værende på 50 bol tæller ikke rigtig. Krøniken er fra 1130erne og opgørelsen kan være samtidens.

⁵⁷⁸ Idet de enkelte bol i hvert præbende jo kan være mere uens end sumtallet afslører.

⁵⁷⁹ DD 1.2 nr. 183.

⁵⁸⁰ Andreas Sunesen omtaler dog i sin parafrase §35 tredinger og sjettinger på lige fod med fjerdinge og halvdele. I den tilsvarende danske tekst af Skånske lov (§76) og i Ældre redaktion af den sjællandske (§204) nævnes kun fjerdinge og ottinger.

F.eks. den svenske attung deltes tilsvarende i fjerdedele, tredjedele, sjettede og tolvtede, men aldrig i femte- eller syvendedele. Ericsson 2008 s. 45. Også de europæiske mål tenderer mod faste brøker i opdelingen, det engelske hide i fjerdedele (virgates), det ligeledes engelske carucata i ottendedele.

⁵⁸¹ Se oversigten bagerst i bogen

⁵⁸² Lunds Mindebog 1.6.: gård på 3 bol; Lunds Gavebog 25.3., hd. sidst i 12.årh.: gård med 2 bol; Sorø Gavebog nævner tre af Sunesønnernes gårde, Johannes' på 3 1/2 bol, Andreas' på 4 bol, Peders på 3 bol 2 øre skyldjord samt en gave fra Absalon, en curia på godt 5 bol.

⁵⁸³ Dog mener C.A. Christensen 1983 s. 26 at følgende optælling er et argument for 1 bol som oprindelig gårdstørrelse: I de kilder hvor der nævnes bol frem til år 1200 er der i 61 tilfælde kun udelte bol, i 11 tilfælde både hele og halve bol, i 19 tilfælde kun halve bol, kun i 14 tilfælde, og dette først op mod 1200, nævnes fjerdinge og ottinger. Jeg kan simpelthen ikke godtage denne statistik. Og i hvert fald den sidstnævnte påstand er

Der var en bred vifte af måder, hvormed man kunne angive størrelsen eller værdien af den jord, der omtaltes i gavebreve, handler og jordebøger. Bolet var én måde, en anden var en prisansættelse, hvor man ved jordpriser oftest brugte guldmarken som mål. Det var desuden en mulighed at beskrive jorden ved den indtægt, den gav. Der var varierende udtryk for at jorden 'ydede' eller gav "i afgift". Eksempelvis den form der ses enkelte gange i Lunds Mindebog, "Johar gav Skt. Laurentius jord der yder 10 ørtug i byen Bruneskov". Og jordmål og indtægt kunne kombineres: "Ulf, diakon .. gav 1 bol i Strö, der yder 14 pund til brødrene".⁵⁸⁴

Omkring 1200 (se de følgende afsnit) blev der lavet egentlige jordvurderinger med baggrund i hhv. guldmarken og afgiften (skyldvurderingen), som herefter også anvendtes i dokumenterne. Endnu en måde, som vistnok først anvendtes sent i perioden, var at opgive jorden ved den udsæd, den kunne tage, "jord til 5 øre byg i udsæd" etc. Kryptiske formuleringer som "1 mark korn i god jord" kan også tænkes at henvise til udsæden.⁵⁸⁵

Andre gange følte man det ikke nødvendigt at oplyse jordens værdi, det var tilstrækkeligt at kunne lokalisere den. Man kunne blot angive landsbyens navn, opgive godset som en brøkdel af landsbyen, eller man nøjedes med at betegne det som en gård i X-by som NN beboede.

Et særligt problem udgør de lejlighedsvis tilfælde, hvor jorden blot er opgjort i "mark", hhv. "øre" eller "ørtug", eventuelt med tilføjelsen "jord", altså i byen X jord til 3 mark, 3 marks jord, eller blot 3 mark. Når efterleddet er udeladt må det formodes at være indlysende og underforstået for den eller dem, der havde interesse i dokumentet, det samme er bare sjældent tilfældet for os. Formerne dukker op i alle landsdele, næsten altid som mærkelige undtagelser fra den almindelige måde at udtrykke sig på. Der er næppe heller en fælles forklaring på deres betydning, de enkelte kilder må vurderes i forhold til deres kontekst, udtryksmåden kan henføre til vurdering, afgift, pris eller udsæd, og til sølv, penge eller korn.

Bolet fremstår således som den første blandt mange måder at opgøre jordens værdi eller mængde på, mere fremherskende i nogle perioder og landsdele end i andre. For det andet ses bolet desuden undtagelsesvis som udvekslingsmål ved handel og mageskifte, man skal dog passe på ikke at overvurdere disse kildeudsagn. Endelig har landskabslovene nogenlunde enslydende og entydige formuleringer, der viser bolet som et rebningsmål inden for landsbyen.

Bolmålet anvendtes kontinuerligt i alle landsdele i hele den her behandlede periode, men udviklingen forløb forskelligt i de enkelte landsdele, og kun i Skåne fortsatte bolet perioden ud med at være det almindeligt anvendte jordmål. Med "landsdele" tænkes især på de fire "store" landsdele, Nørrejylland, Sønderjylland, Sjælland og Skåne. Fyn synes at følge Nørrejylland. Dertil giver listerne i KVJ en mulighed for at følge en mulig særudvikling på hhv. Lolland og Falster. Områderne Halland og Blekinge samt Bornholm kan slet ikke belyses af samtidige kilder. Det er sandsynligt, men uden belæg, at brugen af jordmål har fulgt Skånes.

I det følgende vil bolet og dets eventuelle afløsning af andre mål blive fulgt landsdel for landsdel. Fokus vil være jordmålene og kun i mindre grad, hvilke andre måder man kunne karakterisere jorden på.

Der er, selvfølgelig, fristes man til at sige, i næsten alle landsdele ganske få uforklarlige undtagelser fra det generelle billede af brugen af jordmål.⁵⁸⁶

positivt urigtig. Allerede et par af de store skøder fra 1135 har kvarte bol. Andre eksempler er allerede nævnt i gennemgangen.

⁵⁸⁴ Lunds mindebog under 14.10 og 25.9.

⁵⁸⁵ DD 2.7, nr. 508. Endvidere f.eks. Ribe Oldemoder, s.103-04: "Agre i marsken til 10 øre havre i udsæd", "I Mylnetoft 8 skæpper jord".

⁵⁸⁶ I Skåne omtales 1266 jord til "3 marks værdi" og 1313 "8 ørtug jord" i en vang. DD 2.2, nr. 55, ganske vist en sen registratur, samt DD 2.7, nr. 18.

I Sønderjylland omtales 1292 "4 ørtug jord", 1303 "jorder til 4 gamle mark" og 1314 "8 ørtug jord". DD 2.4, nr. 74; 2.5, nr. 260, 2.7, nr. 233.

Det skånske bol

For Skånes vedkommende har vi for 12. årh. et rigt materiale i Necrologium Lundense (Præbendelisten og Mindebogen) og i Lunds Gavebog. Især har disse kilder fylde for det tidlige 12. årh., hvor vi ellers mangler oplysninger for resten af landet. De suppleres for tiden 1133-64 med tre gavebreve fra ærkebisperne Asser og Eskil, der beskriver de af bisperne indstiftede præbender.⁵⁸⁷ Vi har gennem Gavebogen fortsat spredte oplysninger fra 12. og 13. årh. og dertil enkelte andre, mens KVJ's hovedstykke, der ellers er så rigt på jordmål, ingen har for Skåne. Tilsammen er der kun tale om omkring en snes kildeudsagn fra 13. og første halvdel af 14. årh.

Hvor kong Knuds gavebrev fra 1085, ærkebiskop Assers gavebrev fra 1133 og kong Eriks fra 1135 ligesom Mindebogen og Præbendelisten bruger bol, anvendes der i omtalen af ærkebiskop Eskils stiftelse af tre præbender til dels en anden og for tiden usædvanlig terminologi. Mellem gods opgjort i de kendte bol (antal bol i by X) er der andet gods opgjort slet og ret i ørtug eller mark (Näs 5 ørtug, Önnestad 1/2 mark).⁵⁸⁸ Det er vanskeligt heri at se et jordmål udtrykt i skyldmark magen til det der nedenfor beskrives om Sjælland. Dels bruges termen "censu" ikke, dels er der ikke andre kilder, der følger en sådan terminologi. Der kan næsten kun være tale om angivelse af ydelser/afgifter, selvom det er usædvanligt for tiden, at dette ikke er omtalt specifikt.⁵⁸⁹

Gennem hele perioden er bolene ved siden af angivelsen af de årlige indtægter den altdominerende form for beskrivelse af gods.

Som en del af bolet, men efterhånden med en tilsyneladende selvstændig rolle, optræder fjerdingen relativt hyppigt. I 12. årh. bruges sideløbende formen "en fjerdedel" (typisk i akkusativ *Quartem partem*) og "en fjerding" (*Quadrans*).⁵⁹⁰ Den sidste form bliver senere den almindeligt anvendte. Af omkr. 40 jordopgørelser i bol eller dele af bol mellem 1182 og 1315 er 25 brudte bol, heraf er 16 fjerdinge. Og fjerdingen bruges ikke alene om gods, der i størrelse var mindre end et bol, en brøkdelt som en, to eller tre fjerdedele af et bol. Man talte også godsmængder på mere end et bol i fjerdinge. Således er der omtaler af 5, 9 og 10 fjerdinge. I 1250'erne blev Vä sat i skat efter fjerdinge,⁵⁹¹ og fjerdingen synes således, om ikke halt at have afløst bolet, så i hvert fald at have suppleret det som almen målestok for jorden.

Endelig indgår bolet sammen med fjerdingen og ottingen i Skånske Lovs rebningsbestemmelser fra begyndelsen af 13. årh.

Sjællands bol og skyldmark

Fra midten af 12. årh. og perioden ud er Sjælland den landsdel, vi har langt det fyldigste materiale fra. Efter Sorø klostres nystiftelse i 1161 og frem til KVJ (1231) stammer langt det meste af det sjællandske stof fra klostret, og det kan for denne periode gøre det vanskeligt at afgøre, om en tendens er generel eller specifik for klostret og dets jorder. Udover Sorø-kilderne og KVJ's hovedstykke, er det især gavebøger og registraturer fra Esrum kloster, Roskildekirken,

Helt divergerende fra resten af kilderne nævnes i 1328 i en dom fra Vendsyssel en pantsættelse af jord til 19 pund korn i indtægter og "jord til 5 øre i skyld" (terra in censu). DD 2.10, nr. 48. Tilsvarende Lolland 1319: Jord på 44 pund korn, DD 2.8 nr. 55.

⁵⁸⁷ DD 1.2, nr. 56, 88, 160.

⁵⁸⁸ Jvf. gennemgangen af Eskils præbender under beskrivelsen af kilderne fra Lund.

⁵⁸⁹ Reddens, valens eller lignende, se afsnit om skyldmarken. For diskussionen om Eskils præbender se gennemgangen af de tidlige Lundkilder under kildeoversigten.

⁵⁹⁰ Fjerdedelen to steder i Lunds Mindebog, fjerdingen i et af de sidste præbender i Præbendelisten og i Erik II's gavebrev fra 1135.

⁵⁹¹ Fjerdinge som selvstændigt talmål ses fra 1269: DD 2.2 nr. 150; 2.3 nr. 73; Lunds Gavebog under 4.2. og 20.9. Väs skat: DD 2.1 nr. 7, 90, 2.4 nr. 106.

Næstved kloster, Æbelholt kloster og Antvorskov kloster, der bidrager til det samlede billede.

Bolet er det ældst kendte mål, men der er også i tidlig tid relativt hyppigt værdisættelser i guldmark, og med tiden blev skyldmarks jord det herskende mål. De sjællandske mål vil derfor primært blive drøftet under afsnittet om skyldmarken, mens de spørgsmål, der knytter sig til brugen af guldmarksmålet, drøftes under dette afsnit.

Kapitlet i Lund brugte i starten af 12. årh. bolet til at beskrive sine sjællandske jorder.⁵⁹² Tilsvarende er de godset til de store klosterstiftelser i 1135, Ringsted og Næstved, opgjort i bol.⁵⁹³ Roskildekapitlet omtaler ligeledes sin stiftelsesgave i bol,⁵⁹⁴ og bolet er i det hele taget, fraset Sorø klostres gods, det helt dominerende mål frem til 1231. Bolets delmål, fjerdinge og ottinger, benyttes ligeledes allerede i de tidligste kilder og optræder også i den ældre redaktion af Valdemars sjællandske lov, hvor bolet på linje med Skånske Lov optræder som rebningenhed.

Fra anden halvdel af 12. årh. er der enkelte tilfælde i Esrum- og Sorø-kilderne, hvor jord er handlet eller værdisat i sølvmark eller guldmark,⁵⁹⁵ og i begyndelsen af 13. årh. fik Roskildekirken tilbudt 10 guldmarks jord, hvor på Sjælland de måtte ønske det.⁵⁹⁶ Den sidste forekomst af guldmarksansættelse er fra 1250'erne.⁵⁹⁷ Det har været et forskningstema, om der har været en egentlig guldmarksvurdering på Sjælland. Spørgsmålet vil blive besvaret i afsnittet om Guldmarksvurderingen.

Sorø kloster beskrev allerede fra klostrets unge år nogle af deres jorder ved den afgift, de modtog af den. Allerede i slutningen af 12. årh. benyttedes en bestemt term for afgiften hyppigt, *marca in censu*, som i almindelighed kaldes skyldjord i danske oversættelser.

I det hele taget benyttede Sorøklostret sig tvangfrit af en række forskellige måder at gøre sit gods op på, som det tydeligst ses i et mageskifte 1205 mellem Johannes Vagnsen og Sorø. Her overgiver Johannes f.eks. "i Vedby 6 bol og 1 fjerding, i Skovse 1 fjerding, i Ørslev 1 otting, i Næsby 1 ½ mark i årlig skyld.", mens Sorø bl.a. gav "i Merløse 2 ½ bol. i Langebæk en jord der giver 3 ½ ørtug ... i Vejleby jord til 21 mark guld, i Tømmerup jord til 8 mark guld".⁵⁹⁸

Termen *marca in censu* ses ikke anvendt andre steder på Sjælland så tidligt, men i KVJ's hovedstykke fra 1231 bruges den lige så hyppigt som bolmålet.

Skyldjorden var i anden halvdel af 13. årh. omtrent det eneste brugte jordmål. Fire ud af fem godsopgørelser i denne periode er opgjort i skyldmarks-målet.⁵⁹⁹ Der er, som det vil blive drøftet i et følgende afsnit, ingen tvivl om at der er tale om et jordmål. Der er ingen tvivl om, at skyldmarken på denne tid var det mål, man brugte overalt på Sjælland, og det leder tanken hen på, at der må være foretaget en egentlig vurdering. Hvornår den blev iværksat vil blive drøftet under afsnittet om skyldmarken.

Bolet optræder næsten aldrig i denne skyldmarkens "guldalder", og når det sker, er det ofte i form af navngivne bol (som i Sønderjylland), meget sjældent som mængdeangivelse.

Efter 1300 var skyldmarken stadig det altdominerende mål. Den var så selvfølgelig at formen "mark jord" (uden "skyld"), tilsvarende med delmålene øre og ørtug, og i mindre grad formen "mark skyld" (uden "jord") blev en almindelig udtryksmåde. Man anvendte imidlertid dertil igen, til en vis grad, bolet. Dels er der stadig enkelte forekomster af navngivne bol. Når bolet igen

⁵⁹² Det gælder allerede det sjællandske gods i Knud d. Helliges gavebrev til kapitlet fra 1085, DD 1.2 nr. 21.

⁵⁹³ DD 1.2, nr. 63, 64.

⁵⁹⁴ Roskildekrøniken.

⁵⁹⁵ F.eks. er alle jorder i Sune Ebbesens store gave til Sorø fra 1186 opgjort i guldmark. Sorø Gavebog s. 468.

⁵⁹⁶ DD 1.4 nr. 61.

⁵⁹⁷ Hakon Palnesens skøde i KVJ.

⁵⁹⁸ DD 1.4, nr. 104, fra Sorø gavebog.

⁵⁹⁹ En optælling, der næppe er præcis, viser 58 opgørelser i skyldmark ud af 72 mulige i perioden 1241-98.

optræder som mængdemål, er det til gengæld tæt forbundet med skyldmarksålet. Bolet ses hyppigt delt i øre og ørtug skyldjord, mens udtryk som "bol skyldjord" og det afkortede men førhen usædvanlige "bol jord" eller "bols jord" viser hen til at "bol" og "mark" blev brugt synonymt.⁶⁰⁰ Svarende hertil mente Århuskapitlet i 1313 at "på hele Sjælland" var 1 mark skyldjord det samme som 1 bol.⁶⁰¹ Et af de store spørgsmål til udviklingen i 13. årh. er således, hvordan man skal forstå den tilsyneladende sammensmeltning af skyldmarken og bolet, og hvornår den har fundet sted.

Lolland-Falsters bol og skyldmark

Ud over listerne i KVJ er der til jordmålene på Lolland kun et forsvindende antal kilder og til de falsterske næsten ingen.

De tidligste kilder til lollandsk praksis er de svært tolkelige godsgaver fra medlemmer af Bodilslægten til Næstved Skt. Peders kloster fra årene omkr. 1200.⁶⁰² Gaverne kendes fra Næstved klostres registratur fra 16. årh., og det er muligt, at de oprindelige udtryksformer ikke er gengivet præcist. Der nævnes foruden sjællandsk gods flere jorder på Lolland, to af dem er opgjort i bol (1/2 bol, desuden 1 bol med en opgivelse af årlig afgift). Jorderne beskrives hovedsageligt ved at de (årligt) ydede (*redditus, solvit annuatim*), et antal ubenævnte mark eller ørtug. De latinske udtryk peger entydigt på en afgift.⁶⁰³

Lolland er udeladt i KVJ's hovedstykke, men der er til gengæld en mindre liste i jordebogen (Lollandslisten), fra 13. årh. men før 1250, der synes at afspejle en fuldbyrdet skyldmarksvurdering. Listen synes at afspejle, at der er sket en sammensmeltning, eller i det mindste en sammenblanding, af bolet og skyldmarken. Godset i listen beskrives i boltal; men bolene er underopdelt i øre og ørtug skyld, hvor vi ville forvente en mark skyld delt i øre eller et bol delt i fjerdingen. Udtryksmåden tyder på, at der for Lolland var sket en revurdering af jorden, hvor man, i almindelighed eller overalt, satte 1 bol til 1 mark skyld. Teoretisk kunne der være tale om en primær vurdering, men det sandsynlige må være, at Lolland oprindeligt som resten af landet og Falster var bolsat.

Til slut i listen er to lokaliteter opgjort i guldmark. Det er svært at forholde sig til denne noget afvigende opgørelse set i lyset af, at vi mangler materiale der kan belyse den tilsyneladende undtagelse: Efter Lollandslisten skal vi frem til 1319 før der igen er en lollandsk godsopgørelse: "Jord på 44 pund korn".⁶⁰⁴ En stor godsgave i 1329 er alene opført i tofter.⁶⁰⁵ Det er det hele.

Falster ved vi intet om før KVJ's lister. I KVJ beskrives øen både i hovedstykket og i den selvstændige Falsterliste, begge fra anden fjerdedel af 13. årh.

Falsterlisten er en næsten komplet beskrivelse af øen. Listen oplyser to jordmål for samtlige øens ejerlav (landsbyer). Hver landsby opgøres i bol og derefter i et antal ubenævnte mark, der enten er det samme antal som bolene eller, hyppigere, et højere antal.⁶⁰⁶ Listen synes at udtrykke, at bolet er det kendte mål, markmålet det nye og formentlig nøjagtigere.

I Hovedstykkets Falsterdel er der også gods opgjort i ubenævnte mark, men

⁶⁰⁰ "Bol skyldjord" f.eks. i 1313, DD 2.7 nr. 26; "bols jord" DD 2.8 nr. 187. I 1314 bliver 1 bol "som det hedder på folkesproget" i en følgende kilde omtalt som 1 mark skyldjord. DD 2.7 nr. 177 og 187.

⁶⁰¹ ÅKJ s. 13.

⁶⁰² DD 1.3, nr. 183-186, især nr. 183 og 186. Alle er fra Næstved Skt. Peders registratur fra 1528. Den rummelige datering, som skyldes omtalen af en bisp Peder af Roskilde i den i øvrigt unøjagtige danske oversættelse af nr. 183 fra 16. årh., gør det svært at anvende kilderne i denne sammenhæng. Det eneste der synes at sige er, at engang mellem 1180 og 1225 var den ordning, der fremgår af Lollandslisten, sikkert endnu ikke gennemført.

⁶⁰³ Modsat hvis sprogbrugen havde været *in censu*, som desuden kunne vise hen til skyldmarksvurderingen. Jvf. drøftelsen under afsnittet om skyldmarken.

⁶⁰⁴ DD 2.8 nr. 55.

⁶⁰⁵ DD 2.10 nr. 104.

⁶⁰⁶ F.eks.: "Ønslev. 4 bol. 8 mark. Gerner Pedersen 10 ørtug. Styrger 2 øre. Vagn 2 øre. Kongen 3 mark og 6 øre".

dertil flere eksempler på benævnelsen "mark skyld". Tolkningen af listernes ubenævnte mark har fyldt en del i forskningen, men det synes indlysende, at også disse skal forstås som skyldmark, som udtryk for en egentlig skyldmarksvurdering.⁶⁰⁷ Falsterlisten kan læses som udtryk for en nylig handling, en omsætning af bol til skyldmark, en eksekvering af skyldmarksvurderingen, hvor vi på Sjælland og Lolland kun kan slutte os til, at en sådan har været gennemført.

Vi ved ikke mere om Falsters jordmål før 1322, hvor skyldmarken synes stadig at være gældende.⁶⁰⁸

Bol og guldmark i Nørrejylland og på Fyn

De primære kilder til de nørrejske jordmål er Ømkrøniken, der har enkelte givende informationer for tiden omkr. 1170, Hovedstykket i Kong Valdemars Jordebog (KVJ) fra 1231 samt Århuskapitlets Jordebog (ÅKJ) fra 1313. Før KVJ er der fraset Ømkrøniken kun fire yderligere kilder. Mellem KVJ's hovedstykke og 1313 er der kun 7-8 omtaler af jordmål, og efter 1313 er billedet lige så magert.

Øm-krøniken omtaler en strid om jord, der fandt sted omkring 1170. Her opremses nogle jyske jorder konsekvent med en guldmarksværdi. Nedskrevet nogle årtier senere end begivenheden og samtidig næsten eneste kilde til denne tid er krøniken dog vanskelig at tolke (se afsnit om guldvurderingen). Alexander III's bekræftelse af Glenstrup klostres besiddelser fra nogenlunde samme tid (1175/80) nævner derimod jorder, der alle er opgjort i bol og halve bol.⁶⁰⁹

Omkring 1200 skænkede Knud VI 2 bol til Øm kloster. Omtrent samtidig gav Århusbispen Peder Vagnsen en række jorder til Århuskirken. Jorderne er hyppigst bare omtalt med landsbyens navn, som om der var tale om hele lokaliteten, men ét sted omtales 11 fjerdinge, og to steder jord udmålt i guld- og sølvmark. Efterfølgeren Ebbes bekræftelse af gaven godt ti år senere omtaler adskillige guldværdier, men nævner hverken bol eller brøker af bol.⁶¹⁰

I KVJ's hovedstykke er de nørrejske godsopgørelser altovervejende sat i guldmark. Bol eller bolbrøker bruges kun i 10 ud af omkr. 60 opgørelser, og er da konsekvent "oversat" til et antal guldmark. Det fremgår endvidere udtrykkeligt af listen, at der har været foretaget en egentlig guldmarksvurdering., og at det er denne, ansættelserne i guldmark relaterer til.⁶¹¹

Jyskel Lov nævner, at man skal sætte toftægærder efter sin ejendom i "bol og by" efter rebning, mens vangeærder skal sættes efter ejendom i guldværdi. Loven har modsat den skånske og de sjællandske ikke rebningsbestemmelser.

I tiden frem til 1313 kan kilderne byde på en enkelt fjerding og en enkelt otting, men ikke én bruger selve kategorien "bol" (mansus). De få øvrige kilder benytter alle guldmarken. I ÅKJ er indtægterne af kapitlets jord den væsentligste del af beskrivelsen, men der er desuden en del opgørelser i hhv. bol og bolbrøker og i guldmark. Der er en lille overvægt af bolmål i forhold til guldmarksmål, og desuden er det hyppigt at et jordstykke beskrives med begge mål.

Efter 1313 er der meget lidt materiale og efter 1328 kun enkelte indtægtsopgørelser.⁶¹²

Det generelle billede er altså, at en værdisættelse i guldmark kendes lige så tidligt som bolet, d.e. anden halvdel af 12. årh. samt at de to mål brugtes sideløbende hele perioden ud. Målene var tilsyneladende ikke komplementære,

⁶⁰⁷ Også i den selvstændige Falsterliste er der et enkelt sted brugt udtrykket "mark skyld". Hele den komplekse diskussion er drøftet indgående i afsnittet om Kong Valdemars Jordebog.

⁶⁰⁸ DD 2.8 nr. 458. Der nævnes 1/2 mark skyldjord hhv. 8 ørtug skyldjord.

⁶⁰⁹ DD 1.3 nr. 17.

⁶¹⁰ DD 1.3 nr. 97; 1.4 nr. 82; 1.5, nr. 66.

⁶¹¹ Listens henvisninger til "den gamle vurdering". Se afsnittet Guldvurderingen.

⁶¹² DD 3.1 nr. 283, 301. Dog er der i 1345 omtalt mark guld jord, DD 3.2 nr. 165.

det ser ud til at samme jordstykke kunne omtales ved begge mål.

Fyn udviser nogenlunde samme billede som Nørrejylland, blot er kildematerialet endnu mere magert. I Øm-krønikens beskrivelse af et forsøg på mageskifte mellem fynsk og jysk gods omkr. 1170 opgjordes det fynske gods i bol, det jyske i guldmark.⁶¹³ 1183 skænkede Knud VI Odense gods opgjort i bol, men talt sammen til guldmark.⁶¹⁴

I KVJ's Hovedstykke er alle fynske godsopgørelser, som med Langeland i samme liste, opgjort i guldmarksværdier. Der henvises også for Fyn til en egentlig guldmarksvurdering. Efter KVJ er der næsten intet materiale at bygge på. Guldmarken optræder i 1319 og 1320,⁶¹⁵ men fraværet af bolet i de fire til fem kilder, der mellem 1231 og 1340 giver tal for fynsk gods, kan ikke anses for tilstrækkeligt indicium på, at brugen af bolmålet er ophørt. I 1245 omtalte Innocens IV i et brev til Odensekirken i generelle vendinger "indtægter af hver jord som på folkemålet kaldes bol".⁶¹⁶

Det gælder for begge mål, at delmålene benyttes omtrent lige så hyppigt som hovedmålet gennem hele perioden. For guldmarken dens ottendedel, sølvmarken, og for det jyske bol især fjerdingen og ottinger, i ÅKJ tillige tolvtinger.

Det kan diskuteres, om de ældste jyske opgørelser af jord i guldmark refererer til pris eller vurdering. Spørgsmålet vil blive behandlet i afsnittet om guldmarksvurderingen.

Sønderjyllands bol, otting og guldmark

Det sønderjyske materiale er alt i alt noget mere fyldigt end det nørrejyske, især båret af dokumenter vedrørende Løgum kloster, Ribekirken og Slesvigkirken. Den tidligste del af perioden er dog dårligt belyst, og der er kun ganske få udsagn fra 12. årh.

Bolet er det ældste nedskrevne mål, det optræder to gange omkr. 1200, i 1183 og 1206. Efter 1206 ses bolet imidlertid ikke længere brugt som mængdeangivelse. Herefter træder ottingen, der formentlig egentlig blot henviste til 1/8 af et bol, tilsyneladende i stedet for bolet som det praktisk anvendte mål. Dertil er der to tilfælde, hvor et jordstykke kaldes en niding, hvad der formentlig er en niendedel af et bol.⁶¹⁷ Nidingen er eksklusivt et sønderjysk fænomen.

Allerede i Knud VI's anerkendelse af Slesvig Skt. Mikkel Kloster 1196⁶¹⁸ anvendtes alene formen ottinger om gods i en række lokaliteter. Herefter blev ottingen det mest brugte jordmål. Det er karakteristisk, at ottingen ikke fremstår som en brøkbetegnelse på linje på linje halve eller fjerdele af bol, tværtimod møder man opgørelser på 4, 5, 6, 9, 10 og 12 ottinger.⁶¹⁹ Ottingen ses desuden hyppigt brøkdelt. Der er delinger i halve, fjerdedele og sjattedele.⁶²⁰

Som i Nørrejylland benyttedes også guldmarken som mål. Den tidligste forekomst er i 1224, men det kan ikke udelukkes, at guldmarksmålet er brugt tidligere. I den sønderjyske del af KVJ's hovedstykke benyttes til gengæld alene guldmark som mål for jorderne.

⁶¹³ DD 1.2 nr. 183.

⁶¹⁴ DD 1.3 nr. 111. Se afsnittet guldmarksvurderingen for en drøftelse af kilden.

⁶¹⁵ DD 2.8 nr. 132, 252.

⁶¹⁶ DD 1.7 nr. 164. "que wlgariter dicitur bool".

⁶¹⁷ I 1267 omtales 1/2 *niding*, i 1302 to *niding* (i kilden *nydyng*). DD 2.2 nr. 83, 2.5 nr. 197. Tolkningen (1/9 bol) fremgår af oversættelsen i DRB.

⁶¹⁸ DD 1.3 nr. 216.

⁶¹⁹ Der er en enkelt lidt særegen undtagelse. I 1260erne omtales "det halve bol af Dukisbol", DD 1.7 nr. 200.

⁶²⁰ Det er dog især i Ribe Oldemoders lister fra 1280erne og frem vi møder de delte ottinger.

Listens udeladen af ottingen er dog ikke et tegn på, at guldmarken havde afløst ottingen som jordmål på denne tid. Skriverens valg må ses i sammenhæng med at Hovedstykket med ganske få undtagelser opgiver alle jorder i Nørre- og Sønderjylland samt det fynske område i guldmark, efter den i listen flere gange nævnte "gamle vurdering". Efter 1231 fremstår både otting og guldmark som flittigt anvendte jordmål. Ottingen er klart det mest anvendte mål, men der er, som det skal vises, måske en vis regional differentiering i brugen af målene. Overvægten af kilder til ottingen kan dertil skyldes en vis skævhed i sammensætningen af det overleverede kildemateriale.⁶²¹

Selvom bolet ophører med at bruges som mængdemål, omtales der alligevel bol i seks til syv tilfælde mellem 1243 og 1314. Der i alle tilfælde tale om navngivne bol, ikke om et antal. Det er navne som Haldensbol, Ættebol, Gunnildebol, Snursbol etc.⁶²² De navngivne bol er tilsyneladende inddelt i ottinger, som det fremgår af formuleringer som "2 ottinger i Sebbesbol", "3 ottinger idet østlige Haldensbol". Formuleringerne ligner ganske få tilsvarende med marknavne som "2 ottinger i Arndrup Mark", "en kvart otting i Barlundemark".⁶²³

Et særkende ved Sønderjylland er, ud over ottingens særlige rolle, de mange andre forskellige jordmål og opgørelsesformer, der især i den senere del af perioden brugtes, det er et for betragteren helt kaotisk billede. En af grundene er nok den betydning eng- og græsningsområder havde, som det især fremgår af Ribekapitlets lister. Her bruges målene "skår" og "lag" og jorder gøres ofte op blot i et antal læs hø.⁶²⁴ Men hertil føjer sig som nævnt nidingen. Dertil er mageskiftes med udtryk som "reb til reb" eller "reb for to reb".⁶²⁵

Den almindelige tendens i 14. årh. til at man i stigende grad blot benævnte jorder ved det udbytte, de gav, ses særligt markant og særligt tidlig her. Ribekapitlets jordebog (d.e. "Ribe Oldemoder"), anvender næsten udelukkende indtægtsangivelser (i alt fra smør og honning til korn og penge). Desuden er der i jordebogens lister vanskelige udtryk som "skæppe jord", "tønde jord", "ørtug jord" (skal evt. læses "skilling jord"), der muligvis henviser til udsæden. Kun otte steder i jordebogen beskrives jorden i ottinger, kun to steder i guldværdi og ingen steder i bol.

Tilsvarende blev der i en gave fra Johannes Voltersen (fra Ribe) i 1314 opgjort flere lokaliteter i guldmark, mens de i bispens bekræftelsesbrev tre år senere kun omtaltes ved godsets indtægter.

Materialet stiller mindst to oplagte spørgsmål. For det første, om der kan være et mønster i brugen af henholdsvis ottingen og guldmarken som mål. Som vist var der ikke et kronologisk mønster.

Det andet spørgsmål er, om ottingen og bolet var en del af samme mål og ottingen dermed 1/8 af et bol, eller om bol var betegnelsen for konkrete marker og ottingen det egentlige jordmål.

Guldmarken og ottingen levede side om side i dette område, at de endog levede sammen fremgår af en dom fra 1285, hvor Als tildømtes hertug Erik, men hvor jorder andre steder i nærområdet også omtales. Blandt jorderne, der omtales her, er 4 mark gulds jorder i Torp, 1 mark guld i Hollingsted, 5 ottinger i Gammel Haderslev og 12 ottinger i Gram.⁶²⁶ Der er altså ikke tale om at man i nogle sammenhænge benyttede det ene, i andre sammenhænge det andet mål. Derimod er det muligt, at der var lokale forskelle, at man nogle steder (primært) brugte ottingen, andre steder guldmarken, eller i hvert fald at det over tid blev tilfældet.

Wolfgang Prange har ved undersøgelser af især 1500-tals materiale fundet, at

⁶²¹ En nogenlunde dækkende optælling viser omkr. 50 lokaliteter opgjort i ottinger og omtrent halvt så mange i guldmark.

⁶²² Se oversigten under bilagene.

⁶²³ DD 2.2 nr. 93.

⁶²⁴ Skår f.eks. DD 1.7, nr. 279 (Løgumbogen) og Ribe Oldemoder. Lag DD 1.6, nr. 228 (Ribe Oldemoder). Læs hø: DD 2.5, nr. 31 (Terpager).

⁶²⁵ DD 2.2 nr. 220. Jf. DD 2.2 nr. 93 og 187.

⁶²⁶ DD 2.3, nr. 139.

der var en klar geografisk grænse mellem de områder, hvor ottingen og guldmarken benyttedes.⁶²⁷ Ottingen var målet i hertugdømmets nordvestlige del (Aabenraa og Haderslev amter), mens der i selve Angel (mellem Slien og Flensborg fjord, den sydøstlige del af hertugdømmet) blev målt i guldmarks jord. Prange tør ikke selv slutte tilbage til tiden før den store "Wüstung", men kilderne fra tidlig middelalder synes at bekræfte, at der allerede i 13. årh. var en tilsvarende geografisk forskel. Når man ser bort fra KVJ, der udelukkende bruger guldmark om jorder i hele området, samt en enkelt Als-kilde fra 1245, bruges der alene ottinger i områdets nordøstlige del. Det ganske vist spinkle materiale fra Angel omtaler kun guldmark efter 1200. I Ribe er forholdet derimod ikke entydigt, begge mål optræder med mellemrum, og som nævnt blandt en række andre måder at beskrive jordernes værdi på.⁶²⁸

Det er en oplagt mulighed, at ottingen, som det formentlig var tilfældet i resten af landet, var 1/8 af 1 bol. Og at ottingen af forskellige praktiske årsager blev det mål, man med tiden (fra først i 13. årh.) brugte i det daglige, praktiske liv. På samme vis synes fjerdingen som vist at være blevet det almindelige mål i Skåne, dog her uden helt at fortrænge bolet. Af retrospektive argumenter for denne mulighed kan nævnes Hahnemanns konstatering af, at man i 16. årh. i Østjylland i det praktiske liv alene brugte fjerding og otting, samt Wolfgang Pranges beregninger af ottingens størrelse, også for tiden omkr. 16. årh.⁶²⁹

Det kan dog ikke udelukkes, at ottingen er et selvopstået, autonomt mål. Man kan vende sig til en svensk parallel. I Östra Götaland diskuteres, det, om jordmålet attung (oprindeligt) var en ottendedel af en landsby, af et bol eller af en takseringsenhed.⁶³⁰ Der kan imidlertid ikke påvises spor af bol som det egentlige eller oprindelige jordmål. "Attung" er nøjagtig det samme ord som "otting", og det er under alle omstændigheder slående, at man nærmest slet ikke ser bolet anvendt som mængdemål i Sønderjylland.

Der er dertil et særligt forhold, nemlig at der omtales et antal ottinger "i" et navngivet bol. Det er et væsentligt input til diskussionen om bolets natur, som hører sammen med parallelle udtryksformer på Sjælland. Hele spørgsmålet vil blive drøftet under delafsnittet om bolet som oprindelig gård.

Skal man meget kort sammenfatte bolets udvikling, ser billedet sådan ud: Bolet fandtes som jordmål i Østdanmark før 1085, og antagelsen er, at det samme var tilfældet i Jylland, selvom vi først har senere kilder her. Tendensen var over hele landet, at bolet blev afløst af andre mål, i Vestdanmark og på Sjælland af egentlige jordvurderinger, en tendens der slog endeligt igennem tidligt i 13. årh. Bolet var imidlertid stadig et aktivt mål inden for landsbyfællesskabet i forbindelse med rebning, og vel derfor møder vi til stadighed bolet som mål ved godsgaver, mageskifter og andre kilder, hvor man i 13. og 14. årh. ellers generelt brugte de mål, der havde afløst bolet.

Bolets sande natur

Bolet står som nævnt meget klart i landskabslovene som andelsmål inden for

⁶²⁷ W. Prange nævnte titler i litteraturlisten.

⁶²⁸ Se oversigten under kildegennemgangen.

⁶²⁹ Hahnemann 1994. Iflg. Hahnemann brugtes bolet stadig men kun som samlebegreb. Ejede en mand 4 (i agrene tilfældigt fordelte) ottinger, ejede han 1 bol. Prange når frem til at en gennemsnitlig gård i ottinge opgjorte områder i 16. årh. var på 2-3 ottinger, altså evt. 1/3-1/4 bol. Det svarer meget godt til en typisk størrelse på Sjælland i den postepidemiske periode. Prange konstaterede at der i Aabenraa amt var tilfælde, hvor antallet af ottinger ikke gik op i bolet, hvilket må problematisere en sammenhæng, W. Prange 1980. C.A. Christensen 1983 s. 15 har gjort et forsøg på at (bort)forklare dette med tidens tand, anført med eksempler. Jeg vil være tilbøjelig til at give Christensen ret, at forvirrende ottingtal i det 16. årh. ikke i sig selv bør føre til afvisning af en oprindelig sammenhæng med bolet.

⁶³⁰ Holmbäck & Wessén 1979 s. 230; Ericsson 2008 s. 39.

landsbyen, som fordelingsnøgle. Bolet optræder desuden, som vist, i et utal af kilder som en anvendelig værdiansættelse og/eller mængdeangivelse af jorden og indimellem også som en anvendelig størrelse ved udveksling af jorder. Vi har ikke før hen mod midten af 13. årh. kilder til takseringsmål, og disse kilder refererer ikke til bolet (se gennemgangen nedenfor). Vi har ikke kilder der kan bekræfte, at bolet, som betegnelsens etymologiske oprindelse antyder, var en gård, en konkret driftsenhed.

Kildesituationen er som nævnt imidlertid den, at kilderne først kommer til længe efter at bolet blev iværksat og dertil alene beskriver og sjældent forklarer. Det muliggør, at bolets oprindelige og til dels også dets højmiddelalderlige funktioner, kan have afvejet fra det vi umiddelbart kan aflæse i kilderne.

Det er da også den holdning dansk forskning har haft til spørgsmålet. Synspunkterne har især fokuseret på bolets oprindelse, hvilken instans der skabte det og med hvilket formål, men disse betragtninger vedrører i virkeligheden også bolets funktion i 12. og 13. årh.

De forskellige mulige tolkninger vil nedenfor blive drøftet en for en. De er helt parallelle med den øvrige europæiske diskussion af de tilsvarende mål, men med særdanske varianter. Der er i dansk forskning grundlæggende tre modeller, der diskuteres: bolet som et oprindeligt (kongeligt) takseringsmål, bolet som andelsmål i landsbyen, bolet som udtryk for en oprindelig gård. Modellerne kan kombineres og er blevet det, gerne med et forsøg på at sondre mellem bolets primære og sekundære funktion. Her skal desuden drøftes en fjerde model, som ikke har været i dansk forsknings fokus, men bl.a. i den svenske forsknings: et jordmål der skabtes af de store grundejeres behov for at kunne administrere deres jorder.

Bol som en husholdning og en plovs jord

Under de divergerende tolkninger ligger der imidlertid et tolkningslag, der uafhængigt af, af hvem og hvorfor bolet dannedes, betragter bolet som den jord, der kunne brødføde en familie (husholdning), eller den jord, der svarede til hvad en plov (et plovspand) kunne bearbejde. Eller, hvad der det almindeligste, begge dele. Det er som det fremgår af indledningen til dette hovedafsnit, helt i tråd med de overvejelser, den europæiske forskning gør sig. Det typiske udsagn er, at bolet (tilsvarende mansus, hide og Hufe) udtrykker begge dele.

Forklaringen rummer en række indlysende modsigelser. For det første er det vel egentlig et mærkeligt sammenfald, at hvad én plov kunne bearbejde på ét år skulle svare præcist til, hvad én familie havde brug for til forsørgelse. For det andet er bolet væsentligt større end den størrelse ejendom, et senere familiebrug typisk havde som eksistensgrundlag. For at få forståelsesrammen til at passe, må man altså definere en anderledes og større husholdning end kernefamiliens. Denne husholdning er som nævnt under den europæiske diskussion såvel defineret som en storfamilie med samlevende søskende og som en storhusholdning med et pænt antal tyende og slaver.⁶³¹ Med en måske lidt ondsksfuld vinkel kan man sige, at forskeren til enhver tid kan finde den størrelse husholdning frem, der passer til den tese, der ønskes bevist.

Hvis bolet var mål for det stykke jord man (på et år) kunne bearbejde med en plov, må bolene forudsættes ensartede.

Der er knap noget kildemateriale, der kan belyse, om der eventuelt har været en sammenhæng. Kun nogle tal for Falster fra midt i 13. årh. (to stykker i KVJ) giver mulighed for at skønne, om der var en parallelitet mellem bol og takseringsmålet plov. Sammentalt omtaler Falsterlisten i alt omkr. 360 bol, mens KVJ's Plovtalesliste anfører 430 "plove" på øen. Det synes ikke umuligt, at der var en sammenhæng mellem de to mål, forudsat at takseringsmålet plov repræsenterede det areal man kunne bearbejde med en plov på et år.

⁶³¹ Da man hermed definerer familien som det latinske *familia*, der dækker over alle husherrens undergivne, frem for kernefamilien.

Der er imidlertid gode grunde til, at de to mål er vanskelige at sammenligne. KVJ's lister er skrevet på en tid, hvor både landbrugsteknologien og mængden af opdyrket areal havde ændret sig voldsomt gennem de foregående århundreder. Bolene i Falsterlisten er meget uens i størrelse, en forskel der givet skyldes, at der i forskelligt, og i øvrigt temmelig stort, omfang er indtaget ny jord til opdyrkning.⁶³² Forudsat at 1 bol oprindeligt havde svaret til 1 årsværk med en plov, skulle der altså mange flere årsværk med ploven til at dyrke jorden på Falsterlistens tid, end der var nominelle bol.

Ploven var imidlertid formentlig også forbedret i tiden mellem bolfastsættelse og listernes tid. En teoretisk mulighed var, at den forbedredes i takt med udvidelsen af de opdyrkede arealer, således at plovtalet og boltallet fulgtes ad. Det er imidlertid nærmest umuligt at påvise, og det er måske mest sandsynligt, at muligheden for at bearbejde tungere jorder med en forbedret plov, snarest har ført til, at man kunne bearbejde et mindre areal pr plov.⁶³³

Mens det således er uvist, om der ved bolfastsættelsen var en sammenhæng mellem bolet og "en plov's jord", og det derfor er uunderbygget at påstå en sådan sammenhæng, så er der næsten med sikkerhed ikke tale om nogen parallelitet i det meste af den her behandlede periode,

De uens bol

Et af nøglepunkterne i forbindelse med bolets oprindelse og funktion er, hvor vidt bol var sammenlignelige, om de var så ens i størrelse, så de f.eks. naturligt kan ses som udtryk for taksering eller matrikulering, eller så uens, at bolet, som C. A. Christensen så det, oprindeligt var et udtryk for konkret gårde, der kunne være af vidt forskellig størrelse.⁶³⁴

Først skal undertegnes det faktum, som også fremgår af nyere forskning, at den enkelte landsbys bol var lige store. De nævnte rebningsbestemmelser læses da også bedst under den forudsætning, selvom lighed i bolstørrelsen teoretisk vel ikke er en absolut nødvendig baggrund for lovenes bestemmelser. Også kildernes omsætninger af bol til skyldmarks- eller guldmarksvurdering peger på ensartethed, som når der under Kippinge i KVJ's Falsterliste står "14 bol, hvert bol har 1 mark 8 ørtug", eller i ÅKJ under Hedensted står "da en halv otting er en mark guld værd og et bol har otte ottinger har vi 18 mark guld ifølge gammel vurdering".⁶³⁵

De fleste beregninger af, at bolene var uens i størrelse, bygger på tal fra 17. årh., hvilket ikke her betragtes som et argument. Men forskellen giver sig til kende allerede i middelalderens egne oplysninger om sagen. Det drejer sig først og fremmest om bolens konvertering til hhv. skyldmark og guldmark. Dernæst om de få tilfælde, hvor vi får noget at vide om 1 bols afgift eller udsæd: Hvis bolet repræsenterede en nogenlunde ens jordværdi, skulle vi også forvente at det tillagdes nogenlunde ens afgifter og udsæd.

Langt det største materiale til belysning af spørgsmålet kommer ikke overraskende fra KVJ og den noget senere ÅKJ.⁶³⁶ Men allerede i Lund tidligt i 12. årh. kan man som vist se 4 bol repræsentere samme indtægt som 6 bol et andet sted. Det er ikke i sig selv en bindende tolkning, men den viser sig at passe ind i det øvrige billede.

Den fyldigste kilde er KVJ's Falsterliste fra engang omkring 1230. Her er som

⁶³² Se drøftelse under afsnit om de uens bo.

⁶³³ Jvf. Maitland 1897 s. 439ff.

⁶³⁴ For C.A. Christensen var de meget uens bolstørrelser i 13. årh. et bevis på at bolet udsprang af gårde af forskellig størrelse. Christensen 1983.

⁶³⁵ Her er ikke gjort forsøg på en tilbundsående bevisførelse. De to udsagn kunne eventuelt tolkes modsat, som udsagn der betegnede undtagelser for regelen. Påstanden er her, at argumenter mod det ensartede bol ville ende i en blindgyde. Selv C.A. Christensen forsøger det ikke, selvom det ville have hjulpet hans tese om bolet som udtryk for en vikingetidsgård afgørende.

⁶³⁶ Se relationsoversigten i bilagene.

nævnt alle bol konverteret til et marktal, her tolket som skyldmark, inden for hver by er de enkelte bol konverteret til samme antal mark. Da listen klart giver indtryk af at gengive en nylig handling, kan man forsøgsvis antage at markene er sammenlignelige størrelser og dermed af marktallene aflæse bolstørrelserne. 90 % af et sæt på 95 observationer af landsbyer har bol på 1-4 mark. 62 af 95 observationer er på 1-2 mark. Til gengæld er der tre observationer på 6 mark pr bol og en enkelt på 8. 1 bol var altså typisk 1-2 mark, ind i mellem noget større og i ganske enkelte tilfælde meget større. Selvom vi ser bort fra ekstremerne er en forskel fra 1 til 4 betragtelig. Og selv hvis vi går ned til det "typiske" med kun en forskel fra 1 til 2, er også den forskel betydende, hvis man forestiller sig at ejendommene f.eks. blev sat i samme afgift af et bol.

Om Sjælland sagde århusianerne i 1313 at 1 bol overalt var 1 skyldmark, det nyere jordmål.⁶³⁷ På Lolland ses som vist i KVJ's Lollandsliste fra midt i 13. årh. at bolet i hvert fald i almindelighed var det samme som skyldmarken.

Bolets konvertering til guldmark ses i KVJ's hovedliste og i ÅKJ at være meget varieret. 1/3 af 23 observationer viser 8 guldmark på 1 bol. I alt 2/3 har et antal guldmark på bolet der er deleligt med 4. Der er enkelttal helt op på 28 og 40 guldmark. Skærer vi igen ekstremerne fra har vi et omtrentligt normalspan fra 4 til 12 guldmark, med alle forbehold altså en diversitet der ligner Falsterlistens.

Selvom de jyske bol blev konverteret til guldmark, benyttedes de stadig som mål. Og i ÅKJ har vi enkelte oplysninger om hvad et sådant overlevet bol ydede og havde i udsæd. Vi har 11 opgørelser over kornafgiften, fra 5 til 32 øre korn pr bol. 8 af oplysningerne angiver fra 5 til 14 øre korn.

Samme sted er der 13 opgørelser over bols udsæd. De rækker fra 3 ½ øre korn til 72 øre korn. De 10 af tallene går fra 12 til 40 øre korn.

Det er meget vanskeligt at relatere bolene både til udsædsopgørelsen og til afgifterne. Der kan være så mange udtalte forhold, der ikke kan læses af kilderne. Det må dog være rimeligt trykt at konkludere, at så forskellige tal som ÅKJ's materiale i sin helhed viser, ikke kan være tilfældige, og de viser i øvrigt i samme retning som de øvrige tal.⁶³⁸

Der har altså i 13. og 14. årh. været mindst 2-3 ganges forskel på værdien af nogenlunde normale bol, og der er endog ikke ualmindeligt bol der er mange gange mere værd end et normalbol.

Ulsig forklarer disse forskelle med en betydelig nyopdyrkning af jorden efter den oprindelige fiksering af bolene: Da landsbyerne i forskelligt omfang inddrog ny jord til opdyrkning, blev bolene med tiden uens. Det er, forudsat at vi regner med, at boltallet i landsbyen var fikseret, en helt plausibel antagelse. Små torper anlagt på ødeland og sat til 1 bol i udgangspunktet, måske endog anlagt efter bolfikseringen, kan tænkes at have ekspanderet voldsomt og dermed forklare mange af de store udsving.

Det er holdningen her, at denne forklaring ikke ganske kan forklare de nævnte udsving på bolets værdi (i.f.t. konvertering ved nyvurdering, udsæd, afgifter etc.) mellem de gamle, veletablerede bebyggelser. Der må have været en forskel i bolstørrelser allerede fra tidlig tid. Den har dog næppe været så stor som den senere ses, og den har næppe forhindret, at bol til en vis grad oprindeligt var sammenlignelige, også på tværs af bebyggelserne.

Bolet som oprindelig gård

Der er som nævnt især tre argumenter bag opfattelsen af, at bolet i udgangspunktet var en konkret gård, og at bolsættelsen således afspejler gårdantallet: en by på 6 gårde blev sat til 6 bol, en by på 3 gårde til 3 bol etc. Det første argument er den oprindelige betydning af ordet bol som var i retning af bosted. Det andet er de netop beskrevne forskelle i bolets størrelse. Endelig er der spørgsmålet om de navngivne bol, som nu skal behandles. Om de navne, som i hvert fald nogle bol bar, oprindeligt var navne på en gård eller måske

⁶³⁷ Det var, som det vises i afsnittet om skyldmarken, dog ikke universelt på Sjælland.

⁶³⁸ Se gennemgangen af ÅKJ.

snarere en gård med dens tilliggender.

Det tilsyneladende mest tvingende faktum, når talen er om bolets udspring af egentlige gårde, er eksistensen af de navngivne bol. Et bol med et navn synes at måtte afspejle et bestemt stykke jord og dermed sandsynligvis en bestemt bedrift.

Som nævnt anså C.A. Christensen de navngivne bol kendt fra 13.årh. og senere som reminiscenser af en bolsætning, hvor hver fysisk gård sættes til 1 bol. Bjørn Poulsen har senere tilsluttet sig i sin beskrivelse af det sønderjyske landbrug.⁶³⁹ Poulsen fremstiller en tilstand, der endnu kun var langsomt under afvikling i 13.årh., hvor termen bol beskrev en slægtsgård, der rummede en større familieenhed med et antal undergivne.

Jeg er lidt usikker på om Christensen og Poulsen mener, at et navngivet bol i 13. og 14. årh. beskrev en gård med et sammenhængende jordtilliggende, deres formuleringer tyder nogle gange i den retning, men det siges ikke udtrykkeligt.

Derfor er der to spørgsmål, der her skal belyses. For det første om de navngivne bol i 13. og 14. årh. var sammenhængende gods, der stammede fra en fortidig gård og derfor stadig lå som en konkret "mark" eller "ager" i bymarken. For det andet om selve navnet viser tilbage til en konkret fortidig gård.

Navngivne bol forekommer i et begrænset, men ikke uvæsentligt antal og i alle landsdele. Jeg har fundet omkr. 30 kilder med tilsammen knap 70 navngivne bol.⁶⁴⁰ Listen er næppe komplet, men på den anden side tilstrækkelig repræsentativ til at danne grundlag for de følgende overvejelser. Der er fundet 25 navngivne bol på Sjælland, omkr. 20 i Sønderjylland, 8 i Skåne, 8 på Langeland og 5 i Nørrejylland.

Det sikre er, at de navngivne bol, da vi møder dem i kilderne, ikke længere eller kun rent undtagelsesvis repræsenterer en gård, en enkelt bedriftenhed. De sjællandske og sønderjyske navngivne bol er stort set alle brøkdelt i fjerdinge eller ottinger.

Forleddet på navnet er hyppigt, men langt fra altid et mandsnavn som Tue, Fin, Asmund, Toke. Sammensætningen er varierende (med eller uden genitiv), f.eks. Asmundebol, Fins bol, Ubbebol. Det kan undtagelsesvis være et kvindenavn som i Gunnildebol eller et tilnavn som i Snursbol. En stor del af navnene begynder dog med mere "neutrale" forled som Vesterbol, Tredingsbol, Gammelbol og det på Sjælland relativt hyppige Ornumbol.⁶⁴¹ På Sjælland er halvdelen af forleddene personnavne.

Også en fjerding og en otting kan være navngivet: en otting der kaldes Alslev otting, en fjerding der kaldes Tolæfjerding. Desuden kunne selv en mark gulds jord havde navn: "En mark guld som kaldes Skovsjord".⁶⁴²

Sprogformen i mandsnavnene er sene, efter vikingetiden.⁶⁴³ Formen kan selvfølgelig være tilpasset skiftende tiders normer, men det er normalt ikke tilfældet med stednavnes udvikling.⁶⁴⁴ Tidlig/midt 11. årh. er dermed den nedre tidsgrænse. Selve personnavnene er de ældre danske navne, der er på nær en enkelt undtagelse ingen af de indlånte kristne navne som forled til -bol.⁶⁴⁵ Da de ældre danske navne endnu indtil omkr. 1200, men ikke meget længere, var dominerende i forhold til de kristne navne, kan omkr. 1200, og snarest noget før, således sættes som den øvre grænse for, hvornår personnavns-bolene fik deres navn.

Der er undtagelser. Bolet Snursbol blev midt i 13. årh. skødet til Løgum kloster

⁶³⁹ Poulsen 2003 s. 428-32.

⁶⁴⁰ De navngivne bol er opført i bilagslisterne.

⁶⁴¹ Ornumbolene er behandlet indgående af Henrik Larsen 1918 s. 249-81.

⁶⁴² Århus domkapitels jordebog s. 15.

⁶⁴³ KLNLM, opslag -bol (Kristian Hald). Bent Jørgensen foreslår tidlig middelalder/sen vikingetid, 1980 s. 65.

⁶⁴⁴ Hald 1956, s.30-31 m.fl.st.

⁶⁴⁵ Bent Jørgensen 1980 s. 64 nævner et Pærsbybol fra 1348, DD 3.3.106.

af En Johannes Snur, et navnesammenfald der næppe kan være tilfældigt.⁶⁴⁶ Hvis bolet har fået navn efter Johannes' tilnavn har vi her et navngivet bol fra midt 13. årh., måske lidt før.

Kilderne til problemstillingen her er ekstremt vanskelige, og de kalder egentlig på en selvstændig undersøgelse. I det følgende bliver der kun draget enkelte forsigtige konklusioner, primært ud fra det sjællandske og sønderjyske materiale. Det skal understreges, at de navngivne bol i forskellige landsdele kan tænkes at have forskellig oprindelse og mening. Der kan f.eks. argumenteres for, at de langlandske bol synes at adskille sig fra de øvrige.

Det er en forsvindende lille del af de bol, vi møder i kilderne, der er beskrevet ved navn.⁶⁴⁷ Det synes dertil at være et ret begrænset lokalt fænomen. På Sjælland er de 25 navngivne bol f.eks. fordelt på kun 8 herreder. Grunden kan næppe være, at man ikke havde behov for at nævne navnet i alle de andre sammenhænge, bolene anvendtes i. Den ligefremme grund er den sandsynlige: Navngivning af bol var ikke længere, eller havde aldrig været, særligt almindeligt.

Det er en mulighed, som Bent Jørgensen har foreslået, at alle bol engang var navngivne, men at der siden skete et generelt "navnetab".⁶⁴⁸ Jeg vil vende tilbage til denne mulighed.

Det er nævnt, at næsten alle de navngivne bol er nævnt ved et antal fjerdinge, ottinger eller på Sjælland øre eller ørtug skyldmark i dem. F.eks. i Sønderjylland "3 ottinger i Totisbol", på Sjælland "4 1/2 ørtug jord i Valbyvester i Tredingsbol", hvor den tidligste kilde bruger fjerdinge: "3 fjerdinge i Tuebol".

Alene dette forhold afgør spørgsmålet, om hvor vidt et navngivet bol var et bestemt stykke jord i bymarken. Hvis en fjerding og en otting var et andelsmål, således som landskabslovene beskriver dem, kunne man ikke kun have en fjerding/otting i en enkelt mark, man havde andele i alle byens marker (vange, agre). Hvis man havde tre fjerdinge alene i marken Tuebol, må det betyde, at dyrkningsfællesskabet med rebning af alle agre simpelthen ikke var indført på stedet. Det sidste er selvfølgelig en mulighed.

De øvrige formuleringer, der kan hjælpe os videre med forståelsen, er mere enkeltstående. I 1286 nævnes på Sjælland 11 ørtug skyldjord med "to tofter og huse" i Asmundebol, og samme kilder nævner 13 ørtug skyldjord med toft i Sunesbol. Bolet er altså her knyttet til en toft og optionelt til en bebyggelse, på toften vel.

Fra Sønderjylland er der yderligere nogle sigende men vanskelige udsagn. Omkr. 1280 skænkes "tre ottinger jord i Bolderslev Mark i Haldensbol nærmere solen og tre ottinger i samme mark (i) Ættebol fjernere solen". Nærmere og fjernere solen betyder mod øst og vest.⁶⁴⁹ Her ligger altså (mindst) to bol i en mark. "Mark" er et frygteligt svært begreb på denne tid, men det er muligt at det her henviser til hele bymarken, formen er først i udtrykket det danske *mark*, mens der anden gang bruges det lidt usædvanlige latinske *campo*. Trods alle vanskeligheder tyder udsagnet på, at de navngivne bol var knyttet til landsbyfællesskabet og solskiftet.⁶⁵⁰

⁶⁴⁶ DD 1.7 nr. 200, dateringen er ikke nærmere end 1246/73.

⁶⁴⁷ C.A. Christensen 1983 s. 20 føjer o. 200 flere navne til, idet han medregner alle landsbynavne og gårdnavne endende på -bol/-bølle. Han bygger på Kristian Hald 1965 s.143ff, der ganske vist klargør at -bol og -bøl oprindeligt har betydet det samme, men til gengæld ikke drager den konklusion, at de omtalte (sene) stednavne oprindeligt havde efterledet -bol. Eneste eksempel er Tolebole, der bliver til Tullebølle.

⁶⁴⁸ Bent Jørgensen 1980 s. 60. Argumentet er, at navnene kan være bortfaldet i løbet af middelalderen, fordi udviklingen gjorde dem overflødige. Jørgensen sammenligner med bortfaldet af marknavne siden 18. årh., men der savnes en konkretisering af, hvorfor bolnavnene skulle være blevet overflødige.

⁶⁴⁹ Således DRB's oversættelse. DD 2.2 nr. 389.

⁶⁵⁰ Jeg har ikke taget stilling til spørgsmålet om "bolskifte" og "solskifte", men forlader mig blankt på konklusionen hos Gurli Thuneby, Bolskifte, solskifte og "mange flere", 1999 s.

I 1314 skænkes 1 otting (hvoraf) halvdelen i Bunningsbol, og halvdelen i Asser Mardsens jorder.⁶⁵¹ Denne kilde passer dårligt ind i nogen anden forklaringsmodel end Steffen Hahnemanns, der forudsætter at bolet og ottingen (eller fjerdingen) med tiden fjernede sig fra hinanden, men uden at selv denne forklaring er tilfredsstillende.

De to faktorer, navngivne bol med toft og bebyggelse og navngivne bol knyttet til solskiftet må betragtes som udslagsgivende: Det navngivne bol må være knyttet til en sammenhængende gårdgruppe i byen, med andre ord til en bestemt toftbredde, den der anvendtes ved rebningsen af landsbyens jorder.⁶⁵²

Når dette er sagt, må det erkendes, at mindst en kilde peger i en anden retning. I 1298 omtales på Sjælland 7 øre skyldjord i 3 "marker eller bol" (*agris siue bool*). Her synes bol at være konkrete jordstykker i bymarken. Det er dog det eneste udsagn, der bedst tolkes sådan. Udsagnet understreger, at der her blot er vist, at et navngivet bol *kan* ses at beskrive en andel af bymarken, men at denne mulighed ikke behøver gælde ethvert navngivet bol.

Men der kan som sagt være lokale forskelle. Hvert enkelt navngivet bol behøver ikke skyldes sit navn de samme årsager. På Langeland nævnes i KVJ's hovedstykke otte navngivne bol. De står på den måde at der er f.eks. 6 mark sølv i Sigmundebol, og de står sammen med tilsvarende opgørelser for kendte byer og lokaliteter. Nogle af disse bol kendes senere til byer med efterleddet bølge, og måske har de allerede været bydannelser på listens tid.⁶⁵³

Det andet spørgsmål var, om bolenes navne kan henvise til en oprindelig gård, at altså "Fins bol" må være forstået som "Fins gård", indtil den oprindelige sammenhæng på et tidspunkt gled ud af mands minde.

Det kan sagtens have været tilfældet. Det er grundopfattelsen her, at bolet bedst forstås i tilknytning til det regulerede landsbyfællesskab og primært skal forstås som et fordelingsmål. Men det udelukker ikke, at man da man tog bolmålet i brug har skelnet til en typisk brugsstørrelse. Det er næppe et regnestykke der er gået lige op alle vegne, men hvor det er, kan man have fastholdt de navne, der var gængse da. Jeg forestiller mig det som individuelle valg, svarende til at vi kun møder navngivne bol i 8 ud af Sjællands 33 herreder.

Bearbejdningen af de nylige udgravninger af "Østergård" i Sønderjylland har ført til et helt nyt bud på i hvert fald fikseringen af boltallet og sammenhængen mellem gård og bol. Her kan en bebyggelse følges fra (her med brug af meget afrundede årstal) omkr. 1000 til omkr. 1170. Bebyggelsen bestod først af en enkeltgård, der senere deltes til to, og videre engang mellem 1125 og 1155 deltes til fire og endelig til ni gårde (eller rettere tofter, idet nogle af lodderne var ubebyggede). Senere (i 16. – 18. århundrede) opfattedes byen som bestående af otte gårde eller fire bol. Hvis bolet ved bolsætningen var udtryk for for en gård, hvad udgiverne af udgravningsresultatet forudsætter, og hvis eksistensen af fire bol i beg. af 18. årh. fortæller os, at der også var fire bol i middelalderen, må bolsætningen altså have fundet sted i perioden omtrentligt 1125-55.⁶⁵⁴ Der var endvidere tale om uens bol, idet de to større gårde da var halvanden gang større end de to mindre.

Bolet var som vist en velforankret realitet i Østdanmark senest tidligt i 12. årh. og vel også før. For Vestdanmark mangler vi kilder fra før omkr. 1180, der kan enten afkræfte eller bekræfte bolets eksistens. En bolsætning så sent som omkr. 1140 er således en teoretisk mulighed.

Der er meget potentiale i resultaterne vedrørende Østergård. Men lige nu hviler

292-94: At der i den her behandlede periode kun var tale om solskifte. Konklusionen passer desuden bedst til min umiddelbare konception af landskabslovenes bestemmelser.

⁶⁵¹ DD 2.7 nr. 232.

⁶⁵² Jvf. Ridderspore 2008 s.36 om Skåne. "Bolnamn innebär att varje bol (gårdsgrupp) identifieras med et namn". Ridderspores udgangspunkt er retrospektivt, og de gårdgrupper, han omtaler, kan ligge spredt i landsbyen. Påstanden her er, at en sådan gårdgruppe i 13. årh. i udgangspunktet lå samlet.

⁶⁵³ Lekebol bliver f.eks. til Lejbølge, jf. Sven Aakjærs kommentarbind til KVJ.

⁶⁵⁴ Sørensen og Madsen 2011, s. 305-20.

tesen om at de fire oprindelige bol på et noget spinkelt grundlag. Det gælder den meget sene reference til 4 bol, og det gælder især det forhold, at gårdenes størrelse var så uens, hvorfor bolene i modsætning til det almene forhold også skulle være uens indenfor samme by.

Bolet som andelsmål (bymål)

Det generelle billede er som vist, at bolet i de tidligste kilder var det almindelige jordmål, et målestoksforhold for jordens omfang eller bonitet eller en blanding af begge. Men man brugte tidligt andre jordmål, og allerede i første halvdel af 13. årh. synes bolet at være blevet et sekundært jordmål (ved handel, pantsættelser og donationer) i de fleste landsdele måske bortset fra Skåne. I stedet benyttedes guldmarken, skyldmarken, fjerdingen og ottingen.

Alligevel ophørte man ikke med at betegne jorden i bolstørrelser. Målet anvendtes til stadighed i dokumenter, alene eller sammen med andre mål. På Sjælland kan det måske forklares med, at bol og skyldmark ofte brugtes synonymt, i Jylland må det med sikkerhed have haft en funktion, der må være en forklaring på, at man hele perioden ud kunne henvise til bol, når man skulle karakterisere et stykke jord. Bolets fortsatte eksistens (i den her beskrevne periode) må have en årsag, og den skal søges i landskabslovene.

Et bol var, på landskabslovenes tid, altså senest fra begyndelsen af 13. årh.,⁶⁵⁵ et mål, der angav en andel af byen og bymarken og tilsvarende udtrykte et sæt forpligtelser og rettigheder. Bolet var dog ikke kun et abstrakt mængdemål, det var samtidig den overordnede enhed ved opdelingen (rebningen) af bymarken og knyttet til tofterne, de grunde i byen, gårdene lå på. De gårde, der tilsammen havde et bol, lå side om side i byen, og ved rebningen fik de tilsvarende jord side om side.⁶⁵⁶ Hver vang eller mark blev altså rebet ud i bol og inden for hvert bol rebedes igen mellem dem, der besad en andel af bolet. Besad man et halvt eller kvart bol var det således halvdelen eller fjerdedelen af bestemte, afgrænsede og sammenhængende arealer, både i byen og på bymarken.⁶⁵⁷

Således må man i hvert fald forstå landskabslovenes samstemmende formuleringer om rebning. (Ejerne af) et bol kunne, hvis de var utilfredse med jordtildelingen, kræve hele byen til omrebning. Ejede man et halvt bol kunne man kræve hele bolet til omrebning. Også et kvart bol var en del af et bestemt halvt bol: en utilfreds fjerding-ejer kunne kræve sit halve bol til omrebning.⁶⁵⁸

Når bolet havde denne funktion, er det indlysende at termen kunne overleve og eksistere sammen med de jordmål, der overflødiggjorde det på andre leder.

Bolets funktion som et nøjagtigt udtryk for en bestemt kvote af landsbyens ressourcer kan således forklare målets fortsatte tilstedeværelse i jordebøger, mageskifter og gavebreve.

Men der er en sideløbende udvikling, der trækker i den modsatte retning. De senere tilkommende jordmål, guldmarks jord og skyldmark jord, fandt også

⁶⁵⁵ Den ældste lov, Arve- og Orbodemål, beskæftiger sig ikke med emnet.

⁶⁵⁶ I hvert fald på Sjælland. Eriks sjællandske lov, 2.bog, §55: Og kan der ikke enes skal "skal ethvert bol rebes, som det tidligere lå efter solen, og således, som enhvers hovedtoft ligger i byen skal lemmerne ligge ude i marken". Bl.a. Hoff 1997 s. 96 betragter dette skifte efter beliggenhed ("solskifte") som en nyhed, indført i midten af 13.årh. Argumentet er, at formuleringen fra Eriks sjællandske Lov ikke genfindes i de ældre love. Opfattelsen her er, at formuleringen fra Skånske Lov §73, citeret i en efterfølgende note, afspejler en sådan rebningsmåde, også selv om solen ikke er nævnt.

⁶⁵⁷ Modsat Hahnemanns førnævnte beskrivelse af forholdene i 16.årh.

⁶⁵⁸ Skånske Lov § 73 og 74; Andreas Sunesens parafrase §26 og 34; Valdemars sjællandske Lov §200, 201, 203; Jyske Lov 1. bog §45, 46, 51, 2. bog §57; Eriks sjællandske Lov 2. bog §54, 55. Kapitlerne i Valdemars lov er vistnok tilføjelser til Arve- og orbodemål, den ældste bestemmelse er altså fra Skånske lov, fra mellem 1200 og 1220. Formuleringerne i Skånske Lov starter med følgende tekst: "Er mænd, der sammen er ejere i et bol, uenige om jord, da kan de når som helst udligne med hinanden, således at otting kan stille krav til fjerding og fjerding til et halvt bol og et halvt bol til et helt bol. Et helt bol kan bringe hele byen til rebning, hvor mange bol den end består af."

anvendelse som bymål. For skyldmarkens vedkommende sker der som allerede nævnt en form for sammensmeltning med bolet. Guldmarken har vi ikke mange indikationer på i den her behandlede periode. Men i Jyske Lov træder den i få tilfælde i stedet for bolet ind som mål for udmåling af pligt og ret i landsbyen.⁶⁵⁹ Senest fra omtrent denne tid må vi altså forvente et tvetydigt billede for både det sjællandske og jyske område, hvor bolet, lokalt formentlig, udfases og som bymål kan tænkes afløst af et af de andre mål. ÅKJ's ret konsekvente dobbelte opgørelser af jorden både i bol og antal guldmark i det østjyske område viser dog, at man ikke skal overdrive denne tendens.⁶⁶⁰

Spørgsmålet er, om bolets funktion som bymål tilsvarende kan sige noget om målets oprindelse. Som rebningsmål må hvert bol nødvendigvis have haft samme størrelse inden for landsbyen, men ikke nødvendigvis den samme størrelse fra by til by. Det lader sig forene med, at bolenes størrelse og værdi fjernede sig fra hinanden over tid. Man lod ikke en udvidelse af det opdyrkede areal følge af en udvidelse af antallet af bol, så bolene voksede sig større, men ikke nødvendigvis i samme tempo. Det kan have været uhensigtsmæssigt at forandre bolmængden, hvis mekanismerne til fordeling af jorden var helt indkapslet i den bolinddeling og det bolantal, man allerede havde for sig. En sådan udvikling kan også begrunde, at man i virkeligheden måske mest brugte bolet som værdimål i tidlig tid, fordi man ikke havde andet for hånden, men at det til stadighed kunne tages i anvendelse i de tilfælde, hvor det var tilstrækkeligt at vide, hvor stor en del af byens jord, der blev givet eller handlet. Man skal stadig huske på, at mange godsejere i deres opgørelser stillede sig tilfreds med at beskrive, hvilken lokalitet, det drejede sig om, og dertil blot størrelsen af afgiften, hvilken brøkdel af bymarken det var, eller blot hvem den tidligere eller nuværende beboer af jordstykket var.

Hvis bolet var en selvgroet størrelse, en række parallelle og vel nogenlunde samtidige initiativer i landsbyerne med henblik på at regulere landsbyfællesskabet, forudsætter det netop et sådant tidligt fællesskab. Lå gårdene enkeltvis omgivet af hvert sit samlede dyrkningsareal kan der ikke have været nogen anledning til at "opfinde" bolmålet i lokal sammenhæng og forklaringen på dets opståen må være en anden.⁶⁶¹

Bol som takseringsmål

Det gælder alle de tre her behandlede jordmål, at det på forhånd er en mulighed, at de er skabt af kongemagten i fiskalt øjemed. Skyldmålet og guldmålet er opstået i historisk tid og næppe meget før 1200 og kan som sådan tolkes ud fra det sparsomme kildemateriale. Bolets oprindelse ligger imidlertid før de skriftlige kilders tilkomst. Hvor vidt der ved målets dannelse har været en kongelig hånd bag kræver derfor et komplekst sæt af tolkninger, og et endeligt svar vil kræve, at man tør udtale sig med sikkerhed om kongemagtens kapacitet ved vikingetidens slutning.

Her skal primært undersøges hvad udsagnene om bolet kan sige om målets eventuelle rolle som takseringsmål i 13. årh., hvorfra de tidligst kendte udsagn stammer fra. Sekundært overvejes, hvad resultatet kan sige om 11.-12. århundrede.

⁶⁵⁹ F.eks. skal man ifølge §3.58 sætte vanggærde i.f.t sin ejendoms størrelse "i byen efter guldværdi". Mens man i §3.57 skal sætte gærde (på toften) efter sin ejendom "i bol og by efter rebning".

⁶⁶⁰ Jf. drøftelsen af ÅKJ i kildegennemgangen.

⁶⁶¹ En endelig stillingtagen til dette spørgsmål kan ikke foretages uden en diskussion af hele agrarsamfundets og landsbyfællesskabets historie i forhistorisk tid. Det er en selvstændig diskussion, som jeg har måttet afholde mig fra at indgå i, herunder en diskussion af forholdet mellem "solskifte" og "bolskifte". Jeg forlader mig i dette spørgsmål på Gurli Thunebys konklusioner fra 1999, at det skifte landskabslovene beskriver (solskiftet) er det oprindelige, og at bolet er en funktion af denne form for skifte. Thuneby 1999, s. 294.

Der er som vist ovenfor generel enighed om at bolet var et takseringsmål for kongelige skatter, først og fremmest ledingen. Diskussionen står mellem, om taksering var det oprindelige formål med bolsætningen eller et senere tilkommet. Enigheden kan kun undre.

Der er nemlig ikke én kilde, der omtaler bol som takseringsmål. Før vi går nærmere ind på denne "lakune", er det tjenligt kort at redegøre for beskatningsstrukturen.

Det er ikke sandsynligt, at kongen oprindeligt havde et pekuniært krav på befolkningen. Kongen havde ret til at trække på en hver fri danskers hjælp eller assistance, hvilket primært var militær assistance. Denne ret kan være mere eller mindre begrænset, det diskuteres aktuelt, men den var der. Oprindelig beskatning var således retten til at kræve et militært opbud. Det er i den sammenhæng en eventuel kongelig dirigeret bolsætning skal forstås, og det er da også sådan den som regel drøftes, et mål til brug for udskrivning af *leding*.

De fleste af skatterne endnu i 13. årh. synes knyttet til ledingen (stud, inne, kværsæde, leding). På denne tid, bevisligt i 1231, kunne ledingskravet konverteres til skat i penge, sølv eller naturalier.

Hvad angår de nyttilkomne skatter i 13. årh., der ikke var knyttet til ledingen, var kongemagten i stand til at konstruere sit eget udskrivningsgrundlag, uafhængigt af de eksisterende jordmål. Man satte landet i plove.⁶⁶²

Også selve ledingen og de med ledingen forbundne skatter var primært baseret på en selvstændig terminologi. Ledingssystemets grundenhed var, som vi kender den fra 13. årh., et skiben (også benævnt skipen i forskningen - det mandskab der skulle til at bemane et skib), og et skiben udgjordes af et antal havne (hver havne skulle stille en mand til besætningen). Først ved fastlæggelsen af, hvad der skulle til at opfylde forpligtelsen "en havne", benyttede man mål og begreber, der også kendes uden for ledingsterminologien. Ledingen var på det tidspunkt, vi får nærmere oplysning om den, desuden blevet en stående skat, og Jyske Lov forklarer i 1241, at den der "har en mark guld i jord eller mere" skal yde en tredjedel af en havne, mens landboernes forpligtelser tilsvarende fastlægges ud fra deres jordleje. Erik V's Sjællandske Forordning fra 1284 bruger den sjællandske skyldmarksvurdering som udskrivningsgrundlag for ledingen.

I hvert fald den sjællandske skyldmark kan, som det vil blive drøftet senere, næppe være meget ældre end slutningen af 12. årh. Det er altså muligt, at forpligtelsen "havne" før har været udskrevet på grundlag af bol, således som skatter og militære forpligtelser i England og Karolingerriget blev udskrevet på grundlag af hhv. hides og mansi.⁶⁶³

Det er dog stadig et rent hypotetisk scenarium og langt fra det eneste mulige. De germanske kongedømmers krav lå oprindeligt på personen, og et krav byggende på jordejendom kan gerne være senere tilkommet i forbindelse med et behov for at differentiere ydelserne.⁶⁶⁴ Spørgsmålet er så, hvornår dette "senere" ligger i dansk sammenhæng. Det er ikke muligt at besvare tilfredsstillende, men det behøver ikke være meget tidligere end Jyske Lovs ledingsbestemmelser. KVJ's Hallandsliste, der meget omhyggeligt opregner indtægterne af stud og antallet af skiben og havne i landsdelen, opregner ved siden af skiben og havne antallet af bønder, ikke antal bol, som f.eks. for Faurås herred: *I samme herred er to skipen, kongens som har 35 havne og Gudfastes*

⁶⁶² Det er ikke klart, hvordan plovmålet opgjordes. Det kan i en eller anden variant være udtryk for det areal, en plov kan bearbejde. Det må vel være dette Poul Rasmussen mente, da han i KLMN (opslaget Plovskat) omtalte skatteploven som "en plovs jord", men han redegør ikke nærmere for årsagen til sit sprogbrug. En anden mulighed er, at man ganske enkelt havde tal på plovene selv.

⁶⁶³ Men for dem alle gælder, som vist tidligere, at deres funktion som udskrivningsmål først kan aflæses sent i forhold til målets oprindelse. Også den svenske attung blev anvendt som ledingsmål, men forholdet kan først påvises i begyndelsen af 16. årh. Jvf. Ericsson 2012 s. 139. At Ericsson uden direkte belæg mener, at attungen oprindelig var et ledingsmål, er en anden sag.

⁶⁶⁴ Niels Lund argumenterer i sin disputats således kraftigt for, at ledingen i sin oprindelse var en såkaldt kopskat, hvis indførelse han i øvrigt daterer meget sent, nemlig op mod 1100. Niels Lund 1996.

som har 42 havne. Det herred har 1326 bønder. Jyske Lov har ved siden af udmålingen af leding på guldmarks jord en svært tolkelig parallelbestemmelse og udmåling efter "fuld plovs jord".

Dertil var der andre mulige måder at måle formue på end via jordmål. I Trøndelagen i Norge brugtes f.eks. et system, hvor man ganske enkelt årligt talte husstandens personer og satte husstandene i leding herudfra. Tanken har vel været, at en husstand var så velhavende som det antal personer, den var i stand til at brødføde.⁶⁶⁵

Det eneste udsagn i kilderne, der, ganske vist indirekte, sætter bolet i forbindelse med ledingen, er fra de østdanske landskabslove. Her står, at skatterne stud, leding og inne blev pålignet efter bredden på hustofte. Det fremgår samtidig, at andelen af by og bol bestemtes af toftebredden. Men det er stadig en meget indirekte sammenhæng, og der står endog i lovene den modifikation, at "nogle mener" det skal være sådan.⁶⁶⁶

Kilderne til beskattningen flyder således først fra omkr. 1200, og den bedste tolkning af det vanskelige og modstridende materiale fra 13. årh. må være, at vi ikke ser bolet som takseringsmål overhovedet. Ved hvilke metoder kongen i 11. og 12. årh. effektuerede sit regale, sit krav på ydelser af befolkningen, er helt usikkert. Det kan derfor heller ikke på nogen måde udelukkes, at bolet blev brugt som udskrivningsgrundlag. Hvis det var tilfældet, synes det stadig mest sandsynligt, at dette var en sekundær funktion. Kongemagten har så benyttet sig af et allerede etableret mål, med hvilket man kunne fordele byrderne efter økonomisk evne. Alternativt kan målet have været delvist etableret, hvorefter kongen har fået bolsat de resterende dele af landet. At bolet primært skulle have været takseringsmål er svært at forestille sig. Dels fordi der praktisk talt ikke er nogen reminiscens af denne funktion i kilderne, dels fordi der ikke kan findes nogen bevislig europæisk eller skandinavisk parallel.

Bol som godsmål

Opfattelsen af mansus og bol som et mål skabt af de store jordejere med det formål at kunne administrere sine jorder og indtægter spiller som omtalt en rolle i den europæiske forskning om lignende mål. Argumentet er imidlertid stort set fraværende i den danske debat, formentlig er en af grundene, at der tidligere har været konsensus om, at landet var et oprindeligt fribonde- og selvejersamfund.⁶⁶⁷ I Sverige, hvor en lignende konsensus har gjort sig gældende, er muligheden til gengæld blevet berørt.⁶⁶⁸ I Danmark har Poul Nørlund til gengæld anført det som en mulig baggrund for den senere skyldmarksvurdering.⁶⁶⁹

Den danske diskussions manglende interesse for bol som jordejerens matrikulering af sine besiddelser modsvares dog også af manglende udsagn i kilderne. Vi har ganske enkelt ikke kilder, der kan sammenlignes med de tyske storgodsopgørelser i Hufe. Da vi omkring 1300 får noget der ligner jordebøger, havde bolmålet allerede længe først og fremmest været en integreret del af landsbyfællesskabet. Århuskapitlets jordebog anvender bolmålet, men ikke som sit primære middel til værdisættelse. Ribekapitlet bruger det slet ikke. Roskildebispen bruger det som et af mange mål i den sene jordebog fra 1370.

Kildernes manglende udsagn i tidlig tid er ikke noget bevis, men gør dog, at enhver hypotese, der går i denne retning må, som det i øvrigt også er tilfældet i Sverige, forblive rent hypotetisk.

⁶⁶⁵ Frostatingslovens Leidangsbolk §8. Det samme gjaldt Gulatingslovens område (Vestlandet).

⁶⁶⁶ Skånske Lov § 75, Valdemars Sjællandske Lov, Ældre red. §203.

⁶⁶⁷ Undtaget er Helge Nielsen 2010 s. 148, her fremlægges en dobbeltdefinition, hvor bolet ses både indført som et redskab for de store jordejere og indført af kongen med henblik på fiskal taksering.

⁶⁶⁸ Tollin 2008 s. 161; Dovring 1947 s. 190 mere generelt om kirkens behov for at styre sine indtægter.

⁶⁶⁹ Se afsnittet om skyldmarken.

Sammenfatning

Sammenfatningen her er kun foreløbig. Bolets historie er uløseligt knyttet til de øvrige jordmåls, og de endelige konklusioner vil først blive draget, efter at også guldmarks- og skyldmarksvurderingen er behandlet.

En behandling af en størrelse som bolmålet må balancere mellem det konkrete, der mere eller mindre umiddelbart kan aflæses af datidens kilder, og på den anden side det spekulative element, der altid er knyttet til en kategori hvis formål og funktion er indhyllet i det forhistoriske og til dels også et historiske mørke. Således også her, og en konklusion må følge det samme spor, her treleddet: Hvad fortæller kilderne os umiddelbart, hvad kan man tolke heraf om bolet i den tid, kilderne er affattet, og endelig hvad vi kan slutte om bolets genese ud fra de mere eller mindre sandsynlige spor, vi kan lægge bagud i tid.

Bolet nævnes første gang i Østdanmark i slutningen af 11. årh. og synes ikke at være en nyskabelse på dette tidspunkt. I Vestdanmark er målet først nævnt i sidste fjerdel af 12. årh., men tidsforskellen skyldes snarere, at vi mangler jyske kilder før denne tid, end at der har været en tidsforskydning i målets udbredelse.

Bolet ses allerede fra sin tilsynekomst at kunne bruges som anvendeligt mængdemål af jorden, ved beskrivelse af præbenders tilliggender, ved mageskifter og godsgaver.

Vi kan ikke sige noget eksakt om, hvad bolets størrelse var ved tiden for målets opståen, men vi ved, at bolene formentlig allerede omkr. 1100 var uens i størrelse, og brugen af bolet som udvekslingsmål må forstås sådan, at der var en vis tolerance over for nøjagtigheden ved godsopgørelserne. De spor, vi kan følge, peger på, at enkelte bol med tiden blev væsentligt større end det store flertal, mens forskellen mellem hovedparten af bolene var noget mindre. Denne forskel udvidede sig formentlig i tid, således at et stort "normalbol" i den tidlige del af perioden kunne være op til dobbelt så stort som et mindre, mens det senere kunne være op til tre gange så stort.

Det er fra første færd, vi møder bolet, sjældent at vi møder størrelsen "1 bol". Det skyldes gerne, at de fleste opgørelser er summer af gods, men dertil er brudte bol, det vil sige brøkdeler af bol, meget hyppigt forekommende, og tilsvarende er der eksempler på enkeltbedrifter, der udgøres af adskillige bol.

Landskabslovene viser, at bolet senest i begyndelsen af 13. årh. over hele landet var det mål, man i landsbyerne brugte til at fordele jord, rettigheder og pligter efter. Som sådan må bolene forventes at have haft samme størrelse inden for en landsby, hvilket kildematerialet også synes at understøtte.

De ret store forskelle på enkelte bols senere værdi skyldes, at antallet af bol inden for landsbyen formentlig var fikseret. Hvis det dyrkede areal blev udvidet, blev bolene således større, ikke flere. Tilsvarende hvis mængden af bedrifter (gårde) steg, regnede man blot deres jorder i mindre brøkdeler af de eksisterende bol.

Bolet afløstes senest kort ind i 13. årh. som almindeligt brugt udvekslingsmål eller mængdemål af andre mål, en udvikling der skete med store regionale variationer. I Jylland og på Sjælland indførtes helt nye jordmål, guldmarks jord i Jylland og mark skyldjord på Sjælland. I Skåne var det til en vis grad bolbrøken en fjerding, der trådte i stedet, mens en anden bolbrøk, ottingen, i Sønderjylland supplerede guldmarksvurderingen og synes at have overflødiggjort bolet.

Trods sin partielle fortrængning gik bolmålet på intet tidspunkt ud af brug som mål for godsopgørelser. Det benyttedes i høj grad i Skåne og Nørrejylland, i mindre grad på Sjælland og yderst sjældent i Sønderjylland.

Årsagen til at bolet fortrængtes af andre mål i det praktiske liv kan være ønsket om mere nøjagtige mål end bolet (guldmarksvurderingen og

skyldmarksvurderingen) eller mere operationelle mål (fjerdingen, ottingen). Den mest nærliggende egenskab ved bolet, der kan forklare målets "overlevelse" på trods, er dets funktion som andelsmål i landsbyerne, fikseret som forholdet var i landskabslovene. Der er dog forskellige regionale forklaringer på målenes samspil og modspil, som vi senere vil vende tilbage til.

Der er en lang række eksempler på, at bol havde navn, et forled der ofte var et mandnavn, men også kunne være mere neutralt. I Sønderjylland er disse navngivne bol i et helt århundrede den eneste måde, hvorpå vi ser bolbetegnelsen brugt. Men eksemplerne på navngivne bol er stadig ganske få undtagelser i et samlet billede, hvor bolene generelt alene udtrykte et neutralt jordmål.

Vi har ikke kilder til skatteudskrivningen før midt i 13. årh., og i hvert fald på denne tid bruges bolet ikke som takseringsmål,

Der er i europæisk og dansk forskning ofte fremført den mening, at bolet (mansus) og de tilsvarende europæiske mål oprindeligt afspejlede, hvad der skulle til at føde en (stor) husholdning eller hvad der i udgangspunktet årligt kunne pløjes med en plov. I Danmark synes opfattelsen snarest importeret fra europæisk forskning, hvor opfattelsen imidlertid heller ikke hviler på noget solidt grundlag. At bolet i sin forhistoriske tilværelse skulle afspejle både det ene og andet, synes da næsten også for ejendommeligt et sammentræf. Den europæiske forskning, der støtter tesen, har da også svært ved at få materialet til at afgive tilfredsstillende udsagn, i Danmark er det end ikke forsøgt.⁶⁷⁰

I Danmark har diskussionen gået mere konkret på, hvor vidt et bol oprindeligt blot var et andet udtryk for en gård. En landsby på 5 bol var altså oprindeligt en landsby på 5 gårde, og da bolet bliver taget i brug som mængdemål er det i udgangspunktet lige så differentieret som de enkelte gårde. Det er en variant af det europæiske tema og en opfattelse, der til dels finder grundlag i eksistensen af de navngivne bol. Det er imidlertid ikke en sammenhæng, der umiddelbart fremgår af de tidligste skriftlige kilder. Antagelsen nødvendiggør derfor en række yderligere forklaringer på, hvordan bolet helt kunne forandre karakter over historisk set ret kort tid. Det er ikke indlysende, hvorfor en ren og skær optælling af gårde skulle give basis for et jordmål.

Den mest plausible mulighed er, at bolet ved sin indførelse udtrykte den samme mængde, som det gjorde i de senere landskabslove: en bestemt andel af bymarken. Det er sandsynligt, at man da målet blev fastlagt, skelede til normalstørrelsen på en (større) gård for så vidt muligt at undgå delte bol, men i den situation var bolet stadig et mængdemål, ikke et udtryk for en bestemt bedrift.⁶⁷¹

Hvis bolet blot udtrykte en optælling af gårde, må det skyldes sin oprindelse et fiskalt øjemed. Det må være kongen, der brugte målet som udskrivningsgrundlag, formentlig for ledingen. Hvis bolet var et bymål, synes det mest nærliggende at regne med målet som udtryk for lokale udviklinger. Imellem disse to muligheder er der den teoretiske mulighed, at bolets oprindelse skyldtes de store jordejeres behov for at holde system i deres jorder og indtægter, en mulighed der har europæiske paralleller.

Der er europæiske og skandinaviske eksempler på, at de ældste jordmål blev brugt af kongerne som (et ret grovmasket) skattegrundlag. Eksemplerne er sekundære, kilderne røber ikke, om det også var målenes primære formål. Forskningens holdning til spørgsmålet om målenes oprindelse tager da også mest afsæt i opfattelsen af, hvad kongemagtens styrke og kapacitet rakte til. På den baggrund og på baggrund af at bolet ikke engang sekundært ses som takseringsmål i Danmark, er der ikke nogen god grund til at antage, at det primært var et sådant. Alene Skånske lovs⁶⁷² udsagn om, at leding, inde og stud svares af hustoften, kan indirekte koble bol og taksering, da toftebredden også

⁶⁷⁰ Jvf. gennemgangen af den engelske hide.

⁶⁷¹ Jvf. Ridderspore 2008.

⁶⁷² §75

var nøglen til andelen af byjorden. Hvis vi antager at bolet har været brugt som takseringsmål, er det dog en rimeligere antagelse, at kongemagten har taget en kendt størrelse i brug ved taksering, end at kongelige ombudsmænd har været landet rundt og måle hustofter op, som man derefter har valgt at anvende til målestok for gårdenes andel af byjorden.

Et udspring af de store godsejeres behov for at administrere deres jordlejerne og indtægter lader sig heller ikke påvise, ikke engang en reminiscens er der i de skriftlige kilder. Et synspunkt, der imidlertid kunne være interessant at afprøve på det danske materiale, er Alf Ericssons tese om den midtsvenske attungs oprindelse. Ericsson mener, at attungen udsprang af ledingen, og at målet blev indført som jordmål af de store jordejere med henblik på at fordele de kongelige krav til ydelser retfærdigt imellem sig. Attungen fik så først med tiden karakter af bymål, da godsstrukturen opløstes, og landsbydannelsen tog fart. Tesen er dog helt knyttet til det (postulerede?) faktum, at målet er ældre end landsbyerne og derfor ikke kan være et bymål i sin oprindelse. Det samme er ikke, ifølge forskningens aktuelle standpunkt, tilfældet for Danmark.

Den mindst modsigelsesfyldte forklaring på bolet er, at det har sin oprindelse i landsbyfællesskabet som kvotamål, mål for den enkelte ejendoms andel i landsbymarken (og landsbyens øvrige ressourcer) og dermed skabtes ved lokale beslutninger. Heller ikke denne forklaring er imidlertid modsigelsesfri. Det kan være svært at forestille sig, at alle landsbyer fra Vendsyssel til Sønderjylland og Skåne nærmest synkront har valgt at boldele jorden, så der af tusinder af lokale særudviklinger opstod et landsdækkende brugt mål.

Som en mulig koordinerende faktor kan man tænke sig den administrative styrke, der lå i herredsorganisationen. Det fremgår brudstykkevis af landskabslovene, at herredet (herredstinget) havde en stærkt regulerende indflydelse helt ned på dyrkningsniveau. Som der f.eks. står i Andreas Sunesens parafrase af Skånske lov: "Med hensyn til udsædens mængde bør han (landboen) dog holde sig til herredets skik, så at han kun tilsår så meget god rugjord, som herredets skik tillader".⁶⁷³ I lyset af denne kapacitet til at regulere er det måske ikke svært at forestille sig, at herredet har kunnet beslutte en bolsætning. I så fald ville der ligge et par hundrede og ikke tusinder af beslutninger til grund for bolets almene udbredelse, hvilket synes en mere rimelig forestilling.

Man skal dog ikke se sagen for firkantet eller for monokausalt. Der er oprindelse og så oprindelse. Her tales om den faktor, der tidligt gjorde bolet til det blivende, landsdækkende udtryk for en jordmængde. Den kan have spillet sammen med andre faktorer i en måske modsigelsesfyldt udvikling af bolmålet.

Guldmarksvurderingen

Som vist i afsnittet om guldet var guld ikke i almindelig cirkulation som betalingsmiddel. Der var dog en betydningsfuld undtagelse fra reglen, guld blev brugt til at fastsætte priser på jord. Der findes allerede fra begyndelsen af 12. årh. opgørelser af jordværdier i mark guld. Der er også i starten af perioden få sikre eksempler på, at guldet desuden rent praktisk blev brugt som betalingsmiddel.⁶⁷⁴

Det er utvetydigt, at der på et tidspunkt er foretaget mindst en egentlig guldvurdering, en matrikulering eller taksering af jord i guldmark. Det kildne problem er at sondre mellem, hvornår kilderne henviser til en pris eller aktuel værdi, og hvornår til et egentligt jordmål. Opklaringen af dette skal både besvare det kronologiske spørgsmål om, hvornår en vurdering fandt sted, og spørgsmålet om, hvorvidt vurderingen var landsdækkende.

⁶⁷³ §145.

⁶⁷⁴ Jvf afsnittet om Guldet ovenfor.

Til guldvurderingen knytter der sig desuden en forskningsdiskussion om især størrelsen på værdien guldmarks jord, om den er entydig eller så forskellig, at man må antage at der har været flere eller løbende guldvurderinger.

Guldmarks jord som vurderingsmål

Senest 1231 er der klare referencer til en egentlig guldvurdering i kildematerialet. Både KVJ's Hovedstykke fra dette år og Århus Domkapitels Jordebog (ÅKJ) fra 1313 henviser eksplicit til "den gamle vurdering".⁶⁷⁵ Indtrykket understøttes desuden af et mageskifte mellem Erik Abelsen af Sønderjylland og biskop Bonde af Slesvig 1268: Bonde har skødet en række ejendomme til hertugen, der til gengæld skøder bispen nogle ejendomme "af samme guldvurdering".⁶⁷⁶

Det er i det hele taget især KVJ og ÅKJ der oplyser om guldets rolle som jordmål. Før KVJ kender vi omkring femten kilder, der omtaler guld i forbindelse med jordens pris eller værdi. De er, modsat hvad der senere blev tilfældet, jævnt fordelt over hele landet: Jylland, Fyn, Sjælland og en enkelt i Skåne.⁶⁷⁷ I KVJ er tyngden af eksempler fra Vestdanmark: Der er en del tal for Jylland, Fyn og Langeland, mens der i Østdanmark blot er to for Lolland og et enkelt for Sjælland. Efter KVJ er billedet det samme: vi har endnu et par kilder til det sjællandske område, men fra omkring 1250 udelukkende til det jyske og fynske område, i perioden fra 1250 og frem til 1313 i alt omkr. 15.⁶⁷⁸ ÅKJ fra 1313 rummer som sagt en del oplysninger for Århuskapitlets østjyske gods. Guld målet anvendtes perioden ud i Vestdanmark⁶⁷⁹ og det overlevede i en eller anden form også længere op i tiden.⁶⁸⁰

Bortset fra de tilfælde hvor der udtrykkelig henvises til gammel vurdering kan det være svært at tolke, om et udtryk henviser til denne vurdering, en ubenævnt nyere vurdering eller bare til jordens aktuelle værdi. Der bruges ofte den meget korte form af typen "5 mark gulds jord" og ellers bruges næsten altid ordet valeo, som regel i formen valens, valentes, der i sig selv ikke siger andet, end at jorden er så og så meget værd eller giver så og så meget i udbytte, f.eks. i det tidligst kendte eksempel fra før 1150: jord til en værdi af 1 mark guld, *terram marcam auri valentem*.⁶⁸¹ En tolkning kunne naturligvis være, at der alle de steder, hvor der ikke udtrykkelig var tale om vurdering, henvistes til den aktuelle pris. Det er dog meget svært at læse materialet på den måde. Begge hovedkildernes opbygning taler for, at de i almindelighed henviser til vurderingen. Guldmarken bruges i begge sideløbende med det ældre jordmål bolet, og i KVJ svarer de vestdanske godsopgørelser i guld til godsopgørelser vurderet i skyldmark i øst.⁶⁸² Vi må altså antage at "efter vurdering" kan være underforstået i de opgørelser, vi møder.

At der ikke i almindelighed er tale om en dagspris understøttes også af de faktiske realpriser, som vi har nogle få af omkr. 1300, hvor 1 guldmarks jord bestemt ikke er 1 mark guld værd (se senere i afsnittet).⁶⁸³ Den vurderede værdi var altså noget andet end den egentlige pris, eller også havde de to ting flyttet sig fra hinanden siden vurderingen: vurderingen har ligget fast, mens

⁶⁷⁵ *secundam antiquam estimacionem* (KVJ, Fyn). Denne formulering to steder i Fynsdelen af KVJ's hvdstk. Tilsvarende i Jyllandsdelene bruges et enkelt sted *sic antiquitus est appeciata*, I ÅKJ bruges udtrykket *antiqua estimatione* 2 gange.

⁶⁷⁶ *ad equalem auri estimacionem*. DD 2.2 nr. 124.

⁶⁷⁷ De beskrives nedenfor.

⁶⁷⁸ DD 1.7 nr. 21, 158, 192; 2.1 nr. 112, 380; 2.2 nr. 77, 124, 289; 2.3 nr. 139, 170; Ribe Oldemoder; 2.4 nr. 109, 163; 2.5 nr. 390; 2.6 nr. 147, 329; 2.7 nr. 89. I Ribe Oldemoder er der lidt overraskende kun to eksempler: I Præbendelisten nævnes jord til 12 mark guld, i Sjælemesse-listen 8 1/2 mark guld.

⁶⁷⁹ Jeg medregner også enkelte opgivelser i mark sølv til eksemplerne, herom senere.

⁶⁸⁰ Jvfr W. Prange 1991.

⁶⁸¹ Lunds mindebog 8.4.

⁶⁸² Skyldmarken: Se næste afsnit.

⁶⁸³ Således også Poul Rasmussen KLNLM, Guldvurdering sp. 585-86.

prisen har ændret sig.

Kilderne efter KVJ må således i almindelighed forstås som henvisende til en matrikuleret værdi, med mindre de udtrykkeligt angiver andet. Kilderne før 1231 må derimod tolkes hver for sig ud fra deres sammenhæng: Vi ved ikke hvornår den gamle vurdering fandt sted, og den kan tænkes netop at bygge på, at man i forvejen opgjorde jord til guldpris i det daglige.

Alene den måde udtrykket "gammel vurdering" brugtes på tyder på en offentlig vurdering, at der stod en kongelig hånd bag, men det er svært at påvise. I KVJ's Hovedstykkets vestdanske afsnit benyttedes overalt guldmålet til at beskrive godsmængden, kun i Nørrejylland benyttedes lejlighedsvis bolet sammen med guldmålet. Dette billede er ikke nær så entydigt i andre fynsk-jyske kilder efter 1231. Her er bolet jævnlige anvendt i Nørrejylland, ottingen hyppigt i Sønderjylland. 1231 kan altså tolkes som en særlig kongelig vilje til at udtrykke alt i guldmålet, en praksis som kun kogen selv gennemførte konsekvent.

Guldmålet optræder flere gange i Jyske Lov, hvor man ville forvente at møde bolet, og det er ikke indlysende, hvordan man skal tolke udsagnene.

Ledingsydelsen sættes efter jordens værdi i guldmark og sølvmark. Derudover vurderes antallet af stodheste en mark kan bære efter markens guldvurdering, og vangeærde skulle også sættes efter ejendommens guldværdi. Endelig er jordværdi på 1/2 mark sølv et par steder opgivet som en slags bagatelgrænse. Det er meget vanskeligt at se, om der her er tale om vurderingen eller om jordens prissætning. Der kan også være tale om begge dele, nogle steder det ene, andre det andet. Et særligt intrikat problemfelt er lovens ledingsbestemmelser, de vil blive indgående drøftet nedenfor.⁶⁸⁴

Guldvurderingens alder og udbredelse

I 1231 kendte man som nævnt til en "gammel vurdering" af jord i guldmark. Spørgsmålet er så, hvor gammel den "gamle" vurdering var, og om udtrykket indikerer, at der også eksisterede en nyere vurdering. Det sidste vil blive drøftet i afsnittet om den store guldmark.

Endvidere forholder det sig som nævnt sådan at der efter omkr. 1250 ikke længere optræder jord opgjort i guldværdi i de østdanske kilder, mens der stadig er et relativt rigt materiale for Vestdanmark. Der kan altså muligvis i tidlig tid have fandtes en guldvurdering i Østdanmark, som blot tidligt gik i glemmebogen. Det sidste fremstår i dele af litteraturen som et faktum.⁶⁸⁵

Med denne fordeling af kildematerialet er det hensigtsmæssigt at styre den følgende analyse fra et regionalt perspektiv. Vestdanmark (Jylland, Fyn, Langeland) synes at følge en synkron udvikling efter 1231, hvor guldvurderingen med sikkerhed var en realitet, og kun kilderne fra før dette fikspunkt er behandlet i det følgende. Østdanmark følger ikke nødvendigvis samme spor, her alle kildestederne behandlet.

Vi har et meget lille sæt kilder, der kan belyse guldmarksvurderingens alder og geografiske udbredelse. Nogle af dem er nævnt før i.f.m. beskrivelsen af guldets anvendelse, men de vil af hensyn til sammenhængen blive gentaget her. Da sølvmarken, som det vil blive vist, indgik i guldmarksvurderingen, er der medtaget enkelte udsagn med sølvmark, der evt. kan udtrykke en vurdering.

Tabel 42. Kilder til gods opgivet i guldmark frem til 1244

For Vestdanmark har vi følgende kilder fra før 1231:

Ifølge Øm-kroniken, nedskrevet i 13. årh., foretoges omkr. 1170 nogle mageskifter i forbindelse med hvilke der nævnes forskellige jordværdier,

⁶⁸⁴ Jyske Lov § 1.36, 1.44, 3.12, 3.55, 3.58.

⁶⁸⁵ Poul Rasmussen KLN, Guldvurdering sp. 585-86; 1975:2 s. 32.

især i omtaler af byen Veng. Der nævnes jord til værdi af 4 mark guld, 3 mark guld, 8 mark sølv, 2 mark sølv.⁶⁸⁶ Ved et mageskifte byttedes jord til værdi af 20 mark guld til jord til værdi af 21 mark guld, hvilket blev noteret som en realgevinst for klosteret. Værdiansættelserne bliver beskrevet med former af *valeo*.

Desuden omtales det i krøniken, at hele Veng "dengang" værdsattes mellem jordbesidderne i byen til så meget som 30 markguld: *nam Weng tota tunc temporis inter possidentes preciabatur xxx marcas auri tantum*.⁶⁸⁷

Også i Øm-krøniken citeres en pavelig skrivelse 1167/72, der omtaler jord til værdi (*valente*) af 4 mark guld og 10 mark sølv.⁶⁸⁸

Knud VI erstattede 1183 Odensekirken med gods opgjort i bol og fjerdinge, men også ansat til en værdi af 20 mark guld "i henhold til en beregning i penge af købesum og afgift".⁶⁸⁹

1203 testamenterede Peder Vagnsen Århuskirken bl.a. jord til 1 mark gulds værdi og til 6 mark sølvs værdi. Det er former af *valeo*, der bruges.⁶⁹⁰

Mellem 1215 og 1224 skænkede Ebbe af Århus af bispestolens gods til kirken samme sted. Han gav jord til værdi af (*terra valente*) 7 mark sølv samt 12 mark gulds jord (*xii marcas auri*) i Surekær.⁶⁹¹ Til erstatning for bispestolen gav han selv nogle andre jorder, flere af dem også opgjort i mark guld.

1224 modtager Løgum jord til 9 mark guld "ifølge vurdering" (*iuxta aestimationem*).⁶⁹²

For Skånes vedkommende er der kun to opgivelser i hele perioden.

Før 1150 skænkedes jord til værdi af 1 mark guld i byen Lund som gave til kapitlet i samme sted.⁶⁹³

Hånd fra første tredjedel af 13. årh. omtaler i Lunds Gavebog 3 fjerdinge vurderet til (*estimata sunt*) 18 mark sølv. I kilden er der også tale om andre vurderinger, bl.a. af korn. Der er vistnok tale om et brydeforhold, hvor termen *estimacione* havde en særlig betydning.⁶⁹⁴

Det sjællandske materiale er relativt fyldigt. Det går frem til 1250erne og er for en stor del vanskeligt at tolke.

O. 1145 pantsatte Odensebispen gods på Sjælland til Roskildebispen for 5 mark guld.⁶⁹⁵

1186 skænkede Sune Ebbesen en del gods til Sorø kloster, alt opgivet i mark (eller øre) guld. Formen er den meget korte "mark af guld", f.eks. *in*

⁶⁸⁶ *valente iiii marcas auri* etc.

⁶⁸⁷ Øm-krøniken s.12-15, DD 1.2 nr. 183. Af sammenhængen fremgår, at der må være tale om landboer/jordlejerne, ikke selvejere.

⁶⁸⁸ Også DD 1.2 nr. 83.

⁶⁸⁹ *pecuniariam precii earum pensacionem et pensionem*. DD 1.3 nr. 111.

⁶⁹⁰ DD 1.4 nr. 82.

⁶⁹¹ DD 1.5 nr. 66.

⁶⁹² DD 1.6 nr. 30.

⁶⁹³ Lunds Mindebog 8.4. *terram marcam auri valentem*.

⁶⁹⁴ Lunds gavebog under 13.1.

⁶⁹⁵ DD 1.2 nr. 86.

*Salby sex oras auri, in Ölsghæ xii marcam auri ..., in Helseby duas marcas auri.*⁶⁹⁶

O. 1200 skænkede Knud Jørgensen "Alt hvad han har i Eggeslev på nær 1/2 markguld" til Næstved kloster. Oplysningen er fra registraturen fra 1528.⁶⁹⁷

Lidt efter 1200 lovede Peder Sunesen Roskildekirken jord på 10 mark guld, *terram x marcharum auri*, hvor på Sjælland det måtte passe kirken bedst.⁶⁹⁸

I 1205 nævnes i et mageskifte mellem Johannes Vagnsen og Sorø en række jorder opgjort skiftende i bol, skyldjord og guld- eller sølvværdi. Bl.a. i Vejleby jord til 21 mark guld, i Tømmerup jord til 8 mark guld, i Halseby jord til 10 mark sølv m.v.⁶⁹⁹ Pga. ulighed i mageskiftet lagde formidleren, Peder Sunesen, yderligere 6 mark guld (åbenbart kontant) oveni.

Sorø Gavebog nævner at en grund i 1214 blev solgt for 3 mark sølv.

I en sag, der forløb på et tidspunkt mellem 1211 og 1231, skænkede Niels Grevesen Esum kloster jord til 20 mark guld. De 4 mark blev overdraget straks, de 16 senere solgt "til den rette pris".⁷⁰⁰

I KVJ's Hovedstykke nævnes under det sjællandske Løve herred gården Hals til omkring 1 mark guld. Om det er værdi eller afkast er svært at sige, men afkast målt normalment ikke i guld.⁷⁰¹ Dertil nævnes en toft købt for 5 mark guld i Holbæk.

En selvstændig indførsel i KVJ er en liste over gods, som en Hakon Palnesen havde skødet til kong Kristoffer, altså mellem 1252 og -59. Der indledes med Kalundborg, der sættes til 18 mark guld i jord (*xviii mr auri in terra*). De øvrige 16 lokaliteter opgives blot med et antal "mark guld", men "i jord" må her formodes at være underforstået.

(Sidstnævnte opgivelser skal ses i lyset af, at KVJ's jordmål i Østdanmark ellers i alle lister kun er i skyldmark og bol, og at skyldmarken i øvrigt næsten var det eneste brugte mål på Sjælland i (et anseligt antal) kilder fra 1231 og frem til 1300.)

1241 solgte Otto af Braunschweig 2-3 byer og 2 møller til Æbelholt for 24 mark guld. Her er altså tale om en ren pris.⁷⁰²

Noget svær at tolke er en gave til Næstved kloster 1244, hvor Johannes Dam skænker en toft, 1/2 mark skyldjord og husene på toften "til en værdi af 8 mark sølv". Også denne oplysning er fra den sene registratur.⁷⁰³

For det sjællandske områdes vedkommende er der en enkelt umage oplysning for Lolland.

I KVJ's Lollandsliste er to lokaliteter opgjort med en guldmarksværdi.

⁶⁹⁶ Sorø Gavebog s. 468.

⁶⁹⁷ DD 1.3 nr. 260.

⁶⁹⁸ DD 1.4 nr. 61.

⁶⁹⁹ DD 1.4 nr. 104.

⁷⁰⁰ DD 1.5 nr. 7, 8 og 164. Rette pris: *justo emptionis*.

⁷⁰¹ *unia curiam que dicitur Hals. circa mr. auri*.

⁷⁰² DD 1.7 nr. 73.

⁷⁰³ DD 1.7 nr. 158.

Vantore opgives at have 6 bol, der er 18 guldmark værd, mens Majbølle Ore blot er noteret for 3 guldmark.⁷⁰⁴

En del af de vestdanske udsagn kan tolkes i begge retninger, nogle få er sigende. Vi har på den ene side den udtrykkelige henvisning til den gamle vurdering i 1231 og højst sandsynligt viser også 1224-kilden hen til en sådan. I den modsatte ende af skalaen står Øm-krønikens beskrivelse fra begyndelsen af 13. årh. om Vengs jordbesiddere omkr. 1170, der siges "dengang" imellem sig at have vurderet byens jord til 30 mark guld. Bemærkningen "imellem sig" synes at demonstrere, at der *ikke* var tale om en almen vurdering på dette tidspunkt. De to Århusbispens gaver fra første fjerdedel af 13. årh. kan hverken af- eller bekræfte, om der på det tidspunkt var foretaget en vurdering. Gavebrevets udregning af en købssum i 1183 er klart det den påstår: en pris.

Vi står altså med en vurdering, der i 1231 var gammel, men næppe var indført i 1170. Et forsigtigt skøn må da være, at vurderingen er efter 1170 og senest lige efter 1200, men det er jo et skøn, hvad der mentes med "gammel" i 1231.

Der er intet belæg for en guldmarksvurdering i Skåne. At en bygrund i Lund er sat i guldmark peger ikke hen på jordmål. Konteksten, at de mange andre godsgaver, der nævnes i Lunds Mindebog og Gavebog og f.eks. præbendelisten, aldrig opgøres i guldmark, gør det meget lidt sandsynligt at der her har været en tidlig guldvurdering.

Spørgsmålet er, om de sjællandske kilder afspejler en guldvurdering, eller der blot er tale om relativt hyppigt brug af guld som mål for køb, salg og værdiansættelser. Det fremgår af oversigten, at et flertal af kilderne omtaler købspris eller pantværdi. 1244-kildens omtale af at skyldjord er 8 mark sølv værd kan også dårligt henvise til en guldvurdering, så skulle den ene vurdering udtrykkes gennem den anden. Oplysningen om Hals i KVJ er ikke sigende. Mere tvivl kan der være om skiftet mellem Sorø og Johannes Vagnsen i 1205 og den sene omtale af 1/2 mark guld(s jord) i Eggeslev, der begge kan tolkes, men som enkeltstående eksempler ikke er tilstrækkeligt til at man kan antage en vurdering som baggrund. Det er dertil svært ikke at være grundlæggende skeptisk over for tanken om, at der her har været en guldvurdering, som ganske kort efter afløstes af skyldvurderingen,⁷⁰⁵

Tilbage står én kilde som peger i modsat retning, Peder Sunesens gave til Roskildekaptitlet. At Roskildekaptitlet kunne få 10 mark gulds jord hvor på Sjælland de måtte ønske det, antyder jo, at jorden i almindelighed havde en fastlagt guldværdi. Svaret på spørgsmålet om den sjællandske guldvurdering står og falder med vurderingen af denne kilde. Skønnet er her, at der må være en anden tolkning end den mest indlysende, og at der altså næppe har været en guldvurdering på Sjælland.

Der er ikke så meget at sige til det lollandske udsagn fra midten af 13. årh. Resten af den nævnte liste bruger skyldmarken. Den særlige måde at opgøre de to lokaliteter på er forsøgt forklaret med at de begge er "ore", jordstykker uden for den almindelige bymark.

Guldmarkens bestanddele

I Sune Ebbesens gave var jorden som nævnt foruden at være opgivet i guldmark også enkelte steder opgivet i guldører. Efter den almindelige opdeling af marken må der formodes at gå 8 øre gulds jord på 1 mark gulds jord, selvom det ikke fremgår direkte af kilden. Denne opdeling ses som nævnt i tidligere

⁷⁰⁴ *Wantæworæ vi bool ualent xviii mr. auri; Mæthælbøloræ iii mr. auri.*

⁷⁰⁵ Se næste afsnit.

afsnit også for det vejede guld. Det er imidlertid omtrent den eneste gang øreopdelingen af guldmarken ses i forbindelse med jordmål eller jordpris. I alle kilder, hvor guldmarken kan ses at udtrykke et jordmål, er guldmarks jord underopdelt i sølvmark, og Sune Ebbesens gave er formentlig derfor snarest opgjort i realværdi.⁷⁰⁶

Ved guldansættelsen af jord og kun ved denne fremgår det, at guldmarken kunne opdeles i sølvmark. Nogle jorder opregnes allerede i Øm-krøniken i sølvmark ved siden af dem, der opregnes i guldmark. Sammenhængen er dog først udtrykkelig i Valdemars Jordebog, forstået således at én værdiangivelse både opgøres i guld- og sølvmark, altså som vi ville opgive et beløb i kroner og øre. En lokalitet på Langeland står f.eks. her til 3 mark guld og 1 mark sølv. Under Ommer syssel står "7 otting der er 7 mark guld værd, dertil .. 1 fjerding 18 mark sølv". Efter jordebogens tid er der enkelte tilsvarende formuleringer i kilderne.⁷⁰⁷

Sammenhængen står klarest i Århuskapitlets Jordebog, her er der også et mål for hvor mange sølvmark der gik på en guldmark, nemlig 8, idet 11 sølvmark og 5 sølvmark et sted tælles sammen til 2 guldmark.⁷⁰⁸ Set i lyset af denne oplysning kan man også tolke Jyske Løvs ledingsbestemmelser som indicium på forholdet 1:8.⁷⁰⁹ Forholdet synes tillige nogenlunde rimelig set i lyset af guldets reelle værdi over for sølvet.⁷¹⁰

Ved almindelig omgang med (vejte) guld er det ikke særligt sandsynligt, at man opdelte guldmark i sølvmark, en guldmark ville snarere have delmålet 1 øre guld frem for 1 mark sølv. Kun i forbindelse med jordvurderingen ses opdelingen i sølvmark. Dertil kan det tænkes, at man brugte den ved jordpriser. Der er ikke meget mere end en enkel kilde hver på, at man brugt hhv. øre guld og sølvmark ved prisfastsættelse af jord.

Mens jordmålet guldmark lod sig dele i sølvmark, deltes sølvmarken i dette system tilsyneladende efter sædvanlig metode i øre og ørtug. Det ses af tallene for Langeland i KVJ's hovedstykke, men vist også kun her.

Et generelt forhold mellem den jordvurderede guldmark og sølvmark på 1:8 synes altså sandsynligt, men om et bevis kan man dårligt tale.⁷¹¹ Der er heller ikke sikkerhed for at dette forhold var ens overalt eller til enhver tid, men da guldvurderingen i øvrigt ses at være fastfrosset, er det rimeligt at antage, at sølvinddelingen også har været det.

Forholdet mellem den vurderede guldmarks og sølvmarks jord er desuden en af de komponenter, der indgår i diskussionen om den såkaldte "store" og "lille" guldmark (se nedenfor i afsnittet).

Guldmarkens udspring af bolet

Der er både i KVJ 1231, og i ÅKJ 1313 ret konsekvent, formuleringer af typen at et bol er et antal guldmark værd.

Vi har i alt 24 jyske oplysninger om forholdet mellem bol og guldmark. Otte er på 8 mark guld pr bol, fire er på 12 mark, To er på 16. Fem tal er under 8 mark guld pr bol, 11 af tallene er over. I alt er 17 af 24 tal delelige med 4. Der er et enkelt eller to tal på 3 mark guld og to mere, der er delelige med 3 (6 og 9),

⁷⁰⁶ Det ville næsten være naturstridigt, hvis kilderne gav et entydigt udsagn, og det er da heller ikke tilfældet her. Foruden tilfældet med Sune Ebbesen nævnes der i et af Abel og Kristoffer udstedt brev 1245 "145 mark guld og 16 ørtug guld" om noget sønderjysk gods. I kilden i øvrigt bruges sølvmarken, f.eks. "3 mark guld og 6 mark sølv". DD 1.7 nr. 192.

⁷⁰⁷ F.eks. DD 1.7 nr. 192: i Vibøge 4 mark guld og 1 mark sølv, i Fjelby 8 mk guld og 2 mk sølv. Eller DD 2.4. nr. 163: 3 mark gulds jord fraset 2 marks sølv.

⁷⁰⁸ Under Surekær: Jord til 11 mark sølv og 5 mark sølv, "i det hele 2 mark guld".

⁷⁰⁹ Jyske Lov § 3.12. En jordejer med 1 guldmark yder 1/3 havne i leding, en jordejer med 4 sølvmark yder det halve, altså 1/6 havne, en jordejer med 2 sølvmark igen det halve.

⁷¹⁰ Se afsnit om Guldet.

⁷¹¹ Men forholdet har tilsyneladende på skandinavisk plan været benyttet som nøgletal. I Västgötaleden sammenstilles 2 øre guld med 2 mark sølv (ved frikøb af slave), Edvinsson m.fl. 2010 s. 85.

foruden dem der både kan deles med 3 og 4 (12, 24).⁷¹² Det tegner et billede af en vis struktur, men samtidig af stor varians.

Selve talforholdet mellem bol og guldmark, der således er opgjort sammen, synes også at afspejle, at guldmarken tager afsæt i bolet: Der går i tallene ofte 8 eller 12 guldmark på 1 bol og dertil flere andre tilfælde af at guldmarkstallet for 1 bol er deleligt med 4. Der er imidlertid også undtagelser fra denne "regel". Guldmarksvurderingen har altså taget et relativt organiseret afsæt i bolopdelingen, hvor man har sat vurderinger efter faktor 4 på den gamle bolvurdering, vel sat i forhold til hvordan bolenes reelle værdi i forhold til hinanden var. Der er imidlertid gjort undtagelser eller virkeligheden har senere hen flyttet på tallene, så ikke alle bol blev omsat til x gang 4 guldmark.⁷¹³

Selvom materialet således peger på en offentlig vurdering udfærdiget efter en vis systematik, er det stadig muligt at tolke også dette talmateriale anderledes.

Den store og lille guldmark

Det er nævnt, at der både i 1231 og 1313 henvises til den "gamle vurdering". Et sådant udtryk kan henvise til at der på samme tid brugtes både en gammel og ny vurdering. Det kan også blot henføre til, at det var længe siden vurderingen blev foretaget. Endelig kunne der teoretisk set være foretaget løbende vurderinger, så "gamle" blot henviste til den forrige. Alle tre muligheder har fundet støtte i forskningen.

Synspunktet er her, at kilderne bedst lader sig forklare, hvis man antager, at der blot har været én vurdering, den der allerede i 1231 var "gammel". Der er for det første ingen tilsvarende henvisninger i kilderne til en "ny" vurdering. Det kunne selvfølgelig være underforstået alle de steder, hvor vurderingen ikke udtrykkelig er gammel, men det fuldstændige fravær af en sådan vending synes dog at være sigende.

For det andet kan man i ÅKJ aflæse nogle reale værdier på noget af guldmarksjorden (udsæd, afgifter). De viser, at jord til samme antal guldmark ikke havde samme realværdi, som det måtte antages at være tilfældet, hvis der var tale om en nylig vurdering.⁷¹⁴

På den baggrund synes ÅKJ's "gamle vurdering" fra 1313 at henvise til samme vurdering som KVJ's "gamle vurdering" fra 1231, og altså i 1313 en meget gammel vurdering, nemlig den eneste, der har været foretaget.

Er denne antagelse korrekt, skal også alle øvrige jordopgørelser i guldmarksmål fra 1231 og frem læses som udtryk for "den gamle vurdering". "Gamle" henviser således blot til, at det er længe siden vurderingen blev foretaget.⁷¹⁵

Når forskningen hovedsageligt har fremført andre standpunkter, skyldes de først og fremmest, hvad der her kaldes *Jyske lovs dilemma*. Jyske lovs ledingsbestemmelser bygger på en påligning af guldmarks jord, men påligningen harmonerer meget dårligt med de størrelser, en guldmarks jord, alle forskelligheder til trods, typisk synes at repræsentere.

Man kan som nævnt med lidt god vilje sige at der typisk gik 8 guldmark på 1 bol, eller måske 8-12. På Sjælland var 1 bol typisk sat til 1 mark skyldjord, altså 8 øre skyldjord. På den baggrund synes sammenstillingen, at 1 mark gulds jord omtrentligt eller typisk var 1 øre skyldjord at være rimelig nok,

⁷¹² De få tal i en 3-tals skala synes ikke helt at berettigg Poul Rasmussens oplysning om, at guldmålet typisk var deleligt med 4, alternativt med 3, KLNLM Guldvurdering sp. 585. Se alle tallene i afsnittet Relationer og priser.

⁷¹³ Der kan tænkes mange årsager. Ødelægning, landsbyopsplitning etc.

⁷¹⁴ Tallene for mængden af udsæd i og afgifter af en mark gulds jord i ÅKJ fra 1313 er meget uensartede. Virkeligheden havde altså ændret sig meget siden den vurdering, der afspejles ÅKJ's guldtal, blev foretaget. Se gennemgangen af ÅKJ under kildegennemgangen.

⁷¹⁵ Således også Poul Rasmussen KLNLM guldvurdering sp. 585; 1975:2 s. 34.

ganske vist kun som en meget generel sammenligning.

Dette billede svarer imidlertid meget dårligt til indtrykket, hvis man sammenligner Jyske Lovs ledingsbestemmelser fra 1241 med de tilsvarende i Erik V's sjællandske forordning fra 1284. I Jyske lov skal 1 mark gulds jord yde 1/3 havne i leding.⁷¹⁶ I 1284 skal 1 mark sjællandsk skyldjord yde 1 havne (fuld havne).⁷¹⁷ 3 mark gulds jord yder altså det samme i leding som 8 øre skyldjord eller ca. 3 gange (altså 8/3) så meget som forventeligt. Selvom normen 1 øre skyldjord = 1 mark gulds jord skal tages med alle mulige forbehold, er der et markant gab mellem dette forhold og ledingsbestemmelsernes tal. Et gab der berettiger en undren.

Der er ikke tal for Jylland i 1284 og ikke tal for Sjælland i 1241. Så en mulighed er selvfølgelig at ledingsskatten på landsplan var tredoblet mellem 1241 og 1284 – hvad her uden belæg afvises som usandsynligt. En anden – også forhåndsafvist mulighed – er at ledingsskatten generelt var tre gange større på Sjælland end i Jylland.

Det er da heller ikke de forklaringer på dilemmaet, der har optaget forskningen. Forskningens svar har været, at der var forskellige guldmarksvurderinger.⁷¹⁸ Den mest udbredte forklaring går på, at der har været to vurderinger, gerne udtrykt som en ældre og en yngre, og de udkrystalliseres i begrebsparret *Den store og den lille guldmark*. Det skal forstås sådan, at Jyske Lovs guldmark er den store, den må gengive en større jordværdi pr guldmark end den vi ellers kender, mere præcist i forholdet 8:3. Spørgsmålet der har optaget forskningen er så, om andre kildeudsagn kan støtte denne tolkning af Jyske Lov. Man søger altså en guldmark, der har en væsentligt større realværdi end den typiske. I søgningen efter forklaringer spørger her brøkerne 3/8 og 8/3 eller rundt regnet en faktor 3.⁷¹⁹

Det skal indrømmes, at det selv efter nærstudier kan være svært at følge de meget sofistikerede argumenter, med det forbehold skal den nedenstående sammenfatning læses. I forklaringerne indgår desuden ofte det Aakjærskes systems grundformel, udregnet efter 1680-tal: at 1 (sjællandsk) bol og altså 1 mark skyldjord var på ca. 96 tdr land, 1 øre skyldjord og 1 "normal" eller "lille" guldmarks jord 1/8 af dette, altså 12 tdr land. En "stor" guldmarks jord skulle så være 8/3 af 12 tdr land, nemlig 32 tdr land.⁷²⁰

For Aakjær, Runquist og Poul Rasmussen indebar eksistensen af en stor guldmark at der måtte have været to egentlige guldvurderinger af jorden. Begge må have været foretaget før 1231, hvor "den gamle vurdering" jo nævnes, og hvor vi ser både den store og mindre guldmarksvurdering anvendt. Der har været uenighed om, hvilken af vurderingerne, der var den ældste, et emne der ikke vil blive behandlet her. Ikke overraskende har C.A. Christensen et tredje og kontroversielt standpunkt, det vil efterfølgende blive behandlet.

De kilder der holdes op som argument for en guldmarksvurdering med store guldmark er følgende:

Tabel 43. Kilder til belysning af "Den store guldmark"

- 1 I KVJ's hovedstykke opregnes forskelligt gods på Langeland i guldmark. Sammenlagt giver enkeltopgørelserne omkr. 40 guldmark. Men listen slutter med at opgive en sum på omkring 100 guldmark for hele

⁷¹⁶ § 3.12: "En bonde, der har en mark guld i jord eller mere, skal udrede tredingshavne".

⁷¹⁷ § 11: "Den som har mark skyld eller 9 øre eller 10 øre eller 11 øre skal udrede fuld havne". Teksten er på dansk og termen er "skyld".

⁷¹⁸ Aakjær 1926-43, bd. 1 s.110, bd. 2, s.3ff, 96, 320, 335f, 482ff; 1936 s.230-31; 1960 s.290-91; Poul Rasmussen i KLMN sp. 586-90; 1953; 1975:1 s.35-39; 1943, s.6 (Grundfør); 1941 s.133f; Runquist 1952; C.A. Christensen 1941; Karl Rasmussen 1914

⁷¹⁹ F.eks. når jord til 1 mark gulds vurdering synes at være o. 3 gange så værdifuld som en anden mark gulds jord. Videre i det følgende.

⁷²⁰ Det er ikke en helt præcis gengivelse af Aakjærs tal. Men o. 100 tdr land for hhv. bol, mark skyldjord og 8 mark guldjord vil dække hans talstørrelser.

Langeland. $\frac{8}{3}$ af 40 mark giver omkr. 105 mark, så hermed har vi en brøk der kan forklare forskellen på tallene: de 40 mark er opgjort i store guldmark, slutsummen i små.⁷²¹

- 2 I KVJ's Lollandsliste står at 6 bol i Vantore er 18 guldmark værd. Altså kun 3 guldmark på 1 bol.⁷²² I listen i øvrigt er 1 bol ækvivalent med 1 skyldmark.
- 3 Om Gauerslund i Almind syssel står i KVJ's hovedstykke at 1 otting udgør 3 mark sølv. Hvis vi forudsætter at 1 mark guld er 8 mark sølv, får vi her igen 1 bol på kun 3 mark guld.⁷²³
- 4 Karl Rasmussen beskrev i 1914 1600-tals jordmålene i Vissenbjerg på Fyn. Han nåede frem til at en "marsel", som han tolkede som en sproglig sammentrækning af mark sølvs jord, på denne tid var på 4,24 tdr land, hvilket giver en mark gulds jord på 34 tdr land (igen efter formelen 8 mark sølv = 1 mark guld). Aakjær og Poul Rasmussen har holdt tallene op mod, at 1 mark sølvs jord i østjyske lokaliteter typisk var mellem 1 og 2 tdr land og finder dermed igen et tal der kan passes ind i formelen $\frac{8}{3}$ eller ca. 3 gange forskel i størrelse.⁷²⁴
- 5 Poul Rasmussen har regnet ud, at Grundfør i Østjylland i 17. årh. havde 26-27 tdr land på 1 mark guld. Vi er igen i nærheden af knap 3 gange det "normale" (12 tdr land).⁷²⁵
- 6 Aakjær har fæstet sig ved at Surekær i ÅKJ har 5 øre korn i udsæd på 1 mark gulds jord, mens det almindelige (gennemsnittet) i jordebogen var omkring 2 øre. Her passer tallene igen næsten ind i formelen $\frac{8}{3}$: $\frac{8}{3}$ af 2 øre er $5\frac{1}{3}$ øre.⁷²⁶
- 7 Poul Rasmussen har regnet på realpriser i perioden 1284-1313 og er nået frem til, hvad der ikke virker helt urimeligt, at priserne på 1 mark gulds jord lå omkring 3 mark sølv (egl. på en skala fra 2 til 4 mark sølv – priserne vil blive drøftet til slut i afsnittet).⁷²⁷
- 8 Endelig er der i flere lovhandskrifter fra 15. og 16. årh. tilføjet nogle lister af nærmest remseagtig karakter, hvoraf det flere steder fremgår at 1 mark guld svarede til 3 mark sølv.⁷²⁸ Dels bruges udtrykket "1 mark guld gør 3 mark sølv over hele Danmark", dels sættes 1 styreshavne et sted til 8 mark guld, et andet sted til 24 mark sølv.

Det er umiddelbart en pæn sum af argumenter. Hver for sig er de dog temmelig spinkle og som allerede Poul Rasmussen har gjort opmærksom på, også temmelig spekulative.⁷²⁹

For at starte fra en ende af: Langlandsafsnittet i KVJ's hovedstykke (arg. 1) er en del af et kompleks, hvor få sammentællinger er præcise. At skriveren har opgjort godset her efter én vurdering og skrevet facit op efter en anden er svært at godtage. Der kan findes et utal af andre forklaringer på denne "fejl".⁷³⁰

Så er der fem lokaliteter, hvor der er fundet "mistænkelige" tal. Det er for det første ikke mange i det samlede billede. De spekulative, retrospektive tal for Vissenbjerg og Grundfør (argument 4 og 5) bør ikke føre til nogen konklusion,

⁷²¹ Aakjær 1941 s.234-36; Aakjær 1943 bd. 2 s. 113; P. Rasmussen 1953 s. 354.

⁷²² bl.a. Aakjær 1926-43, bd. 2 s. 320, 335f.

⁷²³ KLNLM guld sp.587; Aakjær 1943 bd.2 s.70, 113.

⁷²⁴ Karl Rasmussen 1914; Aakjær 1926-43 bd.2 s. 483; 1941 s.234-36; P. Rasmussen KLNLM Guldvurdering sp. 587-88, 1953 s. 354.

⁷²⁵ P. Rasmussen 1943 s. 205-6; 1953 s. 354.

⁷²⁶ Aakjær 1943, bd. 2 s. 336.

⁷²⁷ P. Rasmussen KLNLM Guldvurdering sp.590; 1943 s.133f; 1953 s.354-55.

⁷²⁸ Aakjær 1941 s.234-36.

⁷²⁹ P. Rasmussen 1953.

⁷³⁰ Således Rasmussen selv i KLNLM Guldvurdering sp. 587.

og for Grundfør er de ikke engang udslagsgivende ud fra metodens egne præmisser.⁷³¹ Aakjær har ved sin udregning af Surekær (arg. 6) benyttet sin særlige metode med at stille det undersøgte tal over for et "nøjagtigt gennemsnit", her Surekærs 5 øre udsæd mod et gennemsnit på 2 øre. Aakjærs gennemsnit er imidlertid taget ud fra en talserie der fordeler sig på en skala fra omkr. 1 til 6 øre udsæd på 1 mark guld, og i denne er Surekær ganske vist i den høje ende af skalaen, men det er en glidende skala, der er ikke et skarpt skel mellem Surekær og en række lokaliteter med mindre udsædsmængde pr guldmark.⁷³²

Tilbage af disse argumenter er Vantores og Gaverslunds 3 mark guld på 1 bol i KVJ (arg. 2 og 3). Det er selvfølgelig et sært sammentræf at samme talforhold ses i to forskellige af jordebogens lister. I resten af KVJ er der ikke under 8 mark guld på 1 bol. De er imidlertid ikke enestående som eksempler på et lavt antal guldmark på 1 bol. I ÅKJ er 4 ud af 12 angivelser af mark guld pr bol under 8 (hhv. knap 2, 4, 6, 7). Vantores og Gaverslunds tal lader sig altså også tolke som to afvigelse på en skala der rummer en facetteret række af afvigelser. Dertil er Vantore en lokalitet på Lolland, og argumentet her er at der ikke var en guldmarksvurdering i Østdanmark.

Det er meget vanskeligt at tyde, hvad Poul Rasmussen vil med sine prisberegninger (arg. 7). Præmissen er vist, at det er sært at en jord (før 1231) vurderet til 1 mark guld (8 mark sølv) senere ses kun at være en tredjedel så meget værd i dagens priser (o. 1300). Det er brøken der spøger igen. Men den fører os ikke rigtig nogen vegne. Tallet fortæller kun, at der ikke var overensstemmelse mellem vurderingsmålet og den faktiske værdi. Hvis man forsøger at løse dilemmaet ved at antage to guldmarksvurderinger, genskabes det blot: Man havde af grunde, der næppe kan forklares, en vurdering hvor 1 mark gulds jord var 1 mark guld værd, og en anden vurdering, hvor den vurderede guldmark i realpris kun var 3/8 mark guld værd. Af disse to muligheder valgte man så næsten konsekvent at anvende den vurdering, der ikke svarede til den virkelige værdi. Rasmussen udtrykker da også selv tvivl om, hvor vidt tallene kan sige noget om vurderinger.

De senmiddelalderlige lovhåndskrifter lister (der her kun er refereret efter Aakjærs og Rasmussens gengivelser) er med Erslevs udtryk "gådefulde".⁷³³ Det fremgår to steder, at 1 mark guld(s jord) var 3 mark sølv. Men der står også at 1 mark guld er 8 mark sølv i jord. Og et andet sted at 1 bol udgør 12 mark guld. Udsagnene i sig selv giver således ikke noget klart billede. Man kan selvfølgelig argumentere for at skrivers tydelige forvirring netop kunne skyldes, at to gamle vurderinger på hhv. 3 mark sølv og 8 mark sølv på en mark gulds jord stadig spøjte.

Givet at der kan findes store guldmark i kilderne, fremstår i hovedsagen to muligheder: Der var en tilsvarende stor sølvmark, således at der gik 8 store sølvmark på en stor guldmark, 8 små sølvmark på en lille guldmark. Alternativt gik der et forskelligt antal sølvmark til en guldmark, nemlig 8 på en stor guldmark og 3 på en lille. Begge muligheder kan ikke have været gældende. Til gengæld forudsætter nogle af de her gengivne argumenter enten den ene eller den anden mulighed. De kan altså ikke alle være valide på en gang.⁷³⁴

Talmaterialet giver således knap af sig selv argumenter for, at der skulle have været en stor og lille mark gulds jord. Imod en sådan forestilling taler dog især det samlede billede af tiden, som det fremstår, hvis man antager argumenterne:

Lad os forestille os, at der virkelig blev foretaget hele to guldvurderinger inden 1231 (og som vist efter 1170), den ene med et mere end dobbelt så stort

⁷³¹ Således Runquist 1950 s. 443.

⁷³² Se gennemgangen af ÅKJ under kildegennemgange.

⁷³³ Aakjær 1941 s. 234-36; Erslev 1898 s. 47.

⁷³⁴ Poul Rasmussen har dog foreslået en løsning der kunne dække alle kilder: at der fandtes en gammel guldmark på 8 gamle sølvmark (små) og en ny guldmark også på 8 sølvmark (store). Ser man en guldmark svare til 3 sølvmark, er det en lille og gammel guldmark sat i forhold til store, nye sølvmark. Rasmussen KLN M Guldvurdering sp. 591. Relevansen af dette argument falder allerede ved forestillingen om, hvorfor nogen skulle have fundet på at opfinde et sådant blandingsystem.

nominelt antal guldmark som den anden. Herefter vedblev man i århundreder at regne med begge vurderinger, ikke sådan at man i bestemte regioner brugte den ene, de var overalt blandet sammen. Således at man på en egn i almindelighed brugte den lille guldmark, men i en enkelt eller ganske få lokaliteter brugte en helt anden vurdering. Selv Århus domkapitel havde ikke problemer med, at der et par steder i deres jordebog benyttedes helt andre begrebsstørrelser end i resten af teksten, altså at 1 guldmarks jord var én ting i det meste af jordebogen, men et sted eller to steder en helt anden. Grundfør skulle her f.eks. være vurderet efter en helt anden guldmålestok end nabolokaliteterne Hinnerup og Ølsted.⁷³⁵ I KVJ's Langelandsdel føltes det endvidere som det eneste sted i KVJ nødvendigt at oplyse jordværdien i begge guldmål.⁷³⁶ Den meget lidt brugte store guldmarksvurdering blev desuden valgt som grundlag for Jyske Løvs ledingsbestemmelser.

Der er uendelig mange andre af den slags indvendinger. Som hvorfor man overhovedet bibeholder en gammel vurdering, hvis man har lavet sig en ny.

Selvom anvendelsen af målestoksforhold både har været mangfoldig og uensartet i middelalderens Danmark er denne inkonsistens dog indlysende umulig at tro på. Forestillingen om den store guldmark hidrører fra ledingsbestemmelsernes reelle dilemma. Men udviklingen af denne forestilling bygger på fascination af tallenes muligheder og ikke på en nøgtern tilgang til tiden selv.⁷³⁷

C.A. Christensen forholdt sig som nævnt tilsvarende til Jyske Løvs dilemma, men løste problemet på en radikalt anderledes måde. Han forestillede sig at guldmarksvurderingen var løbende og i virkeligheden var en vurdering baseret på pengemarken. De forskellige størrelser på 1 guldmarks jord skulle så afspejle pengemarkens stadige forringelse.⁷³⁸

C.A. Christensen ankom efter lange omveje til grundproblemstillingen: at Jyske Løvs guldmark ikke synes at harmonere med dem, vi finder i ÅKJ. Omvejene indbefatter beregninger på betaling af leiding og kongestud i Hads herred omkr. 1520 og inddragelse af Aakjærs beregning af at 1 mark guld var 12 tdr land i 1688-tal.⁷³⁹

I sin forklaring på dilemmaet tager Christensen afsæt i en angivelse i ÅKJ, hvorefter der i Begtrup gik 16 mark penge på 1 mark gulds jord.⁷⁴⁰ Christensen går ud fra at dette udsagn er absolut og altså ikke kun gældende for Begtrup i 1313.⁷⁴¹ Det var altså sådan at 1 guldmark altid sattes til 16 mark penge, når vurderingen blev foretaget, uanset hvad pengemarken stod i (kursen).

Således kan forskellen på Jyske Løvs og ÅKJ's guldmark tolkes som en følge af pengemarkens fald. Tilbage står dog, at KVJ's guldmark fra 1231, 10 år før Jyske Løvs affattelse, synes at ligne dem i ÅKJ, hvilket jo umiddelbart synes at få hele argumentet til at falde. Formodentlig derfor føjer Christensen denne subtile antagelse til: At man før 1240 regnede 8 pengemark til en guldmarks jord. Det var i metalværdi, idet forholdet sølv:penge antages at være 1:3, 2 2/3 mark sølv. I 1240 ændrede man på en gang pengenes værdi, så forholdet blev 1:2, og samtidig sattes 1 guldmarks jord nu til 16 mark penge, hvorfor den altså var 8 mark sølv værd. Siden hen fastholdt man 16 mark penge på 1 guldmarks jord, og sidstnævntes værdi faldt derfor i takt med pengenes forringelse. Der er intet kildebelæg for disse tænkte vurderinger, konstruktionens eneste berettigelse er, at den på sin vis kan få nogle tal fra 1231, 1241 og 1313 til at

⁷³⁵ Se gennemgangen af Jordebogen sidst i bogen.

⁷³⁶ På Fyn opgjorde man den samlede sum i samme slags guldmark som de enkelte lokaliteter. Hvorfor man skulle skifte skrivemåde og blande tingene, da man nåede til Langeland, lader sig næppe forklare. Også Poul Rasmussen udtrykker sin skepsis, KLN M Guldsvurdering sp. 586.

⁷³⁷ Poul Rasmussen har selv på mange måder i sin sene produktion (1953 og efter) udtrykt stor tvivl om den store guldmarks eksistens, men har fastholdt den som en mulighed.

⁷³⁸ C.A. Christensen 1941.

⁷³⁹ C.A. Christensen 1941, især s. 297-304.

⁷⁴⁰ Om Begtrup: *Hver tolvting er 28 mark penge værd, hvoraf følger, at hver tolvting indeholder en mark guld og 3 dele af en mark guld (dvs 1 3/4 mark guld).*

⁷⁴¹ Idet han undlader at tage stilling til at jordebogen også har andre tal for forholdet.

harmonere på en lang og knudret skala.

Den besynderlige konstruktion, skal som nævnt forklare dilemmaet med Jyske Løvs guldmark. Som sidegevinst får man samtidig en forklaring på alle afvigende realtal på guldmarks jord: Vurderingen blev foretaget løbende, og afhang af pengemarkens aktuelle værdi.

Kjell Runquist har anført, at der er guldmarkstal der ikke stemmer overens med teorien.⁷⁴² Det er en indvending Christensen helt sikkert ville kunne finde svar på. Men hele konstruktionen er fortænkt: Der var aldrig en egentlig guldvurdering. Vurderinger blev foretaget løbende, efterhånden som behovet viste sig (men hvilket behov?). Man havde valgt at vurdere ud fra 16 af de løbende forringede pengemark, så det jordstykke der blev sat til 1 mark guld med tiden blev stadigt mindre. Det er mig umuligt at indse hvad formålet med en så intetsigende vurdering skulle være. Christensen har da heller ikke nogen anden begrundelse for, at man skulle bruge pengemålet ved jordvurdering, end at tallene går op og at det muliggør en hidtil uset løsning på et vanskeligt problem.

Christensens har imidlertid endnu en pointe. Han foreslår, ude af trit med sin primære konstruktion, at Jyske Lov ikke brugte guldmarksvurderingen i sine ledingsbestemmelser, men jordens reelle pris opgjort i mark guld.

Dermed er vi tilbage til det igangsættende dilemma: Hvorfor Jyske Løvs guldmark er så svære at få til at passe sammen med vores øvrige viden om guldmarksvurderingen. Teorien om den store og lille guldmark synes som vist ikke at være plausibel. Andre forklaringer syntes heller ikke at kunne findes. Men C.A. Christensens pointe er meget tiltrækkende, alene ved sin enkelthed og mangel på mellemregninger, altså at Jyske Lov ganske enkelt ikke henviser til nogen vurdering, den (selvejer) der her skulle yde 1/3 havne var en, der havde jord til værdi af mindst 1 mark guld i handel og vandel. Det svarer for så vidt udmærket til, at den næste passus i loven sætter jordlejereren i leding efter den aktuelle jordlejes størrelse.

Det giver på den ene side mening at man ikke skatteudskrev efter en vurdering, der allerede 10 år før Jyske Lov blev nedskrevet kaldtes "den gamle vurdering". På den anden side må en udskrivning der bygger på en pris næsten forudsætte, at jordpriserne var nogenlunde stabile, så der ikke skulle omberegnes ved hver udskrivning.

Vi kender ikke ret meget til priser på 1 guldmarks jord, og det lidt, vi har, er fra en tid, hvor vi kun kan have fornemmelser af den jyske mark penges sølvværdi. Men trods disse forbehold er det sandsynligt grænsende til det sikre, at prisen på 1 mark gulds jord efter vurderingen var væsentlig mindre end 1 mark guld i rede penge. Der er en række tal, der kan understøtte opfattelsen. Mange af dem, skal det eftergives, stammer fra priser på jord opgjort i bol eller skyldmark, og for at bruge dem alle må man gå ud fra det tilnærmede forhold, at 1 bol eller 1 skyldmarks jord kan sammenstilles med 8 guldmarks jord (og 1 øre skyldmarks jord derfor med 1 guldmarks jord). Tidligt i 13. årh. bliver 3 fjerdinge vurderet til 18 mark sølv. Der kan som tidligere begrundet kun være tale om en prisfastsættelse. Det giver 1 bol til en pris af 24 mark sølv, og med en sølvværdi, der måske har ligget omkring 1/8 af guldværdien altså en pris på omkring 3 mark guld for 1 bol. Senere hen er der en del materiale for Sjælland, hvor 1 øre skyldjord kan være op til 8 sølvmark værd, men typisk er 3-5 sølvmark. Som nævnt ovenfor (arg. 7) nåede Poul Rasmussen selv frem til, at prisen på 1 guldmarks jord i årtierne omkr. 1300 typisk var på omkr. 3 sølvmark.

Det fører, alle forbehold fraset, til en forbløffende række indicier på, at realværdien af en vurderet guldmarks jord var mellem 1/2 og 1/4 af en "rigtig" guldmark. Antager vi, at Jyske Løvs leding tog afsæt i realværdi, vil den, der ejede jord til en værdi af 3 mark guld altså have jord, der ifølge vurderingen kunne være på omkr. de 8 mark gulds jord, et tal som i udgangspunktet synes mere antageligt i forhold til andre ledingsbestemmelser.

Dette tilsyneladende så overbevisende argument skal ses med det samme forbehold som alle andre argumenter, der får tal til at gå op i tal. Først og

⁷⁴² Runquist 1952 s. 442.

fremmest underdeler Jysk Løvs ledingsret sin guldmark i sølvmark, hvilket typisk er det man brugte ved den vurderede guldmark. Om man også kunne opdele i sølvmark ved en prissættelse kan ikke besvares med et skråsikkert Ja.

Det er næsten altid muligt at finde tal, der passer ind i den konstruktion, man ønsker sig. Vigtigt er her, at der ikke synes at være tal eller kontekst, der dediceret modsiger teorien. Forslaget her kan dog højst betegnes som den mindst ringe spekulative tese.

Denne "løsning" rejser derudover andre spørgsmål som for eksempel, hvad man så skulle bruge en guldvurdering til.

Sammenfatning

Selvom guldet kun i beskeden grad har været til stede i cirkulationssfæren, har guldmålet i den tidlige del af perioden og i alle landsdele typisk været brugt ved værdiansættelse af jord og lejlighedsvis også som egentligt betalingsmiddel ved jordhandler.

Det er formentlig baggrunden for, at man har anvendt guldet som mål ved en egentlig jordvurdering, en almen matrikulering, der er gennemført mellem 1170 og 1200. Guldvurderingen skete med afsæt i bolet, således at bolet typisk, men aldrig konsekvent, blev sat til et multiplum af 4 guldmark, typisk 8. Bølet sættes relativt ofte til mere end 8 guldmark, sjældnere til mindre.

Guldvurderingen ses gennemført i Jylland samt på Fyn og Langeland. Den er ikke indført i Skåne og formentlig heller ikke på Sjælland. Årsagen til de regionale forskelle lader sig ikke umiddelbart forklare, men en tolkning vil blive forsøgt efter gennemgangen af skyldmarksvurderingen nedenfor.

En guldmark efter vurderingen opdelt ikke som i det almindelige vægtmål i øre og ørtug, men i sølvmark, og der gik 8 sølvmarks jord på 1 guldmarks jord. Om dette afspejler det reelle værdiforhold mellem sølv og guld på det tidspunkt, vurderingen blev iværksat, er usikkert, men det er en mulighed.

I 1231 omtales guldmarken i flere tilfælde som et mål efter "den gamle vurdering". Udtrykket betyder ikke, at der var foretaget en ny vurdering, men at den vurdering, man brugte, lå tilbage i tid.

Kongemagten benytter i sine godsopgørelser i 1231 alene guldmålsmålet som jordmål i det jysk-fynske område.⁷⁴³ Det er en konsekvens, der ikke modsvarer af samme entydighed i det efterfølgende kildemateriale. På den baggrund er det rimeligt at antage, at vi har at gøre med en kongelig iværksat vurdering, der blev brugt konsekvent af kongemagten, men ikke nødvendigvis blev tilvalgt af alle de øvrige jordejere eller af bønderne selv.

Det må formodes at guldmarkene ved selve denne vurdering har udtrykt en nogenlunde ensartet værdi. Eftersom vurderingen lå fast, men virkeligheden ændrede sig, blev værdien af 1 guldmarks jord med tiden mere og mere uens. Endnu i 1268 mageskiftedes jorder, der udtrykkeligt modsvarede hinanden i guldværdi, mens forskellene på værdien (udsæd, afgift) af 1 guldmarks jord på Århuskapitlets jorder i 1313 var så stor, at det næppe har været meningsfyldt at udveksle dem lige over.

Det er et af de forhold, der peger på, at der kun er tale om én guldvurdering, den der var "gammel" i 1231 og i 1313 altså var endnu ældre.⁷⁴⁴

Ved vurderingen blev hvert bol inden for landsbyen konverteret til det samme antal guldmark. Derved er det muligt, at guldmarken kunne fungere som fordelingsmål inden for byen. Enkelte bestemmelser i Jyske Lov antyder, at det har været tilfældet eller i hvert fald hensigten. En sådan funktion synes også den bedste forklaring på, at målet stadig var i brug i 14. årh. på trods af, at det i

⁷⁴³ KVJ's Hovedstykke. At man i omkr. 1/5 af de nørrejyske opgørelser angav både bolværdi og guldmærksværdi er ikke afgørende.

⁷⁴⁴ Helge Nielsen 2010 s. 151 antager modsat at der var en oprindelig guldvurdering før år 1100. Denne blev i KVJ blev betegnet "den gamle", fordi man i 1231 var i færd med at lave en ny guldvurdering. Vendingen "Den gamle vurdering" i ÅKJ henviser da til 1231-vurderingen.

øvrigt ikke længere repræsenterede et nogenlunde nøjagtigt mængdemål.

I den sene del af perioden, hvor vi har priser på, havd 1 guldmarks jord kostede, var en vurderet guldmarks jord ikke tilsvarende en guldmark værd i almindelig prissætning, snarest mellem 1/4 og 1/2 guldmark. Hvis vi fraskriver os muligheden for et drastisk fald i jordprisen, er det altså muligt og sandsynligt, at guldmarken heller ikke ved selve tiden for vurderingen afspejlede den reelle jordpris.

I det lys skal man se den omdiskuterede ledingsparagraf i Jyske Lov. Her sættes en selvejer med 3 mark gulds jord i fuld havne, hvor forskningen med en vis rimelighed ville forvente 8 mark gulds jord, hvis der var tale om den vurderede guldmark. Ledingspligten må, er påstanden her, være lignet på jordens realværdi, ikke på den i 1241 allerede gamle vurdering.

Kilderne følger sig klart bedst ind i et samlet billede, hvis man som her antager, at der har været en og kun en guldmarksvurdering af jorden. Forklaringer, der regner med to eller flere vurderinger af vidt forskellig karakter,⁷⁴⁵ bevæger sig i et rum af isolerede beregninger, der ikke holder vand sat op mod det samlede kildebillede.

Guldmarksvurderingen blev altså iværksat af kongemagten med særligt henblik på at kunne værdisætte de kongelige jorder i Vestdanmark efter et nogenlunde ensartet målestoksforhold. Inden for den enkelte landsby havde 1 guldmarks jord fra begyndelsen samme størrelse og vedblev med at have det. Derfor kunne og blev målet anvendt som fordelingsmål i landsbyen.

Skyldmarken

Der er i forskningen almindelig enighed om, at der senest midt i 13. årh. blev foretaget en såkaldt skyldmarksvurdering af jorden på Sjælland. Men dermed holder enigheden stort set også op.

En af årsagerne hertil er, at der ligger en stor terminologisk udfordring i tolkningen af skyldmarken. Det udtryk, der bruges, er typisk f.eks. *marca terra in censu*, der bogstaveligt betyder en mark jord i afgift eller skat. Udfordringen er så at afgøre, hvilken mark og hvilken afgift/skat, der er tale om.

Marken var som bekendt mål for både sølv, guld, penge og korn, for at tage de i denne sammenhæng mest indlysende muligheder.

Det latinske *census* og det tilsvarende danske *skuld* kunne både beskrive en skat eller afgift (f.eks. jordleje), så mulighederne for, hvilken ydelse, der var tale om, er også mange. Spørgsmålet om, hvad *census* hentyder til, viser også vejen til svaret på, af hvem og hvorfor skyldmarksvurderingen blev iværksat.

Dertil er der den dobbelthed i kilderne, at *census* således både kunne beskrive en faktisk afgift og den ideelle afgift, som jordmålet repræsenterede. En udfordring mere er altså at afgøre, om *terra in censu* betegnede et jordmål allerede første gang, vi møder det, eller i modsat fald, hvornår termen skifter indhold.

(Det er her valgt i overensstemmelse med forskningstraditionen at bruge udtrykkene "skyld" og "skyldmark", selvom de kan virke lidt bedagede.⁷⁴⁶ Brugen af begrebet "skyld" har dertil den fordel, at man hermed bibeholder den oprindelige tvetydighed i de enkelte kildeudsagn).

Erslev fandt i "Valdemarernes storhedstid" frem til, at en skyldmark var en

⁷⁴⁵ Hermed menes at en vurdering på 8 guldmark i den ene vurdering skulle svare til 3 guldmark i den anden.

⁷⁴⁶ De ældre bind af Danmarks Riges Breve oversætter derimod "terra in censu" med "skattepligtig jord". Oversættelsen er uheldig, fordi den indirekte tager stilling til det store spørgsmål om, hvilket formål målet tjente.

sølvmark, og at en mark skyldjord var den mængde jord, der skulle yde 1 mark sølv i ledingsskat. Arup tilsluttede sig og kunne endda datere både ledingsskat og vurdering til 1213.

Nørlund mente modsat at der var tale om jord, der ydede 1 mark sølv i jordleje ("landgilde"). C. A. Christensen delte Nørlunds synspunkt om jordleje, men argumenterede for, at der måtte være tale om mark penge. Ulsig forsøgte at forene synspunkterne ved at lægge jordmålets oprindelse tilbage til en tid, hvor sølvmarken og pengemarken var den samme (dvs. hvor mønten var en fuldt lødig sølv mønt).

Hvor Erslevs og Arups tolkning indebærer, at skyldmarken indførtes i én arbejdsgang, er der flere mulige scenarier ved Nørlunds og Ulsigs tolkning.

Der er endnu et tolkningsproblem, som har fyldt knap så meget i forskningen. Skyldmarksålet synes at være blevet integreret med det eksisterende jordmål, bolet, således at 1 bol og 1 mark skyldjord i det store og hele var, eller blev, udtryk for det samme.

I det følgende vil det blive gennemgået, hvordan jordmålet optræder i de kilder, hvor vi er sikre på, der er tale om et sådant. Derefter vil det kort blive drøftet, hvilket markmål, der var tale om (korn, sølv etc.). Den sidste og største del af afsnittet er viet til spørgsmålet om, hvornår skyldmarksålet kan dateres til og hvilken "skyld", det afspejlede. Først vil det blive drøftet, hvordan man i almindelighed beskrev skat og afgifter. Derefter vil de tidligste, tolkningstunge kilder til *terra in censu* blive opregnet. De forskellige holdninger til oprindelse og funktion blive holdt op mod hinanden og endelig vil spørgsmålet om skyldmarkens sammenfald med bolet blive vendt.

Gods udtrykt ved censustermen

In censu og *skyld* brugtes ikke kun på Sjælland, men i alle landsdele. Som det skal vises dog i meget forskelligt omfang og med divergerende indhold.

Fra Skåne er der vist kun et, særdeles tvivlsomt, eksempel fra en sen registratur.⁷⁴⁷

Det nørrejske og fynske område brugte i almindelighed guldmarksålet som jordmål. Der er desuden ganske få og helt uforklarlige omtaler af skyldjord, men det er mindre end en håndfuld og det generelle fravær af termen i disse områder må være udslagsgivende for tolkningen.

Fra Nørrejylland nævnes 1328 om gods i Thy 19 pund korn i indtægter (in redditibus) og jord til 5 øre skyld (terrarium in censu).⁷⁴⁸ Enkelte andre forekomster af census i denne landsdel er tydeligt årlige afgifter.

En pavelig skrivelse fra 1319 om fynske forhold omtaler som venteligt 18 mark sølvs jord og 10 mark sølvs jord, men så tilføjes der *terrae sex marcharum argenti in censu* – jorder til 6 mark sølv i skyld.⁷⁴⁹

I Sønderjylland, hvor der fra den tid vi har kilder, nemlig fra og med sidste del af 13. årh., er en mangfoldighed af jordmål, ses også "mark jord" eller "mark penge i jord" anvendt, men dog aldrig med tilføjelsen "skyld".⁷⁵⁰

Til skyldbegrebet (og stort set i det hele taget til jordmålene) på Lolland har vi kun en kilde, KVJ's Lollandsliste. Her bruges konsekvent disse former: *i bool et census ii orarum* hhv. *v bool census xiiii sol*. Begge måder bruges sideløbende, og det synes klart, at det latinske "et" må underforstås hvor det mangler, ligesom "terra" er overflødiggjort af sammenhængen.

⁷⁴⁷ DD 2.2 nr. 55, Tommerup registratur: *haffuer giffuith iii marck werdt aff Bolshøgh*.

⁷⁴⁸ DD 2.10 nr. 48. *Terrarium in censu*.

⁷⁴⁹ DD 2.8 nr. 132.

⁷⁵⁰ DD 2.2 nr. 222 (1273/88, Ribe Oldemoder); DD 2.6 nr. 289 (1312, Løgumbogen); DD 2.7 nr. 232 (Ribe 1314).

Selvom der bruges markmålets øre og ørtug skrives der aldrig "mark", og tilsvarende er bolets delmål, fjerdingen og ottingen, helt fraværende. Det kan kun læses således, at bolet bruges synonymt med skyldmarken, og at man derfor kan "tælle" bol sammen med øre og ørtug. Det er altid sådan, at de hele bol angives som bol, de yderligere dele af et bol som øre eller ørtug.

Falsterlisten i KVJ fra første halvdel af 13. årh. opregner, by for by, alt gods på Falster i bol og med parallel angivelse af hvor mange mark, der er tale om. Typisk blev et bol konverteret til mellem 1 og 2 mark. Et enkelt sted i listen står der udtrykkeligt "skyld" om marken, hvilket svarer til, at flere af lokaliteterne i den nogenlunde samtidige Falsterdel i KVJ's hovedstykke er opgjort i mark skyld. De "uspecificerede" mark i Falsterlisten skal altså forstås som skyldmark og som en nyvurdering af jorderne med afsæt i bolet.⁷⁵¹ Der er desværre stort set ikke andre kilder, der omtaler falstersk jord, men at der i 1322 nævnes en halv mark skyldjord i Nørre Alslev svarer i det mindste til Falsterlistens udsagn.⁷⁵²

På Sjælland, hvor kildematerialet er forholdsvis omfattende, forekommer census-termen i Sorø-sammenhænge fra 1160erne til KVJ's tid, tolkningen vil blive drøftet nedenfor. I KVJ's Hovedstykke fra 1231 er opgivelser i bol svagt i overtal i forhold til skyldmarken. Der er ikke tegn på den sammensmeltning af bol og skyldmål, som Lollandslisten fremviser. Her er også en meget væsentlig oplysning, der viser, at skyldmarken i hvert fald i 1231 beskrev et jordmål og ikke en afgift: Et enkelt sted står om 8 ørtug jord "in censu", at de 8 ørtug årligt yder (*soluit*) 3 mark sølv.⁷⁵³ Kun 10 år efter KVJ, i 1241, solgte Otto af Braunschweig jord til Antvorskov kloster, udmålt som "7 øre skyld" og "1 mark skyld", der behøvedes, ligesom flere steder i KVJ, ikke tilføjelsen "jord" til skyld-opgørelsen.⁷⁵⁴ Det kan næsten kun betyde at termen som jordmål da var indgroet, var blevet så alment taget i brug at den allerede kunne forkortes. Herefter brugtes census-termen i dens forskellige varianter massivt de næste hundrede år. Der er ofte utvetydigt tale om jordmål, og det er tilladeligt at tolke alle eller næsten alle forekomster som sådan.

Skyldmarken blev fortsat anvendt på Sjælland gennem 14. årh., som det bl.a. fremgår af Roskildebispens jordebog fra 1370. Der var imidlertid i stigende grad gennem dette århundrede en rig variation af måder, jorden blev karakteriseret på: ved udsæd, ydelser, gårdsnavn, beliggenhed, hvem der boede på jorden, eller hvem der ejede eller havde ejet den. Den umiddelbare tolkning er, at den altomfattende matrikulering af Sjælland, hvis den har været der, havde udspillet sin rolle uden at være afløst af en tilsvarende ordning, men at det jordmål, man havde vænnet sig til at bruge, stadig var i brug på linje med andre måder at beskrive jorden på eller angive dens værdi.

Der sker også på Sjælland en delvis sammensmeltning mellem skyldmark og bol. Det er markant i 14. årh., men der er allerede få eksempler i 13. årh. Første og for denne tid helt enkeltstående eksempel, er Peder Sunesens gave fra 1214, en gård på 3 bol og 2 øre skyldjord.⁷⁵⁵ Senere blev sammenblandingen så fremskreden, at man ind i mellem benyttede termen skyldbol. Således i 1308 *tres octauas partes unius mansi in censu terre* og i 1315 *unum bool terre in censu*.⁷⁵⁶ I 1313 erklærede Århus-kapitlet, der ejede en smule jord på Sjælland, at på Sjælland var 1 skyldmark og 1 bol altid det samme, og det samme forhold kan indirekte aflæses i et mageskifte mellem Antvorskov og Roskildekirken i

⁷⁵¹ Gunderslevmagle står f.eks. opført i Hovedstykket med "Tord Scauæ 12 øre jord i skyld". I Falsterlisten står om samme lokalitet "10 bol. 10 mark. Hr kongen har 13 øre og 1 ørtug. Peder Videsen 10 øre". Der er næppe tale om forskellige ører i de to lister. Se i øvrigt diskussionen under afsnittet om Falsterlisten.

⁷⁵² DD 2.8 nr. 459.

⁷⁵³ *Snesør viii sol. in censu soluit annuatim iii mr. argenti.*

⁷⁵⁴ DD 1.7 nr. 76. jvfr Nørlund 1929 s. 83.

⁷⁵⁵ DD 1.5 nr. 43 (Sorø gavebog).

⁷⁵⁶ DD 2.6 nr. 119 (pantsejttelse); 2.7 nr. 257 (gave fra Roskildebispen). Også DD 2.8 nr. 450 (1322, tingsvidne).

1314.⁷⁵⁷

Falsterlisten viser klart at skyldmarken her, ligesom guldmarksvurderingen i Vestdanmark, tog afsæt i bolet, eller eventuelt i bolets fjerdedel, fjerdingen, som her er foreslået som en mulighed.⁷⁵⁸ Det vil sige at bolet/fjerdingen blev konverteret til et antal mark/øre efter nogle relativt simple forholdstal.

Falsterlisten viser også at der kun var lidt overensstemmelse mellem de gamle bol og det nye mål. Indenfor de gamle byers områder kunne konverteringen bol:mark ske 1:1, men 1:1 1/3 og 1:2 var omtrent lige så almindeligt. I torperne kunne der gå endnu flere mark på bolet (4-8).

KVJ synes som nævnt for Lolland indirekte at vise at bolet konverteredes direkte over i marken, 1 bol = 1 skyldmark.

For Sjællands vedkommende synes samme overensstemmelse mellem bol og skyldmark at gøre sig gældende, men tilsyneladende alligevel med undtagelser. Bemærkningen fra ÅKJ om at 1 skyldmark på Sjælland overalt var det samme som 1 bol ligger til grund for de fleste meninger om sagen. Dertil svarer at det i 14. årh. som på Lolland ses, at bolet deles ud i øre og ørtug jord. Der er kun ganske få egentlige talsæt, der direkte belyser forholdet, men 1 bol omsat til 12 eller 16 øre skyld forekommer hvert i et enkeltstående tilfælde.⁷⁵⁹

Universaliteten i Århuskapitlets udsagn bør således tolkes med måde.

Kannikkerne ejede trods alt kun jord i det nordvestlige hjørne af Sjælland.

Skyldmarken var altså et velfunderet jordmål på Sjælland og Lolland-Falster senest ved midten af 13. årh., mens forekomsten af skyldtermen er så sjælden i de øvrige landsdele, at de næppe kan være udtryk for en jordvurdering. Forholdet understreger, at census-begrebet netop er mangetydigt, og de jyske forekomster må formentlig henvise til jordlejen.⁷⁶⁰

Skyldmarken synes som det eneste af de her behandlede jordmål at blive brugt som udskrivningsgrundlag for den primære skat, ledingen.⁷⁶¹ I almindelighed defineres ledingsforpligtelsen ud fra den overordnede enhed, skiben, og den underordnede enhed, havne. Hvordan man befolkede en havne eller hvilket takseringsgrundlag, der udfyldte forpligtelsen, er ikke altid forklaret og i hvert fald regionalt differentieret. I vores eneste kilde til ledingen i Halland (KVJ's Hallandsliste) talte man kun antal bønder. I den skånske ledingsret synes spørgsmålet om af hvem og hvordan havneforpligtelsen opfyldtes at være overladt til lokal organisering. I Jylland var forpligtelsen for selvejere som vist pålagt efter jordpris, for jordlejerne efter jordlejen. Men på Sjælland, i hvert fald efter den sjællandske 1284-forordning, var havne-forpligtelsen pålagt efter skyldvurderingen.

I Forordningen for Sjælland, 1284, står, at den der har 1 mark skyld og op til 1 1/2 mark skal udrede fuld havne. Der står ganske vist ikke skyldjord, men der kan næppe menes andet, ikke mindst bruges verbet "har" 1 mark, ikke "yder". Den der har 1 1/2 mark eller mere skal udrede 1 1/2 havne.⁷⁶² En tilsvarende regel findes ikke i de samtidige forordninger for Skåne og Nørrejylland. Forordningen er ikke en lovbog men må forstås som et sæt af tilføjelser til, præciseringer af eller ændringer til gældende lov. Ledingsreglen må da enten henvise til en ændring af skattebyrden, eller også er det nye, at ledingen nu

⁷⁵⁷ ÅKJ; DD 2.7. nr. 177 og 187. Et bol i Syv i den ene kilde, kaldes en mark skyldjord i den anden.

⁷⁵⁸ Se afsnit om Falsterlisten under kildegennemgangene.

⁷⁵⁹ Eksempler fra Roskildebispens Jordebog. Også DD 2.2. nr. 61: Bol på 10 øre, samt DD 2.3. nr. 329: Bol på 9 øre (?). Muligvis også DD 2.6 nr. 326: Et bol på 2 mark jord.

⁷⁶⁰ Tilsvarende findes der enkelte forekomster af "terra marce in censu" i Sverige uden sammenhæng med de alment brugte svenske mål. Og ligeledes ses forekomster af det nordsvenske markland-mål i Götalandene, der ellers kun brugte attung-målet. Dovring 1947 s. 189 og 192.

⁷⁶¹ Idet påstanden her som vist er, at guldmarksværdien i Jyske lovs ledingsbestemmelser må relatere til en prissætning og ikke et jordmål.

⁷⁶² Den danske Rigsløvgivning s.141-42. *Hwa sum hauær mark scyld æth ni øræ. æth ti øræ. æt hoc ællæf øræ i iørth. tha rethæ thær af æn full hafnæ*

pålignedes på skyldjorden.

Skyldmålet gjaldt altså kun Sjælland og Lolland-Falster. Det kan ikke udelukkes, at indførelsen er sket samtidigt i de tre landsdele. *Skyld* eller *in censu* om jord og gods har dertil både været benyttet til angivelse af jordleje og til skatteligning. Det er klart at jordmålet via sin etymologi må have sit udspring i enten det ene eller det andet, hvilket vil blive drøftet nedenfor i lyset af forskningsdiskussionen.

Men også det andet begreb i begrebsparret, marken, er flertydig.

Korn, penge eller sølv

Da man valgte at bruge marken som jordmål, var den allerede kendt mål for korn, sølv, guld og mønt. En del af diskussionen om skyldmarken har da også drejet sig om, hvad målet mark kom af, om det afspejlede udsæd eller afgift/skat, samt om en sådan afgift i så fald var i korn, penge eller sølv.

Erslev påpegede tidligt at mindsteenheden i jordmålet var penning, altså sølv- eller pengemålets grundenhed, ikke skæppe, som er kornmålets tilsvarende mindste enhed.⁷⁶³ Dermed reducerede han mulighederne til en afgift i enten sølv eller penge. Erslev tolkede "census" som ledingsskatten. Med det afsæt og v.hj.a. KVJ's Hallandsliste nåede han frem til, at 1 skyldmark var den jord der skulle yde 1 mark sølv i leding.⁷⁶⁴

Gissel har ganske vist i Falsterundersøgelsen argumenteret kraftigt for, at de ubenævnte mark i Falsterlisten var kornmark. Men han når frem hertil ved at forudsætte, at de falsterske tal netop ikke udtrykker jordmålet skyldmark.⁷⁶⁵

Nørlund mente modsat Erslev, at skyldmålet udsprang af jordlejen. Han udtrykker ikke særlig tydeligt, om han mener, at skyldmarken var en sølv- eller pengemark. Et enkelt sted i hans fremstilling fremgår det dog nærmest indirekte, at 1 mark skyldjord oprindeligt ydede 1 mark sølv.⁷⁶⁶ Det fremgår ikke ganske, hvad der bærer argumentet. (Et argument kunne være, hvis kilderne i øvrigt er sammenlignelige, at en sjællandsk ledingspligt i 1284 for 1 mark skyldjord svarede til en jysk ledingsforpligtelse i 1241 for en jordleje på 1 mark sølv).⁷⁶⁷

Ulsig, der i det meste delte Nørlunds synspunkter, hæftede sig ved, at de faktiske ydelser, vi kender omtalt, er udtrykt i pengemarken. Han fastholdt dog, at ydelsen også var 1 mark sølv. Da skyldmarken iflg. Ulsig således på en gang er mark sølv og mark penge, må skyldmarksvurderingen stamme fra en tid, hvor penge- og sølvsmål var sammenlignelige.⁷⁶⁸ Vi skal så mindst tilbage til begyndelsen af 12. årh., mens den første mulige kilde til skyldmarksålet er fra 1160erne. Det er lidt svært at tro på, så Ulsigs manøvre løser ikke rigtig problemet.

C.A. Christensen insisterede i stedet på, at afgiften var i penge. Logikken er at 1 bol (næsten) overalt var = 1 skyldmark, afgifter af bol og skyldmark er altså sammenlignelige. I de tidlige Lundkilder (1120erne-40erne) har vi ganske få udtryk af typen "4 1/2 bol, hvert bol yder 1 pund penge". Sætter man pundet lig marken, hvad der er en noget usædvanlig konstruktion, passer pengene. 1 bol ydede 1 mark penge, hvilket 1 skyldmark så ifølge logikken (langt senere) også

⁷⁶³ Penningen nævnes sjældent, men skæppen aldrig. Således DD 1.5 nr. 52; 2.1 nr. 296; 2.2 nr. 256, 342; 2.5 nr. 119; 2.6 nr. 40. I Ribe brugtes derimod "skæpper jord", f.eks. Ribe Oldemoder s. 66.

⁷⁶⁴ Da Hallandslisten kan tolkes sådan, at en havne ydede 1 mark sølv, og den sjællandske forordning af 1284 som nævnt takserede 1 skyldmark til at yde fuld havne. Erslev 1898 s. 25-27.

⁷⁶⁵ Gissels opfattelse afvises i øvrigt i den omfattende behandling af Falsterlisten i kildegennemgangen.

⁷⁶⁶ Nørlund 1929 s. 91.

⁷⁶⁷ Hhv. Jyske Lov og Erik V's forordning for Sjælland af 1284.

⁷⁶⁸ Nørlund 1929 s. 70ff, 94f; Ulsig 1981 s. 158f.

gjorde.⁷⁶⁹ Problemet er at fortolkningen af pundets værdi er grebet ud af luften og tilpasset ønsket om at få konstruktionen til at gå op. Et pund var netop ikke det samme som en mark, kun en påstand om en skriverfejl ville kunne understøtte argumentet. Christensens andet og bedre argument er en utvetydig kilde fra Sorø Gavebog fra omkr.1160: "Jord til en halv mark penge i årlig skyld". Her er dog indlysende tale om den konkrete jordleje ("årlig").

Det er svært at se muligheden for at give et endeligt svar på spørgsmålet om sølv eller penge. Man kan sige, at kompasset peger mod sølv, hvis skyldmålet udsprang af en skattetaksering, men mod penge, hvis der var tale om jordlejen som udgangspunkt.

En mulighed var at tallene selv kunne fortælle os noget. De første oplysninger om, hvad 1 skyldmark jord ydede, er fra KVJ og de peger i bedste fald i vidt forskellige retninger, men hverken på 1 mark korn, sølv eller penge. Vi har senere i tid en del oplysninger om hvad 1 skyldmark jord ydede, som ikke er mere sigende. Nogle tal for ydelser af 1 mark skyldjord fra 1277-1311 er på 6 mark, 15 mark penge, 12 mark, 10 mark penge, 32 mark penge, 46 mark penge, 30 mark penge.⁷⁷⁰ Selvom man tager pengenes forringelse i betragtning i forhold til 12. årh. ligger tallene stadig generelt betragteligt over både 1 mark penge og 1 mark sølv. I 1317 har vi oplyst en kornafgift, nemlig omkring 3/4 mark korn (vel lidt mindre eller lidt mere end 1 1/2 mark sølv) i ydelse af 1 mark skyldjord. Det stemmer meget godt med normen fra det rige materiale i Roskildebispens Jordebog fra 1370 (1/2 – 1 mark korn i afgift som det typiske).⁷⁷¹ Der er umiddelbart ingen af disse ganske vist sene tal, der kan relateres til en tidligere tilstand med en afgift på præcis 1 mark et eller andet for 1 mark skyldjord (dog måske kornet, hvis man forudsætter, at afgiftsniveauet op mod 1300 var faldet med 25-40%).

Der er et markant socialt opbrud mellem 12. og det sene 13. årh., og det er naturligvis muligt, at kravet til ydelser har ændret sig over tid. Men allerede den førnævnte ydelse i 1231 (8 ørtug skyldjord yder 3 mark sølv) er så markant højere end noget 1:1 forhold mellem jordmål og ydelse, at det er svært at forestille sig, at et sådant oprindeligt har været der, i hvert fald for denne ene lokalitet.

Derved står Erslevs argument sig umiddelbart bedst. Det var trods alt muligt at relatere skyldmarken til en ledingafgift på 1 mark sølv. Som det skal vises i det følgende, er der dog meget andet, der taler imod, at skyldmålet indførtes med henblik på ledingen.

Betegnelser for afgifter

Som vist kan vi først i 1231 med sikkerhed se, at census-termen benyttedes som jordmål, idet ydelse og skyldmålet var forskelligt. Indtil da, i perioden 1160-1231, har vi en række udtryk med census-termen, hvor opgaven er at bestemme, om de udtrykker afgiftstørrelser eller jordmål.

Det første skridt på vejen er at se på, hvordan man i almindelighed omtalte skatter og afgifter.

De almindelige udtryk for, hvilken afgift eller ydelse jorden gav, var *reddo* og *solvo* i varierende former, typisk *reddens* og *solvens*. Udtrykkene kan næppe forstås som andet end udtryk for en årlig ydelse. Nogle gange angives det direkte (*annuo*, *annuatim* etc.), i andre tilfælde må det formodes at være underforstået: At et stykke jord forventedes at yde 5 mark må næsten betyde

⁷⁶⁹ C.A. Christensen 1970 s. 413.

⁷⁷⁰ Roskilde Gavebog tre steder; Sorø gavebog s. 505-6; DD 2.6 nr. 40, 41, 350.

⁷⁷¹ Idet Roskildebispens Jordebog dog ikke kan bruges som selvstændigt argument, den agrare situation kan have været radikalt ændret efter pesten, også hvad dette spørgsmål angår.

årligt, ellers giver udtrykket ikke mening.

Hertil er der en række yderligere udtryk for det samme, der ligesom reddens og solvens gerne oversættes med "skyld" eller "skylder".

I de ældre skånske kilder bruges udtrykket *de debito* om ærkebispens indtægter af Lund og Bornholm.⁷⁷² Verbet *debeo* indgår også i lignende sammenhænge, f.eks. *debet respondere viii marcis denariorum*, dvs skylder (er pligtig til) at svare 8 mark penge.⁷⁷³ Det er dog sjældent, og synes som i disse sammenhænge klart at henvise til en afgift, en pålignet skat eller en (årlig) ydelse. I Århuskapitlets jordebog fra 1313 omtales bl.a. at en sjællandsk gårdsæde *debet solidum denariorum* til kapitlet – skal yde 1 ørtug penge.⁷⁷⁴ Udtrykket i KVJ's Falsterliste *debito modio* er af Sven Aakjær oversat med "skyldskæppen".⁷⁷⁵

I Roskilde Gavebog benyttes verbet *exhibeo* i to tilfælde om, hvad jorden forventes at give eller yde årligt.⁷⁷⁶

Det vanskelige ord *valeo*, der kan betyde "er værd" i temmelig bred forstand,⁷⁷⁷ bruges også om årlige afgifter, f.eks. at nogle møller årligt giver 8 mark penge i afkast: *de annuatim valet*, tilsvarende om en mølle i KVJ's hovedstykke at den hvert år giver 10 øre sølv, *valet x oras argenti quolibet anno*.⁷⁷⁸

Endelig benyttede man substantivet *pensio*, om end heller ikke hyppigt. Det anvendtes tidligt i Absalons Sorø-gave 1198, hvor det udtrykkeligt betegner en årlig ydelse.⁷⁷⁹ Tilsvarende i en gave fra ærkebispens til Lundekapitlet 1312.⁷⁸⁰ I en kilde fra Århusbogen, ligeledes fra 1312, nævnes alle dem, der yder *pensiones annonales*, i Danmarks Riges Breve oversat med "kornskyld".⁷⁸¹ Desuden optræder termen i en latinsk version af Jyske Lov, også her om en pligtig afgift.

For alle disse begreber gælder at de normalt henviser ret utvetydigt til årlige ydelser eller afgifter.⁷⁸² Census-termen er en del af denne gruppe af afgiftstermer, og også den beskriver i visse tilfælde angiveligt årlige ydelser.⁷⁸³

Formen "pro censu" synes udelukkende at angive en afgift. I en opgørelse 1296 over hvad Københavns borgere forpligter sig til over for biskoppen af Roskilde, skal hver borger bl.a. årligt betale 1 ørtug for sin jord uden for voldene: *solvet solidum pro censu annuatim*.⁷⁸⁴ Det svarer til Københavns byrets formulering fra 1254, at dem der bebor bispens jord *soluere debent pro yorthskyld xii denarios*.⁷⁸⁵ Tilsvarende beskrives en årlig ydelse af en toft i Jylland 1304: *dictum fundum .. habeant pro censu annuali .. solido denariorum monete usualis*.⁷⁸⁶

Der er andre tilfælde hvor census entydigt henviser til en bestemt årlig skat

⁷⁷² Lundenekrologiets præbendeliste, DD 1.2 nr. 88.

⁷⁷³ Lunds gavebog under 1.6., hånd beg. 13. årh.

⁷⁷⁴ Århus Domkapitels Jordebog s.13.

⁷⁷⁵ Formuleringen er (Kongen har) "2 mark korn med skyldskæppen" (i Fiskebæk, der er en lignende formulering under Gedesby). De to sætninger står temmelig uforklaret midt i lange opregninger der udelukkende er i bol og (skyld)mark.

⁷⁷⁶ Under 1277 (*unde tenentur ad idem anniversarium annuatim exhibere vii marchas*) og 1300.

⁷⁷⁷ Se også afsnittet om guldvurderingen. Vinogradoff 1908 s. 381 pointerer at netop valet, modsat f.eks. *redditus*, kan betyde ikke bare den faktiske indtægt, men den estimerede, a *fair and normal estimate of economic capability*.

⁷⁷⁸ DD 2.1 nr. 333; Hovedstykket under Sjælland.

⁷⁷⁹ DD 1.3 nr. 253: *Terram de pensione 17 ½ solidorum annua*. Samt *terram 20 solidorum pensionis annuae*.

⁷⁸⁰ DD 2.6 nr. 454.

⁷⁸¹ DD 2.6 nr. 456.

⁷⁸² Erslev mente at man begyndte at anvende andre former end census for afgifter, fordi termen var blevet "teknisk", knyttet til jordmålet. Nogle af eksemplerne her er dog fra før skyldvurderingen. Erslev 1898 s. 28 .

⁷⁸³ F.eks. "Halvanden mark i årlig afgift", *marcham et dimidiam annui censu*, DD 1.4 nr.

104.

⁷⁸⁴ DD 2.4 nr. 197.

⁷⁸⁵ DD 2.1 nr. 138.

⁷⁸⁶ DD 2.5 nr. 342.

eller årlig ydelse. Københavns byret omtaler bl.a. den afgift (census) som kaldes *ølgjyald* og den census som kaldes *mithsumærgyald*. Mens det i en jysk stadfæstelse fra 1305 hedder at noget jord yder 20 mark penge i årlig afgift: *reddunt annuatim census uiginti marcharum denariorum*.⁷⁸⁷

Langt den almindeligste måde at anvende census-terminen på er en sammenstillingen "in censu", i skyld. Det er denne form vi ser anvendt om jordmålet, men som de mange nævnte udtryk tillige kunne betyde en konkret eller årlig afgift. Der er to hovedformer i brugen af census-terminen: "jord til x øre i skyld", hhv. "x øres jord i skyld" (*terra x orarum in censu*, *x orae terrae in censu*). Der er formentlig ikke nogen dybere bevæggrund bag, om man har valgt den ene eller anden form. Således bruger Sorø Gavebog begge former om samme stykke jord.⁷⁸⁸

Udtrykkene kan varieres med andre ordstillinger, især med "in censu" flyttet foran i teksten: *bona sunt in censu dimidia marcha* eller *In censu terre duodecim orarum*.⁷⁸⁹ Der skulle ikke være nogen anden betydning end den sædvanlige, det sidste udtryk deler da også plads i kilden med det mere almindelige *terre in censu*. Endnu sjældnere byttes rundt på denne led: *Octo solidos in censu terre*.⁷⁹⁰

Nogle få kilder har fjernet forleddet "in" foran censu, der til gengæld stilles forrest i udtrykket, f.eks. at der gives eller sælges: *censum duodecim marcharum terre* ("en skyld af 12 mark i jord") eller blot *censum xiiii solidorum*.⁷⁹¹ Denne måde bruges også i Århuskapitlets Jordebog i omtalen af sjællandske jorder: *terre census iiii orarum* eller *xvii orarum censum*.

I de fleste tilfælde kan man ikke ud fra udtrykket alene afgøre om der menes skat, afgift eller jordmål. Lidt anderledes er det med formen, at en ejendom "har" nogle skyldmark: *uniam curiam habentem census x horarum* eller *curiam suam... marcum terram in censu habentes*.⁷⁹² Det er svært at se at en sådan formulering kan henvise til en ydelse, det må næsten være jordmålet, der menes.

Det danske ord skyld optræder forholdsvis tidligt i de latinske tekster. Det indgik som nævnt i Københavns byrets "jordskyld". I et testamente fra 1261 træder det ind i stedet for "in censu": *1 oram scyld*, *xvi solidos scyld* m.v. Det anvendes også i Jyske Lovs vanskeligt tolkelige ledingsbestemmelser, her om den årlige jordleje.⁷⁹³ Ellers er det mest fra sene registraturer, at "oversættelsen" kan bekræftes.⁷⁹⁴ Skyld kan have alle de betydninger som census kan have, herunder skat eller ydelse til kongen. KVJ omtaler således sculd af Gedesby på Falster.

Der ses tidligt og med tiden stadig hyppigere, hvad der her tolkes som afkortede former af formen "x mark jord i skyld", hvor udtrykket er reduceret til "x mark jord". I 1259 omtaler Esrumbogen 2 ørtugs jord: *terram duorum solidorum*,⁷⁹⁵ og vi har flere udtryk af typen "x mark jord med alt tilliggende", "y ørtug jord med huse", f.eks. *octo solidatas terre cum domibus*.⁷⁹⁶ Det er dog relativt

⁷⁸⁷ DD 2.5 nr. 390.

⁷⁸⁸ Om Hesselrød. Påpeget af Ulsig 1981 s. 158. Udtrykkene er ikke enslydende. Det ene tolkes bedst som "10 øre afgiftspligtig jord", det andet som "jord til 10 øre i afgift". Nørlund 1929, s. 82-84, argumenterer overbevisende for, at den sidste tolkning i må være den oprindelige, altså at marken eller øren var knyttet til skylden, ikke til jorden.

⁷⁸⁹ Roskilde Gavebog s.59 (om året 1300); DD 2.1 nr. 333.

⁷⁹⁰ DD 2.8. nr. 401, 450. Begge 1322.

⁷⁹¹ DD 2.3 nr. 20 (1282); DD 2.1 nr. 333 (12[61]). I det sidste tilfælde synes tilføjelsen "terre" at mangle. Udtrykket følges imidlertid umiddelbart af en angivelse af at man havde en gård sammesteds. Sådan er alle kildens godsbeskrivelser opgivet og det må antages, at det er gården med dens jordtilliggende, der beskrives.

⁷⁹² Roskilde Gavebog s.53 (om året 1277); DD 2.2 nr.198 (Sorø Gavebog om 1272).

⁷⁹³ Jyske Lov 3. bog §13: *Landbo thær rethær attæ ørtugh silfs at skyld gøræ wt thrithings hafnæ*.

⁷⁹⁴ DD 2.1 nr. 332; DD 2.8 nr. 461 (Vordingborgske registratur), 178 (Æbelholtbogen).

⁷⁹⁵ DD 2.1 nr. 304.

⁷⁹⁶ DD 2.3 nr. 16 (1282).

sjældent, i hvert fald i hovedparten af perioden her. I Roskildebispens Jordebog fra 1370 bruges kortformen derimod hyppigt.⁷⁹⁷

Det er selvfølgelig muligt at tolke udtrykket "x mark jord" eller "x mark land", som oversættelsen også kunne lyde, som andet end en afkortet udtryksmåde for skyldmarken. En mulighed er, at marken skulle betegne mark korn i udsæd. Det fremgår dog af f.eks. Roskildebispens Jordebog, at udtrykkene (på Sjælland) bedst lader sig forklare som jordmål.⁷⁹⁸

Census-termen 1160-1231

Kilderne til sjællandske godsoppgørelser før 1231 er opført i bilagene. Opgørelsen viser, at man normalt opgav i bol, men også benyttede afgiftssummer og guldvärði. Kun Sorø Klosters Gavebog bruger *in censu* til at beskrive deres gods, ikke konsekvent, men relativt hyppigt, fra 1160'erne og frem.

Sorøkilderne er altså afgørende for, hvordan vi skal forstå udviklingen i brugen af census-begrebet før 1231. Selvom materialet entydigt peger mod Sorø, er Sorøkilderne på den anden side talmæssigt så dominerende, at den begrebsbrug, vi møder her, teoretisk godt kan være udbredt andre steder, uden at det fremgår af kildematerialet. Vi står altså dels over for problemstillingen, om censusbegrebet fra begyndelsen udtrykte et jordmål, eller om det evt. med tiden (mellem 1160'erne og 1231) udvikledes til et sådant. På den anden side er der spørgsmålet, om der frem til begyndelsen af 13. årh. var tale om et eksklusivt Sorø-fænomen.

Sorøkilderne danner grundlag for Poul Nørlunds tese om skyldmarkens opståen, der vil blive drøftet efterfølgende.

De kritiske kildeudsagn er som følger, med sidetal i Langebeks udgave i parentes. Dateringerne er Nørlunds med få afvigelser:

Tabel 44. Anvendelse af censustermen før ca. 1230

Toke Ebbesens gave 1161/82 (467):

Terram x orarum in censu

Terram de censu dimidia marcae nummorum annuo

Niels Mules gave c.1186 (468):

Quatuor marchas et viii solidos terrae in censu

Gyde Ebbesdatters gave 1198/1228 (468):

Xiiii oras terre in censu de terra communi et in ornum dimidiam marcam

De forskellige erhvervelser i Slaglille, før omkr.1200 (472), blandt flere med samme form:

Dimidia marca terrae in censu

ii orae terrae in censu

Tule Bosens gave 1206 (484)

Duos solidos terrae in censu in Aldenbergh

Mageskift med Johannes Vagnsen 1205 (474-75):

Marcham et dimidiam annui censu

Terram xiii solidorum in censu annuo

Peder Sunesen 1214 (475, dette udsagn ikke fra gavebogens ældste del):

De Tribus mansis et duabus oris terrae in censu

⁷⁹⁷ Erslev antager ligesom jeg at kortformens optræden, i hvert fald i lister, skyldes at sammenhængen er indlysende, så man har sparet sig at skrive formen helt ud. Erslev 1898 s.34-35.

⁷⁹⁸ Der er i jordebogen mange eksempler på at jorder både opgives i øre jord og i udsæd, der ikke svarer overens med øremålet.

Ser man udtrykkene under et, falder det i øjnene, at census flere steder bruges i sammenhæng med "årlig", der er altså udtrykkeligt tale om en afgift af jorden, og der kan ikke menes et jordmål. Omvendt er der mange udtryk af den form som senere brugtes om jordmålet: *Terra in censu*. Der er ingen kronologisk udvikling i brugen af formerne. De udtrykkelige årlige afgifter optræder side om side med det blotte *terra in censu* i den ældste indgang og dukker så op igen i 1205. Endelig i 1214 synes det at være givet at der er tale om jordmål: at en gård er på 3 bol og 2 øre skyldjord kan næsten kun betyde, at ørerne var udtryk for et jordmål, der endda kunne sammenregnes med bol. Sammenstillingen er tidlig og enkeltstående for denne periode, og det er spørgsmålet, om det faktum, at det er fra den yngre del af gavebogen, kan have betydning for formuleringen.

Kilderne er fra en periode hvor Sorømunkene stadig anvendte en mangfoldighed af mål med bolet som det "førende". I flere af de nævnte Sorø-transaktioner indgår der da også bolstørrelser.

I betragtning af, at tilføjelsen "årligt" flere gange optræder, er den mest nærliggende tolkning, at det frem til 1214 skal underforstås, at alle omtalerne handler om den årlige afgift. Sorø kloster har tilsyneladende bare taget et lidt divergerende begreb for ydelse i brug frem for det vanlige *reddens* etc. Det er under alle omstændigheder svært at forklare, at hverken Næstved kloster, Esum kloster, Ringsted kloster eller Roskildekirken ses at bruge *in censu*-termen. Nørlund mente alternativt, at census-termen som ydelsesmål og jordmål levede side om side i tiden 1160 til 1214.

Den første del af Sorø gavebog, som disse indførsler stammer fra, er en vanskelig kilde. Hele håndskriftet er fra begyndelsen af 15. årh., men den første del kan af indre kriterier ses anlagt i 13. årh.'s første årtier.⁷⁹⁹ Her er, givet ud fra ældre forlæg, sammenskrevet en række "velgerninger" og godserhvervelser. Men det er en mulighed, at der ikke er tale om en ordret afskrivning (hvad angår målene), men at skriveren selv har præciseret, hvad han på nedskrivningstidspunktet mente at vide var den rigtigste form. Den sidste mulighed er, som det nu skal drøftes, en forudsætning for Arups store tese om skyldmarken.

Offentlig eller privat census

Kristian Erslev tog for givet, at skyldtakseringen var et offentligt indgreb. Ellers kunne skyldmarken ikke have fundet den almene udbredelse på Sjælland, som den faktisk ses at have haft. Erslev fremførte derudover den komplette markvurdering af Falster fra KVJ som argument for sit standpunkt.⁸⁰⁰

Erslevs tese kan kun støtte sig på én direkte sammenstilling af leding og skyldmål, nemlig den sjællandske ledingsbestemmelse fra 1284. Til problemerne i hans tese hører, at vi heller ikke har en kilde, der som afspejling af en offentlig taksering bredt udtrykker sig i skyldmålet. Det må vække til eftertanke, at mens godsopgørelserne for Fyn og Jylland i KVJ's hovedstykke alene er i guldmarksmålet, så er billedet på Sjælland ikke entydigt. De sjællandske mål er skiftende, og der bruges omtrent lige hyppigt bolmål og skyldmål.

Dertil mangler der en forklaring på, at skyldmålet ses sporadisk brugt, længe før det kan ses at være udbredt som det almene jordmål.

Det sidste havde Erik Arup en forklaring på. Arup så skyldmarken som en kongelig taksering beregnet på opkrævning af ledingsskat, skabt i 1213. Den elegant tegnede sammenhæng er, at i dette år fortæller Valdemarannalerne, at der ingen leding udgik fra Danmark,⁸⁰¹ altså trådte skatten i stedet. Omtaler af skyldjord, der kendes inden 1213, er alle fra Sorø Gavebog, som Arup daterer til omkr. 1214. Arups kunstgreb er da at hævde, at skriveren i Sorø havde det nye

⁷⁹⁹ Dateringen er Nørlunds. Jvf afsnittet med kildegennemgange.

⁸⁰⁰ Erslev 1898 s. 25-26.

⁸⁰¹ Danmarks middelalderlige annaler s. 78.

mål i baghovedet og rettede på sine forlæg under afskrivningen. Der var altså ikke terra in censu før 1213.⁸⁰²

Nørlund har gendrevet Arups vidtløftige tese med mange rimelige argumenter.⁸⁰³ Her skal tilføjes endnu en indvending: Skyldmarken er kun et af mange mål, der bruges i den tidlige del af Sorø Gavebog. Hvis der havde været en fuldstændig matrikulering af Sjælland i 1213, og Sorøskriveren året efter havde været travlt optaget af at ændre sine kilders mål til skyldmarksmål, hvorfor gjorde han det så kun indimellem, hvorfor lod han de fleste steder de gamle mål stå i deres kaotiske mangfoldighed?

Skyldmålet brugtes fra midten af 13. årh. til hvad vi kan kalde privatretslige formål, og skyldmarken er dertil allerede tidligt særdeles differentieret. Den måles gerne ned i øre og ørtug skyldjord og endog i penninge skyldjord. Den er altså andet end et takseringsmål, og den er meget mere finmasket end et skattegrundlag normalt var. F.eks. siger 1284-forordningen om ledingsskatten, at den som har mellem en mark og halvanden mark skyld i jord skal udrede fuld havne, hvilket må sige at være et meget large forhold til de finere nuancer i mål og delmål.⁸⁰⁴

Hvis skyldmarken var et takseringsmål, blev den altså meget hurtigt til noget andet. Og dette "hvordan" og "hvorfor" hører med, hvis der skal vægt bag tanken om takseringsmål.

Nørlund tolkede, modsat Erslev og Arup, Sorøkilderne sådan, at der må være tale om en begyndende anvendelse af takseringen af jordrejen som betegnelse for et egentligt jordmål, en overgangsperiode hvor census-begrebets betydning var langsomt under forandring. Når man altså sidst i 12. årh. omtalte "x øre jord i skyld" kunne det både (udtrykkeligt) betyde den årlige jordreje og en fastlåst "ideel landgildetakst", men det var endnu en akademisk forskel, fordi den reelle og ideelle, fastlåste jordreje endnu ikke havde fjernet sig (noget videre) fra hinanden, er Nørlunds pointe. Nørlund formulerede det sådan, at den "ideelle landgildetakst" bliver til en matrikelstørrelse, og han må forstås sådan, at målet indtræder som fordelingsmål i ejerlavet. Efterhånden fjerner den faktiske jordreje sig fra matrikelmålet, og det bliver to distinkte størrelser.⁸⁰⁵

Det er den sidstnævnte glidning vi først med sikkerhed kan aflæse i 1231,⁸⁰⁶ men Nørlund så den allerede eksemplificeret i 1160 og må altså henlægge en begyndende matrikulering til før dette tidspunkt.⁸⁰⁷

Hvordan denne matrikuleringsmåde breder sig fra Sorø til at blive brugt på hele Sjælland, forklarede Nørlund ikke. Han så tilsyneladende udbredelsen som en sum af lokale udviklinger, primært initieret af de større jordejere. Falsterlistens tilsyneladende udsagn om en organiseret matrikulering afviste Nørlund som en undtagelse.

For Nørlund påvistes hermed det dengang udtalte i forskningen, at Sjælland i tidlig tid var domineret af store jordejere. Når det almindelige mål på Sjælland rettede sig efter et afgifts-begreb, var det fordi, den sjællandske jord hovedsageligt var ejet af stormænd og beboet af bønder, der måtte betale en fæsteafgift til dem. Dette i modsætning til det selvejerdominerede Jylland, hvor jordens pris blev grundlaget for vurderingen.⁸⁰⁸

⁸⁰² Arup 1914, bl.a. s. 209-14.

⁸⁰³ Nørlund 1929, især s. 61-68.

⁸⁰⁴ Lindkvist 2008 s. 171 hævder tilsvarende om det svenske markland-mål, at det er utænkeligt, at staten skulle have haft de nødvendige "kamerale teknikker" til at lave så fintmasket et jordvurderingssystem.

⁸⁰⁵ Nørlund forklarer bl.a. afgiftens glidning med en stigende velstand blandt jordrejerne pga. stigninger i kornprisen. Udvidelse af det dyrkede areal er en anden mulighed.

⁸⁰⁶ Ulsig 1981 s. 158.

⁸⁰⁷ Nørlund 1929 s. 94.

⁸⁰⁸ Nørlund 1929 s.93. C.A. Christensen benægter denne mulighed, bl.a. med henvisning til, at census normalt er "en offentligretlig begrundet afgift". Argumentet er ikke uvæsentligt, men på den anden side udelukker det ikke aldeles Nørlunds konstruktion, og modspørgsmålet er, hvorfor Sorømunkene skulle opgive deres jord i et skattemål. C.A. Christensen 1983 s. 30; 1987 s. 2 med reference til "tysk forskning". Christensen er dog svær at følge, det franske "cens" var f.eks., ganske vist i en tidligere periode, en blanding og gerne knyttet specifikt til jordejernes afgifter. Marc Bloch, Feudal Society, 1962, s. 250.

Der er også i Nørlunds forklaringsmodel indlysende problemer. Først forudsætter den, at lokale beslutninger, primært taget af godsbesidderne, greb om sig i et omfang, så vi ikke ser andet mål end skyldmarken benyttet i hele perioden 1250-1300.

Dernæst forestiller Nørlund sig fastfrysningen af en afgiftsstørrelse til et jordmål ske over en temmelig lang periode. Det er en periode, hvor han netop selv pointerer, at afgiften steg væsentligt. I så fald var den sene fastfrosne skyldmark ikke særlig sammenlignelig med den tidligt fastlagte.

Konklusion

Ligesom vi gik i stå med at afgøre om marken i skyldmålet repræsenterede 1 mark penge eller 1 mark sølv, må vi erkende, at det heller ikke er muligt at løse spørgsmålet om offentlig eller privat taksering som gav navn til målets anden komponent, skylden. I begge modeller fortaber overgangen fra hhv. takseringsmål til jordmål eller fra lokal til generel matrikulering sig i det dunkle eller støder på store forklaringsproblemer. Nogle muligheder er der dog for at nærme sig en forståelse.

Der er imidlertid yderligere en, om ikke forklaring, så mulig bevæggrund. Den er næsten for banal til at man tør nævne den, men Nørlund turde. Nørlund anfører, at udviklingen i ejendomsforholdene krævede et mere smidigt redskab end bolmålet.⁸⁰⁹ Arvedelinger, frasalgs m.m. gjorde det tungt at arbejde med stadig mindre brøkdele af bolet, og et mål, der let kunne deles ud i 240 dele (1 mark = 240 penninge) måtte være at foretrække, foreslår Nørlund. Det er i hvert fald en kendsgerning i resten af landet, at man, uden at afskaffe bolet, primært brugte mere operationelle størrelser: Ottingen i Sønderjylland, guldmarken i Nørrejylland og på Fyn og måske fjerdingen i Skåne. Som sådan kan skyldmarken allerede i sin tidlige fase forstås som et fornyet bymål, en funktion målet i hvert fald senere havde.

Det faktum, at skyldmarken som jordmål i KVJ's hovedstykke er blandet med andre jordmål og især bolet, giver indtryk af en selvgroet udvikling. Det er som sagt svært at se, at en kongemagt, der lige havde sat hele Sjælland i nyt takseringsmål, ikke skulle bruge dette mål lidt mere konsekvent, som det f.eks. var tilfældet med guldmarksmålet i Vestdanmark.

Man kan altså forestille sig en praksis, der startede på Sorøs jorder og efterhånden bredte sig, for ikke så længe efter 1231 at blive gældende på hele Sjælland, Lolland og Falster. Jeg har dog svært ved at tro, at der i *sidste instans* blot er tale om lokale udviklinger, set i lyset af at man efter 1250, modsat i 1231, udelukkende brugte skyldmarksmålet. Der må næsten være tale om en styrende hånd. Svarende til at kongen påviseligt satte Falster i skyldmark, må noget tilsvarende være sket for Sjælland og Lolland. Grundet de usikre dateringer af Lollands- og Falsterlisten er det muligt at foreslå en nogenlunde samtidig matrikulering for de tre øer en gang mellem 1231 og 1250, byggende på kendt lokal praksis. Den mest nærliggende måde at forestill sig en kongelig matrikulering på, er at han handlede som jordejer og hermed gav sig selv et bedre redskab til at organisere sin jordejendom på.

Den næsten fuldstændige identitet mellem bol og skyldmark på Lolland og Sjælland skal da også ses i dette lys. På Lolland og Sjælland har man primært sat de kendte bol til et tilsvarende antal skyldmark og opdelt dem i øre og ørtug skyldmark, kun har man i grelle tilfælde sat 1 bol til mellem 1 og 2 mark skyld. På Falster er konverteringen sket mere nøjeregnende og mere differentieret. Man kunne da fortsat bruge betegnelsen bol om den større enhed i målet, men tyede til øre og ørtug, (næsten) aldrig fjerdingen og ottingen, når man skulle ned

Dertil overser Christensen, at han selv i 1970 tolkede skylden i Lund som ydelser til kapitlet. Se drøftelsen senere i teksten.

⁸⁰⁹ Nørlund 1929 s. 88-89.

i delmålene.

Jeg tvivler stærkt på, at skyldmålet i almindelighed er fastlagt nøjagtigt efter jordens skat, afgift eller jordleje. Dermed fortaber vigtigheden af spørgsmålet, om marken var en sølvmark eller pengemark, sig også. Jeg er dertil på falderebet begyndt at overveje om censusbegrebet brugt om jordmål alligevel kan betyde noget i retning af "1 mark af den jord der er afgiftspligtig". Men et svar på spørgsmålet ville kræve yderligere en gennemgang af hele kildematerialet, det ikke har været muligt at nå.

Enhver forklaring på fænomenet må fremtræde en anelse søgt. Men denne synes bedre end forskningens brug af termen "skyldbol", der antyder at det 14. årh.'s bol var et omdefinert bol og Runquists tilsvarende forslag om, at bolet blev revurderet.⁸¹⁰

Sammenfatning, jordmål

Når et samfund eller dele af det valgte at sætte tal på deres jord for at kunne måle dets mængde eller værdi, må der bagved ligge et socialt eller økonomisk behov, en menneskelig interageren, der nødvendiggjorde, at jorden kunne måles.

Et af de fokuspunkter, der har optaget den i øvrigt ikke særligt omfattende europæiske forskning i jordmål, er, hvad dette behov var. Det kunne være statsmagtens ønske om at skabe rimelighed i udskrivningsgrundlaget for skat eller ydelser. Det kunne være de store jordejeres behov for at kunne opkræve sammenlignelige jordlejer eller for at kunne mageskifte eller handle med målbare jorder. Det kunne være behovet for et fordelingsmål ved indtagelsen af ny jord til opdyrkning eller landsbyfællesskabets behov for et internt fordelingsmål.

Det er alle behov, der udspringer af en vist niveau af samfundsmæssig organisation, og de ældste germanske jordmål er da heller ikke ældre end den seneste folkevandringstid.

De ældste europæiske jordmål tjente på det tidspunkt, vi møder dem i kilderne, gerne flere formål, og det er i regelen umuligt at argumentere overbevisende for, hvilken funktion der var den oprindelige. Men selv for de jordmål, der kom til i historisk tid, kan det være svært at afgøre, hvilken faktor der skabte dem, og hvilket formål de primært skulle tjene.

Helt overordnet er det dog nemmere at forestille sig kongen udnytte et eksisterende jordmål som takseringsmål end det modsatte: At et oprindeligt takseringsmål udvikledes til det som regel meget mere finmaskede mål, man brugte ved arvedeling, frasal, andelsmål etc. Men det er på ingen måde en absolut betragtning.

Det andet fokuspunkt har været, hvilken mængde, størrelse eller værdi, de enkelte jordmål repræsenterede. Det er almindelig antaget på tværs af landegrænser, at de ældste mål (manse, hide, Hufe, bol) på en gang repræsenterede, hvad der skulle til at forsørge en familie, og så meget jord man kunne pløje med et plovspand på et år. Forholdet fremgår imidlertid ikke af målene, på den tid hvor vi ved lidt om deres størrelser, dertil er der for hvert af målene internt store forskelle i størrelser, og de enkelte landes mål var næsten med sikkerhed heller ikke oprindelig af ens størrelse. Det elastiske familiebegreb hjælper os således ikke, og at et mål på én gang skulle afspejle en plovs jord og en families underhold, virker ikke sandsynligt.

En anden vej til afgørelsen af størrelsesforhold har været at beskrive målene i moderne flademål (acre, hektar, tønde land). Det er en metode, der som vist

⁸¹⁰ Skyldbol: se litteraturgennemgangen; Runquist 1952 s. 437.

altid fører med sig, at man tolker senere tiders bedre kendte arealtal ind i middelalderens mål. Det er ikke en farbar vej, ikke mindst taget i betragtning, at agerbruget i tidlig middelalder var under konstant forandring. Målene var netop ikke dengang arealstørrelser, så de kom over tid til at repræsentere et forskelligt arealmål, efterhånden som det opdyrkede areal blev udvidet.

Den eneste farbare måde at udregne tal for målenes mængde, størrelse eller værdi er at gøre det på tidens egne præmisser i de tilfælde, hvor vi kan holde tallene for et mål op mod afgifter, udsæd, pris eller tal for andre mål. Og spekulationer om, hvad de ældste måls senere udvaskede grundbetydning var, kan netop kun være spekulationer.

I Danmark kendes tre almene jordmål, bolet, guldmarks jord og skyldmark. De opstod eller indførtes til forskellig tid. Bolet var en realitet i Østdanmark omkr. 1100 og formentlig også i Vestdanmark, hvor der dog mangler kilder før midten af 12. årh. Guldmarksvurderingen blev gennemført i det jysk-fynske område omkr. 1200 eller noget før, mens der på Sjælland og Lolland-Falster højst sandsynligt blev foretaget en skyldmarksvurdering mellem 1230 og 1250. Man kan eventuelt tale om et fjerde mål, idet ottingen i Sønderjylland fra omkr. 1200 bliver et alment brugt mål, mens bolet forsvinder ud af de sønderjyske kilder. Ottingen var formentlig et delmål af bolet, nemlig en ottendedel, så det er lidt en smagssag, om man regner den for et selvstændigt jordmål.

De nye mål, der kom til i 13. årh., havde hver sine regionale forankringer. I Skåne benyttedes bolet som før, dog var der måske en tendens til, at delmålet fjerdingen var det mål, man i praksis benyttede. På Sjælland og Lolland smeltede bol og skyldmark for det meste sammen til ét mål, mens der på Falster skete en differentieret konvertering af bolet til skyldmark. På Fyn og i Nørrejylland benyttede man bol og guldmark parallelt, et jordstykke havde på samme tid en kendt bol- og guldmarksværdi. I Sønderjylland gik udviklingen i retning af, at ottingen og guldmarken levede side om side, i nordøst brugtes ottingen, i sydøst guldmarken, mens man i vest knap brugte nogle af målene.

På trods af, at bolet i nogle landsdele kun sjældent anvendtes efter midten af 13. årh., forblev det stadig i brug overalt, og bolet optræder i det mindste sporadisk i kilder fra alle landsdele. Forholdet må tilskrives bolets fikserede rolle i landskabslovene, hvor bolet er knyttet til toften og rebningen af landsbyens jorder som det mål, ressourcer og pligter fordeltes efter. Brugen af bolet som mængdemål ud over denne funktion må dog siges at være stadig vigende gennem 13. og 14. årh.

I 14. årh. gik udviklingen desuden, med regionale nuancer, i retning af, at jordens værdi primært blev beskrevet ved dens afkast, dvs. jordlejen, mens brugen af jordmålene aftog. Det er et forhold der understreger et af de mest kildne problemstillinger vedrørende jordmålene: At vi bortset fra landskabslovene næsten alene møder dem i forbindelse med de store godsejeres jordbesiddelser.

Foruden de kronologiske og regionale forskelle på de danske jordmåls historie, kan der være funktionelle. Målene behøver ikke være iværksat med samme formål og af samme samfundsmæssige instans.

Bolet er som sagt fra før 1100, men næppe ældre end sen vikingetid. Dets tidligste historie er således uden for vores rækkevidde. I tidlig middelalder synes bolet imidlertid primært at være et mængdemål forstået som en bestemt delmængde af en landsbys jorder, og det har højst sandsynligt også været dets oprindelige funktion. I så tilfælde må bolmålet være dannet ved løbende lokale processer. En herredsvi indførsel er foreslået som en eventuel mulighed. Om bolet ligefrem er knyttet til fremkomsten af den regulerede landsby, er det ikke muligt at give et svar på her.

Bolene er så tidligt, vi møder dem, af uens størrelse og gerne opdelt i brøker (fjerdinger, ottinger), og forskellen i størrelse bliver med tiden mere markant. Forskellen kan til dels skyldes udvidelsen af det dyrkede areal i tiden mellem bolsætningen og vore første kilders udsagn, men kun til dels. Bolene må fra begyndelsen have været uens om end i mindre grad end det senere blev

tilfældet. Et bol kan ved bolsætningen have svaret til størrelsen af en typisk (større) gård, sådan som ordets etymologiske betydning antyder, men kun som en slags idealmål og forskellig fra landsby til landsby.

Før (tidligst) i slutningen af 12. årh. kender vi ikke andre jordmål end bolet. På denne tid opstod så guldmarksmålet.

Det var frem til midten af 13. årh. almindeligt at prissætte jorden i guldmark, og det er formentlig baggrunden for at man i Vestdanmark foretog en jordvurdering efter guldålet. Vurderingen var allerede i 1231 en "gammel" vurdering. Hovedstykket i Kong Valdemars Jordebog bruger omtrent konsekvent kun guldmarksværdien til at beskrive kongens vstdanske jorder. Omvendt er billedet af hvilke mål, man brugte, langt mere blandet i andre kilder, også dem der ligger tæt på jordebogen i tid. Det tyder på, at der står et kongeligt initiativ bag vurderingen, et initiativ, der imidlertid ikke fik fuldt gennemslag i de berørte landsdele.

Det må forventes, at man med guldmarken forsøgte at give et mere præcist mål for jordens værdi, end bolet aktuelt gav. De forhåndenværende bol blev da også sat til et forskelligt antal guldmark, typisk 8, sekundært 4, 12 eller 16. Guldmarksværdier har således formodentlig på vurderingens tid været relativt sammenlignelige, men ret snart udviklede også guldmarken sig uens, og i begyndelsen af 14. årh. var der betydelige forskel på værdien af 1 guldmarks jord, som desuden ikke længere stod i en pris af 1 guldmark.

Trods sin store udbredelse ses målet kun i Valdemars Jordebog brugt konsekvent. I Sønderjylland slog det kun igennem i enkelte områder, mens Århuskapitlet af sine mange jorder kun opgav omkring halvdelen i guldmarksmålet.

Også den østdanske skyldvurdering tog afsæt i bolet. På Falster konverterede man typisk bolet til 1-2 mark skyldjord men også hyppigt til flere. På Sjælland og Lolland konverterede man i almindelighed lige over, man kan næsten sige, at bolet omdøbtes til mark skyldjord, dog har der været undtagelser fra denne regel.

Valget af terminologi for denne vurdering må henhøre til enten en skat eller afgift, mere præcist enten til ledingsskatten eller jordlejen. Hvis jordmålet var udmålt efter jordlejen, er sammenhængen mellem vurdering og reel jordleje imidlertid hurtigt forsvundet. Senest fra 1231 var jordlejen i almindelighed højere end hvad skyldmålet udtrykte. Det kan ikke afgøres, om skyldmålet mark, øre og ørtug henviser til sølvmark eller pengemark.

Bolets konvertering til skyldmark på Falster skete på kongeligt initiativ. Det forhold, at skyldmarken fra midten af 13. årh. blev omtrent helt enerådende som jordmål i det sjællandske område tyder på, at der også her stod en offentlig hånd bag. Det er dog muligt, at målet allerede før en egentlig skyldvurdering har været anvendt af nogle af øens store jordejere, først og fremmest Sorø Kloster.

Den stigende uensartethed i bolenes størrelse må have gjort det tilsvarende mere uegnet som mængdemål i andre økonomiske sfærer end landsbyens egen. Desuden var de reelle brugsstørrelser allerede henved 1200 formodentlig sjældent af et helt bols størrelse. Delinger til en fjerdel eller en ottendedel var almindeligt, og partvise frasalg af jorder har formentlig givet endnu mere komplekse brøker at regne med.

Det er vel disse to forhold, der har bevæget til at man lavede nye jordvurderinger, hvor bolet blev konverteret til mere sammenlignelige og operationelle mål. Et bol der var konverteret til 8 guldmark kunne nu uden brøker deles ned til 1/64 (1 sølvmarks jord), mens 1 skyldmarks jord kunne deles ned til 1/240 (1 penning skyldjord).

Skyldmålet trådte med sikkerhed ind som bymål, som andelsmål ved fordelingen af byens ressourcer, allerede før midten af 13. årh., og guldmarksmålet synes også i det mindste at have været tænkt sådan (I Jyske Lov bruges det i enkelte tilfælde på denne måde). Dermed er det sandsynligt, at det allerede ved selve

vurderingerne har været sådan. Det virker mindre sandsynligt, at vurderingerne har været gennemført af fiskale hensyn for derefter på kort tid at udvikle sig til bymål. Det er mindre forklarligt, hvorfor kongemagten, som det vel var, tog initiativ til en sådan matrikulering, hvis den ikke var fiskalt betinget. Bedste bud er at kongen som storgodsejer tog disse initiativer på vegne af sig selv og de øvrige godsmagnater.

Der er ikke nogen indlysende begrundelse for, hvorfor der nogenlunde samtidigt blev lavet to forskellige vurderinger for Jylland og Sjælland men ingen for Skåne. Det kan kun tilskrives den almindelige regionalisering, forskellen i jordmålsbruget følger de tre distinkte lovområder. Poul Nørlund har til gengæld givet en besnærende forklaring på, hvorfor man valgte guldmarken i vest og afgiftsmarken på Sjælland: I Jylland med de mange selvejere tog man afsæt i jordprisen, på Sjælland med tilsvarende mange fæstere var afsættet jordlejen.

Det er karakteristisk for alle målene, at de synes at være numerisk fastfrosne. Hvis en by på 5 bol fordoblede sit dyrkede areal, øgedes antallet af bol ikke til 10, men det enkelte bol blev dobbelt så stort. Det samme gælder de øvrige mål.

Konklusioner

Overskriften på dette afsluttende afsnit lover måske mere, end det kan holde.

Som angivet i indledningen består afhandlingen i høj grad af en række delanalyser og diskussioner af problemstillinger inden for metrologiens, numismatikens og den agrar- og økonomiske histories områder.

Hensigten har været, at analyser og konklusioner inden for de respektive delområder, set som helhed kunne bringe metrologien, numismatikken og historikerens værksted nærmere hinanden og åbne for en bedre gensidig udnyttelse af hinandens resultater.

For hver af de tre primære genstandsfelter, metrologien, numismatikken og jordmålsforskningen er de væsentlige resultater sammenfattet i forbindelse med de respektive hovedafsnit. Det er ikke så meningsfyldt blot at repetere dem her, selvom en del gentagelser er uundgåelige.

I det følgende vil jeg derfor prøve at sammenstille resultaterne lidt mere på tværs af de enkelte genstandsfelter, dertil fokusere på enkelte af de mere kontroversielle teser. Og endelig vil jeg undervejs med forsigtighed prøve at perspektivere hele det undersøgte problemfelt.

Hvad vi kort kan sige om de mængder, målene udtrykte

Der var flere danske vægtmål, måske endog mange, men de var ikke så forskellige. De vægtmål, hvis størrelse vi forsøgsvis kan bestemme, grupperer sig hovedsageligt om et mindre markmål på 215-20g, samt en mindre brugt, men større vægtmark, der havde omtrent samme vægt som Kølnemarken, godt 230g. Der var altså mindre end 10 % forskel mellem de forskellige danske vægte. En forskel, der var stor nok til at man tog den alvorligt, men samtidig lille nok til at man konkret kunne vælge at se gennem fingre med den.

Vi må formode, at guldvægten fulgte samme mål som sølvvægten, men der var knaphed på guld, og vi har ikke materiale, der kan belyse forholdet.

De tidligste kilder til bestemmelse af vægten er fra anden halvdel af 13. årh. Det kan derfor ikke siges med sikkerhed om vægten var helt den samme f.eks. tidligt i 12. årh., den kan teoretisk set have ændret sig, men i så fald inden for små intervaller.

Sølvets værdi er svær at bestemme. Den eneste mulighed er næsten at måle værdien i forholdet til guldet. Men det bringer endnu en variabel ind i ligningen (guldets evt. svingende værdi), og dertil er forskernes meninger om forholdet mellem guld og sølv over tid delte. Der er dog en vis konsensus om, at sølvets egenværdi lå nogenlunde fast i tiden 1100-1350, hvilket er væsentligt når vi skal spejle andre mål i sølvet eller skal vurdere f.eks. prisers, skatters og afgifters udvikling gennem perioden.

Mønten var i princippet en sølvmønt, næsten uanset hvor lidt sølv den egentlig indeholdt. Først op mod 1300 reagerer samfundet på møntens ringe lødighed ved at kalde den "kobbermønt". Men selv denne betegnelse udtrykker i virkeligheden mest konstateringen af det manglende sølvindhold. Mønten var uløseligt knyttet til sølvet, og afgørelsen af møntens værd skal af os forskere tages i spændingsfeltet mellem møntens indhold af sølv og den pålydende værdi, man tillagde den.

Både sølvet og pengene måltes i mark og med de samme delmål. I udgangspunktet var mønten fuldt lødigt, sådan at de 240 mønter (penninge), der tilsammen gjorde en pengemark, nøjagtigt burde modsvare værdien af og vægten af en sølvmark. Der er imidlertid ikke noget tegn på, at en sådan helt præcis sammenhæng har været søgt. En pengemark var således ikke et vægtmål magen til sølvmarken, den var primært et tællemaal, nemlig 240 optalte mønter.

Trods dette er det almindelig antaget, at en penning af møntherren tillagdes en

pålydende værdi, som om den var en sølvmønt, altså 1/240 mark sølv. Det er der ikke et eneste kildebelæg for. Men det skal understreges, at økonomien var sektioneret. Handelen var generelt reguleret, og hvad der foregik på de regulerede markeder i købstæderne og på de internationale handelspladser, har vi næsten ingen kendskab til. Der har givet været ganske hårde valutabetingelser og vekslingsbestemmelser.

I agrarsamfundet, hvorfra vore kilder hovedsageligt stammer, forholdt man sig kritisk til møntens lødighed. Det fremgår af kilder fra omkr. 1200 og perioden ud. Man omregnede den aktuelle mønts værdi til sølv, et regnestykke der faldt mindre og mindre ud til møntens fordel, efterhånden som lødigheden faldt. Vi har ikke mange kilder til denne omregning, men de er til gengæld utvetydige. I nogle tilfælde omregnede man mønten nogenlunde til dens reale sølvværdi, i andre tilfælde holdt den en lidt bedre kurs end den "fortjente". Den mere præcise kurs finder vi typisk i perioder hvor lødigheden holdt sig nogenlunde stabil over en årrække. Men måden at udregne kursen på veksler desuden efter omstændighederne. Det kunne være en meget nøjeregnende udregning, men der kunne også være tale om løsere overslag. Således kan vi regne med, at den kurs vi møder, er sat til en værdi i nærheden af møntens realværdi, men man kan kun på et meget overordnet plan slutte fra kurs til lødighed eller omvendt.

På et helt tredje plan gjaldt alene møntens lødighed, nemlig i tilfældet hvor den skulle udveksles med udlandet. Det var når man handlede på udlandet, hvilket vi ikke ved meget om, og når man afregnede sine forpligtelser til den internationale kirke i Rom. Det sidste kender vi mere til. Kuriens indsamlere vurderede mønten for hvad den var, og var den for ringe, nægtede de at tage imod den.

Mønten var endnu omkr. 1100 op til 80 % i lødighed. I 1310'erne var lødigheden på Sjælland og i Jylland faldet til 7-8 %. I den mellemliggende periode faldt møntens kvalitet løbende, men ikke lineært. I enkelte perioder var den endog stabil. Forløbene i de enkelte landsdele var uens, men beslægtede, indtil Skåne fra 1260'erne skilte sig ud fra resten af landet. I denne landsdel holdt mønten herefter en lødighed på 20 %.

Vi kan ikke datere mønterne så præcist, at vi kan følge udviklingen år for år, og vi har dertil ikke tilstrækkelige målinger af lødigheden. Derfor har vi frem til 1240'erne kun hvad man kan kalde stikprøvekontroller, der kan give fornemmelsen af en meget langsigtet udvikling, mens vi efter 1250 kan følge udviklingen nøjere, dog stadig inden for rummelige intervaller.

Kursen på mønten har vi endnu mindre materiale til. De kurser, vi har beskrevet, viser en kurs, der svarede til lødigheden eller en lettere overkurs.

Jordens værdi kunne måles og udtrykkes på mange måder: Hvor meget der kunne sås på jorden, prisen eller pantsættelsesværdien, og for udlejet jord hvor stor en afgift den gav. Hertil kunne pris og afgifter udtrykkes i såvel, guld-, sølv-, penge- som kornmål.

Endelig kunne jorden beskrives ved et af jordmålene, bol, fjerding, otting, guldmarks jord eller skyldmarks jord. Jordmålene var faste størrelser. Det vil sige at var en by én gang sat til et antal bol eller guldmarks jord, vedblev den med at have det samme antal, og bolværdien, skyldmarksværdien og guldmarksværdien udtrykte således primært en bestemt andel af landsbyens jorder. Omvendt blev den mængde eller værdi, målet udtrykte af samme grund ganske flydende. Perioden fra 1000 til 1300 var præget af kraftig udvidelse af det dyrkede areal og vel også af forbedrede dyrkningsmetoder. Så 1 bol, 1 skyldmark eller 1 guldmark afspejlede sent i perioden typisk et større areal og udbytte end tidligt i perioden.

Bolmålet kan som vist tilnærmelsesvis have svaret til en normalgårds størrelse ved selve bolsætningen. Skyldmarken og guldmarken har mere bevidst været forsøgt egaliseret. Målene var således i udgangspunktet sammenlignelige, 1 guldmarks jord i én by svarede nogenlunde til 1 guldmarks jord i en anden by. Men det vedblev ikke. Agerbrugets ekspansion forløb næppe ens i alle landets egne, og heraf fulgte helt indlysende, at jordmålene i stigende grad blev uens byerne imellem. Falsterlistens billede har sikkert almen gyldighed: De ældre, veletablerede byer havde udviklet sig forskelligt, men ikke markant, mens

forskellen til senere torper kunne være betydelig. Tilsvarende var bolene lidt eller noget forskellige de gamle byer imellem, mens et torp-bol kunne være vokset væsentligt mere.

Vi kan ikke afklare hvilken mængde eller værdi, jordmålene udtrykte ved at omsætte den til moderne arealmål eller pengesummer. Vi kan kun måle med datidens egne værdisættelser, nemlig når målene blev opgjort i udsæd, afgift, skat eller pris. Dertil kan vi nå et stykke ved at sammenligne dem indbyrdes.

En, måske nok anelig, normalgård var sikkert oprindeligt ofte på 1 bol. I 1370 var gårdene på Sjælland derimod hyppigt på 1/4 eller 1/8 bol (i det brugte mål 2 hhv. 1 øre skyldjord). Vi skal være forsigtige med (alene) at tolke disse tal som en voldsom social deroute for bondestanden. Der lå som nævnt væsentligt mere jord til bolet i 1370 end i 11. årh.

En guldmarks jord var ofte 1/8 af 1 jysk eller fynsk bol, men kunne også gerne være mindre, sjældnere større. En sjællandsk skyldmark svarede generelt til 1 bol, men også denne kunne, formentlig i sjældnere tilfælde, være mindre end bolet.

Talmaterialet, der kan belyse målenes værdi, er ikke særligt omfattende. De sammenhænge, tallene optræder i, er ikke altid sammenlignelige. Der er dertil meget store variationer i priser, afgifter og udsæd, og vi har næsten kun tal fra sidst i 13. årh. og de følgende årtier. Der kan dog ses en smule kongruens i tallene, hvis vi ser et mindre antal meget afvigende observationer fra.

Ser vi på bolet, synes skånske bol tidligt i 12. årh. at være så sammenlignelige, at bolet til en vis grad kunne bruges som mængdemål. Det samme var næppe tilfældet med det jyske bol i starten af 14. årh. Skyldmarks jord var i 1284 et tilstrækkeligt egaliseret mål til at kongen kunne anvende det som et ganske vist meget grovmasket takseringsgrundlag for ledingsforpligtelsen. I 14. årh. synes realværdien inden for skyldmarkens "normalområde" at kunne svinge 100 %: Den større skyldmarks jord kunne være op til dobbelt så god som den mindre. Nogenlunde det samme forhold gør sig på samme tid gældende for den jysk-fynske guldmark. Vi kan altså gå ud fra, at de to nyere jordmåls værdi i almindelighed lå inden for et rimeligt snævert interval. Omvendt kan vi aldrig, hvis vi i kilden står over for en f.eks. konkret guldmarks jord, være sikker på, om dens værdi lå omkring normalfeltet eller modsat var en af de stærkt afvigende undtagelser.

Summen af disse betragtninger er, at man kun kan bruge jordmålenes tal i en bred kontekst. Til udsvingene i selve jordmålenes værdi lægger sig de nævnte problemer med at værdisætte den pengemark, som jordmålenes værdi ofte udtryktes i. Der kan således kun med store forbehold opstilles sigende prisserier eller anføres meningsfyldte betragtninger over jordlejens udvikling over tid.

Den praktiske anvendelse af værdimål og betalingsmidler

Guldet, sølvet, pengene og kornet kunne alle bruges som både betalingsmiddel og værdimål. Målene spillede imidlertid forskellige roller, og deres indbyrdes rollefordeling ændrede sig over tid.

Guld var der meget lidt af i landet, og det ser ud til, at der blev stadig mindre af det gennem perioden. Guldet blev formentlig dertil trukket ud af cirkulation, primært til kirkelig udsmykning og til opsparing. Den moderne vending "arvesølvet" ville i hvert fald endnu i 12. årh. have været "arveguldet". Guldet var en særlig del af familiens formue, lige så tæt knyttet til slægtsansvaret som jorden. Måske derfor brugte man at beregne priser i guld ved jordkøb, en praksis vi møder relativt ofte frem til 1250, men ikke senere. Man har i visse tilfælde lagt guldet på bordet ved disse jordhandler. I 13. årh. er det dog tænkeligt at man af sædvane har brugt guldet som prisramme men i praksis oftest har brugt et andet betalingsmiddel. Guldet har måske fungeret længere som prisramme i Vestdanmark end i øst, og guldet blev her tillige grundmålet for en jordvurdering.

Der var udmøntning gennem hele perioden, men pengenes rolle i samfundslivet

ændrede sig markant gennem perioden. Det er ganske vist vanskeligt at gøre sig forestillinger om den samlede kvantitet, bortset fra, at mængden af mønter formentlig steg kraftigt i 13. årh.'s sidste årtier.

I 12. årh. ser vi knap mønten brugt som værdimål, i århundredets skriftlige kilder er det gerne sølvmarken, vi ser brugt. En del af forklaringen er, at det materiale, vi har, hovedsageligt beskriver større summer eller værdier, men primært skyldes det, at pengenes rolle i økonomien stadig var begrænset. Vi ser dog enkelte mindre beløb, nemlig opgørelser af jordleje, udtrykt i pengemålet.

Numismatikere kan påvise, at brugen af penge fik en væsentlig større udbredelse op mod 1200. Hertil svarer at bøderne i landskabslovene er opgjort i og betales i pengemark. En typisk mindre bøde her var på 2 øre penge, mens den almindeligste var på 3 mark penge, det er hhv. 60 og 720 mønter. Det er klart, at mønten nu ikke længere blot brugtes som skillemønt ved småhandel. Pengene indgik i opsparingen, og de mere velhavende havde anselige dynger af mønter liggende. Omtalen af 700 mark penge i Absalons testamente fra 1201 svarer til en beholdning på knap 17.000 mønter eller omkring 150 kilo penge.

Svarende til pengenes nye rolle som værdimål gled brugen af sølv ud af brug. I 1231 opgjorde kongen stadig en del af sine indtægter i sølv, men det kan være traditionsbestemt. Ellers opgjordes fra denne tid også meget store værdier som jordpriser i pengemålet. Det var en praksis, der stort set ikke lod sig påvirke af, at møntens lødighed blev stadig ringere, kun ser vi sidst i perioden eksempler på, at man indimellem vendte tilbage til sølvmarkedet.

Omrk. 1300 begyndte der trods alt en ny praksis, der imidlertid ikke fik noget større gennemslag, før udmøntningen helt ophørte i 1330'erne. Der begyndte at cirkulere udenlandsk mønt af stabil lødighed, i det meste af landet ganske vist i stærkt begrænset omfang. Den udenlandske mønt brugtes lejlighedsvis som betalingsmiddel, men tjente også andre formål, f.eks. som afgiftsmål.

Tilsvarende blev sølvet som nævnt i et vist omfang igen brugt som værdimål for jorden. Og endelig ser vi hyppigere kornmålet brugt i flere økonomiske sfærer, især men ikke kun som afgiftsmål for jordlejen. I 1313 ser vi en af de meget store godsbesiddere, Århuskapitlet, både opgøre sine primære indtægter i kornmålet og i praksis at modtage dem i korn.

Gennem 14. årh.'s første årtier blev mangfoldigheden således stadigt større, både hvad angår den praktiske anvendelse af betalingsmidler og den måde, man opgjorde dem på. Eksemplerne på at man fastsatte et beløb i et eller flere mål, men udredte beløbet i helt andre bliver stadig flere. Vi kan således ikke aflede ret meget af, at f.eks. sølvmarkedet oftere blev brugt som værdimål i kilderne. En gæld på et antal sølvmark kunne i praksis udredes f.eks. i en blanding af korn, danske penninge og engelske sterling.

Selvom vi har svært ved at dechifrere kilderne og gruppere dem efter hvilken økonomisk sfære i den regulerede pengeøkonomi, de var en del af, er det klart at der var forskelligt brug af mål og midler i de forskellige sfærer. På ét område er der en klar og påviselig forskel. I de mellemstatslige relationer, fyrsterne imellem eller mellem kongen og hansestæderne, brugte man ikke pengemålet. Løsesummer, medgifter, lån og betaling for det kostbare kavaleri blev opgjort i sølvmark og enten betalt i sølv eller konverteret til jordejendom. Det siger en del om knapheden på guld i Nordvesteuropa, at man aldrig bruger guldmålet til at beskrive disse enorme summer.

Tilsvarende skulle man forvente at kuriens stadigt stigende beskatning af den danske kirke blev opgjort og betalt i sølv. Billedet her er imidlertid noget mere blandet. De pavelige indsamlere synes at acceptere mønter ned til 20 % lødighed, men næppe mindre end det. Var mønten for ringe, krævede man betaling i barresølv eller i en pålidelig udenlandsk møntfod. Dertil krævede kurien med tiden enorme servis-beløb af bisperne ved deres tiltræden, som blev opkrævet i guldfloriner. Der er tale om beløb, som det er helt utænkeligt fandtes i landet i guldfloriner, og det må være endnu et eksempel på, at man talte i ét mål, men i praksis benyttede et andet.

Jordmålenes funktion og oprindelse

Det er næppe tilrådeligt ud fra materialet om bolet som jordmål at gøre sig alt for bastante forestillinger om, hvordan det opstod, og hvilken instans, der indførte det. Nogle tråde giver materialet dog. Bolet har oprindeligt været eller blev meget snart primært et udtryk for en bestemt andel af landsbyens jorder. Det kan dog ikke udelukkes, at bolet oprindeligt har tjent et andet formål. En forklaring på bolet som oprindeligt takseringsmål ender dog nemt i spekulative betragtninger,

Bolet var i 12. årh. det universelle jordmål i alle landsdele. Vi ser det brugt som mængdemål, og henvend 1200 ser vi i landskabslovene bolet beskrevet som bymål, udtryk for en bestemt andel af byens jorder og dermed som et mængdemål: Inden for byen var udtrykte et bol den samme størrelse. Vi kender det ikke som takseringsmål, og den bedste forklaring på bolets udbredelse er, at det bredte sig som bymål eller andelsmål ved lokale egenudviklinger, teoretisk kunne det være ved en herredsvis bolsætning.

Da bolet bliver indført som, eller evt. omdannet til, bymål, har man formentlig valgt et mål, der ikke gav for mange eller for besværlige brøker. Det er derfor meget sandsynligt, at målet tog afsæt i størrelsen på en normalgård, vel den større af slagsen.

Guldmarksmålet og skyldmarksmålet opstod begge som konverteringer af bolet til de nye mål. De var ligesom bolet permanente, fastlagte størrelser og kom på den måde også til at udtrykke andele af bymarken.

Begge mål opstod omkring 1200, guldmarksmålet måske noget før, mens skyldmarken brød igennem som alment mål i det storsjællandske område (kort) efter 1231.

Nye matrikuleringer kan tænkes at skulle opfylde et behov for mål, der var mere egaliserede end bolet på denne tid var det. Begge mål havde desuden den kvalitet, at de med deres delmål muliggør en større detaljeringsgrad ved opgørelsen af byjorden end bolet, der repræsenterede en for længst forladt gårdstørrelse. Denne kvalitet kan have været en af de afgørende grunde til, at målene blev indført. Guldmarken synes at være indført af kongemagten, og meget taler for, at det også var tilfældet med skyldmarken. Den bedst mulige spekulative tese om bevæggrunden er, at kongemagten i dette tilfælde handlede i sin egenskab af landet største godsejer i et forsøg på at skabe sig mere sammenlignelige og operationelle størrelser.

Der ligger formentlig også praktiske bevæggrunde bag, at ottingen (1/8 af bolet), nok mere spontant, i Sønderjylland blev det praktisk anvendte mål frem for bolet selv.

Det er Nørlunds besnærende tese, at man i Sjælland med en stor koncentration af godsejendom og tilsvarende mange landboer (fæstere) valgte et udtryk for jordlejen som nyt matrikuleringsmål, mens man i Jylland med de relativt flere selvejere tog afsæt i det mål, man prissatte jorden i.

Når man begrunder de nyere mål som sket her, bør der også argumenteres for, hvorfor der ikke blev lavet endnu en ny matrikulering, efterhånden som forholdene gennem 13. årh. ændrede sig. Hverken guldmarken eller skyldmarken var omkr. 1300 længere egaliserede mål, udviklingen var så at sige løbet fra dem. Det ville være nærliggende at indføre et nyt og mere operationelt mål.

Den ene side af forklaringen på, at det ikke skete, er, at ekspansionen i landbruget på denne tid ophørte. Der var ikke længere en udvikling, der så at sige fik målene til at løbe løbsk. Men både guldmark og skyldmark var allerede omkr. 1300 nået at blive så uens, at det måtte være oplagt at nyvurdere dem, Argumentet er således ikke tilstrækkeligt. Den anden side af forklaringen må støtte sig til de vidnesbyrd, vi har om kongemagtens administrative kapacitet. De nyere jordmål stammede fra den tid, hvor man udarbejdede landskabslovene og førte kamerale lister, hvoraf nogle er overleveret i Kong Valdemars Jordebog. Idet sene 13. årh. blev der ikke skrevet love, kun nødtørftige forordninger, kongemagten kunne knap håndtere sit møntmonopol og havde lige så svært ved at hævde sin territorielle overhøjhed (de fredløse). Det er oplagt, at der muligvis ikke var en instans, der havde evnen til at gennemføre nogen form for

nyordning.

Reaktionen i det omgivende samfund var, at man langsomt, men kun langsomt, at gå bort fra jordmålene, når jorden skulle værdisættes. De konkrete afgifter eller udsædsmængden blev mere nærliggende mål at bruge.

Den store guldmark

Der er enkelte fokusområder i afhandlingen, hvor standpunktet kan være kontroversielt i forhold den traditionelle tolkning. Her skal kort redegøres for de mest væsentlige. Det er spørgsmålet om den såkaldte store guldmark, om møntreformen midt i 13. årh., om den regulerede mønt samt om Falsterlistens karakter og datering.

Opslagsværkernes, det er her KLM og Dansk Historisk Fællesforenings "Mål og vægt", fokuserer samstemmende i deres behandling af guldmarksålet på spørgsmålet, om der var flere guldmarksvurderinger af jorden. Der skulle i så fald have været to guldmarksvurderinger, hvor 3 guldmarks jord (den store guldmark) i den ene modsvarede 8 guldmarks jord (den lille guldmark) i den anden. Muligheden har optaget en stor del af forskningen.

Kildematerialet, der ligger til grund for denne tese, er geografisk og kronologisk spredt. Skulle tesen stå til troende, regnede både konge og jordejere frit mellem de to vurderinger, brugte begge mål i samme beregning og hvert sit mål om jorder der ikke lå langt fra hinanden. Scenariet er ikke sandsynligt og i sidste instans er det en enkelt kilde, der holder tesen oppe: Jyske lovs ledingsforpligtelse. Her skal 3 mark gulds jord yde fuld havne, hvor man ville forvente noget i retning af 8.

Det er vist, at scenariet med de to vurderinger er usandsynligt, og ikke mindst er det som vist usandsynligt, at den knap brugte "store guldmark" skulle ligge til grund for ledingen. Den vigtige konklusion er derfor, at Jyske Lows ledingsbestemmelser må bygge på en pris, nemlig jordens aktuelle værdi sat i guldmark. Det er muligvis en kontroversiel og dertil spekulativ konklusion, men den er mere spiselig end de kendte alternativer.

Falsterlisten

Falsterlisten righoldige talmateriale har dannet baggrund for adskillige spekulative antagelser. En del af diskussionsfeltet drejer sig om, hvornår listen kan dateres til. Det væsentlige fokuspunkt er imidlertid, hvad der kan menes med den omsættelse af et antal bol til et antal ubenævnte mark, som der i listen angives for hver af øens landsbyer. Endelig er der i tidens løb foretaget et utal af beregninger ud fra listens mange tal.

Beregningerne vil vi her lade ligge. Hvad angår datering og bestemmelse af de ubenævnte mark er Svend Gissels konklusioner de seneste og i hvert fald for dateringen vedkommende de gældende. Gissel daterer listen til 1250'erne og karakteriserer de ubenævnte mark som udtryk for mark korn i udsæd.

Det er vist, at hverken datering eller vurdering af de ubenævnte mark kan holde vand. Falsterlistens datering er vanskelig, der er ingen afgørende argumenter for at datere den nærmere end til i årtierne omkring 1231. Argumentet for at de ubenævnte mark skulle betegne den årlige udsæd holder endnu mindre. Konklusionen er derfor, at de indicier, der peger på Falsterlisten som udtryk for en skyldmarksvurdering, ikke med nogen god grund kan tilbagevises.

Spørgsmålet er vigtigt. Falsterlisten er en hovedkilde til bolets udviklingshistorie, og hvis dens mark også er skyldmark, også til skyldmarksålet indførelse og hele forholdet mellem skyldmark og bol. Og konklusionen er entydig: Falsterlistens ubenævnte mark er et jordmål, der tog afsæt i bolet, og dens ubenævnte mark skal forstås som mark jord i skyld, terra in censu.

Valdemar II's møntreform

Sture Bolin antog, at man omkr. 1230 overgik fra et monetært system med (hyppige) tvangsvekslinger til at kongen i stedet tog en indtægt ved en plovskat. Det er en i europæisk sammenhæng kendt omlægning af de fyrstelige indtægter, men i Danmark blev den iflg. Bolin ledsaget af en forbedring af mønten. Møntens lødighed blev forbedret til 50 %, hvor den før højst havde været 33 %. Bolins teser er vistnok stadig alment accepterede.

Selve omlægningen synes at kunne bekræftes af flere grupper af kildemateriale. Det samme gælder ikke forbedringen af mønten. Det er ikke umuligt at mønten til andre tider er blevet marginalt forbedret, en forbedring i denne størrelsesorden ville dog være om ikke utænkelig så i det mindste unik. Den har da heller ikke meget kildebelæg for sig. Der er tre tal i KVJ's lister der viser i den retning, dertil en notits fra omkr. 1290, der angiver at 1 sølvmark i 1250 svarede til 2 pengemark. Der er andre udsagn fra de skriftlige kilder, der peger i en anden retning, og ikke mindst er der ikke én lødighedsmåling af mønter, der kan understøtte tesen. Tværtimod viser de få målinger, vi har, en langt ringere lødighed.

Omlægningen af det monetære system en gang omkr. 1230 har sandsynligvis sammenhæng med den mangel på sølv, der formentlig har efterfulgt løskøbelsen af Valdemar II i 1225 for titusinder mark sølv. Den må ses som et forsøg på at holde møntvæsenet i ro, men bare at holde mønten stabil har formentlig været en rigelig stor udfordring.

Den regulerede mønt, tvangsvekslingen

Det kongelige møntmonopol, den tvungne pengeombytning og den stadig møntforringelse er en treenighed, der i høj grad har styret forskernes tilgang til det danske møntvæsen.

Dette arbejder anfægter ikke synspunktet som sådan, men understreger, at materialet langt fra er entydigt. Det er meningsfyldt at rejse spørgsmålstejn ved, om systemet og dets sammenhænge fungerede til enhver tid og sted.

Frem til Valdemar II's tid har der formentlig sket en omveksling ved tronskifter, men det er ikke sikkert, at det har været gjort konsekvent. At der skulle være gennemført yderligere tvangsvekslinger end disse, kan materialet knap understøtte. På Valdemar II's tid har vi oplysninger om store indtægter af udmøntningen, som sandsynligvis stammer fra tvangsveksling, men der er ikke numismatisk materiale der kan belyse forholdet nærmere. Efter den nævnte periode med plovskat blev der sent i Kristoffer I's periode gennemført en effektiv tvangsveksling. Herefter var der perioden ud hyppige og snart også årlige tvangsvekslinger. Møntmaterialet viser imidlertid klart, at systemet ikke var effektivt. Formodentlig har den administrativt svage kongemagt på Erik VI's tid kunnet gennemføre systemet f.eks. på markederne i købstæderne, Skanør og Falsterbo, som var under kongelig styring, men har opgivet at kontrollere mønten i almindelighed.

Møntforringelsen hører snævert sammen med møntmonopolet. Monopolet er betingelsen for at den ringere mønt kan klare sig i "konkurrencen" mod den bedre. Dermed er monopolet samtidig forudsætningen for, at møntherren kan skaffe sig en indtægt ved forringelsen. Gevinsten ved forringelsen blev hentet ved pengeombytningen, men kongens primære gevinst ved ombytningen var til enhver tid den vekselaftgift, han lagde på den. Derfor er det ikke givet, at muligheden for forringelse blev udnyttet ved enhver ny udmøntning, hvilket materialet synes at bekræfte. Selvom mønten perioden igennem blev stadig ringere og aldrig bedre, var der perioder, hvor lødigheden holdt sig stabil. Vi kan ikke følge lødigheden år for år, så hypotetisk kan der være andre perioder, hvor der er sket en enkelt eller to "devalueringer", men hvor mønten ellers har været stabil. Det kan f.eks. udmærket tænkes, at der omkr. 1260 skete en enkelt voldsom forringelse, men at mønten ellers var stabil i tiårene før og efter. Det vigtige her er, at vi ikke kan gå ud fra, at dette års mønt var ringere end forrige

års, med mindre kildematerialet specifikt peger på det.

Det må dertil understreges, at regentens ønske om profit langt fra behøver være eneste mulige årsag til at mønten forringes. I tiden mellem 1300 og 1330, hvor den danske mønt fik det stadig ringere, blev der samtidig trukket enorme værdier ud af landet. Alene i perioden 1300-1310 krævede kurien mindst 10.000 guldfloriner i servis af nyvalgte danske bisper. Det svarede til 2000 mark sølv af den kølnske vægt, som nok er det mål forpligtelsen blev udredt i. Samtidig forpligtede kongemagten sig til at betale endnu større summer for tysk hjælp til sin krigsførelse, summer der ganske vist for en stor del blev udredet ved pantsættelser. Vi ved ikke om det er en direkte følge af disse forhold, at man var nødt til at komme stadig mindre sølv i mønterne, men det er bestemt en mulighed.

Det er gældende opfattelse, at mønten inden for systemet med tvangsveksling var regionalt reguleret, at man i Skåne kun havde lov at bruge skånske mønter, på Sjælland kun sjællandske etc. Det er vist her, at det egentlig er svært at finde numismatisk belæg for denne opfattelse. Der er perioder, hvor de regionale mønter er forskellige og ikke har kunnet bruges på lige fod: Frem til begyndelsen af 12. årh. var de jyske mønter markant mindre end de østdanske, og senest fra omkr. 1270 var den skånske mønt væsentlig mere lødig end resten af landets. Tilsvarende kan der i andre perioder være regionale forskelle på værdien af de senest udmøntede penge, som man givet har været bevidst om. Men forskellighed er ikke nødvendigvis det samme som eksklusivitet. Den numismatiske bevisbyrde bygger på proveniensen af de fundne mønter, at der på Sjælland alene eller mest findes sjællandske mønter etc. Men at man mest benyttede sjællandsk udmøntning på Sjælland og jysk udmøntning i Jylland kan ikke undre, og selv om måden at stedfæste mønter på i sig selv fremmer en antagelse om regional eksklusivitet,⁸¹¹ er billedet netop ikke, at "fremmede" landsdeles mønt konsekvent blev holdt ude. Og vi har dertil et eksempel i de skriftlige kilder på, at man kunne købe med skånsk mønt på Sjælland.

Afslutning

Disse konklusioner virker måske lidt forstemmende, hvis man havde håbet på at kunne bruge middelalderens mål og de tal, der udtrykkes ved dem, til at blive klogere på datidens økonomiske og sociale forhold.

Udgangspunktet er da også, at ethvert tal er usikkert og kun kan forstås præcist i sin fulde kontekst, en kontekst som vi sjældent kender helt.

Alligevel er budskabet, at man skal bruge tallene, nøgternt og uden for store forventninger. For store krav eller forventninger til tallene fører, som det er vist ved mange eksempler uafvendeligt til vildfarelser.

Målet har været at præcisere kategorierne, selve målene, så vidt muligt ud fra den samlede samfundsmæssige kontekst, de indgår i, og på baggrund af hele det modsigelsesfyldte talmateriale. Konklusionen er, at vi sjældent eller aldrig kan sætte en præcis værdi på pengemarken, sølvmarken, bolet eller kornet, men at værdien af disse mål alligevel ikke er helt uden for rækkevidde. De kan placeres inden for et rummeligt interval, et interval der skifter over tid, men alligevel er en konkret økonomisk størrelse, der kan bidrage til forståelsen af middelalderens socialøkonomiske virkelighed.

Det er håbet, at jeg, som hensigten var, hermed har bidraget til at bringe metrologiens, numismatikens og den metrologisk orienterede agrarforsknings genstandsfelt over gærdet til den økonomiske historie (i bred forstand). Det modsigelsesfyldte men trods alt relativt rigelige talmateriale fortjener det.

⁸¹¹ I den senere halvdel af perioden oplyser mønterne ikke selv, hvor de stammer fra, så numismatikere stedfæster deres oprindelse til findestedet. En mønt fundet på Sjælland klassificeres som udmøntet i Roskilde etc. Dermed er resultatet også givet, når man bagefter tæller sammen hvor mange af de sjællandsk fundne mønter, der fra den lokale udmøntning.

Bilag

Ekskurs: Den aakjærske metode

Der er ofte i fremstillingen forekommet a priori afvisninger af det, der her er kaldt den "spekulative" måltalsforskning. Det er her valgt at give et eksempel på en sådan spekulativ konstruktion. Eksemplet er ikke atypisk eller særligt kompromitterende. Det viser hvor stor en serie af følgeslutninger, der gerne ligger bag en sådan konstruktion, og hvor vanskeligt det er at decifrere den for at åbne mulighed for at behandle den med en kritisk tilgang.

Det kan som nævnt være svært at følge Aakjærs flydende strøm af beregninger. Som udtrykt af Ulsig og Sørensen i en sammenhæng, hvor de i øvrigt anerkender nogle af Aakjærs resultater og bygger på dem: "det er umuligt at skille hans gode, tvivlsomme og forkerte iagttagelser fra hinanden uden en nærmere undersøgelse".⁸¹²

Det følgende er et eksempel på netop en af Aakjærs egne beregninger. Det er taget fra artiklen "Plov og havne" fra 1941. Aakjær karakteriserer selv artiklen som en realkommentar til KVJ, altså et appendiks til hans allerede omfattende kommentarer til jordebogen. Realkommentar i Aakjærs forstand betyder gerne et omfattende sæt af beregninger, således også her.

I eksemplet her, som kun udgør en del af artiklens emnekreds, foretages en sammenligning af den østdanske skyldmark med den jyske guldmarks jord.

Her får vi, hvad der ikke altid er tilfældet, først ridset forudsætningerne for beregningerne op (pkt. 1-4 i det nedenstående), dernæst i komprimeret form over godt 2 sider en serie beregninger på den jyske mark guld over for den sjællandske og falsterske mark skyld (pkt. 5-21). Det skal understreges, at der her kun er gengivet en ganske lille del af den samlede artikels beregninger, der i øvrigt især går på udregninger af skæppen, havnen og skatteplogen.⁸¹³ Endelig er de nedennævnte beregninger særegne for Aakjær ved at den retrospektive metode ikke benyttes: Der indgår undtagelsesvis ikke arealtal for 1680erne.

Tabel 45. Svend Aakjærs argumenter ved beregning af forholdet mellem skyldmarks- og guldmarksvurdering

Af Jyske Lovs §3.12 og 3.13:

1) 1 mark gulds jord i Jylland ydede 8 ørtug sølv i landgilde

Ud fra KVJ:

2) 1 mark korn = 2 mark sølv

Fra Erslev:

3) Kapitalisationsfaktoren var 24

- hermed menes at jordens pris var 24 gange den årlige landgilde

Fra C.A. Christensen:

4) 1 øre skyldjord (sjællandsk) havde i 13. årh. en gennemsnitspris på 5,3 mark sølv.

5) 1 mark guld ydede 4 ørtug korn i landgilde (af 1 og 2).

6) Omkring 1/2 mark skyldjord (13,58 ørtug) ydede 1 mark sølv i landgilde (af 3 og 4)

KVJ's Falsterliste sammenholdt med Hovedstykkets indtægter fra Falster giver

7) 13,5 ørtug skyldjord ydede 1 mark sølv i landgilde (hvis man udelader det største af tallene i beregningen). Hvilket bekræfter/bekræftes af (6).

⁸¹² Ulsig og Sørensen 1981 s. 3.

⁸¹³ Det følgende bygger på Aakjær 1941 s. 251-58.

- 8) Altså 1 mark falstersk skyldjord ydede 2 mark sølv i landgilde (af 7) og (af 2) altså 1 mark korn.
- 9) Deraf at 1 mark land ydede 1 mark korn i landgilde (forudsætning ikke angivet, forudsætter 1 mark falstersk skyldjord = 1 mark land).⁸¹⁴
- 10) Og således var landgilde lig udsæden (af 9)
- 11) 1 mark gulds jord var 4 ørtug land (af 5 og 10)
- 12) 1 mark falstersk skyldjord er = 6 mark gulds jord (af 5 og 9 eller direkte af 11)
- 13) I ÅKJ er 1 mark gulds jord gennemsnitligt 6 ørtug land/sædeland.
- 14) af KVJ ses at 1 mark sølv = 2 mark penge
- 15) af KVJ ses at 1 mark gulds jord gav 1 mark penge i landgilde. Hvilket også er 1/2 mark eller 12 ørtug sølv (af 14). (Og 12 ørtug sølv er – af pkt. 2 – 6 ørtug korn).
- 16) Landgilden var altså den samme for 1 mark gulds jord som for 6 ørtugs skyldjord på Falster (af 15 og 7-8).
- 17) 1 mark gulds jord derfor = 6 ørtug land på Falster
- 18) Og 1 mark guld jord var 24 mark penge værd (af 3 og 15).

Af ÅKJ's oplysninger om jordværdi i Tilst og Starreklinte

- 19) Både 1 mark gulds jord og 1 øre skyldjord kostede 30 mark penge.
Fra samme kilde af tal for Starreklinte
- 20) På Sjælland havde 1 øre skyldjord 2 øre korn i udsæd
- 21) Altså "visse steder" på Sjælland var 1 mark skyldjord dobbelt så stor som en falstersk (af 20 og 8), nemlig 2 mark sædeland mod 1 mark sædeland.

Som det fremgår, er det et sindrigt net af beregninger, der kun vanskeligt lader sig udrede. Vejen til at forstå sammenhængen i beregningerne var lang, øvelsen med at vurdere dem kritisk om muligt endnu længere. Her først et par "realkommentarer":

- (2) Tallet er ikke urimeligt, men forudsætter at man i KVJ's hovedstykke sætter 3 mark penge til 1 mark sølv. Ellers er der for mange modstridende tal i kilden.⁸¹⁵ Forholdet 3:1 strider imidlertid lodret mod tallene i (14) og (15), hvor Aakjær vælger at gå ud fra, at KVJ bruger forholdet 2:1.
- (6) Forudsætter kapitaliseringsfaktoren på 24, men C.A. Christensen, hvis tal benyttes i regnestykket, hævder selv en faktor på 10.⁸¹⁶
- (9) bringes termen *mark land* i spil. Det er en term som Aakjær ofte sætter ind som trumfkort, når han kæder sine mangeartede beregninger sammen. Den fremstår ofte som et tværgående mål, en overordnet størrelse, man kan sammenligne mål med. Jeg har ved al min læsning af Aakjær haft problemer med at forstå hvad han mente med udtrykket, men er kommet til den konklusion at det må betyde jord til 1 mark korn i udsæd, det samme som Aakjær kalder mark sædeland (således s.257 i denne tekst: "omkring 2 øre sædeland, altså 6 ørtug land" – hvorfor der skal skiftes terminologi for at forklare at 2 øre er 6 ørtug kan jeg ikke begribe). Men på samme side bruges formuleringen "ørtug land på Falster" som om "mark land" var noget egnspecifikt (17). Det betyder, at der her er forudsat at 1 falstersk mark skyldjord havde 1 mark korn i udsæd. Vi mangler en begrundelse for antagelsen, og der er tale om en helt afgørende forudsætning for hele regnestykket.
- (11) og (17). Beregningerne giver altså to forskellige tal, 1 mark gulds jord = 4 ørtug land hhv. 6 ørtug land. Aakjær synes at være bevidst om modsætningen, men giver ikke nogen anvisning på, hvilket tal der så er pålideligt. Det synes som om, det sidste tal passer ham bedst, derved nås formelen i (21) at 1 sjællandsk skyldmark ("visse steder") var dobbelt så stor

⁸¹⁴ 1 mark land skal forstås som jord med 1 mark korn i udsæd. Se kommentaren nedenfor i teksten.

⁸¹⁵ Aakjær er bevidst om disse tal, jvf Aakjær 1936 s. 245.

⁸¹⁶ C.A. Christensen 1931 s.450ff.

som 1 falstersk, en formel der bruges i flæng i meget af hans øvrige produktion.

Der kan endvidere siges en del om de forudsætninger, der er taget fra "eksterne" beregninger. Kapitaliseringsfaktoren (3) på 24, at prisen på jord er 24 gange så stor som den årlige jordleje, er meget svær at påvise, da vi stort set ikke kan finde sæt af oplysninger om både jordens pris og en afgift, vi kan være sikker på kun dækker jordlejen. Prisen på 1 øre skyldjord (4) er efter mine egne tal sat for højt, under alle omstændigheder dækker gennemsnittet over store variationer. I øvrigt er C.A. Christensens tal fra Sjælland, hvor Aakjær selv mener 1 mark skyldjord kunne være dobbelt så meget værd som på Falster (21). De burde derfor netop ikke stemme overens med tallene fra Falster, sådan som det her antages at de gør (7 via 6). Der er ikke noget at udsætte på påstanden om at 1 mark guld's jord i KVJ ses at yde 1 mark penge (15). Den kan dog kun bygge på to observationer, og det er desuden meget dristigt at forudsætte, at de to ydelser af kongeligt gods dækker jordlejen (landgilden) og intet andet.

Den mest besynderlige beregning (7), som er Aakjærs egen, er dog den, hvor han når frem til at 1 mark sølv i landgilde blev ydet af 13,5 ørtug falstersk skyldjord, udtrykt på en anden måde: 1 mark (nemlig 24 ørtug) skyldjord ydede omkring 2 mark sølv i landgilde. Hans komponenter i regnestykket er, at han fra Falsterlisten ved hvor mange mark skyldjord kongen havde i hver by. I hovedstykkets Falsterdel er der for 26 byer opgivelser, som Aakjær tolker som kongens samlede jordleje af sit gods i disse byer. Disse opgivelser starter på denne måde: "Barup har Henrik Bovidsen til en værdi af (*ad valorem*) 10 mark. Dertil i Eskilstrup Tord Skave og Hakon Uplænding 2 gårde til 3 mark" Og lidt længere henne i teksten: "Dertil i Gundeslevmagle Tord Skave 12 øre jord i skyld (*in censu*)". Det er svært at forstå den sidstnævnte indførsel som andet end en henvisning til skyldvurderingen, og den første (*ad valorem*) lader sig ikke indlysende tolke som en jordleje. Hvad mere er, forudsætter Aakjær at disse tal præcist dækker de jorder, der i Falsterlisten beskrives som kongelige, intet udeladt og intet ændret i det tidsrum, der er gået mellem de to listers affattelse. Endelig forholder Aakjær sig ikke til det dilemma, at han opfatter tallene ud for Henrik Bovidsen i Hovedstykket som landgilde af kongens jord, mens Henrik Bovidsens jord i Falsterlisten ikke indgår i beregningerne (da Aakjær kun tæller på kongens jord).

Selv hvis man ser gennem fingre med de mange selvmodsigelser i Aakjærs regnestykker, er det svært at se, at hans tal kan gå op. I det nedenstående er der taget enkelte stikprøver efter Aakjærs forudsætning. Første kolonne er tallene fra Hovedstykket, altså "landgilden", anden kolonne er kongens jord i byen ifølge Falsterlisten. Tredje kolonne den omtrentlige ydelse i mark sølv pr mark skyldjord, det vil sige første kolonne divideret med anden kolonne.

Tabel 46. "Landgilde"-tal i Kong Valdemars Jordebogs hovedstykke sammenstillet med Falsterlistens marktal

	"land- gilde"	kgs. jord (skyldjord)	"landgilde" pr mark skyldjord
Barup	10 mark	4 mark	2,5
Eskilstrup	3 mark	2 mark	1,5
Sullerup	2 mark	13 øre	1,2
Skerne	4 mark	21 øre	1,5
Astrup	6 mark	15 øre	3,0
Særslev	12 mark	8 mark	1,5
Karleby	16 mark	10 1/2 mark	1,5
Meelse	4 mark	3 mark	1,3
Elkenør	10 mark	4 mark	2,5

Disse tilfældigt valgte eksempler læses bedst sådan at der er en gruppe byer med en lille ydelse, 1,2 til 1,5 mark sølv pr skyldmark jord. Dertil en gruppe med ydelse fra 2,5 til 3 mark sølv. Det kan selvfølgelig godt føre til et gennemsnit på omkring 2, men set på de foreliggende tal er gennemsnitstallet meningsløst.

Det er særegent, men ikke unikt, at Aakjær her præsenterer os for to indbyrdes modstridende resultater uden at forklare sig. Ellers ses de generelle aakjærsketræk. Forudsætninger, der ikke er bevist, utilstrækkeligt reflekterede tolkninger af kildegrupper med henblik på at fremtvinge nye talstørrelser, serieberegninger, terminologisk uklarhed, anvendelse af intetsigende gennemsnitsbetragtninger.

De anvendte måltal

Tallene nedenfor er ment som en samlet adgang til de mål, der optræder i afhandlingen. Nogle af tallene er udtryk for en tolkning. De er i så fald diskuteret i de relevante afsnit i teksten. Der henvises til afsnittene i noterne.

Tabel 47. Betalingsmål

Sølvmarken⁸¹⁷

1 mark = 8 øre = 24 ørtug = 240 penninge

1 øre = 3 ørtug = 30 penninge

1 ørtug = 10 penninge

Pengemarken⁸¹⁸

1 mark = 8 øre = 24 ørtug = 240 penninge

1 mark = 8 øre = 24 ørtug = 288 penninge?⁸¹⁹

Guldmarken

1 mark = 8 øre = 24 ørtug = 240 penninge

Sterlingens mål

1 pund sterling = 20 skilling = 240 penninge/sterlinger.

1 pund sterling = 1 1/2 mark sterling⁸²⁰

Toursgrotens mål

1 pund grot = 20 skilling = 240 penninge/groter

Den lybske pengemark

1 mark lybsk = 16 skilling = 192 penninge

Tabel 48. Kornmålet

1 mark = 8 øre = 24 ørtug = 240 skæpper

1 mark = 288 skæpper?

1 mark = 480 skæpper havre?⁸²¹

1 mark = 12 pund⁸²²

Tabel 49. Jordmål

1 bol = 4 fjerdinge = 8 ottinger

⁸¹⁷ Der er egentlig ikke nogen umiddelbare oplysninger om forholdet. Det er antaget at sølvmarkens mål har fulgt pengemarkens.

⁸¹⁸ Forholdet er drøftet i afsnittet om markens bestanddele.

⁸¹⁹ Som drøftet i afsnittet om markens bestanddele er det en teoretisk mulighed, at der har været en jysk pengemark i 12. årh. på 288 penninge.

⁸²⁰ Forholdet fremgår af Guidos dom i 1267, DD 2.2 nr. 87. Hauberg har en anden tolkning.

⁸²¹ I 16. årh. gik der 240 skæpper rug, 288 skæpper byg og 480 skæpper havre på 1 mark. Det kan muligt også have været tilfældet i den her behandlede periode, men det er meget uvist. Roskildebispens Jorden og har en enkelt oplysning (Mandrup), der viser 288 skæpper på 1 mark korn. Herudover er der egentlig ikke nogen sigende kilder i den behandlede periode. Erslev ved at der i Ribe o. 1300 gik 10 skæpper rug eller byg på en ørtug, men det er ikke lykkedes mig at finde kilden. Der er i øvrigt ikke her taget stilling til den omfattende forskningsdiskussion.

⁸²² Kornpundet ses hovedsageligt sent i den behandlede periode, forholdet mellem pund og mark ses først i 1370. Af Roskildebispens jordebog s.7 m.fl.st. kan man se at 1 mark = 12 pund, f. eks 19 x 1 øre byg = 2 mark 4 1/2 pund.

- Andre delinger var mulige (treding, sjetting, niding, tolvting), men de optræder sjældent, ikke meget mere end en gang hver.
- der er ikke videre underinddelinger end ottingen (en sekstendedel udtrykkes som en halv otting).

1 bol = 8 øre skyldjord = 24 ørtug = 240 penninge⁸²³

1 mark skyldjord = 8 øre = 24 ørtug = 240 penninge

1 mark skyld = 288 penninge? ⁸²⁴

1 mark gulds jord = 8 mark sølvs jord⁸²⁵

1 mark sølvs jord = 8 øre = 24 ørtug⁸²⁶

Udenlandske mål i forhold til den danske sølvvægt

Forholdet er mest interessant med den udenlandske mønts tilstedeværelse fra omkr. 1300 og frem.

Forholdet indbyrdes mellem de tre alm. nævnte udenlandske møntfødder er bl.a. angivet i en kilde fra 1341:

1 skilling Toursgrot = 3 skilling sterling = 9 skilling lybsk.⁸²⁷

Roskildevægten, der må svare nogenlunde til "den mindre" danske vægt angives i 1334 at svare til 4,5 skilling Toursgrot. Det giver omtrentligt forholdene:

1 mark sølv = 4,5 skilling toursgrot = 13,5 skilling sterling = 40,5 skilling lybsk.

"Den større" vægtmark svarer nogenlunde til den kølnske sølvmark. Det er hhv. i 1334 og 1341 anslået at der gik 5 skilling grot på den kølnske og den større danske vægt. Det giver

1 mark sølv = 5 skilling toursgrot = 15 skilling sterling = 45 skilling lybsk.

Samt et forhold mellem den mindre og den større/kølnske vægt på 9:10.

Der er imidlertid grund til at tro, at dette forhold brugtes i praksis p.g.a. de relativt nemme omvekslingstal det gav mellem de to vægte, sterlingen og Toursgroten, men at det ikke var det nøjagtige forhold. I 1334 mere end antydes det, at det virkelige forhold mellem Toursgroten og Kølnemarken er ikke 5 skillinge men 4 skillinge 10 groter på 1 mark kølnsk.⁸²⁸

I så fald er det præcise forhold mellem Roskildemarken og Kølnemarken 27:29.

⁸²³ Bolet ses første gang i KVJ's Lollandsliste opdelt i øre og ørtug. Det samme ses hyppigt i sjællandske kilder fra slutningen af 13. årh. og frem og i Roskildebispens Jordebog, 1370. Antagelsen er at opdelingen er skyldmarkens.

⁸²⁴ Penningeforholdet fremgår først i Roskildebispens Jordebog fra 1370.

⁸²⁵ Forholdet fremgår et enkelt sted af ÅKJ 1313 og sandsynligvis også af Jyske Lov. Jvf afsnittet om guldmarksvurdering.

⁸²⁶ Af KVJ's Hovedstykkets Langelandsdel fremgår en opdeling i øre og ørtug. Selve forholdstallene er antaget.

⁸²⁷ DD 3.1 nr. 209; DD 2.8 nr. 58 har desuden 1 skilling grot = 3 skilling sterlinger; DD 3.5 nr. 69 1 pund sterling = 60 skilling lybsk.

⁸²⁸ DD 3.1 nr. 209 og 2.11 nr. 152. Kilderne er drøftet i afsnittet om sølvvægten.

Plovskat og slagskat

I hele diskussionen om plovskattens indførelse midt i 13. årh. som afløsning for en pengepolitik, der skulle skaffe kongen et betragteligt provenu ved hyppige tvangsvekslinger, synes et forsøg på en beregning af, hvor meget de to indtægtsmuligheder faktisk indbragte, relevant. Det er normalt umuligt at regne så langt på de sparsomme tal fra denne tid, men netop her er der en, ganske vist spinkel, mulighed.

De få tal, vi har, er uens, og de danner grundlag for flere beregningsmodeller, der hver især giver forskellige resultater, og så skal der endda sies en del oplysninger fra, før vi begynder.

Der er fem tal for indtægter af mønten i KVJ's Hovedstykke og tre i Indtægtslisten. I Hovedstykket er indtægterne fra Lund og Roskilde anselige, mens tre jyske indtægter er ganske små. Det tolkes som ovenfor beskrevet gerne sådan, at der ikke her var indtægter fra den tvungne omveksling. I Indtægtslisten nævnes mindre beløb i Roskilde og Kalundborg, mens beløbet for Lund stadig er stort. De beløb, der kan belyse møntindtægten under tvangsomvekslings-systemet er altså det ældste fra Roskilde og de to fra Lund. Indtægtslistens indtægter fra Lund er mindre end Hovedstykkets, men de er svære at tolke. Der nævnes 300 mark sølv, og derefter omtales 1000 mark penge, som kun måske skal forstås som en del af indtægten. Det er derfor valgt alene at bruge hovedstykkets tal.

Fra Hovedstykket bruger vi altså følgende indtægtstal fra mønten 1231:

Roskilde 900 mark sølv
Lund 1200 mark sølv

Fra Indtægtslisten 1232/50 har vi følgende indtægter fra plovskatten:

Fyn: Af Odense, Salling og Sunds herreder i plovpeng 135 mark.
Sjælland: Af plovene i 5 herreder 320 mark penge minus 1/2 mark. (Det nævnes ikke hvilke 5 herreder der er tale om).

Plovtalslisten i KVJ 1230/50:

På Sjælland og Lolland-Falster var der i 33 herreder godt 10.000 plove.

Abels forordning 1250/52:

Hver plov yder 1 øre penge

Abels aftale med Ribebispen 1252

Hver plov yder 18 penninge.

- Med 10 penninge på 1 øre er det 1 4/5 øre. Regner man med en særlig jysk møntfod på 12 penninge er det 1 1/2 øre.⁸²⁹ Da der omtales en yderligere indtægt af plovskatten i kilden, har den altså i alt været en smule over 1 1/2 eller 1 4/5 øre. Den er her forsøgsvis sat til 2 øre.⁸³⁰

Endvidere

I Skåne var der 37 herreder inklusive Bornholm, Blekinge og Halland.⁸³¹

Regnestykket går altså ud på at se, om indtægten af plovskatten var større end de kendte indtægter af mønten i Roskilde og Lund på hhv. 900 og 1200 mark sølv.

Til det brug har vi plovskatten fra 3 og 5 herreder på hhv. Sjælland og Fyn, vi har desuden antallet af plove i det sjællandske område og endeligt antallet af herreder hhv. i det sjællandske og skånske område. Der skal tages forbehold for

⁸²⁹ Jvf. afsnittet om markens bestanddele.

⁸³⁰ Ulsig og Sørensen 1981 s. 28 har fra 1 til 2 2/3 øre i skat pr plov.

⁸³¹ Jeg tør ikke helt stå inde for, at optællingen af herreder er præcis. En mindre korrektion vil dog ikke ændre konklusionerne på det følgende regnestykke.

de enorme usikkerhedsmomenter i beregningerne og som sagt giver de ikke samme resultat. Men formentlig vil sandheden trods alt ligge et sted i intervallet mellem de tal, der fremkommer.

Variablerne i regnestykket for plovskatten er således:

- * To gennemsnitstal for plovskatten i et herred på hhv. 45 mark penge (det fynske tal) og 64 mark penge (det sjællandske tal)
- * En plovskat vi både har set opgivet som hhv. 1 øre og (omkring) 2 øre
- * En lødighed på enten 2:1 eller 3:1.

Ganger man det sjællandske og skånske herredstal med hver af de to nævnte gennemsnitsindtægter for et herreds plovskat får man

- * Sjælland1 1500 mark penge eller 2100 mark penge (33 herreder a 45 eller 64 mark penge)
- * Skåne 1650 eller 2350 mark penge (37 herreder a 45 eller 64 mark)

Hvis man ganger det sjællandske antal plove (10.000) med taksten 1 øre hhv. 2 øre penge pr plov får man

Sjælland2 1250 eller 2500 mark penge.

Nu handler øvelsen her om hvor vidt mønten var forbedret til kurs 2:1. Bruger vi denne, den højst tænkelige kurs på resultaterne ovenfor får vi

Sjælland1 750 eller 1050 mark sølv i plovskat

Sjælland2 625 eller 1250 mark sølv i plovskat.

Skåne 825 eller 1175 mark sølv i plovskat

Altså for Skåne højst 1175 mark sølv mod 1200 mark sølv fra mønten. For Sjælland mellem 625 og 1250 mark sølv mod 900 mark sølv fra mønten.

Med en lødighed 3:1 ville de beregnede sølvindtægter fra plovskatten naturligvis være mindre. Man skal altså anvende alle de største faktorer i ligningerne for at nå en indtægt af plovskatten, der nogenlunde svarer til den tidligere møntindtægt, nemlig den højeste pengekurs, det største gennemsnit for de kendte indtægter, det største beløb for plovskatten. Den forsigtige konklusion er altså, at kongen højst opnåede sin tidligere indtægt ved plovskattens indførelse og at han snarere havde et ganske vist begrænset indtægtstab. Den takst på 1 øre pr plov, som Abel bekendtgjorde i sin forordning ville i hvert fald på ingen måde kunne give ham den tidligere indtægt på 900 mark sølv af mønten på Sjælland.

Kildeoversigter

Jordmålenes indbyrdes relationer

Det har været en væsentlig del af opgaven her at afklare de tre "store" jordmåls indbyrdes relationer. Det direkte talmateriale er forklaret i det nedenstående. Det drejer sig om forholdet mellem bolsætningen og skyldmarksvurderingen på Sjælland og Lolland-Falster, samt om forholdet mellem bolsætning og guldmarksvurdering vest for Storebælt. Der er af indlysende grunde ingen direkte sammenlignelige tal mellem skyldmarksvurdering og guldmarksvurdering.

Gennemgangen vil først belyse de direkte relationer mellem bolene og de øvrige mål, der hvor der om et stykke jord eller generelt både er en henvisning til bolet og guldmarken eller skyldmarken. Derefter gennemgås de indirekte relationer. Dvs. at man gennem tal for udsæd og jordpriser for de forskellige mål kan forsøge at aflyse deres indbyrdes forhold. Denne øvelse vil også kunne give en mere ligefrem sammenligning mellem skyldmark og guldmark. I denne øvelse inddrages ottingen som selvstændigt jordmål, jvf. bilaget om sønderjyske jordmål.

Samme øvelse kunne gøres med sammenligning af afgifter. Det er fraveget her, da fremstillingen ville blive domineret af en mængde forbehold og omregninger og meget få brugelige talstørrelser. Man kan sige, at det er en selvstændig opgave at udrede afgiftsforholdene og deres sammenhæng med de øvrige mål.

A DE DIREKTE RELATIONER

Sjælland og øerne

Tabel 50. Jordmålsrelationer. Sjælland og Lolland-Falster

Kilde	Årstal	Mål
KVJ, Lollandslisten ⁸³²	1210/1250	1 bol = 1 skyldmarks jord
KVJ, Falsterlisten ⁸³³	1210/50	1 bol = 1-2 skyldmark
		1 bol = 4-8 skyldmark
DD 2.2.261 ⁸³⁴	1275	1 bol på 10 øre
DD 2.3.328 ⁸³⁵	1288	1 bol = 9 øre jord
DD 2.6.43 ⁸³⁶	1306	1 bol = 7 1/12 øre skyld
DD 2.6.326 ⁸³⁷	1311	1 bol = 2 mark jord
ÅKJ ⁸³⁸	1313	1 bol = 1 skyldmark
DD 2.11.234 ⁸³⁹	1335	1 bol = 1 skyldmark?
Roskildebispens	1370	1 bol = 1 skyldmark

⁸³² Lollandslisten underinddeler bol i skyldmarkens delmål, øre og ørtug. Det må betyde at marken opfattedes som ækvivalent med bolet.

⁸³³ Det gælder langt hovedparten af Falsterlistens over 100 tal for forholdet. Enkelte undtagelser er højere, helt op til 8 skm på et bol.

⁸³⁴ De 10 øre kan eventuelt henvise til udsæd eller lignende.

⁸³⁵ En gave fra Agnes Eriksdatter på 9 øre jord i Bukkerup i 1288 (2.3.328) er formentlig samme jord, der i 2.3.315 omtales som 1 bol jord.

⁸³⁶ Således kan forholdene i et mageskifte læses, forudsat der er tale om et ligeligt bytte. Tallet kan udmærket afspejle forholdet 1 bol = 1 skyldmark.

⁸³⁷ "1 bol på 2 mark jord i Gundsøllille".

⁸³⁸ Ifølge Århus Domkapitels udsagn gjaldt dette hele Sjælland.

⁸³⁹ Teksten lyder i DRB's oversættelse: "... 1/2 bol i Ferslevlille, 1 bol, det er 1 mark skyld, 8 ørtug skyld og 3 øres skyld i Ølstykke, 6 øre skyld sammesteds og i *Massøu 1/2 mark skyld, det er 1/2 bol, med gården, hvor min fornævnte fader tidligere boede ...". Kilden er vanskelig, blandt andet er det svært at vurdere om udsagnene udtrykker en norm eller en undtagelse.

jordebog⁸⁴⁰

1 bol = 1 1/2 skyldmark

1 bol = 2 skyldmark

Alle tal på de nær de to førstnævnte gælder Sjælland.

På Falster ses det at bolet typisk blev konverteret til 1, 1 1/3 eller 2 skyldmark, men også højere skyldmarksantal og også i flere størrelser, der ikke var et lige antal skyldmark. På Sjælland viser det sparsomme materiale kun hen til 1, 1 1/2 eller 2 skyldmark på et bol. De to mark jord fra 1311 er formentlig skyldmark, men sikkert er det ikke. De to tal på 9 og 10 øre på 1 bol er ikke ganske skudsikre.

Et bol ses aldrig omsat til mindre end 1 skyldmark, der er kun én undtagelse, en lokalitet i Falsterlisten hvor 1 bol sættes til 2/3 skyldmark.

Alle omsætningstal, igen med et par undtagelser i den rige Falsterliste, kan læses som et antal fjerdinge af bol sat i et helt antal ørtug skyld, jvf. drøftelsen af Falsterlisten.

Både på Lolland i 13. årh. og på Sjælland i 1370 opløser man gerne bolet i øre og ørtug jord eller skyldjord. Det peger også på en ren ækvivalens mellem bol og skyldmark.

Det er meget svært at konkludere. Tallene er alt for få. Vi må støtte os til de normative udsagn: at forholdet 1:1 mellem bol og skyldmark var normalt, i hvert fald på Sjælland og Lolland, men hvor normalt ved vi ikke. I hvert fald bør man ikke sætte for stor lid til ÅKJ's bastante udsagn om, at sådan var det på hele Sjælland, jordebogen er bevislig på vildspor med en anden ligeså bastant udtalelse.⁸⁴¹

Jylland og Fyn

Tabel 51. Jordmålsrelationer. Fyn og Jylland

Kilde	Årstal	Mål
Øm-krøniken ⁸⁴²	o. 1170	1 bol = 1,33 guldmarks jord?
KVJ, Hovedstykke ⁸⁴³	1231	1 bol = 8-40 guldmark
-samme ⁸⁴⁴	1231	1 bol = 3 guldmark
KVJ, Lollandslisten ⁸⁴⁵	13. årh.	1 bol = 3 guldmark
DD 1.7.192 ⁸⁴⁶	1245	1 bol = 12 guldmark
ÅKJ ⁸⁴⁷	1313	1 bol = 2-16 guldmark
ÅKJ ⁸⁴⁸	1313	1 bol = 21 guldmark

⁸⁴⁰ Roskildebispens Jordebog: s.15, Arløse: ½ bol er udtrykkeligt 6 øre skyldjord og samme sted 1 bol udtrykkeligt 12 øre jord; s.27, Udby, 1 bol = 8 øre skyld, hvis stykket kan læses sådan at 1 bol og 6 øre = 14 øre; s.28-29, Tuse. Her er 8 bol. Hvis man tæller de hovedgårdens 4 bol, de 17 ejeres jorder og medtæller 1 øre ødejord, men ikke præstens jord, bliver resultatet, at en fjerding er præcis 4 øre jord, altså 1 bol = 16 øre jord; s.45, Sidinge, 1 bol = 8 øre.

⁸⁴¹ Jvf nedenfor om afgifter.

⁸⁴² Øm-krøniken gengiver et tilbud om et mageskifte på 15 bol for 20 mark gulds jord. Sammenhængen synes dog at vise, at de 15 bol var et overbud. Desuden er det ikke sikkert at der henvises til en guldvurdering.

⁸⁴³ 11 steder i KVJ's hovedstykke kan man umiddelbart aflæse forholdet mellem bol og guldmark. 4 af dem er på 8 guldmark, de øvrige på hhv. 3, 9, 10, 10, >16, 20,8 og 40 guldmark.

⁸⁴⁴ En enkelt angivelse af at 1 bol er 24 sølvmark. Med forholdet 1:8 giver det 3 guldmark.

⁸⁴⁵ KVJ's Lollandsliste: "Wantæworæ. 6 bol valent 18 mr auri". Det er ikke givet at det lollandske mål udtrykker en taksering, det kan være en realværdi.

⁸⁴⁶ "Gunnildebol" og 2 1/2 otting ansættes til 15 mark guld og 6 mark sølv. Udregningen kan alene foretages, hvis man antager at Gunnildebol faktisk svarede til jordmålet 1 bol.

⁸⁴⁷ Det laveste forhold er faktisk 1 3/4 mark til 1 bol, det eneste der ikke går op som heltal. Fire ud af tolv tal er på 8 guldmark pr bol, tre er på 12 guldmark. De sidste fem er på hhv 1 3/4, 4, 6, 7 og 16 guldmark. Dernæst nedenstående på 21 guldmark.

⁸⁴⁸ Under Begtrup. Hver tolvting (1/12 bol) indeholder 1 3/4 mark guld.

Analysen af guldmarksvurderingen besværes af, at guld- og sølvværdi også kunne udtrykke en realpris, en aktuel salgsværdi. Således tænkeligt for Lolland, hvor vi ikke kender andre guldvurderinger end den her nævnte. En jordopgørelse fra Fyn 1183 kan således udregnes til at der gik 7-8 guldmark på bolet, men her synes det at være tydeligt, at der er tale om handelspriser.

Fraset er de vanskeligt tolkelige tal er der egentlig foruden den enlige kilde om Als kun jordebøgernes, KVJ og ÅKJ, udsagn tilbage. Til gengæld er udsvingene i deres opgivelser store. Derfor skal der kort redegøres for det samlede materiale i de to kilder, der forsøgsvis betragtes under et.

Der er inkl. Als-kilden sammentalt 25 observationer. 8 af dem er på 8 guldmark pr bol. 13 er på 6-10 bol. I alt 16 af guldmarkstallene er delelige med 4. 5 ud af 23 har lavere guldmarkstal end 8. De 24 nævnte observationer fordeler sig således: 1 $\frac{3}{4}$ (1), 3 (1), 4 (1), 6 (1), 7 (1), 8 (8), 9 (1), 10 (2), 12 (4), 16 (1), 20,8 (1), 21 (1), 24 (1), 40 (1).

Konklusionen er således ikke særlig præcis. 8 guldmark var almindeligst, men udgjorde langt fra flertallet af guldansættelser. 1 bol sættes kun sjældent til under 8 guldmark, hyppigere til mere.

B DE INDIREKTE RELATIONER

Udsæd

Enhver betragtning over de følgende tal må tage udgangspunkt i, at der er så forsvindende få kilder, og at en enkelt kilde (ÅKJ) vægter så tungt i det samlede billede.

Tabel 52. Udsædstal til belysning af jordmål

Kilde	År	Mål	Øre korn i udsæd
KVJ	1231	skyldmark	18-24 øre ⁸⁴⁹
ÅKJ	1313	-	8 øre ⁸⁵⁰
ÅKJ	1313	-	16 øre ⁸⁵¹
ÅKJ	1313	guldmark	1 1/2 – 6 1/3 øre
- men flest (8 af 10)			1 1/2 – 3 øre
ÅKJ	1313	jysk bol	12-72 øre
- men flest (10 af 13)			12-32 øre ⁸⁵²
Ribe O.	o.1320	otting	ca. 3 øre ⁸⁵³
DD 2.5.255	1303	skånsk bol	8 øre ⁸⁵⁴

⁸⁴⁹ KVJ's hovedstykke. Tre indførsler under Ars herred.

⁸⁵⁰ Indførsel under Forsinge. Ordlyden er "På hele Sjælland kan sås 1 øre korn på 1 øre skyld".

⁸⁵¹ Tre indførsler under Starreklinte.

⁸⁵² Se gennemgangen af ÅKJ i kildeoversigten.

⁸⁵³ Ribe Oldemoders senere fabricaliste om Sneum (s.103). Stedet er lidt vanskeligt. Der står " .. videlicet unum attingh integrum et dimidium attingh preter quartem partem, videlicet agros continentes in semine tresdecim solidos siliginis seu ordeï ..". Det må være 1 1/2 otting fraset 1/4 af 1/2 otting.

⁸⁵⁴ DD 2.5 nr. 255. Til erstatning for en fjerding tilbydes 2 øre i udsæd hvor som helst modtageren ønsker det (på giverens jorder).

Tallene med deres vide margener deler sig i to hovedgrupper. Den største er med et jysk bol fra 1313 og en sjællandsk skyldmark fra hhv. 1231 og 1313, der holder sig inden for et interval på 12-32 øre korn i udsæd med enkelte observationer med en væsentlig højere udsæd. Hvis en otting betragtes som 1/8 bol og en guldmark typisk som 1/8 – 1/12 bol slutter de sig til denne gruppe. Til den anden gruppe hører, forudsat at et skånsk bol en sjællandsk skyldmark er nogenlunde sammenlignelige, et skånsk bol 1303 og en sjællandsk skyldmark fra 1313, begge med nøjagtig 1 mark korn i udsæd.

Begge de sidstnævnte udsagn synes ret kategoriske. Den skånske formulering er at modtager må udvælge sig jord til 2 øre korn i udsæd hvor som helst på givers jorder til gengæld for en fjerding jord. Århuskapitlet hævder at det for hele Sjælland gælder, at der på 1 øre skyldjord sås 1 øre korn. Det kategoriske udsagn modsiges dog at jordebogens egne tal i indførslen lige ovenover, hvor der tre steder anføres en udsæd svarende til 2 øre korn på 1 øre jord.

Ser vi på den større gruppe, synes tallene at korrespondere ganske godt med de betragtninger, der her i øvrigt er gjort: Både bol, skyldmark og guldmark svinger kraftigt i realværdi, men dog i hovedsagen inden for et interval på dobbelt til tredobbelt mellem størst og mindst. Dertil er der enkelte voldsomme undtagelser. Guldmarken svinger mindre end det jyske bol svarende til at målet er yngre. Det relativt lille udsving i skyldmarken fra 1231 kan eventuelt skyldes, at dette mål var relativt nyt på denne tid.

Dertil ligger intervallet for guldmarkens udsæd på 1/8 eller lidt mindre af intervallet for det jyske bol. Og den sønderjyske otting rammer med forunderlig præcision nøjagtig 1/8 af middeltallet for de jyske bol og er dertil altså ca. en halv gang større end middeltallet for en guldmark.

Der er ikke i disse tal nogen form for bindende bevis. Det er dog ikke uden betydning at tallene (i den større gruppe) uden problemer lader sig føje ind i de relationer mellem målene, som også andre dele af undersøgelsen peger på. Dertil er det i relation til noget af forskningsdiskussionen værd at bemærke, at tallene trods Århuskapitlets udsagn langt fra peger på, at 1 skyldmarks jord svarede til 1 mark korn i udsæd.

Jordpriser

Et andet parameter, der kan indikere jordmålenes varians og indbyrdes forhold, er de priser eller prismæssige værdiansættelser, vi kender til. Det er om muligt endnu mere prekære tal end udsædstallene at forholde sig til.

For det første kan der spille mange andre forhold ind end en abstrakt markedsmæssig værdi, når jord sælges. Køber kan være villig til at give overpris, som Sorø Kloster gjorde, når de havde brug for at arrondere deres jorder. Omvendt kunne der i et salg til gejstlige være inkluderet et nedslag for sjælens frelse, for ubeskrevet gæld eller som gengældelse for ydede tjenester eller drevet af ren og skær generøs fromhed. Dertil er mange af de beløb, vi kender, fra pantsættelser. Værdien af pantsat gods kunne, og gjorde vel oftest, svare til den sum, der nævnes. Men det ses også, at summen nævnt ved pantsættelsen kun udgjorde 50 det halve af den samlede værdi af godset. Og andre variationer er særdeles tænkelige. I Sverige synes købesummer generelt at være større en pantessummer.⁸⁵⁵

Yderligere er problemet, at hovedparten af købesummerne er opgjort i den fluktuerende pengemark, som vi for visse perioder og regioner er meget usikre på værdien af.

Og endelig er jordprisen ikke nødvendigvis en konstant faktor.

Tal der ikke kan bruges til noget, fordi vi ikke kan holde dem op mod anden viden, er udeladt. Det gælder udsagn som værdisættelsen af 1 bol til 1 pund penge i Lund i 12. årh. Tal hvor tolkningen er meget diskutabel er udeladt.

Oversigten starter i den overskuelige ende med de mål, der er færrest tal for.

⁸⁵⁵ Franzén 2008 s. 120ff.

Tabel 53. Jordpriser

Guldmarks jord

Salg/pris

1293	1 mark gulds jord for 17 mark penge ⁸⁵⁶
1313	1 mark gulds jord er 16 mark penge værd ⁸⁵⁷

Pantsættelse

1311	1 mk gulds jord for 20 mark penge ⁸⁵⁸
------	--

Ottingen

Salg/pris

1272	1 otting 30 for mark penge ⁸⁵⁹
o. 13001	otting er 4 1/2 ørtug korn værd. ⁸⁶⁰
1337	1 otting for 2,5 pund sterling ⁸⁶¹

Pantsættelse

1334	1 otting for 3,75 mark sølv ⁸⁶²
1347	1 otting for 7,5 mark sølv ⁸⁶³

1 pund sterling er omkr. 1 1/2 mark sølv, altså en værdi på knap 4 mark sølv ved salget 1337.

Bolet

Salg

1183	1 fynsk bol for o. 7 mark guld ⁸⁶⁴
1199	1 sjæll. bol for 50 mark (sølv) ⁸⁶⁵
13.årh., tidl.	1 skånsk bol for 24 mark sølv ⁸⁶⁶

Pantsættelser

1308	1 sjæll. bol for omkr. 530 mark penge ⁸⁶⁷
1320	1 sjæll. bol for omkr. 40 mark sølv ⁸⁶⁸

⁸⁵⁶ DD 2.4 nr. 109. 12 mark gulds jord solgt til 200 mark gængs.

⁸⁵⁷ ÅKJ, Begtrup. En tolvting er 28 mk penge værd og indeholder 1 ¾ mk guld

⁸⁵⁸ DD 2.6 nr. 329 (Århusbogen). 2 mark gulds jord pantsat for 40 mark penge.

⁸⁵⁹ DD 2.2 nr. 192 (Ribe Oldemoder). 3 ottinger jord med mølle og græsgange solgt 100 mark penge. Det kan selvfølgelig ikke siges hvor stor en del af beløbet, møllen og græsgangene udgør.

⁸⁶⁰ Ribe Oldemoder, 1 otting er 4 1/2 ørtug korn "værd".

⁸⁶¹ DD 2.12 nr. 21.

⁸⁶² DD 2.11 nr. 164. 2 ottinger for 7 1/2 mark sølv.

⁸⁶³ DD 3.2 nr. 344. 4 ottinger pantsat for 30 mark sølv.

⁸⁶⁴ DD 1,3 nr. 111. 2 bol + 1/2 mk korn i udsæd + 12 læs hø + eng = 20 mk guld. Det hele her sat til o. 3 bol, hvilket nok er i overkanten.

⁸⁶⁵ DD 1.3 nr. 257 (Sorø kloster Gavebog). Johs. Sunesen pantsatte 3 1/2 bol for 200 mark. Der er formentlig tale om sølvmark.

⁸⁶⁶ Lunds Gavebog under 6.1. Tre fjerdinge vurderet til 18 mark sølv.

⁸⁶⁷ DD 2.6 nr. 119.3 ottinger af et bol i skyldjord og værdier i virning pantsat for 200 mark nye penge.

⁸⁶⁸ DD 2.8 nr. 187. 1 bols jord pantsat for 30 mk rent sølv i kølnsk vægt, 9 tdr smør, 1 mk rug, 1 mk byg. C. A. Christensen 1930 s. 449 regner dette ud til omkr. 45 mk sølv. Det

1334	1 sjæll. bol for 20 mark sølv ⁸⁶⁹
1334	1 sjæll. bol for 400 mark penge ⁸⁷⁰
1334	1 sjæll. bol for 350 mark penge
1335	1 sjæll. bol for 50 mark sølv ⁸⁷¹
1338	1 sjæll. bol for 5 mark sølv ⁸⁷²
1347	1 sjæll. bol for 2 mark sølv ⁸⁷³

De 7 mark guld må udgøre mindst 55 mark sølv, måske lidt mere, jvf. afsnit om guldet.

Skyldmarken

Salg

1244	1 mk skyld for 16 mark sølv? ⁸⁷⁴
1259	1 mk skyld for 720 mark penge ⁸⁷⁵
1259	1 mk skyld for 144 mark penge
1259	1 mk skyld for 360 mark penge ⁸⁷⁶
1261	1 mk skyld for 160 mark penge ⁸⁷⁷
[1261]	1 mk skyld for 240 mark penge ⁸⁷⁸
[1261]	1 mk skyld for 192 mark penge
1282	1 mk (skyld)jord for 27,5 mark sølv ⁸⁷⁹
1313	1 mk skyld for 240 mark penge ⁸⁸⁰
1318	1 mk skyld for omkr. 400 mark penge ⁸⁸¹
1318	1 mk sølv for 127 mark penge ⁸⁸²
1327	1 mk skyld for 320 mark penge ⁸⁸³
1329	1 mk skyld for 640 mark penge ⁸⁸⁴

Pantsættelser

De pantsættelser, der er angivet i sølvmark er fra perioden 1308-49. De giver pantesummer på 1 skyldmark på hhv. 64, 48, 32, 24 og 60 mark sølv.

kan være omtrent lige så godt som mit skøn, Christensen regner sikkert med en højere smørpris.

⁸⁶⁹ DD 2.11 nr. 161. 1/2 bol pantsat for 10 mark sølv.

⁸⁷⁰ DD 2.11 nr. 116. 1 1/2 bol for 600 mark penge, 1 bol for 350 mark sjæll.

⁸⁷¹ DD 2.11 nr. 243. Sorø klostres gavebog. 2 bol pantsat for 100 mark kølnsk.

⁸⁷² DD 2.12 nr. 124. Antvorskov registratur.

⁸⁷³ DD 3.2 nr. 405. 1/4 bol for 1/2 mark sølv.

⁸⁷⁴ DD 2.7. nr. 58. Det er vanskeligt at se i kilden om der er tale om prisen på jorden og/eller nogle huse på en toft.

⁸⁷⁵ DD 2.1 nr. 296 (Sorø klostres gavebog). 2 øre skyldjord for 36 mark penge, 4 penninge skyldjord for 2 heste til værdi af 12 mark penge.

⁸⁷⁶ DD 2.1 nr. 304 (Esrumbogen). 2 ørtug jord overdrages for gæld på 30 mark penge.

⁸⁷⁷ DD 2.1 nr. 332. 1 øre skyldjord, Peder har af Jakob Åstradsen af Holtug, kan denne indløse for 20 mark penge.

⁸⁷⁸ DD 2.1. nr. 333. Der står at alle ørtug skyldjord "valet" 10 mark penge, undtagen i Varpelev hvor 1 ørtug "valet" 8 mark. I Danmarks riges Breve er valet tolket som "yder". Det ville i så fald være meget høje ydelsestal. Det giver langt mere mening at tolke udtrykket som "til værdi af".

⁸⁷⁹ DD 2.3 nr. 20. En "skyld" på 12 mark jord (censum duodecim marcharum terre) solgt for 200 +130 mk sølv.

⁸⁸⁰ Århus domkapitels Jordebog om Starreklinde og Forsinge, måske menes hele Sjælland.

⁸⁸¹ Sorø klostres gavebog s. 515. Gods til 7 ørtug skyld solgt for 120 mark gængs.

⁸⁸² DD 2.8 nr. 6 (Sorø klostres gavebog). 7 øre skyldjord for 110 mark gængs.

⁸⁸³ DD 2.9 nr. 397 (Sorø klostres gavebog). Jord til 1/2 skyldmark solgt for 160 mark penge.

⁸⁸⁴ DD 2.10 nr. 123. 1/2 øre skyldjord solgt for 40 mk sjællandsk.

Det er alt i alt også et forsvindende lille materiale, og det har endog været nødvendig at inddrage pantsættelser og angivelser i pengemark for overhovedet at kunne fremdrage materiale.

Det ser ud til, at de kendte pantsættelsessummer så nogenlunde følger købssummerne. Men det skal ses i lyset af de kun 2-3 købssummer vi har for guldmark, otting og bol samt den store varians, der er i tallene for den bedre belagt skyldmark.

Resultatet er, hvis vi forsigtigt anvender en konvertering af pengemarken til sølv: at 1 guldmarks jord stod i 1 1/2 – 2 mark sølv, 1 otting stod i 4-5 mark sølv. De tre bolpriser fra hver sin landsdel hjælper ikke til noget, mens det sjællandske bol i de fleste tilfælde pantedes for 20-55 sølvmark. Hertil korresponderer at skyldmarkens købssum og pantværdi typisk, men langt fra altid, lå i et lignende interval, 24-50 sølvmark.

Intervallerne i både bolets pantværdi og skyldmarkens værdi ligner nogenlunde det kendte, er dog lidt mindre end f.eks. intervallet for udsæden. Guldmarkens værdi er usædvanligt lavt, kun knap det halve af ottingens. At der kun er en købssum og en pantsættelsessum betyder at man bør være varsom med at drage slutninger af forholdet.

Sammenfatning af indirekte tal

Der er ikke mange tal at gøre godt med. Tallene befinder sig for hvert mål og undersøgt funktion dertil inden for rummelige intervaller, og de er svingende. Der kan ikke uden et kvalificeret nærstudie siges noget om udvikling af målenes betydning over tid og knap om geografiske forskelle.

Der kan dog drages enkelte forsigtige konklusioner. Tallene for den sønderjyske otting udelukker ikke, at den svarer til 1/8 af et sjællandsk bol. Der er desværre ikke mulighed for at sammenligne den med et sønderjysk eller nørrejysk bol. Ottingen synes desuden at være større end en guldmarks jord, den tenderer mod at være omkring eller knap dobbelt så stor. Det sjællandske bol korresponderer nogenlunde med skyldmarken forstået på den måde, at begge (prismæssigt) bevæger sig inden for nogenlunde det samme rummelige interval. Tilsvarende viser de øvrige tal stor spredning, men giver samtidig en smule mening, da de som regel ligger inden for trods alt afgrænsede intervaller.

Det hører med til billedet af disse betragtninger, at tallene altovervejende stammer fra den senere del af den behandlede periode.

Jordmål i det sydlige Jylland

Den muligvis særegne brug af jordmål i det sydlige Jylland er drøftet i afsnittet om bolet. Drøftelserne bygger på det nedenfor viste kildemateriale.

Der kan være overset enkelte kilder til de sydjyske jordmål, men påstanden her er, at det i så fald handler om så få, at det ikke vil antaste de antagelser der er gjort i teksten.

Der er ikke medtaget omtaler af skår (i enge) og lag, ligesom de mange kilder, hvor jorden kun karakteriseres ved sin ydelse eller evt. ved udsæden, er udeladt.

De tre hovedområder er 1. Det nordøstlige område af Sønderjylland, omtrentligt de senere Haderslev og Aabenraa amter. 2. Angel, området mellem Slien og Flensborg fjord, her også medtaget et enkelt tal syd for Slesvig by. 3. Vestkysten syd for Ribe og nord for byen til og med Skast herred. Desuden er 4. Als særskilt opgjort, den kunne også ses i sammenhæng med det øvrige nordøstområde.

Tabellen viser således kildehenvisning, årstal, og for hvert af de fire områder, hvor der er angivet bol, guldmark og det i området så hyppigt forekommende

mål, ottingen, der jo egentlig er en delmængde af bolet. Sammenhængen er drøftet i teksten.

Henvisningerne til Diplomatarium Danicum i venstre kolonne er opført som række.bind.nummer.

Nogle få bemærkninger til opstillingen:

- Ottingerne 1280 (2.2.431) er fra (det tidligere) Vejle Amt.
- I Ribe Oldemoder bruges, når der bruges jordmål, overvejende ottinger, kun undtagelsesvis guldmark.

Tabel 54. Sønderjyske jordmål

		Als	Nordøst	Angel	Ribe
1.3.116	1183	Bol			
1.3.216	1196	Ottinger	Ottinger	Ottinger	
1.4.114	1206		Bol		
KVJ	1231		Guldmark	Guldmark	Guldmark
1.7.192	1245	Ottinger Bol Guldmark			
1.7.200	1246/73		Bol		
2.2.33	1266		Ottinger		
2.2.124	1268			Guldmark	
2.2.192	1272		Ottinger		
2.2.302	1277				Ottinger
2.2.415	1280				Ottinger
2.2.431	1280		Ottinger		
2.3.139	1285		Ottinger	Guldmark	Ottinger
2.4.73	1292				Guldmark Mark jord
2.4.109	1293				Guldmark
2.4.235	1296				Ottinger
Ribe Oldemoder	1290erne				Ottinger Guldmark
2.5.197	1302		Nidinger		
2.5.260	1303		Gamle mark		
2.6.24	1306				Demat
2.7.233	1314				Guldmark Ottinger Ørtug jord
2.11.164	1334		Ottinger		
2.12.21	1337				Ottinger

Sjællandske jordmål før 1231

Tabellerne her skal især belyse skyldmarkens status. Før den i KVJ's hovedstykke ses at være et generelt brugt jordmål på Sjælland, Lolland og Falster.

Til belysning af problemstillingen er her givet en opstilling i tre tabeller over samtlige målangivelser på sjællandsk gods før KVJ. Den første viser målene fra Sorø Gavebog, den anden fra Næstved klostres registratur, tallene herfra er taget ud for sig, fordi terminologien i den sene registratur kan kræve sin særlige tolkning. Endelig er der en liste over øvrige sjællandske mål.

Sorø Gavebog (referencerne er til DD, henholdsvis sidetal i Sorø Gavebog, hvor stedet ikke er medtaget i DD).

Tabel 55. Sjællandske jordmål før 1231

1140erne	Bol	SKG
		465
1161/77	Skyldjord; afgifter	1.3.4
1161/77	Bol	1.3.5.
1161/77	Bol	1.3.1
1161/82	Skyldjord, afgifter	SKG
		467
1186	Guld	SKG
		468
1186	Skyld	SKG
		468
1201 før	Bol, Skyld	SKG
		472
1198	Afgifter	1.2.253
1199 ca.	Bol	1.3.246
1199[]	Bol	1.3.257
1198/99	Skyldjord	SKG
		468
1202/14	Bol	1.4.63
1202/23	Bol	1.4.68
1205	Bol, Skyldjord, guld, afgifter	1.4.104
1205/14	Bol	1.4.105
1206	Skyldjord	1.4.117
1214	Bol, skyldjord	1.5.43

Næstved Klosters registratur

1192/1225	Bol (Sjælland)	1.3.186
1192/1225	Bol, afgifter (Lolland)	1.3.186
1192/1225	Afgifter (Lolland)	1.3.183
o. 1200	Guld	1.3.260

Øvrige (de to Næstvedkilder er hhv. et originaldokument og en vidisse fra 1245).

Lund	1085	Bol	1.2.21
Lund	1130erne	Afgifter	LM ⁸⁸⁵

⁸⁸⁵ LM: Lunds Mindebog; LG: Lunds Gavebog.

Næstved	1135	Bol	1.2.63
Næstved	1135	Bol	1.2.64
Ringsted	1135	Bol	1.2.65
Esrum	1158[]	Sølv	1.2.126
Ringsted	1164	Bol	1.2.156
Esrum	1164/78	Bol	1.2.162
Lund	1170 efter	Bol	LM
Roskilde	1186	Bol	1.3.137
Lund	1165/1200	Bol	LG
Roskilde	1202/14	Guld	1.4.61
Esrum	1219/31	Guld	1.5.164

Opgørelserne fra Esrum 1158 og 1219/31 dækker udtrykkeligt over salgspriser. Opgørelserne fra Lund omhandler sjællands gods der er tilfaldet Lund.

Det fremgår at bolet var det almindeligt anvendte mål gennem hele 12. årh. og måske også en tid ind i 13. årh., selvom kilderne er for få til egentlig at indicere det. Det fremgår også, at der var en stor variation i anvendelsen af værdiangivelser. Endelig ses det, at anvendelsen af skyldjords-termen ene og alene kendes fra Sorø kloster.

Til sammenligning har KVJ's Hovedstykke for Sjælland (omtrentligt) 9 bolmål, 6 skyldmarksmaal, måske 1 guldmål og enkelte jorder beskrevet ved deres ydelser.

Navngivne bol

De navngivne bol spiller en væsentlig rolle for tydningen af bolets oprindelse og funktion. En dækkende, men næppe fuldstændig liste ser således ud.⁸⁸⁶ Der er kun transskriberet, hvor det er gjort i de tilgængelige kildeudgaver:

Tabel 56. Navngivne bol

Skåne

Beg. 13. årh.	Et bol, som kaldes Tumæholm (Lunds Gavebog under 1.9). Et bol som kaldes Mörup (samme under 19.5.)
1245	Bosö kloster modtog et bol kaldet Kvarlöv (DD 1.7 nr. 108).
1268	2 fjerdingen jord i Hwer, som kaldes Bondabol (Lunds Gavebog under 22.12).
1340	Morten Due sælger gods i Bollerup: et halvt bol som på folkemål kaldes Tolkæbol , hvor Gudbjørn bor. Det halve af Skrukæbol , hvor Niels bor. Det halve Jugisbol , hvor Ture bor, en fjerding af Gaddæbol , hvor Frænde bor, en fjerding som på folkemålet kaldes Tolæfjerding (DD 3.1 nr. 24)

Sjælland

Omkr. 1200	1 bol i Bjæverskov kaldet Ornumbol med mølle et stykke af en skov (DD 1.3 nr. 246, Sorø Gavebog)
Før 1201	Blandt mange godsbeskrivelser: 3 fjerdingen jord af bolet Ubbebol . Trued Lille gav de 3 fjerdingen af Tuebol , hans søster Tolla den fjerde (Sorø Gavebog s. 472).
1225/50	Ved et (ulige) mageskifte modtager Karl af Broby 16 penning skyldjord (<i>terram xvi nummorum in censu</i>) i bolet Gjordebol (<i>Gurthæbol</i>). (DD 1.5 nr. 52, Sorø Gavebog).
1269	Sorø modtager 1 øre skyldjord i Wimundebol (eller Wimannebol).. (DD 2.2. nr. 141, Sorø Gavebog).
1280	Et mageskifte hvor der udveksles: en halv mark skyldjord i Fins bol (DD 2.2 nr. 419).
1286	Agnes Eriksdatter skænker til Sorø bl.a. "Et bol kaldet Ornumbol .., I Asmundsbol 11 ørtug skyldjord med 2 tofter og huse, i Sunesbol 13 ørtug skyldjord med toft, I Tokes bol 2 øre skyldjord" (DD 2.3 nr. 228, Sorø Gavebog).
1298	Ved et mageskifte med Sorø modtager Esbern Hammer i Valbyøster 7 øre og 12 ørtug skyldjord i 3 "agre eller bol" (<i>agris siue bool</i>), nemlig i Frændebol 10 ørtug skyld, i Landbobol 2 øre skyld nærmest solen og i Mulebol 2 øre fjernest solen, "ligeledes med deres tofter og tilliggender (DD 2.4 nr. 289, Sorø Gavebog).
1310	Eske Hemmingsen skænker Antvorskov 4 1/2 ørtug jord i Valbyvester i Tredingsbol (DD 2.6 nr. 317).

⁸⁸⁶ Ud over de navngivne bol, jeg selv er faldet over, har jeg suppleret med Bent Jørgensen 1980, så i hvert fald for øerne burde listen være komplet. Dog er der kun medtaget bol nævnt i den her behandlede periode.

- 1310 Ved mageskifte modtages i Solbjerg en gård i **Katebol** med et lille stykke jod kaldet Mekt, og i **Vesterbol** 3 øre skyldjord og toft på 2 øre skyldjord. Dertil (i Solbjerg?) 1/2 ørtug skyldjord i **Ornumbol** og 1 øre skyldjord i **Wimannebol** (DD 2.6 nr. 222, Sorø Gavebog).
- 1323 Pantsættelse af gods i Svogerslev: 10 ørtug skyldjord i det bol der hedder **Asebol**, og 3 øre skyldjord i **Ornumbol** (DD 2.9. nr. 11).
- 1332 Antvorskov modtager en gård i Fårdrup samt 10 1/2 ørtug jord som ligger i **Sønnebol** (DD 2.10 nr. 407).
- 1334 Johan III tildømmer 1 bol jord i Gundsølille (Sømme hrd) kaldet **Ødebol** og et andet halvt bol samme sted. (DD 2.11 nr. 116).
- 1335 Jens Hasenberg pantsætter sin gård i Broby med 2 bol, nemlig det halve **Fædrenebol**, **Gjordebol** og det halve **Gydeholebol** (DD 2.11 nr. 243, Sorø Gavebog).
- 1358 Pilegård (i Solbjerg) med 16 ørtug skyldjord i **Ornumbol** og et andet stykke jord på 2 øre skyldjord med andre jordstykker og stufjord i Toveland. (Sorø Gavebog s. 508).
- 1370 I Roskildebispens jordebog nævnes to navngivne bol:
Gamlebol og **Ornumbol**.⁸⁸⁷

Langeland

- 1241 KVJ's hovedstykke: I **Sigmundebol** 6 mark sølv. I **Sverkersbol** 3 mark sølv. I **Botoftebol** 6 mark sølv. Olaf skødede kongen i **Svansagerbol** 3 mark sølv og 3 øre. I **Kirkebol** 3 mark sølv og 3 øre. I **Akkebol** 8 mark og 1/2 øre. I **Slettebol** 6 1/2 mark sølv. I **Bosebol** skødede Agge Autesen til grev Godfred 3 mark sølv, det skal henstilles til jeres skøn, om han skal beholde det eller ej. I **Lekebol** 20 ørtug sølv.

Ærø?

- 1277 Som betaling i en overenskomst mellem Rygen og Brandenburg indgår "Ærø, Søby og **Grosbol**" (DD 2.2 nr. 283).

Jylland

- 1313 I Grundfør **Sønderbol**. I Årslev en landsby som kaldtes **Ræthæbol** hvis jord er nu til dels er under Årslev. I Årslev tillige et bol, som kaldes **Ughæz bol**, som bordet havde fra en vis Arnfast omkring år 1230. (Århus domkapitels Jordebog).⁸⁸⁸
- 1333 Omtale af " Noget jord i **Gulsbol** i Lisbjerg mark" (DD 2.11 nr. 94).

⁸⁸⁷ Roskildebispens Jordebog s. 13 og 43.

⁸⁸⁸ Århus domkapitels jordebog s. 20, 26-27. Ræthæbol skulle ifølge jordebogen oprindelig have været navnet på en landsby.

Sønderjylland

- 1231 KVJ's hovedstykke under Isted syssel: "Bemærk at *Røst, *grove, *Fornæs, *Mynnesby, *Rakketorp, *Tolægardh, *Fuglenæs, *Gjelting og ***Wakerbol**, alt det kalder vi Gjelting"
- 1243 Glennir har i Ribe skænket 2 ottinger i **Sebbesbol** ved Riperbæk til Løgum (DD 1.7 nr. 108, Løgumbogen).
- 1245 Ved et mageskifte bl.a.: I Lavensby **Gunnildebol** og 2 ½ otting for 15 mark guld og 6 mark sølv (DD 1.7 nr. 192).
- 1246/73 Johannes Snur har modtaget af Løgum "I Norsæli **Fæstebol**, **Bakkensbol** på ét sted og det halve af **Fæstebol** nær Gammelbys toftende og de jorder, som de har tilbyttet sig fra Manne Pajesen, og som de har fået fra samme ved rebning i Gammelby toft". Han giver bl.a. til gengæld "**Snursbol** og **Eversbol** og 3 ottinger i **Totisbol**". Desuden "**Fæstebol** i Brokær". Endelig "det halve bol af **Dukisbol**" (DD 1.7 nr. 200, Løgumbogen).
- 1279/83 Knud Snubbe skænker Løgum 3 ottinger jord i Bolderslev mark i det østlige [nærmere solen] **Haldensbol** og 3 ottinger jord på samme mark i det vestlige [fjernere fra solen] **Ættebol** sammen med al den skov i Urne, som tilhører mig, med undtagelse af 3 ottinger skov i det vestlige **Haldensbol**, som min bryde Kjeld Streng besidder, og som skal tilfalde min søn ... (DD 2.2 nr. 389, Løgumbogen).
- 1280 Løgum får bekræftet retten til en fjerdedel af en otting der på folkemålet kaldes Alslev otting (DD 2.2 nr. 415, Løgumbogen).
- 1280erne Ribe Oldemoder, tre steder (s. 74 og s. 100). Kannikerne har ottinger i **Liuaels bol**, **Møthærn bol**, **Tritens bol**, **Fætærnbol**, **Rikols bol**.
- 1314 Mellem en række jorder opgivet i guldmarks jord, ottinger og indtægter skænker Johannes Voltersen til sit kapel "1 otting, halvdelen i **Bunigs bol**, halvdelen i Asser Marthsens jorder" (DD 2.7 nr. 232).

Betegnelser for sølvvægten 1231-1340

Spørgsmålet om de forskellige betegnelser for sølvvægte samt deres indbyrdes relation er drøftet i afsnittet om sølvvægten. Her er for overblikkets skyld samlet de kilder, hvor sølvet ikke kun omtales som "sølv", "rent sølv", "rent og prøvet sølv" eller opgjort som udenlandsk vægtmål (normalt mark kølnsk). Der er ingen sådanne betegnelser for sølvvægten før 1231. Henvisningerne til diplomatariet (DD) skal læses som række, bind, nr. Hvor kilden omtaler den danske sølvvægts forhold til udenlandsk vægt, er det nævnt.

Tabel 57. Betegnelser for den danske sølvvægt

- 1231, KVJ, Hovedstykket. Opgørelse over kongens indtægter.
 Vitskøl 16 mark rent sølv i *den lille vægt*. (In minori pondere)
 Flakkebjerg herred Skælskør. 16 mark rent sølv i *den store vægt* (in maiori pondere). Dertil Karrebæk.
 Ars herred 12 marksølv *af den store vægt*
 Bjæverskov herred 7 mark sølv *af den store vægt*
 Lalf af Alslev betalte i kværsæde 1/2 mark sølv *af den store vægt*
 Horns herred: Enken Agate kværsæde 1 mark sølv *af den store vægt*
- 1234, DD 1.6.179 (Sorøbogen) – Sjælland. Valdemar I aftaler med Sorø kloster.
 Sorø fritages for ledestyng og stud på alle sine jorder mod at skøde deres gods i Snertinge og give 100 mark sølv *af den store vægt*
- 1240, DD 1.7.46 (Ribe Oldemoder) – Ribe. Abels privilegium til Ribekirken.
 Ved afskriften i Ribe oldemoder (s.10) har en skriver tilføjet omkr.1290: at den bevilgede skattefrihed for nogle af bispens bønder var blevet købt af biskop Gunner "for 200 mark som dengang var 100 mark rent sølv værd *af den mindre vægt*"
- 1241, DD 1.7.76 - Antvorskov. Otto af Braunschweig tilskøder Antvorskov.
 Der er solgt for 320 mark rent og prøvet sølv (marcis puri & examinata argenti) i henhold til den *sjællandske vægt*
- 1260, DD 2.1.316 – Sønderjylland. Pantsættelse af Rendsborg.
 Hertug Erik og hans bror pantsætter al deres jord mellem Slien og Ejderen for 8000 mark sølv i *den store vægt* (in maiori pondere)
- 1282, DD 2.3.20 - Sjælland. Olaf Tagesens købsbrev til Ledøje
Roskildevægt og Kølnervægt sættes til det samme. For en sum skal betales 200 mark sølv efter kølnervægten og 130 mark sølv efter *Roskildevægten*, "idet hver mark sølv efter begge vægte er at regne for 5 mark penge".
- 1282, DD 2.3.16 – Sjælland. Skt. Agnete Kloster køber jord i Gundsøllille.
Lovlig vægt (om sterling).
- 1282, DD 2.3.33. Regnskab for den danske og svenske korstogstiende.
 Dansk sølvvægt er mindre end Troyes-vægt. 120 mark sølv i *dansk vægt* er i Troyesvægt 106 mark sølv 5 1/2 unce, d.e. 8:9
- 1297, DD 2.4.278. Bonifacius' dom i Johannes Grand-sagen.
 Erstatningen er 49.000 mark i *Lundvægt*
 1298. Iflg. Årbog til 1347 var erstatningen til Johannes Grand i *lybsk vægt*.
 1299, DD 2.5.48. Erstatning i sagen opregnes i *lundensisk vægt*.
- 1297, 2.4.257 – Sjælland. Gældsbevis for Peder Nielsen.

Opgjort i *Roskildevægt*

1298, DD 2.4.332. Protokol over Lybækforhandlinger i Johannes Grand-sagen.

Isarn skulle have 30 mark kølnsk, fik i stedet 30 mark lybsk. Kilden er svær at tolke.

1299, DD 2.5.8 (Århusbogen) – Jylland. Erik VI bevidner pantsættelse.

Gods i Løversyssel er pantsat for 50 mark lødigt sølv *efter dansk vægt* (marcis augenti puri sub pondere daco).

1300/01, DD 2.5.105. Johannes Grands anklager nævnt i hans sagførers anklageskrift.

Kongen har med magt stjålet 1000 mark sølv og 700 mark i *skånsk vægt*.

1308 DD 2.6.110 – Sjælland. Herlug Nielsen pantsætter af sin jord.

Et stykke jord er blevet pantsat for 24 mark sølv i *Roskildevægt*. Skal betales ved næste pinse for så mange penge som 24 mark rent lybsk sølv er værd på det tidspunkt

[1312], DD 2.6.495. Århus kirkes statutter.

I to tilfælde nævnes (om velsignelse af brudefolk og indførelse af kvinder efter fødsel) *den mindre mønt*. Det ene sted 12 sølvpenninge af den mindre mønt, det andet 12 penninge. (Formentlig har udsagnet ikke at gøre med den større og mindre sølvvægt).

1313, DD 2.7.21 (Lundebogen) – Skåne. Andreas Davidsen pantsætter af sin jord.

Andreas skal betale 70 mark rent og præget sølv i *dansk vægt*, dels for en gæld på 300 mark nye skånske penge, dels for "al anden gæld" til samme personer.

1316, DD 2.7.398 - Stralsund. Kristoffer (II)'s aftale med Stralsund.

Kristoffer lover at når han bliver konge vil han tillade Stralsund-borgerne, at "Deres varer i vægt kan de sælge i *lille eller stor vægt efter dansk vægt*".

Udsagnet synes at dække al vareudveksling. Sammenhæng til den ovenfor nævnte større og mindre sølvvægt er ikke givet.

1316, DD 2.7.399 (Sorø Gavebog)- Sjælland. Hamund Hamundsen pantsætter af sin jord.

I Sorø klostres Gavebog står et sted, at Hamund Hamundsen har lånt 100 mark sølv af *den store vægt*, to andre steder at han har lånt 100 mark sølv af den kølnske vægt. Umiddelbart synes den store og den kølnske vægt altså at være den samme.

1334 DD 2.11.152. Opgørelse over indsamlinger til kurien.

I den pavelige indsamlingsopgørelse sættes forholdet mellem Kølnervægt og Roskildevægt indirekte til 10:9, idet 1 mark sølv i *Roskildevægt* er 4 1/2 skilling grot, mens den i Kølnervægt er 5 skilling grot. Da Kølnervægten i samme kilde også sættes til 4 skilling 10 penninge grot, kan forholdet også være 29:27.

Kornpriser

Kornmålet er ganske vist ikke en del af fokus her. Imidlertid optræder selve kornprisen flere steder i behandlingen af materialet i forbindelse med, at en fornemmelse af kornets værdi kan være med til at belyse andre mål. Derfor gives denne korte oversigt som begrundelse for de udsagn, der forekommer i selve teksten.

Priserne er skiftende opgivet i sølvmark og pengemark og sidst i perioden endvidere i udenlandsk mønt. De er derfor ikke umiddelbart sammenlignelige. Her er forsøgt en omregning til sølvmark med de forbehold der skal tages for usikkerheden om pengemarkens værdi. Af denne grund vil nogle af de beregnede priser også fremstå som intervaller.

Tabel 58. Kornpriser

Kilde	Udsagn	Mark korns pris	År	Mark korns pris omregnet til øre sølv
Saxo om Erik Ejegods tid	1 skæppe korn for 1 penning	1 mk sølv eller penge	1100	8 øre?
Rydårbogen om Erik Ejegods tid	1 lille skæppe korn for 2 penninge gængs	2 mk penge	1100	8 øre?
Skånske lov	1 skp byg for 1 penning	1 mk sølv/penge	1200/1220	3 øre / 8 øre
Skånske lov	2 skp havre for 1 penning			
KVJ hvdstk under Han herred	Se kommentaren	2 eller 2 1/3 mk sølv	1231	16-19 øre
- Børglum herred	20 mark penge eller 3 mark rug	6 2/3 mk pg	1231	17 øre
- Rise herred	60 mark (penge) eller 10 mark rug	6 mk pg	1231	16 øre
KVJ Hvdstk under Skåne	12 mk korn + 70 mk penge = 80 mk sølv	4,8 mk sølv	1231	30-38 øre
KVJ Hallandslisten	Beregning, havre	2 til 2 1/4 mk sølv	1230/50	16-18 øre
- samme	Beregning, byg	5 mark sølv	1230/50	40 øre
Sorø gavebog s.504-5	Jord der 1286 gav 20 mk penge, skulle 'senere' betale 2 mk korn	10 mk pg	1286	10-13 øre
Haderslev byret	1 ørtug rug kan købes for 10 ørtug penge	10 mk pg	1292	10-16 øre
DD 2.4.73 (sdrjylland)	1/2 mk korn er 6 mk pg og mere til	> 12 mk pg	1292	> 13-19 øre
1304-	1 mk korn er 10 mk	10 mk pg	1304	10-16 øre

forordningen ⁸⁸⁹ (hele landet)	pg			
Århus kapitels jordebog	14 øre korn er omkring 40 mark penge	24 mk pg	1313	19-24 øre
DD 2.7.508 (Sjælland)	15 mk sjællandske penge skal regnes for 1 mark korn i god jord	15 mk pg	1317	12 øre
DD 2.8.341 (Jylland)	1/2 mk korn og 2 mk pg udgør ikke 14 mk kobber, men vist tilnærmelsesvis	ca. 24 mk pg	1321	19-24 øre
DD 2.10.197 (Jylland)	5 ørtug korn eller en halv sølvmark	knap 2 1/2 mk sølv	1330	Knap 20 øre
DD 2.12.89 (Jylland)	2 ørtug korn eller 6 groter fra Tours	6 sk. grot	1338	9-10 øre
- samme	2 ørtug korn eller 2 sk. sterling	1 pd. 4 sk. sterling	1338	13 øre
DD 3.5.70 (Skåne)	2 1/2 mark korn er 40 mark skånsk	16 mk skånsk	1357	26 øre

Kommentarer til tabellen:

Rydårbogens udsagn er tydeligt en kopi af Saxos tilsvarende fortælling, ændringen af beløbet har ikke en umiddelbar forklaring. Man må næsten tro at afskriveren har skønnet, at Saxo talte om en ren sølvpenning og derfor har omberegnet den efter forholdet 1:2.

Skånske lov fastsætter i § 226, "I brandstud skal man udrede en penning eller en skæppe byg eller 2 skæpper havre". Loven bruger i almindelighed pengemark, det er konsekvent anvendt om bødetakster, men der er eksempler på afvigelser i de enkelte tekststykker.⁸⁹⁰ Var der tale om pengemark ville prisen på kornet imidlertid være uhørt billig i forhold til alle andre kendte priser (3 øre hvor priserne i øvrigt ligger i det mulige interval 8- 38 øre) både i forhold til Saxos fortælling og til de priser vi kender fra 13. årh. Alene af den grund antages her at teksten refererer til en fuldt lødig sølv mønt.

Det er usikkert om der gik 240 eller 288 skæpper byg på 1 mark byg. Usikkerheden er dog til at leve med i denne beregning. Derimod er det muligt men ikke sikkert at der gik 480 skæpper havre på 1 mark. Dette udsving mellem 240 og 480 er for stort til at det kan betale sig at regne på havreskæppen.

I KVJ's hovedstykke er der i to tilfælde direkte sat en pris på en kornydelse. I Børglum er kornet sat til en pengemarksværdi. I Rise herred er 10 mark rug blot sat lig "60 mark". Det er her antaget at der er tale om mark penge, i modsat fald vil de to nørrejske udsagn variere ekstremt.

Også i hovedstykket bliver i Han herred ydelse "nats tjeneste" både omregnet i kornmål og sølvsmål, hvorfor man ved sammenligning kan se det indbyrdes

⁸⁸⁹ DD 2.5.310. Her regnet med, at det er kursen vest for Øresund der regnes med.

⁸⁹⁰ jeg kan ganske vist ikke umiddelbart finde sølv-værdien anvendt i Skånske Lov, men f.eks. Jyske Lov, der også bruger pengemålet i bødetaksterne, bruger angiveligt sølvsmål i enkelte opgivelser.

forhold.⁸⁹¹

Havretallet fra Hallandslisten stammer fra Erslevs udregninger af tre herredsopgørelser i denne liste.⁸⁹² I hvert fald de to står på rimelig fast, men ikke uomtvistelig grund.

Sture Bolin regnede i sin tid ud fra KVJ's Hallandsliste, at 1 mark byg værdisattes til 5 mark sølv (dvs 40 øre), et resultat der lejlighedsvis refereres i litteraturen. Beregningen forudsætter en del skønsmæssige overslag over andre priser samt hårfine tolkninger af måltal og må afvises som for spekulativ, selvom den understøttes af Hovedstykkets pris for Skåneområdet.⁸⁹³

Beregninger og skøn

Saxos beskrivelse af kornprisen i hans lovprisning af en svunden periode med overflod synes at indikere, at prisen var en helt anden på Saxos egen tid. Alligevel viser Skånske Lov, der er omtrent samtidig med Saxo, hen til samme pris, 1 mark (sølv) for 1 mark korn.

Talmaterialet fra 13. og 14. årh. fordeler sig ujævnt og uddrager sig næsten en analyse. Tallene fordeler sig uden et egentligt mønster på et prisinterval fra 1 til 3 sølvmark med en enkelt størrelse på knap 5 sølvmark. En intervalopdeling af perioden vil måske give en anelse klarhed, men ikke meget.

I den periode, der er dækket af KVJ's lister, er tendensen lige godt 2 mark sølv på den jyske kornmark, et tal der svarer til Erslevs beregning for Halland. Kun en tal for Skåne afviger stærkt, her koster kornet 4-5 mark sølv.

Tre tal i perioden 1286-1304 synes at vise en pris snarere på lidt under 2 sølvmark end over, måske ned omkring 1 1/2 for kornmarken. En fjerde pris ligger dog noget højere.

I perioden 1313-30 viser tre jyske tal hen til en noget højere pris, 2 1/2 – 3 sølvmark, mens en enkelt sjællandsk pris holder sig på det lidt lavere leje fra den tidligere periode.

En enkelt jysk kilde fra 1338 viser to priser der ligger på 1 - 1 1/2 sølvmark, mens en skånsk fra 1357 tværtimod er på godt 2 mark.

Man kan ikke gå meget dybere ned i tallene. For de flestes vedkommende ved vi ikke, om de er betinget af sæsonudsving. Der er heller ikke noget klart mønster: en eventuel prisnedsættelse omkr. 1300 er stadig meget tyndt belagt, og de eventuelle geografiske forskelle næsten ikke.

Endvidere er det værd at bemærke at vi i to tilfælde har regnestykker i den samme kilde, der ikke giver samme tal. Beskrivelserne af ydelser for Han herred i KVJ gav to regnestykker, som kun knap ender i samme resultat. Tilsvarende i

⁸⁹¹ 2 nætters tjeneste sættes til 20 mark korn. 3 nætters tjeneste til 70 mark sølv, og 70 mark sølv sættes = 28 mark korn og 16 mark sølv. Det giver to regnestykker, enten 3 nætter = 30 mark korn = 70 mark sølv eller 28 mark korn = 70-16 mark sølv.

⁸⁹² Erslev 1898 s. 71.

⁸⁹³ I kilden står der således: Faurås herred. Skylder hr kongen årlig 5 mark byg, 28 mark havre i vinterstud. I forårsstud 7 mark havre, 13 pund smør, 13 pund ost, 13 mark penninge. Selve gården i Faurås 8 mark med møllen og fæstegodset. Idet summen af dette herred er 122 mark sølv undtagen de byer som hører til Anxiothorp og undtagen 84 fæstere som for nyligt er retmæssigt erhvervede.

Bolin ansætter 1 mark havre til 2 mark sølv, smør og ost til 1/2 mark sølv pr pund, pengene til 1/2 mark sølv pr mark penninge. Afgiften af gården i Faurås ansætter han til at være sølv. Når disse tal er lagt sammen og trukket fra herredssummen på 122 mark sølv er der ca. 25 mark sølv tilbage. Det skal være værdien af de 5 mark byg, hvis regnestykket skal gå op. Altså må værdien af 1 mark byg have været 5 mark sølv.

Beregningen i sig selv hører ikke til de mest spekulative, men den må ses i lyset af at kun en eneste kildeberegning ud over Hallandslisten giver et resultat bare i nærheden af Bolins. Jordebogens hovedstykke viser derimod hen imod en kornpris (rug eller byg) på 1-3 mark sølv, en pris som ligner den vi møder de næste 100 år. Det bliver på den baggrund meningsløst at fastholde beregningen.

præsten Vilhelms testamente fra 1338.⁸⁹⁴

C.A. Christensen mente at kunne aflæse en prisstigning hen i 14. årh. af tallene.⁸⁹⁵ Hans opstilling ser således ud:

Tabel 59. C. A. Christensens beregninger af kornpriser

Årstal	Øre sølv
1286	18
1292	16
1313	18
1321	18
1330	20
1338	20
1357	26

Christensen opgiver ikke selv efter hvilket forhold han omregner pengemark til sølv, men det fremgår ved at sammenholde kilderne med hans tal. For 1286 og 1292 har han brugt en meget optimistisk kurs (hhv. 4,5:1 og 5:1), mens det er meget svært at se, hvordan han overhovedet er nået frem til tallet for 1338, der synes alt for højt i forhold til de kendte forhold mellem grot tournois og sterling over for sølvmarken. Skal tallene tolkes som det er gjort her, falder hans tese.

Skal man blot omtrentligt anslå kornprisen er man nødt til at afvise nogle af kilderne, som f.eks. KVJ's pris på 5 sølvmark i Skåne og beregningen på Toursgroten i 1338. Tager man sig den frihed viser materialet en pris, der fra 1230 og de næste 100 år svinger mellem godt 1 1/2 og godt 2 1/2 sølvmark, mens Skånske Lovs pris på 1 sølvmark fra perioden før 1230 står overraskende og uden at der kan findes umiddelbare forklaringer.

Denne pris, 2 sølvmark med en bred margen, er den der er brugt i afhandlingen, hvor det har været nyttigt at kunne bringe en pris ind i analysen af det øvrige materiale. Den kan derimod ikke med al sin usikkerhed, bruges til at beregne pengemarkens kurs over for sølvmarken, således som det er sket i litteraturen.

⁸⁹⁴ DD 2.12 nr. 89. Testamentet omskriver 2 ørtug korn til hhv. 6 groter fra Tours og 2 skilling sterling. Skulle kornet have samme værdi skulle 1 skilling grot (12 groter) således være lig 4 skilling sterling. Det forhold har jeg ikke kunnet finde, normalt var forholdet 1:5.

⁸⁹⁵ C.A. Christensen 1931 s.463. Jeg har ikke fundet andre opstillinger over kornpriser.

Udenlandsk mønt i danske fund

Tilstedeværelsen af udenlandsk mønt såvel i de skriftlige kilder som i fundene er en væsentlig faktor i diskussionen om den regulerede mønt, herunder tidsfæstelsen af en sådan. De udenlandske mønters rolle er drøftet under pengemålet, i afsnittet om regulering og repræsentativitet og ikke mindst i afsnittet om den danske mønts udfasning. Her er opgjort, hvad skattefundene kan oplyse.

De fund, der findes i DMS er nummereret efter denne. DMS oplyser alle skattefund fra før 1986 inden for det nuværende Danmarks grænser. Skattefund fra Skåne og Sydslesvig samt de fund fra efter 1986, jeg har fundet frem til, er nummereret ved bogstavering, fundene er nærmere beskrevet nederst i afsnittet her.

Den indirekte oplysning, tabellen giver, er hvor mange fund, der ikke indeholder udenlandsk mønt, nemlig bl.a. i alle de DMS-numre, der ikke er med på listen her.

Fund efter 1986 samt fund fra Skåne og Sydslesvig er "nummereret" med bogstaver:

A	Löddeköpinge
B	Sdr. Farup
C	Listerby
D	Hjortsberga
E	Båvarp
F	Flensburg
G	Skafterup
H	Norra Nöbbelöv
J	Hemselynge
K	Ystad
L	Slesvig

Første kolonne angiver således DMS-nummer eller alternativ nummerering.

Anden kolonne angiver dateringen. Dateringer som ">1120" betyder "senere end 1120", og dette betyder i reglen i denne sammenhæng, at fundet næppe er meget senere end det angivne årstal.

Tredje kolonne angiver hvilken landsdel, fundet er fra. Forkortelserne forstås således:

BH	Bornholm
BL	Blekinge
LF	Lolland-Falster
F	Fyn
H	Halland
MN	Midt- og Nordjylland
SDJ	Sønderjylland
SJ	Sjælland
SK	Skåne

I de følgende kolonner angives hvor mange og hvilke udenlandske mønter, fundet indeholder: britiske og kontinentale sterlinge, franske groter og deres efterligninger, norske mønter, tyske mønter samt øvrige udenlandske mønter. Endelig det samlede antal af udenlandske mønter i fundet.

Tabel 60. Udenlandske mønter i danske møntfund

Fund	Tid	Sted	sterling		Grot		Andre			I alt
			Br.	Kont.	Fr.	Andre	norsk	Ty	Andre	
A	o.1075	SK								75
B	o.1086	SDJ								60
C	>1090	BL								10+
36	o.1100	MN					69		43	112
37	>1106	BH					2	X	>1000	>1000
38	>1106	F						2	2	4
D	>1120	BL								4007
47	>1153	MN					50	7		57
E	1150erne	H					X		X	o.50
52	>1157	MN					14		2	16
73	o.1231/42	MN	2							2
79	>o.1242	SJ	5							5
81	1247	SDJ	o.1200						67	1200
84	1252/59	MN	9						2	9
F	1256/59	SDJ							Få	Uk.
96	1280/85	BH	237		38					275
99	>1285	MN			3					3
105	o.1288	SJ	11		1?					?
G	o.1290	SJ	213	123						33
106	0.1290/00	SJ						19		19
114	>1294	LF			o.80	>=1				o.80
115	o.1300/10	SJ	56	o.60						o.120
121	>1300	MN	3	1	22	1				27
H	>1300	SK	X					X		2-3000
J	1300	H	210							210?
127	>1313	SJ	7		10				1	17
129	>1315/18	F	5							5
154	>1325	F					1			1
K	1325/30	SK	8		19					27
165	>1328	SJ	12		150	1				163
L	1330	SDJ	2							2
168	o.1330	LF	1					28	9	38
176	>o.1332	MN			42	1				43
177	o.1325/40	SJ	435	15	169	2		3		624
178	o.1320/40	LF							10	10
179	o.1340/50	SJ			11			1		12

Lødighedsmålinger

De nedenstående oversigt over lødighedsmålinger er, så godt det har været muligt, stykket sammen fra forskellige publiceringer af møntfund (en enkelt af dem norsk), oplysninger i DMS samt et omslag i Den kongelige mønt- og medaljesamling. Hertil føjer der sig privatsamleren Kaj G. Kaabers talrige målinger af mønter fra perioden 1240-1330.

Oversigten er af praktiske grunde opdelt i to, tiden før og efter omkr. 1240. For det første er oplysninger før 1240 få og spredte, mens de efter dette år forefindes i større serier af målinger. Dertil kommer, at de mange mønttyper fra den senere periode er omklassificeret af Grinder-Hansen i en konkordanstabel fra år 2000. Ved hjælp af denne kan vi nogenlunde tids- og stedfæste periodens møntfund efter en moderne opfattelse af deres klassificering.

Det skal pointeres, at når mønten skal sammenlignes med "lødigt sølv", var sidstnævnte kun af lødighed på omkr. 95%. I det lys skal tallene ses. Konsekvensen er taget i den sammenfattende tabel for perioden 1240-1330.

Tiden før 1240

Der er prøver fra følgende fund:

DMS 23, Kirke Værløse, Sven Estridsen, (Steen Jensen 1983)
 DMS 32, Bjerregrav Knud d. Hellige, (Galster 1934, DMS s.88 m.fl.st.)
 DMS 42, Tessebølle, Niels, (Galster 1955)
 DMS 43, Haraldsborg, Erik Emune, (Galster 1955)
 DMS 54, Lyngby Kbh., Valdemar I, (DMS under fundet)
 DMS 55, Vråbjerg, Valdemar I, (DMS under fundet)
 DMS 60, Odense, Valdemar 1, (DMS under fundet)
 DMS 66, Grenå, (DMS under fundet, Sømod).

Dertil:

Gullbekk har i 2000 publiceret norske målinger af mønter fra perioden omkr. 1035-1085. Når der omtales norske målinger i det følgende er det med underforstået henvisning til Gullbekk.

To af Bolins prøver, omtalt under den følgende periode, hører også denne tid til.

Endelig er der af hensyn til udviklingsperspektivet medtaget prøver af mønter fra slutningen af 10. årh.⁸⁹⁶

Resultaterne kronologisk opstillet.

(hbg henviser til Haubergs klassificeringer)

Omkring 80 målinger af 11 typer fra den senere del af 10. årh. viser generelt lødighed på 90-95%, to af typerne dog på omkr. 87%.

Hardeknud, norske målinger: 92%, 90%.

Magnus d. Gode, norske målinger: 94%, 89%, 86%.

Fra Kirke Værløse-fundet er der tre prøver af mønter fra Sven Estridsen med lødighed på hhv. 827, 803 og 784 o/oo.⁸⁹⁷

Der er i alt 12 norske målinger af Estridsen-mønter. De er af typerne hbg 8, 9, 10 og 11 og har lødighed på 486, 509, 545, 605, 698, 732, 789, 841, 884, 922, 947 og 951 o/oo. Gullbekk mener at kunne se en kronologisk udvikling med et

⁸⁹⁶ Venligst meddelt mig af Jens Chr. Moesgaard 2014. Udkommer i publikation af samme dette år.

⁸⁹⁷ J. S. Jensen 1983.

tendentielt fald i lødighed gennem Estridsens udmøntning. Typerne stedfæstes til Lund, Roskilde, Odense, Viborg uden at der kan ses geografiske afvigelser i lødigheden.

Harald Hén, norsk måling: 76%.

Knud d. Hellige, Danelund-fundet. Mønterne synes af "lav lødighed".⁸⁹⁸

Bjerregrav, Knud d. Hellige, jysk type. 1 brudt mønt, 55%.⁸⁹⁹

Galster har lavet 16 strygeprøver af Knud d. Hellige-mønter, de har gnsn. 60% lødighed.⁹⁰⁰

Dertil to norske målinger af Knud d. Helliges mønter af typen hbg 11 på 62% (Roskilde) og 70% (Lund).

Niels, Tessebølle, DMS nr. 42. 18 prøver af hbg 9: 233, 434, 543, 560, 580, 581, 597, 599, 619, 690, 709, 711, 721, 754, 775, 776, 778, 774 o/oo.

Erik Emune, Haraldsborg, DMS nr. 43. Der er tre målinger: hbg 3 439 o/oo, hbg 4 510 o/oo, hbg 5 512 o/oo.

Bolins målinger:

Sven Grate, Roskildemønt, 278 o/oo

Valdemar I, Roskildemønt, 389 o/oo

Valdemar I-mønter, i DMS fra fund dateret til omkr. 1160, men bedre er blot 1157/82.

DMS 54 hbg 9 2 ex, 375 o/oo

DMS 55 hbg 9 3 ex, i gnsn. 355 o/oo

DMS 60 hbg 60=grenå3, 350 o/oo. Mønten skønnes nu at være en sen Knud VI udmøntning, da den også findes i Grenå-fundet, datering 1182/1202 er dog at foretrække.⁹⁰¹

DMS nr. 66, Grenå, dateret i DMS til omkr. 1214/30. Mønterne er ifølge DMS "undervægtige og underlødige", det må forstås i forhold til de nærmest foregående målte mønter på 350-375 o/oo. Sømod har oplyst, at de indeholdt omkring 250 o/oo sølv.⁹⁰² Det fremgår ikke, om han kender til en konkret prøve.

Resultaterne er opstillet tabelform i afsnittet om mønten frem til 1250.

Tiden 1240-1340

Af målinger foretaget i tilknytning til konkrete fund er der kun ganske få:

Skælskør (DMS 118), protokol 22/930, nedlæggelse 1300/10. I alt 22 prøver
Vorre (DMS 110), protokol 41/930, nedlæggelse 1290/1300. I alt 64 prøver,
Nykøbing Sj. (DMS 105), protokol 157/929, nedlæggelse omkr. 1290. I alt 33 prøver.

Trustrupgård (DMS 109), protokol 14/929, nedlæggelse 1290/1300. I alt 5 prøver.

Assens (DMS 154), protokol 10/855, nedlæggelse efter 1325. I alt 10 prøver.
Vejstrup (DMS 141), nedlæggelse 1325/30. 44 prøver.

Dertil er der to yderligere målinger i et omslag i Mønt- og medaillesamlingen med betegnelsen Lødighedsmålinger. Den første er iværksat af Georg Galster i 1930'erne på foranledning af Sture Bolin, den indeholder et udvalg af prøver fra

⁸⁹⁸ Moesgaard 2007.

⁸⁹⁹ Moesgaard 2007 s. 112; DMS nr. 31.

⁹⁰⁰ Gullbekk 2000 s. 113.

⁹⁰¹ Se drøftelsen under afsnittet om klassificering af mønten.

⁹⁰² Sømod 2009.

midten af 12. årh. til op mod 1300, i alt 14 prøver.

I omslaget er desuden et andet svar fra gardeinen med resultaterne af en måling fra 1970. Det er et udvalg af mønter fra 1250-1340, i alt 50 prøver.

Jens Vellew har analyseret mønter fra Hjelm, der i hovedsagen er rene kobbermønter. Desuden er der få typer, hvis lødighed svarer til Vorre-fundets.⁹⁰³

Langt det mest omfangsrige materiale stammer dog fra møntsamlere Kaj G. Kaaber, der målte sine egne mønter efter den "destruktive metode" (omsmeltede dem). Uden Kaabers resultater måtte de mulige konklusioner i hvert fald frem til 1280'erne være meget vage.

De publicerede undersøgelser er forsynet med reference til de såkaldte MB-numre, altså den almindeligt anvendte klassificering af mønter fra efter 1240. I gardeinens svar med prøveresultaterne har en modtager tilføjet MB-numre i margenen. Tilsvarende er ikke gjort i bladet med Bolins prøver fra samme omslag. Grinder-Hansen har til gengæld klassificeret disse prøver med MB-numre i sin udgivelse fra 2000. Det er her fulgt, uden at jeg kan sige, hvordan Grinder-Hansen er kommet frem til denne bestemmelse.

Klassificeringen af tid og sted for møntudstelsen bygger helt på Grinder-Hansens konkordanstabel, hvor han stedfæster mønttyperne og tidsfæster dem indenfor årti. Der er en del omklassificeringer i forhold til den oprindelige MB-nummerering. Det skal i øvrigt bemærkes, at Kaaber, der også har lavet sin egen konkordanstabel, i mange tilfælde synes at være uenig med Grinder-Hansen.

Konkordanstabellen bestemmer MB-numrene inden for tiår (1240'erne, 1250'erne etc.). Det er på den ene side en sund tilgang, da vi alligevel sjældent kan datere mønttyperne præcist. På den anden side må man tvinge typer, der bedst lader sig datere hen over et tiårsskifte, ned i et vilkårligt tiår. Dertil giver denne grovopdeling kun mulighed for en tilsvarende grovskitse af udviklingen af lødigheden, mens forandringer inden for et tiår ikke kan ses.⁹⁰⁴

Nedenfor bringes den fulde liste over målingerne fra perioden. Men først vises de sammentalte resultater i to oversigtstabeller, grupperet efter tiår og de formodede udmøntningsbyer eller -områder.

Den første tabel oplyser for hver gruppe antallet af målte mønter, den gennemsnitlige lødighed samt det interval af værdier, gennemsnittet bygger på.

Den anden tabel omsætter gennemsnitstallene til samme skrivemåde, som kursen mellem pengemål og sølvsmål gerne skrives, dvs. f.eks. 5:1 når det samlede sølvindhold af 5 pengemark her svarer til 1 mark vejlet sølv. Her er taget to væsentlige hensyn. For det første, at det vejede sølv ikke var 100% lødigt, mønternes lødighed sættes i forhold til sølv med en lødighed på 95%. For det andet vejede mønter typisk omkr. 1 gram og en pengemark på 240 penninge altså omkr. 240 gram, mens en sølvmarks vægt var 215-20 gram. Hvor en lødighed på 10% umiddelbart kunne tænkes skrevet som forholdet 10:1 mellem pengemark og sølvmark, skal det altså nedjusteres med omkr. 15% til omkr. 8,5:1

Der er yderligere nogle nødvendige præciseringer.

- der er først og fremmest spørgsmålet om klassificeringen. Enkelte fejlplacerede mønter af markant afvigende lødighed kan forrykke billedet, især i de tidlige årtier. Men mest ved sammenligning af landsdelene.

- i 1290'erne er der en del mønter med 0-lødighed, nemlig 23 nørrejske, 1 Roskilde og 1 Slesvig. Dertil har Vellew på Hjelm fundet en del rene kobbermønter. Man anser alle disse mønter helt uden sølv for at stamme fra de fredløses produktion på Hjelm, og 1290'erne er da også indtil omkr. 1330 den eneste periode vi kan måle så ringe en lødighed. De er således ikke medtaget i

⁹⁰³ Vellew 2002. Vellew opgiver ikke de nøjagtige målingstal på de lødige mønter.

⁹⁰⁴ Kaaber har i sin opstilling modsat en meget finmasket datering af typerne, omtrent inden for et år. En sådan klassificering kan imidlertid næppe opnå almen tilslutning.

tabellerne. Desuden er et par stærkt underlødige mønter fra 1290erne heller ikke medtaget, det er en nørrejysk på 12 o/oo og en slesvigsk på 10 o/oo.

- i 1320erne er der i Roskilde 5 og i Nørrejylland 2 målinger, der ligger stærkt i underkanten af de øvrige (20-30 o/oo). De kan afspejle en stærk forringelse op mod 1330, men de er ikke medtaget i gennemsnitstallene.

- det samme gælder en ud af fire målinger for Roskilde i 1310erne, den har dobbelt lødighed af de 3 øvrige.

- hvor Kaaber helt klart gengiver andres målinger er hans tal for at undgå dubletter udeladt. Men i tvivlstilfælde er Kaabers målinger medtaget, hvilket medfører en risiko for, at enkelte målinger optræder dobbelt i materialet. Det er dog hovedsageligt tilfældet i perioder, hvor materialet er stort, og et enkelt tal for meget altså ikke vil kunne forrykke beregningen grundlæggende.

- typer, der ikke af Grinder-Hansen har kunnet stedbestemmes nøjagtig, typisk med bestemmelsen "Roskilde/Nørrejylland", er ikke medtaget.

- 5-6 prøver relaterer sig til et MB-nr, der ikke findes i Grinder-Hansens konkordanstabel, og de er følgelig udeladt.

Tabel 61. Gennemsnit og intervaller af lødighedsmålinger

Oversigten angiver i hver celle antallet af målinger, den gennemsnitlige lødighed i o/oo og intervallet af målte lødigheder i o/oo.

	Lund	Roskilde	Nørrej.	Ribe	Slesvig
1240erne	3 214 208-20	7 202 112-246	2 180 177-83	1 108	-
1250erne	3 179 176-81	11 183 118-233	2 133 125-40	4 159 115-208	5 132 108-76
1260erne	3 200 162-225	5 125 118-224	3 112 139-63	2 137 137	-
1270erne	8 201 167-257	3 133 200-233	1 142	1 136	-
1280erne	6 191 184-98	25 114 74-149	29 118 96-144	13 107 90-118	19 106 88-114
1290erne	8 185 82-220	25 90 90-110	18 90 83-100	17 88 80-110	14 85 80-90
1300erne	3 184 177-88	6 81 77-85	10 84 80-89	9 81 70-106	-
1310erne	-	4 74 72-76	14 69 49-95	5 67 39-75	-
1320erne	11 196 173-223	46 73 43-107	24 57 38-94	9 75 49-101	-

5 målinger fra 1330erne viser fra 2 til 21 o/oo, mens en enkelt fra Lund ligger nogenlunde ved den skånske norm.

Tabel 62. Gennemsnit af lødighedsmålinger, vist som antal pengemark pr sølvmark

Antal pengemark hvis sølvindhold udgjorde 1 mark rent sølv regnet som 95% lødighed.

- hvor tallet kun er fundet ved én eller to målinger, er det sat i parentes.

	Lund	Roskilde	Nørrej.	Ribe	Slesvig
1240erne	4,0	4,2	(4,7)	(7,9)	-

1250erne	4,7	4,6	(6,4)	5,3	6,4
1260erne	4,3	6,8	7,6	(6,2)	-
1270erne	4,2	6,4	(6,0)	(6,3)	-
1280erne	4,5	7,5	7,2	8,0	8,0
1290erne	4,6	9,4	9,4	9,7	10,0
1300erne	4,6	10,5	10,1	10,5	-
1310erne	-	11,5	12,3	12,7	-
1320erne	4,3	11,6	15,0	11,3	-

3. Den samlede liste 1240-1340

Tabellen er sorteret efter perioder, herunder efter udmøntningssted. Tredje kolonne angiver typenummer efter MB-systemer. Fjerde kolonne er lødigheden i o/oo. Femte kolonne refererer til fund/målingsserie.

Tabel 63. Oversigt over lødighedsmålinger 1241-1340

Periode	Sted	Lødighed	Fund/måling
	MB-nr	o/oo	
1241-50			
	Lund		
	5	220	Kaaber
	19	208	Kaaber
	105	216	Kaaber
	Nørrejylland		
	21	177	Kaaber
	23	183	Kaaber
	Ribe		
	35	108	Kaaber
	Roskilde		
	14	229	Kaaber
	30	217	Kaaber
	32	207	Kaaber
	33	229	Kaaber
	39	174	Kaaber
	122	246	Bolin
	122	112	Kaaber
1250-59			
	Lund		
	57	176	Kaaber
	70	181	Bolin
	71	179	Bolin
	Nørrejylland		
	90	125	Trustrupgård
	91	140	Kaaber
	Ribe		
	50	208	Bolin
	96	115	Kaaber
	96	127	Trustrupgård
	98	187	Kaaber
	Roskilde		
	44	216	Kaaber
	59	233	Kaaber

	76	203	Kaaber
	78	233	Guardeinen
	78	228	Kaaber
	80	222	Kaaber
	81	151	Kaaber
	82	121	Kaaber
	83	126	Guardeinen
	86	165	Kaaber
	145	118	Kaaber
	Slesvig		
	99	176	Kaaber
	100	123	Kaaber
	103	140	Kaaber
	103	112	Nykøbing Sj.
	103	108	Nykøbing Sj.
1260-69	Lund		
	112	162	Guardeinen
	116	225	Kaaber
	133	213	Kaaber
	Nørrejylland		
	139	109	Kaaber
	155	104	Kaaber
	163	123	Kaaber
	Ribe		
	213	137	Kaaber
	214	137	Kaaber
	Roskilde		
	118	111	Kaaber
	120	119	Kaaber
	147	115	Kaaber
	223	143	Kaaber
	224	135	Guardeinen
1270-79	Lund		
	111	167	Kaaber
	113	182	Kaaber
	115	219	Bolin
	117	166	Bolin
	119	184	Bolin
	125	257	Bolin
	125	221	Guardeinen
	130	212	Bolin
	Nørrejylland		
	182	142	Kaaber
	Ribe		
	227	136	Kaaber
	Roskilde		
	200	135	Kaaber
	232	132	Kaaber
	233	131	Kaaber

1280-89

Lund

283	194	Kaaber
284	196	Kaaber
290	198	Kaaber
292	187	Kaaber
295	186	Bolin
301	184	Guardeinen

Nørrejylland

172	106	Nykøbing Sj.
172	96	Nykøbing Sj.
173	112	Nykøbing Sj.
173	114	Nykøbing Sj.
175	112	Nykøbing Sj.
175	108	Kaaber
175	112	Kaaber
175	120	Trustrupgård
177	124	Trustrupgård
177	110	Nykøbing Sj.
177	109	Kaaber
177	100	Nykøbing Sj.
178	126	Trustrupgård
178	104	Nykøbing Sj.
178	110	Nykøbing Sj.
188	131	Kaaber
189	137	Guardeinen
189	140	Kaaber
192	142	Guardeinen
193	142	Kaaber
193	144	Kaaber
194	132	Kaaber
202	133	Kaaber
259	117	Kaaber
260	114	Nykøbing Sj.
260	112	Nykøbing Sj.
262	114	Kaaber
423	104	Nykøbing Sj.
423	108	Nykøbing Sj.

Ribe

228	90	Nykøbing Sj.
228	120	Nykøbing Sj.
230	118	Bolin
230	110	Nykøbing Sj.
230	110	Nykøbing Sj.
243	112	Nykøbing Sj.
243	114	Nykøbing Sj.
248	110	Nykøbing Sj.
248	110	Nykøbing Sj.
252	107	Kaaber
490	95	Vorre
490	110	Kaaber

490	90	Vorre
Roskilde		
141	110	Nykøbing Sj.
141	108	Kaaber
141	116	Nykøbing Sj.
160	136	Nykøbing Sj.
160	140	Nykøbing Sj.
207	133	Kaaber
211	108	Nykøbing Sj.
211	116	Nykøbing Sj.
211	118	Kaaber
212	108	Nykøbing Sj.
212	114	Nykøbing Sj.
238	108	Nykøbing Sj.
238	112	Nykøbing Sj.
240	149	Kaaber
240	142	Kaaber
244	112	Nykøbing Sj.
244	114	Nykøbing Sj.
245	115	Nykøbing Sj.
245	118	Nykøbing Sj.
245	118	Nykøbing Sj.
245	118	Nykøbing Sj.
245	121	Guardeinen
246	118	Guardeinen
265	108	Guardeinen
265	100	Nykøbing Sj.
265	100	Nykøbing Sj.
267	74	Vejstrup
267	117	Kaaber
268	110	Nykøbing Sj.
268	110	Nykøbing Sj.
282	110	Nykøbing Sj.
282	98	Nykøbing Sj.
282	108	Nykøbing Sj.
347	114	Kaaber
347	112	Kaaber
426	85	Guardeinen
426	110	Nykøbing Sj.
426	118	Nykøbing Sj.
Slesvig		
251	100	Nykøbing Sj.
251	114	Nykøbing Sj.
276	110	Nykøbing Sj.
276	112	Nykøbing Sj.
278	112	Nykøbing Sj.
278	112	Nykøbing Sj.
279	105	Vorre
279	110	Kaaber
279	112	Kaaber
279	105	Vorre

	279	104	Nykøbing Sj.
	279	114	Nykøbing Sj.
	280	106	Nykøbing Sj.
	280	104	Nykøbing Sj.
	491	108	Nykøbing Sj.
	491	106	Kaaber
	491	102	Nykøbing Sj.
	493	88	Kaaber
	493	90	Kaaber
1290-99			
Lund			
	304	198	Kaaber
	307	198	Guardeinen
	311	202	Guardeinen
	312	205	Guardeinen
	313	187	Kaaber
	313	220	Guardeinen
	316	186	Kaaber
	331	82	Vejstrup
Nørrejylland			
	170	0	Kaaber
	170	12	Kaaber
	171	0	Vorre
	171	0	Vorre
	171	0	Vorre
	171	0	Vorre
	171	0	Vorre
	171	0	Vorre
	171	0	Vorre
	171	0	Vorre
	171	0	Vorre
	171	0	Vorre
	171	0	Vorre
	171	0	Vorre
	171	0	Vorre
	171	0	Vorre
	261	95	Vorre
	261	95	Vorre
	277	95	Vorre
	277	100	Vorre
	428	90	Vorre
	428	90	Vorre
	428	0	Vorre
	430	0	Vorre
	430	0	Vorre
	430	90	Vorre
	431	0	Vorre
	431	0	Vorre
	433	0	Vorre
	433	85	Vorre
	433	0	Vorre
	436	0	Vorre
	436	90	Vorre

439	95	Vorre
439	0	Vorre
439	0	Vorre
444	89	Guardeinen
448	85	Skælskør 1
448	83	Skælskør 1
473	90	Kaaber
475	85	Kaaber
480	85	Skælskør 1
480	85	Skælskør 1
Ribe		
250	85	Skælskør 1
250	92	Skælskør 1
257	80	Vorre
257	97	Kaaber
257	90	Vorre
257	96	Kaaber
258	80	Skælskør 1
258	80	Skælskør 1
281	90	Vorre
281	90	Vorre
281	80	Vorre
281	105	Vorre
464	87	Kaaber
469	88	Guardeinen
496	85	Vorre
496	98	Kaaber
496	80	Vorre
Roskilde		
168	86	Kaaber
169	86	Kaaber
271	90	Vorre
271	90	Vorre
271	99	Kaaber
274	110	Vorre
274	90	Kaaber
274	100	Vorre
275	100	Kaaber
303	85	Skælskør 1
303	82	Skælskør 1
327	95	Vorre
327	90	Vorre
327	0	Kaaber
328	80	Vorre
328	85	Vorre
443	88	Skælskør 1
443	90	Skælskør 1
443	90	Skælskør 1
443	90	Skælskør 1
453	85	Skælskør 1
453	88	Skælskør 1
453	84	Kaaber

	466	100	Vorre
	474	82	Skælskør 1
	474	80	Skælskør 1
Roskilde/Nørrejylland			
	338	91	Assens 1
	338	93	Assens 1
Slesvig			
	239	80	Skælskør 1
	239	85	Skælskør 1
	270	85	Vorre
	270	90	Vorre
	273	95	Vorre
	273	10	Vorre
	461	90	Skælskør 1
	461	85	Skælskør 1
	463	0	Vorre
	463	90	Vorre
	492	80	Vorre
	492	80	Vorre
	495	80	Vorre
	497	80	Vorre
	497	80	Vorre
1300-09			
Lund			
	314	177	Kaaber
	534	188	Kaaber
	536	186	Kaaber
Nørrejylland			
	441	88	Guardeinen
	442	80	Guardeinen
	445	81	Kaaber
	447	86	Guardeinen
	449	83	Guardeinen
	451	89	Vejstrup
	454	83	Kaaber
	482	82	Kaaber
	507	83	Kaaber
	511	81	Kaaber
Ribe			
	516	79	Kaaber
	618	78	Kaaber
	623	70	Kaaber
	626	82	Guardeinen
	627	76	Kaaber
	628	81	Kaaber
	630	76	Kaaber
	631	78	Kaaber
	635	106	Kaaber
Roskilde			
	425	85	Kaaber
	425	80	Kaaber

	427	83	Kaaber
	487	80	Guardeinen
	506	81	Kaaber
	515	77	Vejstrup
1310-19			
	Nørrejylland		
	409	62	Kaaber
	434	69	Kaaber
	481	71	Kaaber
	484	78	Kaaber
	484	95	Vejstrup
	488	61	Kaaber
	488	54	Kaaber
	514	66	Kaaber
	519	65	Kaaber
	520	49	Kaaber
	523	71	Guardeinen
	600	72	Kaaber
	617	73	Kaaber
	636	73	Kaaber
	Ribe		
	467	70	Kaaber
	605	39	Guardeinen
	613	75	Kaaber
	614	71	Guardeinen
	619	74	Guardeinen
	Roskilde		
	486	72	Vejstrup
	540	75	Kaaber
	606	76	Kaaber
	621	155	Guardeinen
	Roskilde/Nørrejylland		
	337	94	Kaaber
	337	95	Kaaber
	340	97	Kaaber
	342	95	Kaaber
	342	96	Kaaber
	342	96	Kaaber
	345	71	Vejstrup
	345	112	Nykøbing Sj.
	345	114	Nykøbing Sj.
	345	75	Vejstrup
	346	75	Kaaber
	346	75	Kaaber
	346	71	Kaaber
	348	93	Assens 1
	348	94	Assens 1
	348	90	Kaaber
1320-29			
	Lund		
	287	180	Kaaber

323	213	Guardeinen
324	181	Kaaber
324	223	Guardeinen
324	223	Kaaber
325	196	Bolin
325	192	Guardeinen
326	211	Guardeinen
326	173	Bolin
527	176	Kaaber
657	190	Kaaber
Nørrejylland		
353	72	Kaaber
353	49	Kaaber
353	68	Kaaber
355	46	Kaaber
357	84	Kaaber
357	78	Kaaber
358	84	Guardeinen
361	72	Kaaber
362	94	Kaaber
367	49	Vejstrup
367	44	Vejstrup
368	44	Vejstrup
368	45	Vejstrup
369	45	Vejstrup
369	50	Vejstrup
370	22	Vejstrup
370	38	Vejstrup
377	51	Vejstrup
377	53	Vejstrup
378	53	Kaaber
378	51	Kaaber
407	41	Kaaber
407	60	Kaaber
408	41	Vejstrup
408	60	Vejstrup
588	30	Guardeinen
589	1	Guardeinen
Ribe		
395	101	Kaaber
396	100	Kaaber
399	100	Kaaber
404	45	Vejstrup
456	78	Kaaber
587	49	Vejstrup
587	43	Vejstrup
609	68	Kaaber
610	94	Kaaber
Roskilde		
329	82	Kaaber
349	49	Kaaber

350	94	Kaaber
356	99	Vejstrup
372	53	Guardeinen
372	45	Kaaber
373	100	Kaaber
374	105	Kaaber
376	107	Kaaber
381	66	Vejstrup
386	80	Vejstrup
388	82	Assens 1
388	99	Assens 1
388	102	Assens 1
388	97	Assens 1
388	102	Assens 1
388	95	Assens 1
389	100	Kaaber
389	97	Kaaber
389	99	Kaaber
389	48	Vejstrup
389	75	Vejstrup
390	97	Kaaber
391	98	Kaaber
391	99	Kaaber
402	98	Kaaber
403	105	Kaaber
405	49	Kaaber
406	45	Vejstrup
406	51	Vejstrup
414	78	Kaaber
414	78	Kaaber
415	48	Vejstrup
415	47	Kaaber
416	43	Vejstrup
418	48	Vejstrup
418	47	Vejstrup
419	78	Kaaber
420	78	Vejstrup
421	103	Vejstrup
422	48	Vejstrup
547	20	Kaaber
548	27	Kaaber
549	21	Kaaber
549	37	Kaaber
549	27	Kaaber
550	5	Kaaber
551	15	Guardeinen
552	11	Kaaber
553	11	Guardeinen
554	9	Guardeinen
Roskilde/Nørrejylland		
363	74	Vejstrup

	429	54	Vejstrup
	541	0	Vejstrup
	541	46	Vejstrup
	541	54	Vejstrup
	544	55	Guardeinen
	544	46	Kaaber
	544	54	Kaaber
	544	3	Kaaber
	546	16	Vejstrup
	546	9	Vejstrup
Sakskøbing			
	371	53	Kaaber
	371	45	Kaaber
Slesvig			
	593	1	Guardeinen
1330-39			
Lund			
	525	165	Kaaber
Nørrejylland			
	580	3	Guardeinen
Ribe/Slesvig			
	599	21	Guardeinen
Roskilde			
	411	6	Guardeinen
	556	4	Guardeinen
	565	2	Guardeinen
	566	2	Guardeinen

Oversigt over tabeller

Tabel 1. Jordmål og ydelser i Lunds Mindebog	34
Tabel 2. Tilføjelser til ældste hånd i Lunds Mindebog	35
Tabel 3. Måltal i Lunds Mindebog før 1145.....	35
Tabel 4. Afgifter i Lund Domkirkes Necrologiums præbendeliste	36
Tabel 5. Kilder til ærkebiskop Eskils præbender	37
Tabel 6. Jordmål i Sorø Klosters Gavebog.....	41
Tabel 7a. Lister i Kong Valdemars Jordebog	43
Tabel 7b. Lister i Kong Valdemars Jordebog	44
Tabel 8. Jyske herredsummer i Kong Valdemars Jordebogs hovedstykke.....	46
Tabel 9. Jyske lokaliteter i Kong Valdemars Jordebogs hovedstykke med både bol- og guldmarksmål	48
Tabel 10. Kornpriser i Jylland i Kong Valdemars Jordebogs hovedstykke	49
Tabel 11. Afgifter i Jylland i i Kong Valdemars Jordebogs hovedstykke	49
Tabel 12. Sølvværdien af tjenester i Hallandsdelen af Kong Valdemars Jordebogs hovedstykke.....	54
Tabel 13. Herredsummer i i Kong Valdemars Jordebogs hovedstykke	54
Tabel 14. Opgivelser i den store og lille vægt i i Kong Valdemars Jordebogs hovedstykke.....	55
Tabel 15. Sølv- og pengeværdi af tjenester i i Kong Valdemars Jordebogs hovedstykke.....	55
Tabel 16. Konvertering af bol til mark i Falsterlisten	64
Tabel 17. Indtægtslisten i i Kong Valdemars Jordebog sammenholdt med hovedstykket	67
Tabel 18. Herredstal i Hallandslisten	70
Tabel 19. Lokaliteter i Ribe Oldemoder, hvor der både er oplyst værdisættelse af jorden og afgifter.....	74
Tabel 20. Lokaliteter i Århus domkapitels Jordebog hvor mere end et måltal er oplyst.....	79
Tabel 21. Lokaliteter i Århus domkapitels Jordebog, hvor både boltal og guldmarksværdi er oplyst	80
Tabel 22. Lokaliteter i Århus domkapitels Jordebog, hvor både tal for bol og udsæd er oplyst.....	81
Tabel 23. Lokaliteter i Århus domkapitels Jordebog, hvor både tal for guldmarksværdi og udsæd er oplyst.....	82
Tabel 24. Lokaliteter i Århus domkapitels Jordebog, hvor både tal for bol og afgift er oplyst.....	82
Tabel 25. Lokaliteter i Århus domkapitels Jordebog, hvor både tal for guldmarksværdi og afgift er oplyst.....	83
Tabel 26. Måltal i og art af gaver i Lunds Mindebog før ca. 1145	89
Tabel 27. Kilder til oplysning om markens delmål	96
Tabel 28. Beregninger af de danske sølvmåls vægt	104
Tabel 29. Lødighedsmålinger af mønten før 1241	130
Tabel 30. Skriftlige kilder til pengenes kursværdi 1150-1250	131
Tabel 31. Møntkursens udvikling 1150-1250.....	133
Tabel 32. Kursværdier knyttet til Valdemar II's møntreform.....	139
Tabel 33. Omtaler af plovskat fra midten af 13. årh.....	140
Tabel 34. Indtægter af mønten i Kong Valdemars Jordebog	141
Tabel 35. Møntfund 1234-60	141
Tabel 36. Lødighedsmålinger 1240-1330.....	147
Tabel 37. Kilder til kursværdier 1256-1334 (sølvsmål)	148
Tabel 38. Kilder til kursværdier 1263-1357 (sterlingmål).....	150
Tabel 40. Kilder der indirekte belyser kursværdien 1284-ca 1350.....	151
Tabel 40. Kursværdier 1256-1319, oversigt.....	152
Tabel 41. Kilder til renovatio monetæe	157
Tabel 42. Kilder til gods opgivet i guldmark frem til 1244	207
Tabel 43. Kilder til belysning af "Den store guldmark".....	213
Tabel 44. Anvendelse af censustermen før ca. 1230	227
Tabel 45. Svend Aakjærs argumenter ved beregning af forholdet mellem skyldmarks- og guldmarksvurdering	243

Tabel 46. "Landgilde"-tal i Kong Valdemars Jordebogs hovedstykke sammenstillet med Falsterlistens marktal	245
Tabel 47. Betalingsmål	247
Tabel 48. Kornmålet	247
Tabel 49. Jordmål	247
Tabel 50. Jordmålsrelationer. Sjælland og Lolland-Falster	251
Tabel 51. Jordmålsrelationer. Fyn og Jylland	252
Tabel 52. Udsædstal til belysning af jordmål	253
Tabel 53. Jordpriser	255
Tabel 54. Sønderjyske jordmål	258
Tabel 55. Sjællandske jordmål før 1231	259
Tabel 56. Navngivne bol	261
Tabel 57. Betegnelser for den danske sølvvægt	264
Tabel 58. Kornpriser	266
Tabel 59. C. A. Christensens beregninger af kornpriser	269
Tabel 60. Udenlandske mønter i danske møntfund	271
Tabel 61. Gennemsnit og intervaller af lødighedsmålinger	275
Tabel 62. Gennemsnit af lødighedsmålinger, vist som antal pengemark pr sølvmark	275
Tabel 63. Oversigt over lødighedsmålinger 1241-1340	276

Kilder

Forkortelser anvendt gennem skriftet:

DD Diplomatarium Danicum/Danmarks riges Breve
 KVJ Kong Valdemars Jordebog
 ÅKJ Århuskapitlets jordebog

De væsentlige kilder til måltal og jordmål:

Diplomatarium Danicum/Danmarks riges Breve

Diplomatarium Danicum 1. – 3. række, oversættelse i parallelbind i Danmarks Riges Breve. Henvisninger er med række, bind og kildens nummer i bindet.

Kong Valdemars Jordebog

Aakjær, Svend: Kong Valdemars jordebog, Kbh 1926-43

Lunds Mindebog (memoriale fratrum) og Præbendelisten:

Weibull, Laurits: Lunds Domkyrkas nekrologium, Lund 1923

Lunds Gavebog

Weeke, C.: Lunde domkapitels gavebøger og nekrologium 1-2, Kbh 1884 og -89

Roskilde Gavebog

Otto, Alfred: Liber Daticus Roskildensis, Kbh. 1933

Ribe Oldemoder

Nielsen, O.: Samling af adkomster, indtægtsangivelser og kirkelige vedtægter for Ribe domkapitel og bispestol, Kbh 1869

Sorø Kloster Gavebog

Langebek, J. & P.F. Suhm: Scriptores rerum danicarum medii ævi, bd. 4, Kbh. 1776 – sidetal henviser hertil. Oversættelse i Ranvig, Svend: Sorø-krøniken 1-2, Kbh 1986

Roskilde domkapitels Jordebog

Christensen, C.A.: Roskildekirkens jordebøger og regnskaber, 1956

Århuskapitlets Jordebog

Rasmussen, Poul: Århus Domkapitels jordebøger II, Kbh. 1975

Øvrige kilder

Christensen, C.A.: Uddrag af Roskildebispens dombog, i Roskildekirkens jordebøger og regnskaber, 1956

Gelting, Michael H.: Roskildekrøniken, 1979

Gertz, M. Cl.: Kong Knuts liv og gerninger eller æreskrift for dronning Emma, Kbh. 1896

Gertz, M. Cl.: Scriptores minores historiæ, danicæ, Kbh 1917-22

Gertz, M. Cl.: Sven Aggesøns historiske skrifter, Kbh 1967 (1916)

Hagland, Jan Ragnar & Jørn Sandnes: Frostatingslova, Oslo 1994

Holmbäck, Åke & Elias Wessén: Östgötalagen och Upplandslagen, Stockholm 1979

Jensen, Kurt Villads m.fl.: Hellere fanden selv end Erik på tronen, Odense 1999

Jørgensen, A.D.: Valdemar Sejr, Kbh 1879

Jørgensen, Ellen: Erik Klipping og hans sønner. Rigets opløsning. Kilder 1275-1340, Kbh. 1927

Jørgensen, Ellen: Valdemar Atterdag, udvalg af kilder, Kbh. 1911

Kierkegaard, P.: Arnold af Lybeks slavekrønike, Kbh 1885

Krup, Alfred og William Norvin: Acta processus litium, Kbh 1932

Kroman, Erik: Danmarks gamle købstadslovgivning 1-5, Kbh. 1951-61

Kroman, Erik: Danmarks gamle landskabslove på nutidsdansk, Kbh 1945

Kroman, Erik: Danmarks middelalderlige annaler, Kbh. 1980

Nielsen, O.: Kjøbenhavns diplomatarium, Kbh. 1874

Olrik, Hans: Danske helgeners levned, 1893-94

Olrik, Jørgen: Krøniker fra valdemarstiden, 1900-01
 Olrik, Jørgen: Valdemar Sejrs sønner og den store ærkebisperid, Kbh., 1906-08
 Olrik, Jørgen: Øm Klosters Krønike, Kbh 1968
 Olsen, Rikke Agnete: Sjællandske Krønike, Højbjerg, 1981
 Pertz: Arnoldi chronica slavorum, 1868 (elektronisk udgave)
 Robberstad, Knut: Gulatings Lovi, Oslo 1937
 Storm, Gustav & Alexander Bugge: Norges kongesagaer 4, Kristania 1914
 Storm, Gustav & Alexander Bugge: Norges kongesagaer, 3, Kristania 1914
 Søgård, Helge: Ribe bispekrønike, Fra Ribe Amt, 1972-74, s.260-73
 Zeeberg, Peter: Saxos Danmarkshistorie, 2000

Litteratur

Adams, I. H.: Agrarian landscape terms, London 1976
 Arup, Erik: Leding og ledingssskat i det 13. aarhundrede, Historisk Tidsskrift, 8.rk. 5, 1914, s.141-238
 Bak, Inger Merete: Befolkning og bebyggelse i 1200-tallets Østdanmark, Kbh 1999 (speciale)
 Balle, Søren: Mønt, vægt og kornmål i Danmark i 1500-tallet, 1987
 Below, Georg von: Geschichte der deutschen Landwirtschaft des Mittelalters, 1966 (1927)
 Bendixen, Kirsten: Danmarks Mønt, Kbh 1976
 Bendixen, Kirsten: Mønternes funktion i Danmark ca 1075 til ca 1300, Fortid og Nutid, 27, 1977, s.4-20
 Bendixen, Kirsten: Mønter som historisk kilde, Hikuin, 6, 1980, s.93-100
 Bendixen, Kirsten: Svend - Knud - valdemar, Nyt fra Nationalmuseet, 1982, 15, s.13-15
 Berriman, A.E.: Historical metrology, 1953
 Bolin, Sture: Hallandslisten i kung Valdemars jordebok. En kritisk studie, Scandia, 2, 1929, s.161
 Bolin, Sture: Ledung och frälse, Lund 1934
 Bolin, Sture: Ur penningens historia, 1962 (bogen er en samling af artikler og foredrag fra 1930'erne til 1950'erne, her henvises til alle med årstallet 1962)
 Bosl, Karl: Die Grundlagen der modernen Gesellschaft im Mittelalter, Stuttgart 1972
 Brøgger, A.W.: Mål og vekt i forhistorisk tid i Norge, Nordisk Kultur, XXX, 1936, s. 75-83
 Bünz, Enno: Probleme der hochmittelalterliche Ubatüferlieferung, Grundherrschaft und bäuerliche Gesellschaft im Hochmittelalter, 1995 (udg. W. Rösener), s.31-75
 Charles-Edwards, T. M.: Kinship, Status and the origin of the Hide, Past and Present, 56, 1972, s.3-33
 Christensen, Aksel E.: Tiden 1042-1241, Gyldendals danmarkshistorie bd 1, 1977, s. 211-399
 Christensen, C.A.: Nedgangen i landgilden i det 14. årh., Historisk Tidsskrift, 10. rk., bd.1, 1931, s.446-65
 Christensen, C.A.: Et bidrag til fortolkningen af ledingssatserne og betegnelsen havnebonde i Jyske Lov, Med lov skal land bygges, 1941, s.288-314
 Christensen, C.A.: Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede, Historisk Tidsskrift, 12. rk., bd.1, 1966, s.257-348
 Christensen, C.A.: Falsterlistens tal og talforhold samt deres tolkning, Historisk Tidsskrift, 12. rk, bd.4, 1970, s.401-20
 Christensen, C.A.: Roskildebispens jordegods før år 1200. Fra skibengods til bispegods, Historisk Tidsskrift, 80, 1980, s.29-38
 Christensen, C.A.: Begrebet bol. Et vidnesbyrd om vikingetidens storbondesamfund, Historisk Tidsskrift, 83, 1983, s.1-33
 Christensen, C.A.: Census regis - et grundskyldsbegreb. Bol - et ejendomsbegreb,

- Historisk Tidsskrift, 87, 1987, s.1-16
- Christensen, C.A.: Toftbegrebet. Vidnesbyrd om et oprindeligt stormandssamfund, Historisk Tidsskrift, 90, 1990, s.25-37
- Christiansen, Tage E.: Sognelisterne i Roskildebispens jordebog, Historisk Tidsskrift, 77, 1977, s.1-63
- Christiansen, Tage E.: Sune Ebbesens halve hovedlod, Historisk Tidsskrift, 81, 1981, s.183-91
- Dalgaard, Tommy & Helge Nielsen: Middelalderens landbrug (ca. 1050-1536), Danske Landbrugslandskaber gennem 2000 år, 2009 (red. B. Odgaard), s. 177-204
- Danmarks middelalderlige skattefund c.1050 - c.1550 (red. Jørgen Srteen Jensen), 1992.
- Dhondt, Jan: Das Frühe Mittelalter, 1968
- DMS: Danmarks middelalderlige skattefund
- Dopch, Heinz: Zur entwicklung des bäuerlichen besitzrechts im Ostalpenraum, Land, Lords and Peasants (eds Tore Iversen & John Ragnar Myking), Trondheim 2005, s. 63-80
- Dovring, Folke: Attungen og marklandet, 1947
- Duby, Georges: Rural economy and country life in the medieval West, 1968 (1962)
- Edvinsson, Rodney & Franzén & Söderberg: Swedish payment systems 995 - 1534, Exchange rates, prices and wages 1277-2008, 2010, s. 67-132
- Ericsson, Alf: Attungen under äldre medeltid, Jordvärderingssystem från medeltiden til 1600-talet (red. Alf Ericsson), 2008, s. 39-64
- Ericsson, Alf: Terra mediaevalis, Uppsala 2012
- Erslev, Kristian: Kong Valdemars jordebog og den nyere kritik, Historisk Tidsskrift, 4.rk, 5, 1875, s.56-116
- Erslev, Kristian: Danmarks folkemængde i Valdemar Sejrs tid, Historisk Tidsskrift, 5.rk, 5, 1885, s.516-71
- Erslev, Kristian: Valdemarenes storhedstid, Kbh 1898 (1972)
- Erslev, Kristian: Danmarks riges historie 1241-1340, 1898-1906 (1971)
- Erslev, Kristian: Valdemars jordebog: Hallandslisten og "Hovedstykket", Historisk Tidsskrift, 8. rk., 6. bd., 1915, s. 215-33
- Fauerholdt Jensen, L.E.: Penningskæpperne, Fortid og Nutid, Bd.22, 1964, s.181-83
- Fauerholdt Jensen, L.E.: Mark sølv - mark penninge - mark korn, Odense 1990
- Fauerholdt Jensen, L.E.: Mark jord - leding - jordinddeling i Danmark 1200-1340, 1991
- Fauerholdt Jensen, L.E.: Marks sølv lybsk, Odense 1995
- Flensborg, Peter: Numismatisk leksikon, 1996,
- Franzén, Bo: Kommersiella jordpriser 1200-tal til 1370, Jordvärderingssystem från medeltiden til 1600-talet (red. Alf Ericsson), 2008, s. 119-24
- Galster, Georg: Møntfundet fra Vorre, Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad, 1932, s. 33-37
- Galster, Georg: Knud den Helliges jyske mønter, Aarbøger for nordisk oldkyndighed og Historie, 1934, s. 129-36
- Galster, Georg: Græsefundet og andre fund på Sjælland af mønter fra kongerne Niels og Erik Emune, Aarbøger for nordisk oldkyndighed og Historie, 1955, s. 61-103
- Gelting, Michael H.: Skånske Lov og Jyske Lov, Jura og Historie. Festskrift til Inger Dübeck som forsker, s. 43-80
- Gillmore, Carroll: The small free farmers, Military aspects of Scandinavian society in a European perspective, AD 1-1300, Kbh. 1997
- Gissel, Svend: Sjællands gamle kornmål, Bol og By, 5, 1964, s.36-40
- Gissel, Svend: Bol og by i Selsø, Bol og By, 5, 1964, s.7-35
- Gissel, Svend: Landgilde og udsæd, 1968
- Gissel, Svend: Hornsherredundersøgelsen, 1977
- Gissel, Svend: Fra skæppe til læst, Kongemagt og samfund i middelalderen, festskrift til Erik Ulsig, Århus 1988, s. 441-52

- Gissel, Svend: Falsterundersøgelsen 1-2, Odense 1989
- Gissel, Svend: Anmeldelse af Søren Balle, Historie, Jyske samlinger, Ny rk. 18, 1990, s. 487-91
- Gissel, Svend: Anm. af Faurholdt Jensen: Mark sølv - mark penninge - mark korn, Historie, Jyske samlinger, Ny rk. bd. 19, 1991, s. 534-46
- Grinder-Hansen, Keld: Mysteriet om Valdemar Atterdags manglende møntvæsen, Nationalmuseets Arbejdsmark, 1996, s. 192-205
- Grinder-Hansen, Keld: Møntfornyelse (renovatio monetæ) i Danmark fra år 1200 til Christopher II's død 1332, Nordisk numismatisk Årsskrift, 1997, s.130-36
- Grinder-Hansen, Keld: Kongemagtens krise, 2000
- Gullbekk, Svein H.: Myntforringelse i Danmark og innføring av monopolmynt under Sven Estridsen (1047-74), Nordisk numismatisk Årsskrift, 1994-96 (2000), s. 111-29
- Gullbekk, Svein H.: Mynt og by i middelaldeen - en studie av norske skriftlige kilder, Nordisk numismatisk Årsskrift, 2003-05 (2008), s. 153-65
- Hahnemann, Steffen: Bol, skipen og kongsbønder i det sydlige Kattegat, 1994
- Hahnemann, Steffen: "Um solskift ganger å by -" Om gammel jorddelen og et forsøg på en nyvurdering af de agrarhistoriske begreber "bolskifte" og "solskifte", Historisk Tidsskrift, 97, 1997, s.37-51
- Hahnemann, Steffen: Om begreberne toft og bol, Landbohistorisk Tidsskrift 2004, 2, s. 93-101
- Hahnemann, Steffen: Skeptiske betragtninger over begrebet bol, Historisk Tidsskrift, 107, 2007, s. 236-45
- Hald, Kristian: Vore stednavne, 1965
- Hastrup, Frits: Danske landsbytyper, Århus 1964
- Hauberg, P.: Danmarks myntvæsen og mynter i tidsrummet 1241-1377, Aarbøger for nordisk oldkyndighed og Historie, 1884, s. 217-371
- Hauberg, P.: Myntforhold og udmyntninger i Danmark indtil 1146, Videnskabernes Selskabs Skrifter, 6.rk., V, 1, 1900
- Hauberg, P.: Atlas over Danmarks mønter, Kbh 1900-06 (1965)
- Hauberg, P.: Danmarks myntvæsen i tidsrummet 1146-1241, 1906
- Hermansen, Victor: Hallandslistens herredssummer. Et tolkningsforsøg, Festskrift til Kristian Erslev, 1927, 171-78
- Hoff, Anette: Lov og Landskab, Århus 1997
- Holmbäck, Åke & Elias Wessén: Östgötalagen och Upplandslagen, Stockholm 1979
- Holmqvist-Larsen, Niels Henrik: Kong Valdemars Jordebog og Codex ex-Holmiensis, Janus Møller Jensen (red.): Broderliste, broderskab, korstog, 2006, S. 19-56.
- Hybel, Niels: Godssystemerne i England, Danmark og på kontinentet ca 1200-1350, Historie, Jyske samlinger, 1994, s.40-60
- Hybel, Niels: Middelalderlig godsadministration i Danmark, Historisk Tidsskrift, 103, 2003, 268-97
- Hybel, Niels & Bjørn Poulsen: The Danish Resources c.1000 - 1550, Boston 2007
- Iversen, Tore: Trelldommen. Norsk slaveri i middelalderen, 1994
- Iversen, Tore: Jordleie, patroner og klienter før høymiddelalderens leilendingsvesen i Norge, Heimen, Bd.33, 1996, s.147-56
- Jensen, Jørgen Steen: Danish Money in the Fourteenth Century, Medieval Scandinavia, 6, 1973, s.161-71
- Jensen, Jørgen Steen: Numismatisk opslagsbog, 1974
- Jensen, Jørgen Steen: Hvor stor var udmøntningen i Danmark i 1000- og 1100-tallet, Fortid og Nutid, 30, 1983, s.19-26
- Jensen, Jørgen Steen: 1300-tallet - skattefundenes store periode, Nationalmuseets Arbejdsmark, 1989, s. 57-67
- Jensen, Jørgen Steen: Møntfornyelse (renovatio monetæ) i Danmark indtil år 1200, Nordisk numismatisk Årsskrift, 1996, s.130-35
- Jesse & Gaetgens: Handbuch der Münzkunde von Mittel- und Nordeuropa, bd. 1, 1939-40

- Jesse, Wilhelm: Quellenbuch zur Münz- und Geldgeschichte des Mittelalters, 1924
- Jørgensen, Bent: Stednavne og administrationshistorie, 1980
- Jørgensen, Poul Johs.: Dansk retshistorie, Kbh. 1940
- Kaaber, K.G.: Introduktion til en nyordning af de danske udmøntninger, Aarbøger for nordisk oldkyndighed og Historie, 1986, s.213-41
- Kaaber, K.G. og J.G. Weile: Danmarks mønter 1234 – 1377, 1996 (privat arbejde fra 1996, privat optrykt 2002).
- Kilger, Christoph: Monetarität und Monetarisierung, The European Frontier (red. Jörn Staecker), 2004, s. 221-232
- Klackenberg, Henrik: Moneta nostra. Monetarisering i medeltidens Sverige, Lund 1992
- Kræmmer, Michael: Efterslægtstavle for Skjalm Hvide, 2014.
- KLNM: Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder, 1956-78
- Kristensen, Marius: Anmeldelse af Erik Kroman, Historisk Tidsskrift, 10. rk., bd. 5, 1939-41, s.723-29
- Kroman, Erik: Kong Valdemars Jordebog. Et håndskrifts historie, Kbh. 1936
- Larsen, Henrik: Nogle oplysninger og bemærkninger om danske landsbyer, Aarbøger for nordisk oldkyndighed og Historie, 1918, s.177-293
- Leegård Knudsen, Anders: En historiografisk undersøgelse af begreberne kongeleve og patrimonium, Historisk Tidsskrift, 88, 1988, s.213-27
- Lind, John: Codex ex-Holmiensis A 41, Broderliste, broderskab, korstog (red. Janus Møller Jensen), 2006, s. 57-88
- Lindahl, Fritze: Møntfundet fra Vejstrup, Nordisk numismatisk Årsskrift, 1949, s.29-38
- Lindkvist T. og Myrdal J. (red.): Trälar. Ofria i agrarsamhället från vikingatid till medeltid, 2003
- Lindkvist, Thomas: Kungamakten og skatterna, Jordvärderingssystem från medeltiden til 1600-talet (red. Alf Ericsson), 2008, s. 163-76
- Lisse, Christian & Anders Bjerrum: Maribo Amts stednavne, 1954
- Ljungkvist, Carsten: Omkring "Harald Hens Møntreform" og det feudale møntvæsen, Fortid og Nutid, 1986, s. 261-71
- Lund, Niels: Lid, leding og landeværn, 1996
- Luschn von Ebengreuth, A.: Allgemeine Münzkunde und Geldgeschichte, 1926 (1976)
- Lütge, Friedrich: Der mitteldeutsche Grundherrschaft und ihre Auflösung, 1957
- Lütge, Friedrich: Geschichte der deutschen Agrarverfassung, 1967 (2.udg.)
- Maitland, F.W.: Domesday Book and beyond, 1897
- Malmer, Brita: Den senmedeltida penningen i Sverige, 1980
- Mansfeld-Büllner, H.V.: Afbildninger af samtlige hidtil kjendte mønter fra tidsrummet 1241-1377, 1887
- Moesgaard, Jens Christian & Svend Åge Tornbjerg: Møntskat fra Marsk Stigs angreb på Nykøbing Falster i 1289, Nordisk numismatisk Årsskrift, 2004, s.62-66
- Moesgaard, Jens Christian: Møntskatten fra Danelund og møntvæsenet i Sydvestjylland i vikingetid og tidlig middelalder, Aarbøger for nordisk oldkyndighed og Historie 2004, 2007, s. 107-56
- Moesgaard, Jens Christian & Svend Åge Tornbjerg: Møntbrug på landet i middelalderen, Aarbøger for nordisk oldkyndighed og Historie, 2008, s. 195-212
- Moesgaard, Jens Christian: Udbredelse af reguleret møntøkonomi i geografisk perspektiv ca 600 – ca 1150, Hikuin 35, 2008, s. 13-50 (refereret i noter som 2008 Hikuin)
- Myrdal, Janken: De medeltida jordvärderingarnas historiografi, Jordvärderingssystem från medeltiden til 1600-talet (red. Alf Ericsson), 2008, s. 125-38
- Mørkholm, Otto: Kilder til Danmarks møntvæsen i middelalderen, Nordisk numismatisk Årsskrift, 1955, s.1-72
- Mørkholm, Otto & Anne Jacobsen: Danske guldmøntfund fra middelalderen, Aarbøger for nordisk oldkyndighed og Historie, 1966, s.71-101
- Nielsen, Helge: Middelalderen bag tallene, 2010

- Nyberg, Tore: Kong Valdemars Jordebog-manuskriptet og Broderlistens plads deri, Broderliste, broderskab, korstog (red. Janus Møller Jensen), 2006, s. 107-22
- Nyborg, Ebbe: Kirke - sognedannelse - bebyggelse, Hikuin, 12, 1986, s.17-44
- Nørlund, Poul: Klostret og dets gods, Sorø. Klostret - skolen - akademiet gennem tiderne. Kbh 1924, s.53-131
- Nørlund, Poul: Jorddrotter på Valdemarstiden, Festskrift til Kristian Erslev, 1927, s. 141-70
- Nørlund, Poul: De ældste vidnesbyrd om skyldtaxationen, Historisk Tidsskrift, 9.rk, 6, 1929, s. 54-95
- Paludan, Helge: Tiden 1241-1340, Gyldendals danmarkshistorie bd 1, 1977, 401-511
- Paludan-Müller, C.: Om kong Valdemar jordebog, Videnskabernes Selskabs Skrifter, 5.rk., 1871, s.161-270
- Poulsen, Bjørn: Møntbrug i Danmark 1100-1300, Fortid og Nutid, 28, 1979-80, s. 281-85
- Poulsen, Bjørn: Middelalderens fødsel – tiden 1000-1340 – samfund og mennesker, Det sønderjyske landbrugs Historie, 2003, s. 375-433
- Poulsen, Bjørn: A Monetary Contraction in Late Medieval Denmark?, Nordisk numismatisk årsskrift 2000-2002 (2006), s. 319-34
- Poulsen, Thomas Guntzelnick: På sporet af en falskmønter, Aarbøger for nordisk oldkyndighed og Historie, 2006, 2009 s. 133-42
- Prange, Wolfgang: Otting und bol im der Tystrupharde, Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, bd. 104, 1979, s.49-142
- Prange, Wolfgang: Das Otting im Amt Apenrade, Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, bd. 105, 1980, s.137-52
- Prange, Wolfgang: Die Mark Goldes in Angel, Plov og pen, Kbh. 1991, s.197-211
- Rasmussen, Karl: De såkaldte marseller, Historisk Tidsskrift, 8. rk., bd.5., 1914, s.310-17
- Rasmussen, Poul: Studier i Århus kannikebords jordebog fra ca. 1315, Historie, Jyske samlinger, Gl rk. 5,5. 1941, s.85-137
- Rasmussen, Poul: Bestemmelser af mark guldtal (og plovtal) for gods i Ning og Hasle samt Øster og Vester Lisbjerg herreder, som har tilhørt Århusbispen og hans kapitel, Historie, Jyske samlinger, Gl rk. 5.6 1943, s.177-227
- Rasmussen, Poul: Studier i Århus kannikebords jordebog fra ca. 1315, II, Historie, Jyske samlinger, Gl rk. 5,9. 1947, s.1-90
- Rasmussen, Poul: Store og små mark guld. Et bidrag til diskussionen om guldvurderingen og jyske lovs ledingbestemmelser, Historisk Tidsskrift, 11.rk, 4, 1953, s.352-66
- Rasmussen, Poul: De regelbundne landskifter, deres beskrivelse og deres bestemmelse, Bol og By, II, 1962
- Rasmussen, Poul: Mål og vægt, 2.udg., 1975 (henvisninger som 1975:1)
- Rasmussen, Poul: Århus Domkapitels jordebøger II, Kbh. 1975 (henvisninger som 1975:2)
- Rasmussen, Poul: Bolet og agerlandskiftet i markbøgerne 1682-83, Bol og By, 1985:2, s. 7-17
- Ridderspore, Mats: Set skånska bolet, Jordvärderingssystem från medeltiden till 1600-talet (red. Alf Ericsson), 2008, s. 23-38
- Runquist, Kjell: Ryndmått, vikter och kronovärderingsvärden i Kung Valdemars Jordebok, Halmstad 1950
- Runquist, Kjell: De medeltide danska jorvärderingsenheterne med särskild anknytning till guldvärdering og skyldtaxation under valdemarstid, Historisk Tidsskrift, 11.rk, 3, 1952,s. 397-449,509-540
- Runquist, Kjell: Några aktuella frågor i Kung Valdemars jordebok, 1979
- Runquist, Kjell: Medeltidens unsvikter, 1982
- Rösener, Werner: Agrarwirtschaft, Agrarverfassung und ländliche Gesellschaft im Mittelalter, 1992
- Rösener, Werner: The Peasantry of Europe, Oxford 1994
- Rösener, Werner: Das Verfügungsrecht der Bauern über Land im südwestlichen

- Deutschland, Land, Lords and Peasants (eds Tore Iversen & John Ragnar Myking), Trondheim 2005, s.47-62
- Schlesinger, Walter: Vorstudien zu einer Untersuchung über die Hufe, Kritistische Bewahrung. Beiträge zur deutschen Philologie, udg. Ernst-Joachim Schmidt, 1974, s.15-85 (sidetal i noterne henviser til optrykket i udvalgte værker)
- Schlesinger, Walter: Die Hufe im Frankenreich, Unterzuchungen zur eisenzeitlichen udn frühmittelalterlichenFlur in Mitteleuropa und ihrer Nutzung (udg. Beck, Denecke & Jankuhn), Göttingen 1979, s. 41-70 (sidetal i noterne henviser til optrykket i udvalgte værker)
- Schlesinger, Walter: Ausgewählte Aufsätze von Walter Sclesinger 1965-1979, 1987, s. 587-614
- Schreiner, Johan: Pest og prisfall i senmiddelalderen, Oslo 1948
- Skovgaard-Petersen, Inge: Oldtid og vikingetid, Gyldendals danmarkshistorie bd 1, 1977, 015-209
- Skyum-Nielsen, Niels: Håndskriftet "Ribe Oldemoder". En kritisk studie, Scandia, 19, 1948-49, s.127-56
- Skyum-Nielsen, Niels: Fruer og Vildmænd 1994
- Skaare, Kolbjørn: Norges mynter i middelalderen, Forskningsnytt, 1982, 4, s.29-33
- Skaare, Kolbjørn: Norges mynthistorie 1-2, 1995
- Sprandel, Rolf: Das mittelalterliche Zahlungssystem, 1975
- Steenstrup, Johannes: Studier over kong Valdemars Jordebog, 1873-74
- Steenstrup, Johannes: Normannerne bd.4. Danelag, 1882
- Steinnes, Asgaut: Mål, vekt og verderekning i Noreg i millomalderen og ei tid efter, Nordisk Kultur, XXX, 1936, s. 84-154
- Stenton, F. M.: Anglo-saxon England, Oxford 1947
- Sømod, Jørgen: Danske mønter 1-2, 2009
- Sørensen, Anne Birgitte & Lennart Madsen: Hyrup (Østergård) i historisk perspektiv, Østergård (red. Anne Birgitte Sørensen), 2011, s. 305-20
- Sørensen, Anne Birgitte: Østergård, 2011
- TDM: Tusindtallets danske mønter.
- Thulin, Gabriel: De svenska jordmåttan under äldre tid intill år 1628, Nordisk Kultur, XXX, 1936, s. 58-62
- Thuneby, Gurli: Bolskifte, solskifte og "mange flere", Kbh. 1999
- Tollin, Clas: Från avkastning til areal: olika sätt at värdera jord, Jordvärderingssystem från medeltiden til 1600-talet (red. Alf Ericsson), 2008, s. 139-62
- Tusindtallets danske mønter (red. Jørgen Steen Jensen), 1995
- Ulsig, Erik: Danske adelsgodser i middelalderen, Århus 1968
- Ulsig, Erik: Landboer og bryder, skat og landgilde. De danske fæstebønder og deres afgifter i det 12. og 13. Årh., Middelalder, metode og medier. Festskrift til Niels Skyum Nielsen, 1981, s. 137-66
- Ulsig, Erik: Bondegårdsbruget i dansk middelalder, Gårdens udvikling fra jernalder til nyere tid, 1982
- Ulsig, Erik: Om begrebet bol - endnu engang, Historisk Tidsskrift, 15. rk., bd.2, 1987, s.345-47
- Ulsig, Erik: Pest og befolkningsnedgang i Danmark i det 14. århundrede, Historisk Tidsskrift, 91, 1991, s.21-43
- Ulsig, Erik: Landboerne i Skæring. En retrospektiv analyse, Festskrift til Svend Gissel, 1991, s.223-36
- Ulsig, Erik: Højmiddelalderens danske godssystem, Bol og By, 1996:2, s. 8-26
- Ulsig, Erik & Axel Kjær Sørensen: Studier i kong Valdemars Jordebog - plovtalesliste og møntskat, Historisk Tidsskrift, 81, 1981, s.1-24
- Ulsig, Erik & Axel Kjær Sørensen: Om begrebet bol, Historisk Tidsskrift, 85, 1985, s.110-16
- Velle, Jens: Udmøntningerne på Hjelm, Marsk Stig og de fredløse på Hjelm, 2002, s. 203-20
- Verhulst, Adriaan: Aspekte der Grundherrschaftentwicklung des Hochmittellalters aus westeuropäischer perspektive, Grundherrschaft und bäuerliche Gesellschaft

- im Hochmittelalter, 1995 (udg. W. Rösener), s.16-31
- Vinogradoff, Paul: English society in the eleventh century, 1908 (1968)
- Witthöft, Harald: Münzfuss, Kleingewichte, pondus Caroli und die Grundlegung des nordeuropäischen Mass- und Gewichtswesens in fränkischer Zeit, 1984
- Witthöft, Harald: Umriss einer historischen Metrologie, 1979
- Zotz, Thomas: Zur Grundherrschaft des Königs im Deutschen Reich vom 10. bis zum frühen 13. Jahrhundert, Grundherrschaft und bäuerliche Gesellschaft im Hochmittelalter, 1995 (udg. W. Rösener), s.76-116
- Øye, Ingvild: Landbruk under press 800-1350, Norges Landbrukshistorie I
- Aakjær, Svend: Kong Valdemars jordebog, Kbh 1926-43 (henvisninger angiver 1943)
- Aakjær, Svend: Mål, vægt og taxter i Danmark, Nordisk Kultur, XXX, 1936, s.175-282
- Aakjær, Svend: Plov og havne, Med lov skal land bygges, 1941, s. 251-87
- Aakjær, Svend: Kornrende og kornareal i det 14. århundrede, Historisk Tidsskrift, 11.rk., bd.2, 1949, s.435-62
- Aakjær, Svend: Kornrende og kornareal i det 14. århundrede, Historisk Tidsskrift, 11.rk., bd.3, 1952, s.176-209
- Aakjær, Svend: Måleenheder i landmål og jordvurdering i middelalderens Danmark, Historie, Jyske samlinger, Ny rk. 5.bd.,3.rk., 1959, s. 275-303